

**O‘ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA O‘RTA MAXSUS
TA’LIM VAZIRLIGI**

URGANCH DAVLAT UNIVERSITETI

ILM SARCHASHMALARI

Jurnal O‘zbekiston Respublikasi Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Oliy attestatsiya komissiyasining FILOLOGIYA, FALSAFA, FIZIKA-MATEMATIKA hamda PEDAGOGIKA fanlari bo‘yicha doktorlik dissertatsiyalari asosiy ilmiy natijalarini chop etish tavsiya etilgan ilmiy nashrdir.

2.2020

**научно-методический журнал
Издаётся с 2001 года**

Urganch – 2020

“ILM SARCHASHMALARI” ilmiy-metodik jurnal
Bosh muharrir dotsent **Ro‘zimboy YO‘LDOSHEV**

	TAHRIR HAY’ATI:
JURNAL 2001-YILDAN CHIQA BOSHLAGAN	ABDULLAYEV Bahrom, fizika-matematika fanlari doktori, ABDULLAYEV Ikrom, biologiya fanlari doktori, professor, ABDULLAYEV Ilyos, iqtisod fanlari doktori, ABDULLAYEV Ravshanbek, tibbiyot fanlari doktori, professor, ABDULLAYEV O‘tkir, tarix fanlari doktori, ANNAMURATOVA Svetlana, pedagogika fanlari doktori, professor, ALEUOV O‘serboy, pedagogika fanlari doktori, professor, BOBOJONOV Bozorboy, fizika-matematika fanlari doktori, BERDIMUROTOVA Alima, falsafa fanlari doktori, professor, DAVLETOV Sanjarbek, tarix fanlari doktori (bosh muharrir o‘rinbosari), DO‘SCHONOV Tangriborgan, iqtisod fanlari doktori, professor, ERMATOVA Jamila, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, HAJIYEVA Maqsuda, falsafa fanlari doktori, IBRAGIMOV Zafar, fizika-matematika fanlari nomzodi, IMOMQULOV Sevdiyor, fizika-matematika fanlari doktori, JO‘RAYEV Mamatqul, filologiya fanlari doktori, professor, JUMANIYAZOV Maqsud, texnika fanlari doktori, professor, JUMANIYOZOV Otaboy, filologiya fanlari nomzodi, professor, NAVRUZOV Qurolboy, fizika-matematika fanlari doktori, professor, OLLAMOV Yarash, yuridik fanlari nomzodi, dotsent, OTAMURODOV Sa’dulla, falsafa fanlari doktori, professor, PRIMOV Azamat, filologiya fanlari nomzodi, dotsent, QUTLIYEV Uchqun, fizika-matematika fanlari doktori, professor, RO‘ZIMBOYEV Safarboy, filologiya fanlari doktori, professor, RO‘ZIYEV Erkinboy, pedagogika fanlari doktori, professor, SADULLAYEV Azimboy, fizika-matematika fanlari doktori, akademik, SAGDULLAYEV Anatoliy, tarix fanlari doktori, professor, SALAYEV San’atbek, iqtisod fanlari doktori, professor, SATIPOV G‘oipnazar, qishloq xo‘jalik fanlari doktori, professor, XODJANIYOZOV Sardor, pedagogika fanlari nomzodi, dotsent (mas’ul kotib), YOQUBOV Jamoliddin, filologiya fanlari doktori, professor, O‘ROZBOYEV Abdulla, filologiya fanlari doktori, O‘ROZBOYEV G‘ayrat, fizika-matematika fanlari doktori, G‘AYIPOV Dilshod, filologiya fanlari nomzodi, dotsent,
JURNAL OYDA BIR MARTA NASHR QILINADI	
2020 2 (152)	

MUASSIS: Urganch davlat universiteti. Jurnal O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligi Xorazm viloyat boshqarmasida 2011-yil 23-dekabrda ro‘yxatdan o‘tgan. Guvohnoma №13-020.

Ибрагимов Хамза Аминбаевич (б.ф.н., ТТА УФ, Хоразм ИТС),
Каримов Равшанбек Аллаярович (қ.х.ф.ф.д., Хоразм ИТС)
ХОРАЗМ ВИЛОЯТИ ШАРОИТИГА МОС ЯНГИ ҒЎЗА НАВЛАРИ

Аннотация. Синтетик селекция усулида Хоразм вилояти шароитига мос ғўзанинг тезпишар, серҳосил янги “СП-38”, “СП-40” ва “СП-41” навлари яратилди. Ушбу навлар андоза навларга нисбатан 5–7 кун олдин пишиб етилади, кўсакдаги пахта ашёси 1,0–1,5 г га оғир ва 10–15% гача кўп ҳосил беради, шунингдек, юқори тола сифат кўрсаткичларига эга.

Аннотация. Методом синтетической селекции были созданы раннеспелые, высокоурожайные новые сорта хлопчатника «СП-38», «СП-40» и «СП-41». Эти сорта при сравнении стандарта, дают на 10–15% больше урожая, массы хлопка-сырца у них до 1,0–1,5 г больше и созревают на 5–7 дней раньше, чем предыдущие, а также имеют высококачественное волокно.

Annotation. Synthetic breeding methods have created new early-ripening high-yielding varieties of cotton “SP-38”, “SP-40” and “SP-41”. When comparing standards, these varieties give 10–15% more yield, the mass of raw cotton has up to 1,0–1,5 g more and ripens 5–7 days earlier than the previous ones and also has high quality fiber.

Калим сўзлар: ғўза, эртапишарлик, кўсагидаги пахта вазни, тола чиқими, тола узунлиги, микронейр, 1000 донга чигит вазни.

Ключевые слова: хлопчатник, скороспелость, масса хлопка-сырца, выход волокна, длина волокна, микронейр, масса 1000 семян.

Key words: cotton, earliness, mass of raw cotton, fiber yield, fiber length, micronaire, mass of 1000 seeds.

Ғўза селекциясида яратилаётган ҳар бир навнинг, имкон қадар, айна ҳудуд иқлим-тупроқ шароитларига мос бўлишини таъмин этмоқ даркор. Жумладан, Хоразм воҳасида баҳор ойларининг серёғинлиги (баҳор мавсумида ёғингарчилик йиллик ёғин миқдорининг 40% ни ташкил қилади), шунингдек, эрта баҳорги «қора совуқлар» май ойининг биринчи ўн кунлигида ҳам кузатилиши ва чигитнинг кеч экилиши туфайли, кўпинча, қутилган ҳосилдорликка эришиш имконияти бўлмапти. Албатта, фақат тезпишарликнинг ўзи пахтачиликда етарли мезон бўла олмайди ва бу хусусият хўжалик учун қимматли белгилари билан бирга мужассамлашган бўлиши мақсадга мувофиқдир.

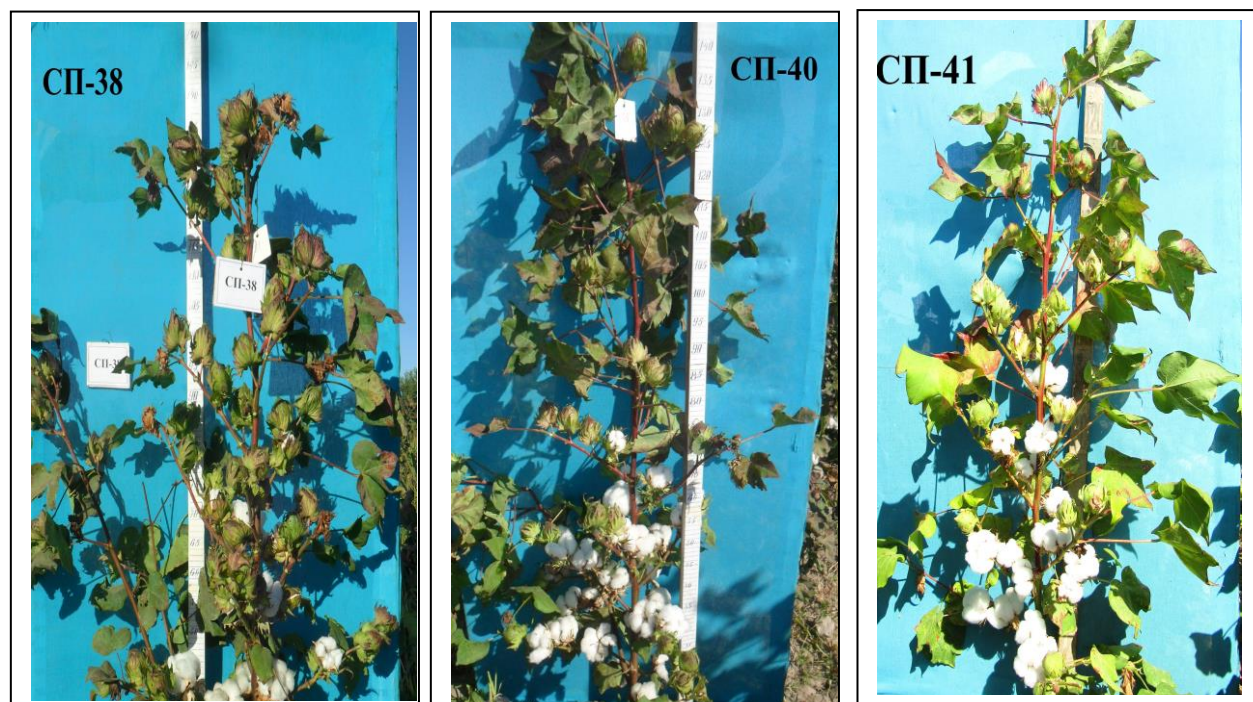
Маълумки, бир навда ҳам тезпишарлик ҳам юқори ҳосилдорлик хусусиятларини бирлаштириш қийин. Кўпинча, нав тезпишар бўлса, у кам ҳосил беради, аксинча, ўсув даври қанчалик узок давом этса, шунча кўп органик моддалар тўплаш имкониятига эга бўлади ва натижада шунчалик юқори ҳосил беради. Бу қонуниятни бузиш ниҳоятда мушкулдир. Бундай муаммони ҳал қилишда ўсимликнинг ўсув даврини узок давом этиши генетик жиҳатдан мураккаб эканлигини ва ўсув даврининг айрим фазаларини давомийлиги йиғиндисидан иборат бўлганлигини ҳисобга олиниши лозим. Бу йўналишда жуда кўп олимлар тадқиқотлар олиб борган.¹

Ирсий белгиларнинг ўзгаручанлиги кўпчилик ҳолларда ички ва ташқи шароитларга ҳамда навнинг генотипига боғлиқдир. Глобал исиш натижасида Ўрта Осиёда иқлим қуроқчилиги ва тупроқ шўрланишининг тобора кучайиб бораётганлиги туфайли экстремал

¹Автономов В.А., Каюмов У.К. Межсортовая географически отдаленная гибридизация в селекции хлопчатника вида *G.hirsutum* L. Монография. «Меҳридарё», Ташкент, 2013, с. 138.

шароитларга тез кўниқувчан янги навларни яратиш ва ишлаб чиқаришга жорий қилиш лозим.¹

Шу боис Хоразм вилояти шароитида ғўзанинг тезпишар, тола чиқими ва сифати юқори, андоза навларга нисбатан 10–15% кўп ҳосил берадиган, амал даври 110–115 кунни ташкил этадиган, турли шароитларга мослашган янги нав ва тизмалари яратиш мақсадида Пахта селекцияси, уруғчилиги ва етиштириш агротехнологиялари илмий тадқиқот институти Хоразм илмий-тажриба станциясида (ПСУЕАИТИ Хоразм ИТС) 2012–2014 йилларда ўтказилган ҚХА-8-026 шифрли “Хоразм воҳасида экилаётган ғўза навларига нисбатан тезпишар, серҳосил, янги нав ва тизмаларнинг қимматли хўжалик белгиларини қиёсий ўрганиш ҳамда юқори кўрсаткичга эга бўлганларини Давлат нав синовига тавсия этиш”, 2015–2017 йилларда ўтказилган ҚХА-8-066-2015 шифрли “Эколого-географик узок шаклли дурагайлар ва тизмалар асосида Хоразм вилояти шароитига мос янги ғўза навларини яратиш” ҳамда 2018–2020 йилларга мўлжалланган ҚХ-А-ҚХ-2018-162 шифрли “Хоразм вилояти шароитига мос ғўзанинг тезпишар, серҳосил, юқори тола сифатига эга бўлган дурагай ва тизмалар асосида янги навлар яратиш ҳамда юқори кўрсаткичга эга бўлганларини Давлат нав синовига тавсия қилиш” мавзуларидаги амалий лойиҳалар доирасида бир қатор ғўзанинг янги нав ва тизмалари яратилди. Ғўзанинг янги “СП-38”, “СП-40” ва “СП-41” навлари ана шулар жумласидандир (1-расм).

1-расм. Ғўзанинг янги “СП-38” (1), “СП-40” (2) ва “СП-41” (3) навлари.

“СП-38” нави – ПСУЕАИТИ жаҳон коллекциясининг эколого-географик узок шаклли *H.hirsutum* L. турига мансуб № 012090 каталог рақамли Ҳиндистон намунасининг табиий тезпишар биотиплари асосида аналитик селекция усулида яратилди. Ғўзанинг “СП-38” нави 2017 йилда Давлат нав синаш комиссиясининг грунт назоратидан, 2018–2019 йилларда Давлат нав синаш комиссиясининг ҳудудлардаги шахобчаларида муваффақиятли синовдан ўтди. 2019 йилда Давлат нав синаш комиссияси томонидан Интеллектуал мулк агентлигига “СП-38” нави патент бериш учун ижобий ҳулоса берилди.

¹Семенихина Л.В., Набиев С.М. «Создание доноров устойчивости видов рода *Gossypium* L. к водоснабжению». Матер. IV респ.научно-практ.конф. «Интродукция растений: проблемы и перспективы». Ташкент, 2009, с. 141.

Шунингдек, Идоралараро комиссия томонидан навнинг Хоразм вилоятига мос, серхосил эканлигини инобатга олган ҳолда 2020 йилдан истиқболли навлар қаторига киритишга тавсия қилинди.

Морфологик белгилари: тупи цилиндрсимон шаклга эга, бўйи 100–110 см. Ўсув шохи 0–2 та, ҳосил шохлари 2-типда шохланади, биринчи ҳосил шохи 4–5 бўғинларида пайдо бўлади. Поя ва барглари ўртача тукли. Барглари 3–5 бўлакли бўлиб, август ойининг охирида тўқ антоциан рангга киради ва кўсақлари очилиши билан бирин-кетин тўкилиб кетади. Гуллари ўртача катталиқда, тожбарглари оч сариқдан сариқ ранггача. Кўсақлари йирик, ўткир учли, госсипол безчалари кўплигидан сердоғли, чигити ўртача тукли, кулранг. Толаси оқ рангли. Ўсув даври – ниҳоллар униб чиққандан биринчи кўсак очилгунча бўлган давр 110–115 кун бўлиб, андоза “Хоразм–127” навига нисбатан, ўзига хос агротехника қўлланилганда (биринчи сувни барвақт, гуллашга киришиши билан дарҳол берилиши) 5–7 кун олдин пишиб етилади.

Хўжалик белгилари: Битта кўсақдаги пахтасининг вазни 6,5 г. Толасининг узунлиги 33,0–34,2 мм, толаси V типга мансуб. Тола чиқиши 38,0–39,0%, 1000 дона чигитининг оғирлиги 110–115 г. Тезпишар, биринчи теримининг салмоғи юқори, ҳосилдорлиги 42–48 ц/га.

“СП-40” нави – синтетик селекция усулида навлараро чатиштиришда ғўзанинг ўрта толали генеологияси жиҳатдан эколого-географик узок шаклли бўлган Наманган-34 х Парвоз комбинациясининг 2012 йил 4-оиласидан ажратиб олинган. 2018 йилда давлат нав синаш комиссиясининг грунт назоратидан муваффақиятли синовдан ўтди. Ғўзанинг “СП-40” нави 2019 йилдан давлат нав синаш комиссиясининг шохобчаларида синовдан ўтмоқда.

Морфологик белгилари. Тупи йирик конус шаклида, бош поясининг бўйи 130–155 см. Ўсув шохи 0–2 та, ҳосил шохлари 2 типга мансуб. Поя ва шохи кам тукланган. Пояси қорамтир-қизғиш, мустаҳкам, ётиб қолмайди. Биринчи ҳосил шохлари 4–5 бўғинда пайдо бўлади. Барглари панжасимон, 3–5 тишли. Кўсақлари чўзинчок, тухумсимон ва тумшукчалари кам ривожланган. Чигити сарғиш тукли. Ниҳоллар униб чиққандан биринчи кўсак очилгунча бўлган давр 110–115 кун бўлиб, алоҳида агротехника қўлланилганда, яъни сувсизликка чидамлилиги туфайли биринчи суғориш тадбири ғўза туплари тўлиқ, 100% гуллашга киришгандан кейин ўтказилганда, андоза “Хоразм–127” навига нисбатан 5 кунга олдин пишиб етилади.

Хўжалик белгилари. Кўсақдаги пахтанинг вазни 6,0 – 6,5 г., 1000 дона чигити оғирлиги 115–120 г., толаси IV типга мансуб, толасининг штапель узунлиги 34,5–35,5 мм., тола чиқиши 38,0–40,0%. Микронейр кўрсаткичи 4.2–4.3. Ҳосилдорлиги 40–45 ц/га.

“СП-41” нави – синтетик селекция усулида навлараро чатиштиришда ғўзанинг ўр-та толали генеологияси жиҳатдан эколого-географик узок шаклли бўлган “Парвоз”х“Наманган-34” комбинациясининг 5-оиласидан ажратиб олинган. Идоралараро комиссия хулосасига кўра ғўзанинг янги “СП-41” нави 2020 йилда грунт назорати синовидан ўтказиш учун давлат нав синаш комиссиясига чигит намуналари топширилди.

Морфологик белгилари. Тупи конуссимон шаклида, бош поясининг бўйи 120–135 см. Ўсув шохи 0–2 та, ҳосил шохлари 1–1,5 типга мансуб. Поя ва шохи кам тукланган. Пояси қорамтир-қизғиш, мустаҳкам, ётиб қолмайди. Биринчи ҳосил шохлари 5–6 бўғинда пайдо бўлади. Барглари панжасимон, 3–5 тишли. Кўсақлари чўзинчок, кучсиз учли ва тумшукчалари кам ривожланган. Чигити сарғиш тукли. Ниҳоллар униб чиққандан биринчи кўсак очилгунча бўлган давр 115–120 кун бўлиб, андоза “Хоразм–127” нави билан бир хил муддатда пишиб етилади.

Хўжалик белгилари. Кўсақдаги пахтанинг вазни 6,5–7,0 г., 1000 дона чигити оғирлиги 120–125 г., толаси IV типга мансуб, толасининг штапель узунлиги 34,0–35,0 мм., тола чиқиши 40,0–42,0%. Микронейр кўрсаткичи 4.3–4.4. Ҳосилдорлиги 40–45 ц/га.

2017–2019 йилларда ПСУЕАИТИ Хоразм ИТСнинг тажриба даласида ғўзанинг “СП-38”, “СП-40” ва “СП-41” навлари 1,5 гектар майдонда ишлаб чиқариш синовидан ўтказилди. Унга кўра, тезпишарлик бўйича ғўзанинг андоза “Хоразм–127” навига нисбатан “СП-38” нави 4 кунга, “СП-40” нави 5 кунга олдин пишиб етилиши, шунингдек, “СП-41” нави андоза нав билан бир хил муддатда пишиб етилиши аниқланди (1-жадвал).

1-жадвал

Навларнинг тезпишарлиги, кун

№	Навлар	Йиллар			Ўртача, кун	Андозага нисбатан фарқи, + кеч, - олдин
		2017	2018	2019		
1	“Хоразм–127” (андоза)	120	121	116	119	-
2	“СП-38”	119	115	112	115	-4
3	СП-40	-	117	111	114	-5
4	СП-41	-	120	118	119	-

Янги ғўза навларининг ялпи ҳосилдорлик кўрсаткичлари ўрганилганда, “СП–38” ғўза навидан ўртача 41,1 ц/га, “СП–40” навидан ўртача 45,3 ц/га ва “СП–41” навидан ўртача 40,8 ц/га ҳосил олинди. Бу билан ушбу навлар ғўзанинг андоза “Хоразм–127” навига нисбатан, мос равишда, +4,8; +9,0 ва +4,5 ц/га. га юқори ҳосилдорликка эга эканлигини кўрсатди (2-жадвал).

2-жадвал

Ќўза навларининг ялпи ҳосилдорлиги, ц/га

№	Навлар	Йиллар			Ўртача ялпи ҳосилдорлик, ц/га	Андозага нисбатан + кўп, - кам
		2017	2018	2019		
1	“Хоразм–127” (андоза)	33,8	36,3	38,9	36,3	-
2	“СП-38”	39,4	41,6	42,5	41,1	+4,8
3	“СП-40”	-	43,2	47,5	45,3	+9,0
4	“СП-41”	-	40,2	41,4	40,8	+4,5

Синов намуналарида бир дона кўсакдан олинадиган пахтанинг ўртача вазни бўйича андозага нисбатан “СП-38” нави +1,0 г. га, “СП-40” нави +1,6 г. га, “СП-41” нави +1,3 г. га юқорилиги билан фарқланди (3-жадвал).

3-жадвал

Ќўза навларининг 1 дона кўсагидаги пахта вазни, грамм

№	Навлар	Йиллар			Ўртача вазни, г	Андозага нисбатан + кўп, - кам
		2017	2018	2019		
1	Хоразм-127 (андоза)	5,4	5,6	5,5	5,5	-
2	СП-38	6,6	6,4	6,7	6,5	+1,0
3	СП-40	-	6,8	7,5	7,1	+1,6
4	СП-41	-	6,7	6,9	6,8	+1,3

Синов намуналарида тола чиқими андоза “Хоразм–127” навига нисбатан таққосланганда, ушбу кўрсаткич “СП-38” навида 0,6 % га, “СП-40” навида 3,6% га ва “СП-41” навида 2,2 % га юқорилиги билан фарқланди (4-жадвал).

4-жадвал

Ѓўза навларининг тола чиқими, %

№	Навлар	Йиллар			Ўртача тола чиқими, %	Андозага нисбатан фарқи + кўп, - кам
		2017	2018	2019		
1	“Хоразм-127” (андоза)	36,8	37,1	36,5	36,8	-
2	“СП-38”	37,9	36,9	37,4	37,4	+0,6
3	“СП-40”	-	40,6	40,2	40,4	+3,6
4	“СП-41”	-	39,4	38,6	39,0	+2,2

Маълумки, пахта толасининг IV типига қўйиладиган асосий талаблардан бири тола узунлиги кўрсаткичидир. Ушбу кўрсаткич бўйича янги ғўза навлари андоза “Хоразм–127” навига нисбатан таққосланганда “СП-38” навида 0,3 мм.га калта, “СП-40” ва “СП-41” навида 0,5 мм. га навида 0,7 мм. га юқорилиги билан фарқ қилди (5-жадвал).

5-жадвал

Ѓўза навларининг тола узунликлари, мм

№	Навлар	Йиллар			Ўртача тола узунликлари, мм	Андозага нисбатан фарқи + кўп, - кам
		2017	2018	2019		
1	“Хоразм–127” (андоза)	33,8	34,4	34,1	34,1	-
2	“СП-38”	33,9	33,7	33,8	33,8	-0,3
3	“СП-40”	-	34,8	34,4	34,6	+0,5
4	“СП-41”	-	34,6	35,1	34,8	+0,7

ПСУЕАИТИ Хоразм ИТСда яратилган ғўзанинг ушбу янги “СП-38”, “СП-40” ва “СП-41” навлари андоза навларга нисбатан ўзининг тезпишарлиги ва серҳосиллиги, шунингдек, ҳосил элементларини сақлаб қолиши ҳамда ғовлашга мойил эмаслиги билан ҳам ажралиб туради. Ушбу навларнинг келгусида кенг майдонларда экилиши натижасида Хоразм вилоятида пахтадан эртаки, сифатли ва мўл ҳосил етиштиришга эришиш мумкин.

Салимов Бахриддин Лутфуллаевич (Тошкент Темир йўл муҳандислари институти
Ижтимоий-гуманитар фанлар кафедраси доценти)

ТАСОДИФ ДИАЛЕКТИКАСИНИНГ ИНСОН ТАФАККУРИДА ТУТГАН ЎРНИ (Янги даврдаги инглиз ва француз фалсафасининг таҳлили мисолида)

Аннотация. Мақолада янги давр деб юритиладиган XVI – XIX асрлар фалсафанинг фан сифатида шаклланишида муҳим давр бўлганлиги ва бу вақтда бир қанча фалсафий масалалар, муаммолар қатори тасодиф категорияси ҳақида ҳам хилма-хил фикрлар баён этилиб, тасодиф борасида янги хулосалар чиқарилганлиги таҳлил қилинади. Илм-фанда муҳим из қолдирган Г.В.Лейбниц, Т.Гоббс, Ф.Бэкон, Вольтер, Гольбах ва Дешан каби янги даврнинг таниқли мутафаккирларининг мавзуга оид қараишлари ўрганилиб, улар таълимотидаги ўзига хослик мавжудлиги керакли хулосалар чиқариши йўли билан эътироф этилади. Муаллиф томонидан баён этилган фикр-мулоҳазалар ўқувчига тасодиф категориясининг мазмунини тўғри англаб олишига хизмат қилади.

Аннотация. В статье исследуется вопрос о том, как XVI – XIX века, являющиеся новой эрой, стали важным периодом в становлении философии как науки, в то же время обсуждаются различные философские проблемы, в том числе категория совпадений, приводятся новые выводы по этому вопросу. Были изучены взгляды таких известных мыслителей новой эпохи, как Г.Лейбниц, Т.Гоббс, Ф.Бэкон, Вольтер, Гольбах и Дешан, оставивших важный след в науке, путем формулирования выводов признана специфика их учения. Взгляды, высказанные автором, помогут читателю правильно понять содержание категории совпадений.

Annotation. The article examines how XVI – XIX centuries, which is a new era, is an important period in the formation of philosophy as a science and at the same time discusses various philosophical issues, as well as issues of chance and makes new conclusions about chance. The views of well-known thinkers of the new era, such as G.Leybnits, T.Gobbs, F.Bekon, Volter, Golbakh and Deshan, who left an important mark in science, were studied and their specificity in their doctrine was recognized by the necessary conclusions. The views expressed by the author help the reader to understand the content of the chance properly.

Калим сўзлар: диалектика, тасодиф, зарурият, ҳақиқат, ёлгон, чексизлик, сабабият, келажак, кашфиёт, қонун, жисм, ҳаракат, мавжудлик, табиат, жамият, инсон.

Ключевые слова: диалектика, совпадения, необходимость, истина, ложь, бесконечность, разум, будущее, открытие, закон, тело, движение, существование, природа, общество, человек.

Key words: dialectics, chance, necessity, truth, falsehood, infinity, reason, future, discovery, law, body, movement, existence, nature, society, human.

Тасодиф ҳақидаги тасаввур фалсафадаги бошқа муаммолар сингари мутафаккирлар таълимотида қайта-қайта таҳлил қилина борган. Унга ечилган муаммо сифатида қаралмаган. Балки ушбу муаммо давр талаби ва билиш жараёнидан келиб чиқиб таҳлил этилаверган. Бунга яна бир мисол сифатида XVI – XIX аср Ғарбий Европа фалсафаси ва табиий илмини олиш мумкин. Тасодиф диалектикасининг табиат, жамият ҳаётида ва инсон тафаккурида тутган ўрни барча мутахассисларни қизиқтирган. Шу ўринда таъкидлаш жоизки, фанда аксарият ҳолатларда янги давр деб юритиладиган XVI – XIX асрлар фалсафанинг фан сифатида шаклланишида муҳим давр бўлди. Бу вақтда бир қанча фалсафий масалалар, муаммолар қатори тасодиф категорияси ҳақида ҳам хилма-хил фикрлар баён этилиб, тасодиф борасида янги хулосалар чиқарилди. Масалан, янги даврнинг етук физик-математик олими сифатида танилган Г.В.Лейбницнинг тасодиф борасидаги мулоҳаза-

лари бироз мураккаброқ ифода этилган. Шу боис унинг фикрларини бир ўқишда тушуниш қийин. Тасодиф категориясига таъриф беришда Лейбниц ҳақиқат тушунчасига таянади. Унинг назарида ҳақиқатлар иккита: азалий ҳақиқат ва ясама ҳақиқатдан иборат. Лейбниц тасодиф категориясини ана шу ясама ҳақиқат таркибига киритади: «Ясама ҳақиқат ҳам ўз навбатида икки қисмга бўлинади: бирларининг иши азалий борлиқни таркибий қисмларга ажратмоқ бўлса, бошқаларининг иши эса ажралишда чексизлик томон силжиб боришдир. Бунда биринчиси – зарурият, иккинчиси – тасодиф саналади. Ҳақиқий зарурият ўрин олиш, жойлашишида бошқача бўлиб, ўз ичига қарама-қаршиликларни олади.

Бироқ тасодифий ҳақиқатлар, муҳокама юритишда, субъектда қатнашса ҳам, аммо у ҳеч қачон исботланиши мумкин эмас. Ва у ҳеч қачон бараварлаштирилмайди, яъни бир хил бўлмайди, лекин чексизлик томон чўзилади».¹

Кўриниб турганидек, Лейбниц фикрларини бир қарашда англаб олиш мушкул иш. Бунда биз эътиборимизни Лейбницнинг тасодифий ҳақиқатлар, яъни тасодиф чексизлик томон чўзилади деган маънодаги айтган сўзига қаратмоқчимиз. Бунинг диққатга сазовор томони шундаки, ҳаммамиз яхши биламизки, чексизлик бу охири йўқ, бепоеън бир жараён-дир, яъни уни охирига етиш, билишнинг иложи йўқ. Демак, чексизлик сингари тасодиф-ни ҳам охирига етиш мураккаб. Уни мутлақ англаб бўлмайди. Шу сабабли бизнингча: тасодиф маълум нарса ва ҳодисаларга нисбатан бепоеън, охири йўқ чексизликдан иборат, уни тўлиқ билиб олиш мумкин эмас. Демак, тасодифни тўла-тўқис билиб олиш мумкин эмас экан, у ҳеч қачон ўз мазмун ва шаклини йўқотмайди, яъни тараққиёт бор экан тасодиф мавжуд бўлаверади.

Файласуф Томас Гоббснинг тасодиф категориясига бўлган муносабати буткул бошқача. «Умуман, тасодиф деб шунга айтиладики, – деб ёзади Т.Гоббс, – у, аслида, зарурий сабабият бўлиб, биз уни кўра олмаймиз...

Келажакка оид барча нисбий воқеаларга тегишли ҳамма исбот-далиллар (масалан, эртага ёмғир ёғади ёки эртага куёш чиқади кабилар) зарурий ҳақиқат ёки ёлғондир. Лекин биз бу воқеа-ҳодисаларни ҳали чин ёки ёлғонлигини билмаганимиз учун уларни тасодифий воқеалар деймиз».²

Юқоридаги фикр ва мулоҳазалардан шуни пайқаш мумкинки, тасодифнинг ўзи йўқ. Чунки тасодиф – биз уни чин ёки ёлғонлигини билмаганимиз учун тасодиф. Демак, биз уни (тасодифни) чин ёки ёлғонлигини билиб олсак, у ё чин ёки ёлғон воқеага айланади, тасодиф бўлмай қолади. Албатта, Гоббснинг бу хулосаси таҳлилга муҳтож. Негаки, тасодифнинг чин ёки ёлғони бўлмайди, балки у ҳар қанақасига ҳам тасодиф бўлиб қолаверади. Тўғри, биз баъзи тасодифларнинг мазмун-моҳиятини билиб олишимиз мумкин, лекин бу билан ўша тасодифлар ёлғонга айланиб қолмайди, балки биз унинг мазмун-моҳиятини яхши англаган воқеа-ҳодисага айланади, холос. Лекин Т.Гоббснинг тасодиф бу зарурий сабабиятдир, деган мазмундаги фикрига қисман қўшилиш мумкин. Зеро, ҳар қандай тасодифнинг юзага чиқишида, албатта, бирон сабаб асос бўлишлигига шубҳа йўқ. Шунингдек, Гоббснинг тасодифни (унинг назарида эса зарурий сабабиятни) биз кўра олмаймиз, деган фикрини ҳам эътироф этиш керак. Таъкидлаганимиздек, тасодифни тасодиф қилиб турган омиллардан бири уни айтиш пайтда билиш мумкин бўлмаганлигидир. Аммо Томас Гоббснинг тасодиф – зарурий сабабиятдан иборатдир, деган фикри мавҳумроқ. Гарчи ҳар қандай тасодифда бирон ички ёки ташқи зарурий сабабият ёхуд қонунийлик мавжуд бўлса-да, бироқ шундай пайтлар бўладики, ана шу зарурий сабабият ва қонунийликларнинг ўзлари ҳам тасодифий аҳамият касб этиб қолиши мумкин. Масалан, «Эртага ёмғир ёғади» деган иборани олайлик. Албатта, бугунги кунда об-ҳаво кузатувчилари эртага ёмғир ёғишини аввалдан айтиб беришади. Табиийки, улар бунда маълум бир кузатишларга, тўғрироғи, исбот-далилларга асосланадилар. Лекин шундай вазиятлар бўладики, уларнинг

¹ Мир философии. В 2-х ч, ч 1, М., Политиздат, 1991, с. 181.

² Шу манба. 325-бет.

маълумотлари нотўғри чиқади – эртага ёмғир ёғмай қолади. Бунга сабаб эса, масалан, шамол йўналишининг кутилмаганда бошқа томонга ўзгариши натижасида ёмғирли булутларнинг тарқалиб кетиши ва бошқа томонга қараб йўналишидир. Албатта, шамол йўналишини бошқа томонга қараб ўзгариши бесабаб юз бермаган. У ҳам қандайдир сабаблар ёки қонуниятлар асосида амалга ошган. Лекин у, кутилмаганда, тўсатдан содир бўлганлиги учун об-ҳаво кузатувчилари уни била олмадилар. Балким, шамол йўналишини бирданига ўзгаришига табиатдаги биз билмаган биронта жараён сабаб бўлгандир, буёғи бизга қоронғи. Аммо шу нарса аён, такрор бўлса-да, айтамызки, тасодифни тасодиф қилиб турган нарса унинг, кутилмаганда, беҳосдан рўй беришидир.

Инглиз файласуфи Френсис Бэкон тасодифнинг ижобий жиҳатларидан бирини кўрсатиб: «Тасодиф баъзан кашфиётларни майдонга келтиради» деб ёзади.¹ Айтиш мумкинки, бу фикрларнинг тўғрилиги тарихда бир неча маротаба ўз исботини топган. Бунга мисол тариқасида Архимеднинг тасодифан ваннада ўтирган ҳолатда сувга ташланган жисмининг ўз ҳажмига тенг бўлган сув ўрнини эгаллашини топиши ёки Ньютоннинг бошига тасодифан олмани тушиб кетиши оқибатида бутун олам тортишиш қонунининг яратилиши кабиларни ва бунга ўхшаш мисолларни яна кўплаб келтиришимиз мумкин. Зеро, яна шундай тасодифлар натижасида қилинган кашфиётлар анчагина. Аммо биз зинҳор ушбу кашфиётларни қилиниши биргина тасодифга боғлиқ бўлиб келган деган хулосага келмаслигимиз керак. Чунки тасодиф бирон кашфиётнинг рўёбга чиқишидаги омилидани бири бўлган. Агарда Ньютоннинг бошига ўшанда олма тушмаганда Ньютон ўз қонунини ўша пайтда эмас, балки кейинроқ кашф этган бўларди. Мабодо, Ньютон буни яратмаган тақдирда ҳам, уни бошқа биров кашф этган бўларди. Тасодиф бу ўринда кашфиётларнинг амалга ошишини тезлаштириб юборган. Ваҳоланки, тасодиф бирон кашфиётнинг рўёбга чиқишини маълум муддатга орқага суриши ҳам мумкин. Айтиш мумкинки, тасодифнинг бу хусусияти фақат ўтмишда эмас, балки ҳозирги замон инсон фаолиятида ҳам муҳим аҳамият касб этиб келаётир.

Француз файласуфи Вольтер (Франсуа-Мари-Аруэ) тасодифнинг мавжудлигига шубҳа билан қараган. Вольтер тасодиф ҳақида жуда кескин хулоса чиқаради: «...тасодиф йўқ нарса, – деб ёзади Вольтер,– биз сабабини изоҳлашга чоғимиз келмаган ҳаракатларни тасодиф деб атаймиз. Сабабсиз ҳаракат ва моҳиятсиз мавжудлик бўлмайди».² Бунда Вольтернинг «сабабсиз ҳаракат ва моҳиятсиз мавжудлик бўлмайди» деган фикрини тўғри мулоҳаза десак, адашмаган бўламиз.

Бироқ бу ибораси билан қадимги Юнон алломаси Аристотелнинг «Ҳеч нарса тасодифан содир бўлмайди. Биз тасодиф деб атайдиган ҳамма нарсанинг ўз сабаби бор», деган фикрига монанд муносабатни билдирган Вольтер бу ўринда тасодифни мутлақо инкор этади. Биз Вольтернинг ана шу «тасодиф йўқ нарса» деган фикрига мутлақо қўшила олмаймиз. Тасодиф йўқ бўлса, у ҳақида гапиришга не ҳожат. Демак, тасодиф борки, у ҳақида шунча фикр-мулоҳазалар юритилияпти. Аммо Вольтернинг «Биз сабабини изоҳлашга чоғимиз келмаган ҳаракатларни тасодиф деб атаймиз», деган фикрини ҳам тўғри деб бўлмайди. Негаки, инсоннинг тасодифнинг сабабини изоҳлашга нафақат чоғи келади, балки уни изоҳлашга астойдил ҳаракат қилади. Бироқ ҳамма вақт ҳам бунинг уддасидан чиқармайди.

Француз файласуфи ўз қарашларида тасодифни буткул инкор этади ва тасодиф бутунлай бошқа ҳодисаларнинг кўриниши, деб ҳисоблаб қуйидаги хулосани чиқаради: «Тасодиф йўқ, бу дунёда рўй берадиган ҳамма нарсалар ё синов ёки жазо ёхуд мукофот ва ёинки аввалдан юборилган хабардир». Айтиш мумкинки, замонавий фалсафада ҳам бунга

¹ Ҳақиқат манзаралари. Т., “Янги аср авлоди”, 2002, 243-бет.

² Шу манба. 294-бет.

ўхшаш фикрлар учраб туради: «Тасодифни эътироф этиш сабабсиз ҳаракатни, моҳиятсиз мавжудликни тан олиш билан баробардир».¹

Бошқа бир француз файласуфи Пол-Анри Гольбахнинг «биз сабаби ўзимизга номаълум бўлган, билимсизлигимиз ва тажрибасизлигимиз туфайли аввалдан кўриб бўлмайдиган нарсаларни тасодифий ҳодисалар деб атаيمиз», деган фикрига тасодифнинг бир нечта муҳим хусусиятлари қайд этиб ўтилади. Булар қуйидагилардир:

– тасодифнинг сабаби номаълум бўлади ёки тасодиф сабабининг номаълум бўлганлиги билан тасодифдир;

– тасодифни аввалдан кўриб бўлмайдиган ёки тасодиф аввалдан кўриб бўлмаслиги билан тасодифдир;

– тасодиф – бизнинг нисбатан билимсизлигимиз ва тажрибасизлигимиз туфайли ҳам юз беради.

Француз файласуфлари орасида Лежи-Мари Дешаннинг тасодиф ҳодисасини илмий билишдаги ўрнини аниқлашимизда муҳим аҳамиятга эга бўлган, ўзига хос, бетакрор нуқтаи назари борки, уни келтириб ўтмасликнинг иложи йўқ. Дешаннинг фикрича, «табиатда ҳеч нарсаси аввалдан белгиланмаган ва кўрилмаган бўлса, унда амалга ошмай турган ҳамма нарсаси тасодиф, амалга ошгани эса зарурият мевасидир». Ушбу таърифда тасодифнинг заруриятга айланиши жуда яхши ифодаб берилади. Амалга ошмай турган ҳамма нарсанинг тасодифлиги шундаки, биз келгусида воқеа-ҳодисаларнинг ривожини қандай тус олишини рўй-рост билмаймиз. Тасодифнинг ҳам асосий хусусиятларидан бири, унинг номаълумлигидир. Ана шуларни ҳисобга олган ҳолда, амалга ошмай турган ҳамма нарсаси тасодиф деган фикрга маълум маънода қўшилса бўлади. Нима учун маълум маънодаки, амалга ошмай турган ҳамма нарсаси ҳам тасодиф эмас. Чунки амалга ошмай турган баъзи нарсаларни қандай амалга ошишини билиш мумкин.

Асатуллоев Иномжон Абобакир ўғли (Фарғона Давлат университети Фалсафа кафедраси ўқитувчиси)

ГЛОБАЛЛАШУВ ШАРОИТИДА ИНСОННИНГ ЭМОЦИОНАЛ ВА ИНТЕЛЕКТУАЛ ИНҚИРОЗИ МАСАЛАСИ

Аннотация. Ушбу мақолада капитализм даврида инсоннинг ҳиссий, эмоционал ва интеллектуал ўзгариши, инсон қалбининг инқирози ва тубанлашуви таҳлил қилинган. Шунингдек, инсонларни роботга айланиб бораётгани, ўз “мен”ини йўқотиб, шаблонлар ва қолиплар ичида яшашига мослашуви эмоционал ва интеллектуал қарамликни келтириб чиқаргани илгари сурилади.

Аннотация. В статье анализируются эмоциональные и интеллектуальные изменения человека в эпоху капитализма, кризиса и деградации человеческого сердца. Это также говорит о том, что человек становится роботом, теряет свое «я» и приспосабливается к шаблонам и моделям для эмоциональной и интеллектуальной зависимости.

Annotation. In this article, there has been analyzed the emotional and intellectual changes, crisis and lowness of human soul likewise. The article discusses that people are becoming robotics, losing their own and coordination to living in models is becoming main reason for their emotional and intellectual dependence.

Калим сўзлар: Эрих Фромм, ҳиссийёт, эмоция, тафаккур, қалб, муҳаббат, индивидуаллик, демократия.

Ключевые слова: Эрих Фромм, чувство, эмоция, мысль, душа, любовь, индивидуальность, демократия.

Key words: Erich Fromm, feeling, emotion, thought, soul, love, individuality, democracy.

¹ Эргашев.И. Бахт тўқис бўладими? “Тафаккур”, Тошкент, 2006, 2-сон, 74–77-бетлар.

XX асрнинг машҳур файласуфи ва психологи Эрих Фроммнинг ижтимоий фалсафаси жамиятни ижтимоий қайта қуриш, либерал демократик ислохотлар ўтказиш мафкура-сига қаратилган эди.

Мутафаккир замонавий жамият воқелигини фалсафий антропологик, маданий ва ижтимоий-сиёсий ёндашув асосида тадқиқ қилади.¹

Инсон ҳаёти давомида асосий қуватини истакларига етишишга сарифлайди. Лекин, аслида, нимани хоҳлаётганлигини биладими ёки интилаётган мақсадига эришишни ўзи хоҳлаяптими (?). Инсон ўзини бахтли қилиши зарур бўлган ниманидир ортидан югурыпти, бироқ унга эришган заҳоти, жонига тегмайдими (?) сингари саволлар ҳаёт давомида пайдо бўлади. Фромм фалсафасига кўра, ҳозирги инсон нимани хоҳласа, ўшани биламан, деган ҳаёлот ҳолатида яшаётганлигини, лекин кўпчилик томонидан қабул қилинган шаблонга мувофиқ хоҳлаётганлиги намоён бўлади. Инсонларнинг истаклари, шунингдек, фикр ва ҳис-туйғулари ўзиники эмас, балки унга ташқаридан тирқалган бўлади лекин буни англаш ғоят мушкулдир. Ана шу ўзига хос қийинчилик ҳокимият ва озодлик муаммоси билан узвий боғлиқдир.

Эрих Фромм инсонларни роботга айланиб бораётганлигини, гўё мустақил индивидлармиз деган иллюзия остида яшаётганлигини ёзади. “Бугуннинг инсони ўз “мен” ини йўқотиб бориб, шахиятига бўлган чуқур шубҳаланишни кучайтириб юборди. Фромм «ўз моҳиятини бундай йўқотиш комформизм (мослашув)ни императив (ёзилмаган қонун)га айлантирди: инсон бошқаларнинг кутганига мувофиқ яшасагина, ўзига ишонч ҳосил қилиши мумкин. Агар инсон кўпчилик томонидан қабул қилинган умумий сценарий бўйича яшамаса, бошқаларнинг ундан норози бўлиши, ёлғизланишининг ўсиб боришдан ташқари ўз моҳиятига бўлган ишончни йўқотади, бу эса руҳий саломатликка путур етказади”.² Бундай шароитда атрофдагилардан ажралмасдан, уларга мослашиб яшаш мумкин, лекин индивид ўз спонтанлиги, индивидуаллиги ва озодлигидан воз кечган ҳолда яшашда давом этиши керак. Фромм фикрига кўра, “ижтимоий пирамиданинг энг юқорисида ва энг пастида турганлар “ёқимли” бўлишга мажбур эмас. Лекин бошқалар самиймийлик, қувноқлик ва кулгу каби хусусиятларини автоматик ифодалашга мажбур бўлиб яшайди. Барча табиий ҳис-туйғулари ва ҳислатларини бостиради ва қалбининг туб-тубига кўмиб ташлайди. Сохта кулгу, сохта самиймийлик ва сохта эмоция билан яшайди, худди ўйинчоқларга бир хил муносабат билдириш ва ҳис-туйғу созлангани каби”.³

Фромм инсонлардаги носамимий ва сохта эмоцияга қуйидагича фикр билдиради. «Бизнинг жамиятимизда эмоциялар умуман бостирилган. Ижодий тафаккур – бошқа ҳар қандай ижод сингари – эмоциялар билан узвий боғланган. Бироқ шу кунлардаги идеал эмоциясиз фикрлаш ва яшашдан иборат бўлиб қолди. “Эмоционаллик” мувозанатсизлик ёки руҳий носоғломлик билан синоним бўлиб қолди». ⁴Мана шу стандартларни қабул қилиш оқибатида инсон кучсизланишини ва унинг тафаккури қашшоқ ва саёз бўлиб боришини илгари суради файласуф. Лекин бизнинг фикримизча, инсондаги эмоцияларни охиригача бостириш мумкин эмас.

Психоаналитикларнинг саъй-ҳаракатлари билан ҳеч қачон ҳаддан ташқари ғамгин, ҳаддан ташқари асабий ва ҳаддан ташқари ҳаяжонланмайдиган “нормал” инсон образи яратилди. Бу стандартга мос келмайдиган характер белгилари ёки шахс типини улар маъқуллашмайдилар ва “инфантил” ёки “невротик” инсон деб атайдилар. Бизни тушунишимизга кўра, ҳозирда фақат ҳис ва эмоция эмас, тафаккур ҳам бузиб талқин қилишга маҳкум бўлмоқда. «Таълимнинг илк қадамлариданоқ болада мустақил фикрлаш истаги пайдо бўлади, бироқ унинг миясига тайёр фикрлар жойлаштирилади», дейди Фромм. Болалар ҳақиқатни

¹ Рузматова Г. Руҳият таҳлили фалсафаси. Т., “Нишон-ношир”, 2014, 188-бет.

² Fromm E. Özgürlükten kaçış. Çeviren: Şemsa Yeğin. Ankara. Teknografik Matbaası. 1996. 221–222 s.

³ Шу манба. 224-бет.

⁴ Шу манба. 225-бет.

билишни хоҳлайдилар. Лекин катталар томонидан бу интилиш назар-писанд қилинмайди ёки ожизларга бўлганидек юмшоқ илтифот шаклда намоён бўлади. Яна-да ёмони, биз улар билан носамиймий муносабатда бўламиз, яъни тўғри келса-келмаса жавоб берилса бўлди, деган маънода унинг саволларига жавоб қайтарамиз.¹ Мана шундай ҳаётга тайёрланган бола мактабга келади. Бу ерда ҳам боланинг мустақил фикрлашини бостиришга қаратилган ўқитиш усуллар кутиб туради. Фромм ўз қаршилигини шундай ифодалайди. «Ўқувчидан фактлар, информацияларни билиш талаб этилади. Агар инсон қанча кўпроқ фактларни ўзлаштира, воқеликни билишга эришар эмиш! Ўқувчининг миясига юзлаб бир-бирига боғлиқ бўлмаган фактлар зўр бериб тикиштирилади. Уларнинг бутун вақти, кучи ана шу фактларни ёд олишга сарфланади, ўйлашга, фикрлашга эса вақт ҳам, куч ҳам бўлмайди. Тафаккур қилмасдан, фақат фактларни билишга асосланган ўз-ўзича тафаккур бу уйдирма ҳисобланади. Энг ёмони, ҳақиқат метафизик тушунча сифатида ўргатилади. Агар кимдир ҳақиқат нисбий эмас деб тушунтиришга уринса, бугуннинг “мутафаккирлари” уни қолоқ деб ҳисоблайдилар.²

Фромм фикрига кўра, муомалалар ҳаддан ташқари мураккаб, уни ўртача савиядаги одам тушуна олмайди, дея таъкидланади. Аслида эса аксинча шахсий ва ижтимоий муаммоларнинг жуда кўпи оддий ва шу қадар оддийки, уни амалда ҳар қандай одам тушуниши мумкин. Кўпинча, уларни гўё фақат “мутахассис”, шунда ҳам фақат шу соҳанинг мутахассисигина тушуна оладиган мураккаблаштириб тасвирлайдилар. Бу эса одамларнинг ўзлари ўйлашга бўлган журъат ва истакни ўлдиради. Улардаги долзарб муаммолар ҳақида ўйлашга бўлган қобилият ва ишончни сўндиради.³ Фромм фикрича, бундай ҳолатда индивидда “мутахассис” қўлидан унга нимани қилишни айтишини сабр-тоқат билан кутишдан бошқа иш келмай қолади. Одамларда сурбетлик ва ишончсизлик пайдо бўлади, натижада ўзига бино қўйган ҳолда, қибр билан айтилган ҳамма нарса у учун тўғри бўлиб кўринади.

Замонавий маданият ривожигаги барча салбий ҳодисалар маърифий, маданий, сиёсий жиҳатдан қайта қуриш, ислоҳ қилиш заруратини қатъиян талаб қилади. «Борлик» ҳодисаси ҳозирги маданиятда йўқолмасдан четга чиқиб қолган экан, жамиятни «қайта қуриш» мумкинлигига Фромм умид қилади.⁴

Виктор Алимасов фикрига кўра, инсон зиддиятларга тўла шароитлар таъсирида яшаб келади. Бепоеён олам олдида ўзини ёлғиз ва тарихий зарурият олдида ўзини ожиз сезиши, бежилов муносабатларга таъсир ўтказа олмаслигига иқдор бўлиши кишида экзистенциал эҳтиёжларни келтириб чиқаради.⁵

Эрих Фромм фалсафий антропологиясини тадқиқ этган профессор Гулноз Рузматова фикрига кўра, Мутафаккир замонавий Ғарб маданиятининг ахлоқий тамойилларини танқид қилар экан, Ғарб маданиятининг асосий сиёсий ва маданий вазифаси мазкур жамият маданий қадриятларини тубдан қайта кўриб чиқиб, ижтимоий онгни янги, ҳақиқий инсонпарварлик қадриятларига йўналтириб юбуровчи, жамият “қалбини ўзгартирувчи” ахлоқий тамойиллар қарор топиши негизида “эга бўлиш” тамойили ётувчи жамиятнинг ижтимоий-иқтисодий ва ахлоқий-руҳий пойдевори қайта қурилиши, маданиятнинг инсонпарварлик қадриятларига йўналтирилган сиёсий утопия бўлиши зарурлигини таъкидлайди.

Капитализм ривожланиши сиёсий, иқтисодий ва маънавий муносабатларни ўзгартирди, жамиятнинг ахлоқий ришталаридан халос қилди.⁶ Ҳозирда аёллар ҳам йирик кор-

¹ Шу манба. 226-бет.

² Фромм Э. Бегство от свободы. М., “Прогресс”, 1990, 228-бет.

³ Шу манба. 230-бет.

⁴ Рузматова Г. Руҳият таҳлили фалсафаси. Т., “Нишон-ношир”, 2014, 197-бет.

⁵ Алимасов В. Инсон таназзули (Эрих Фроммни ўқиб). Фалсафа ёхуд фикрлаш чанқоғи. Тошкент, Фалсафа ва ҳуқуқ институти нашриёти, 2007, 119-бет.

⁶ Kaori Miyamoto. Erich Fromm's theory on alienation. University of Massachusetts Amherst. Masters theses. 1987, 62-бет.

пораццияларнинг ёки давлатларнинг раҳбари бўла олади. Тезкор ижтимоий ва иқтисодий ривожланиш сабабли XVIII асрдаёқ оила ришталари ва оилавий қадриятлар қадрсизлана бошлади. Оила билан боғлиқ тушунчалар, яъни бўйсунуш, диёнат, турмушдаги вафодорлик кабилар асл маъносини йўқотди.¹ Биринчи ва Иккинчи жаҳон урушидан кейин ёшлар ота-онасига ғамхўрлик қилмайдиган, истаганини бажарадиган бўлишди. Ўрта асрларда оилавий муносабатларда хиёнат қилиш, бўйсунмаслик қораланарди. Ҳозирда оила аъзоларига ҳукмронлик қилиш қийин, фарзандлар ўта эркин, ота-она ва фарзандлар ўртасидаги муносабатлар эса жуда ёмон ҳолатда. Фарзандлар қари ота-аналарига ғамхўрлик қилиш кераклиги ҳақида қайғурмайди, ажралиш эса осонлашмоқда.²

Хулоса қилиб айтганда, мутафаккир инсоният демократик жамиятни яратганини, бундан кейин уни фақатгина сақлаб қолиш эмас, балки мустаҳкамлаш ва кенгайтириш ҳам зарур деган фикрда эди. Чунки кенгайтирилмаган демократия озодлик душманига айланиб қолиши мумкин. Бунинг учун демократия тараққиёти индивиднинг ҳақиқий озодлиги, ташаббуси ва спонтанлигини ривожлантиришдан иборат бўлиши керак. Озодликни рўёбга чиқаришнинг ягона меъзони индивиднинг ўз тақдири ва жамият ҳаётини белгилашда фаол иштироки фақат формал овоз бериш актида эмас, балки унинг кундалик фаолиятида, ўз ишида, ўзининг бошқа одамлар билан муносабатида намоён бўлади. Демак, демократия фақат одамларгина қодир бўлган энг кучли ишонччи – ҳаётга, ҳақиқатга ва озодликка бўлган ишонччи илҳомлантира олсагина, нигилизм устидан ғалаба қила олади.

Жумаева Шохида (ТерДУ)

ШАХСНИ МИЛЛИЙ ТАРБИЯ АСОСИДА ТАРБИЯЛАШДА ОИЛАНИНГ ЎРНИ ВА РОЛИ

Аннотация. Ушбу мақолада оиладаги соғлом ижтимоий муҳит, соғлом ахлоқий муносабатлар, соғлом турмуш тарзи – жамият ва миллатнинг соғлом тараққий этишининг муҳим негизлари ҳақида сўз боради.

Аннотация. В данной статье идет речь о здоровой социальной обстановке в семье, здоровых нравственных отношениях, здоровом образе жизни – как основах здорового развития общества и нации.

Annotation. This article highlights the crucial stems of the healthy development of society and nation-strong social environment in the family, healthy ethical relations, healthy life style.

Калим сўзлар: халқ, миллат, этноанъаналар, этнос, тарих, табиат, ижтимоий ҳаёт, боқий қонуният, қадрият, оиланинг соғлом иқлими, ўзаро ҳурмат, меҳр-оқибат ғамхўрлик.

Ключевые слова: народ, нация, этнотрадиции, этнос, история, природа, социальная жизнь, вечная закономерность, ценности, здоровый климат семьи, взаимоуважение, забота и доброта.

Key words: people, nation, ethnotraditions, ethnics, history, nature, social life, eternity legality, values, healthy environment of the family, mutual respect, affection, care.

Халқ миллат ўзининг барқарор этноанъаналари билан боқий. Шундай қадриятларига эга бўлган ёки уларга бефарқ бўлган этнос тарих саҳнасидан тушиб қолган ёки бошқа этнослар томонидан ассимиляция қилинган. Шунинг учун ижтимоий-тарихий мавқеини кўзлаган ва келажагини яратишга қодир ҳар миллат этноанъаналарини мустаҳкамлашга, авлодлари ҳаётига, турмушига сингдиришга интилан. Ўзбек халқи миллати ҳам шундай тажрибалари билан тарих саҳналарида ўз ўрнига эга.

¹ Karl Marx, ed. By C.J. Arthur, The German ideology, New York: International publisher, 1970, p. 218.

² Шу манба. Р. 357.

Ёш авлод, аввало, дунё юзини кўриш, инсонга хос ҳаёт нашидасидан баҳраманд бўлиш бахтига оилада эга бўлади. Бу табиат ва ижтимоий ҳаётнинг объектив боқий қонунияти ва қадриятидир. Халқ, миллат ўзининг ижтимоий-тарихий жараёнларнинг фаол субъекти экани яратишга қодир, изланишларни ҳаётий мақсадига айлантирган, ижтимоийлашган оқил, серҳаракат, интеллектуал салоҳияти юқори фарзандлари орқали амалга оширади. Президент Ш.М.Мирзиёев ўзининг 2018 йил 2 февралда имзолаган «Хотин-қизларни қўллаб-қувватлаш ва оила институтини мустаҳкамлаш соҳасидаги фаолиятини, тубдан тақомиллаштириш чора-тадирлари тўғрисида»ги фармонида оилда институтига тааллуқли «бой маданий-тарихий мерос ва анъанавий оилавий қадриятлар муаммолари бўйича фундаментал, амалий ва инновацион тадқиқотларни ўтказиш, улар асосида оила институтини мустаҳкамлаш, ёшларни оилавий ҳаётга тайёрлаш» зарурлигини уқдиради. Ёшларнинг ижтимоийлашуви оиладан бошланади, оила институтидаги этноанъаналар уларнинг жамиятга, ён-атрофга, амалга оширилаётган ислохотларга муносабатларини шакллантиради. Масалан, оилада китоб ўқишга, билим олишга интилиш муҳити шаклланган бўлса, фарзандларда ҳам шу хислат пайдо бўлади, ота-онанинг касб-кори фарзандларда ҳам қизиқиш уйғотиши исбот талаб қилмас мисолдир.

Оила-инсон учун бебаҳо муқаддас даргоҳ. Оилада миллат давомийлиги, миллий қадриятларнинг боқийлиги сақланади. Оила авлодлар умр занжирини мустаҳкамловчи авлодни дунёга келтириб, унга нафақат дунёни танитиб, шоира Анбар Отин айтганидек, фарзандини дунёга танитади, уни камолот сари тарбиялаб вояга етказди. Оила билан жамият юксак мақсад сари ривожланиб боради.

Аллома Абдурауф Фитрат ўзининг “Оила” асарида оила мавқеини шундай таърифлайди: “Оила тарбиячиси тарбиянинг энг муҳими ҳисобланади. Унинг таъсири одам табиатига мустаҳкам ўрнашади. Шахс руҳияти, ахлоқ гавҳари ва одамлари болалигиданок шаклланади. Ҳар бир миллатнинг саодати ва иззати бор, бу эса шу халқнинг ички интизоми ва тотувлигига боғлиқ. Тинчлик ва тотувлик эса шу миллат оилаларининг интизомига таянади”,¹ деб оиланинг жамият негизи эканлигини тавсифлайди. Оиладаги соғлом ижтимоий муҳит, соғлом ахлоқий муносабатлар, соғлом турмуш тарзи – жамият ва миллатнинг соғлом тараққий этишининг муҳим негизидир.

Миллий тарбия, ахлоқ-одоб, юксак маънавият асосида ёшларни вояга етказиш доимо жамият учун муҳим муаммодир. Давлатимиз ва миллатимиз диққат-эътиборидаги буюк мақсад баркамол фарзандни тарбиялаш асосида соғлом насл, мукаммал етук авлодни етиштиришдир.

Ўзбекистон Республикаси Конституциясида алоҳида боб сифатида киритилиб, оила давлат қафолатига олинди. Оила, Уй-жой, Фуқаролик кодекслари қабул қилинди ва булар ҳаётда ўзининг ёрқин ифодасини топмоқда. Ёш оилаларни қўллаб-қувватлаш масаласи давлатнинг устувор сиёсати мақомини олган. Республика миқёсида «Оила» илмий-амалий маркази, вилоят, шаҳар ва туманларда унинг шўъбалари кенг фаолият олиб бормоқда. “Соғлом оила, соғлом она ва соғлом бола” дастурида белгиланган нуфузли чора-тадбирлар, мақсадли вазифалар юртимизда кенг қамровли ижобатига эга бўлди. Маҳалла, Хотин-қизлар кўмитаси ва ФХДЁ ходимлари қизларни турмушга тайёрлаш борасида амалиётда турли тадбирларни ўтказмоқдалар. Шу ерда ўринли бир мулоҳазани айтиб ўтиш лозим. У ҳам бўлса йигитларни турмушга тайёрлаш дастури ва ечими йўллари аниқлаш энг долзарб, ўз ечимини кутаётган масаладир.

Ҳар бир миллат ва давлатнинг энг қимматли хазина – ўзаги ва бой томири оила экан, у жамият таркибий қисми сифатида ҳаёт синовларидан ғолиб чиқиб, баркамол авлодни эл-юрт, миллатимиз хусусиятига мос, жаҳон ҳамжамияти талабларига камарбаста, келажак вазифаларига ҳозиржавоб шахс даражасига кўтарилишига хизмат қилади ва қил-

¹ Фитрат А. Оила. Тошкент, “Маънавият”, 1998, 34-бет.

моқда. Чунки бу муқаддас кўрғон – оиладан Ватан, инсон камолоти, авлод келажаги бошланади. Оиладаги камолот, тарбия, энг аввало, ота-онаги етуклик, теранлик, юксак онг, идрок, масъулият фарзанд тарбияси учун алоҳида аҳамият касб этади.

Бебаҳо бадий асрлардан бири “Қобуснома”да ота ҳақида шундай дейилган: “Фарзандинг вужудга келиб ҳузур-ҳаловат билан ҳаёт кечирсин. Сен унга жисму руҳи тетик, феъл-атвори етук, яхшилик ва ёмонликни фарқлаш туйғусига эга бўлиб, камол топиши учун одоб, ҳунар ва билимни ўзингдан мерос қилиб қолдирки, у келажакда комил инсон бўлиб етишсин”. Ибн Сино ҳам фарзанд тарбиясида она-ота ўз одоби, муносабати, ҳақ сўзлиги, боланинг фикри, интилишини қўллаш, турли хатти-ҳаракатини адолатли баҳолаш, оилавий ҳаётда шахсий намуна кўрсатиш лозимлигини уқдиради. Чунки болалар ўзидан катталарга таклид қилувчанлик хусусиятига эгадир, деб ота-онанинг педагогик-психологик ва ахлоқий хусусиятларини аниқ ифода қилган.¹

Оталар сўзи – ақлнинг кўзи, деган нақлда чуқур маъно мавжуд. Ота – оила устун, рўзғор тебратувчигина эмас, оиланинг пири, ишон ва иродасидир. Ота ўзидан дунёда яхши мева, яъни одобли, ибратли, хушхулқ фарзанд қолдирмоғи лозим. Ота фарзандга руҳий-маънавий озиқ беришга масъул зотдир. Отанинг энг муҳим вазифаси – фарзанд камолоти йўлида меҳр-оқибат, эътибор, вақт, меҳнат, адолат ва билимда саҳий бўлиши даркор. Оила бахти, шон-шухратини эъзозлаш лозимдир. Она-оила чароғбони, унинг идрок, мўътабар ва муқаддасдир. Онада инсонга хос мусаффолик, фарзандларга нисбатан бурч ва меҳр туйғуси, ирода ва матонат фазилатлари кенг томир отган.

Сайидова Мухаббат Гаффаровна (старший преподаватель кафедры Общественно-гуманитарных дисциплин Химико-металлургического факультета Навоийского Горного института)

ТОЛЕРАНТНОСТЬ – ОСНОВА МИРА И СТАБИЛЬНОСТИ

Аннотация. Ушбу мақолада Ўзбекистонда виждон эркинлигини таъминлаш борасида олиб борилаётган ишлар ҳақида мулоҳаза юритилади ҳамда бажарилган ишларнинг амалий натижалари рақамлар орқали ифодаланади. Бундан ташқари, мақолада Ўзбекистон ҳукумати томонидан виждон эркинлигини таъминлаш бўйича халқаро пактлар меъёрларининг бажарилиши борасидаги маълумотлар келтирилади.

Аннотация. В статье идёт речь о мерах, проводимых по соблюдению свободы совести в Узбекистане, практические результаты работ освещаются в цифрах. Кроме того в данной статье приводятся факты о выполнении норм международных пактов по обеспечению свободы совести со стороны правительства Узбекистана.

Annotation. This article provides some predictions on the observance of freedom of conscience in Uzbekistan and the work carried out is expressed in numbers. In addition, this article provides facts on the implementation of the norms of international pacts to ensure freedom of conscience on the part of the government of Uzbekistan.

Калим сўзлар: дин, виждон, бағрикенглик, конфессия, эҳтиром, дўстлик, плюрализм, жамият, эркинлик, диний эътиқод, маънавият.

Ключевые слова: религия, совесть, толерантность, конфессия, терпимость, дружба, плюрализм, общества, свобода, вероисповедание, духовность.

Key words: religion, conscience, tolerance, confession, respect, friendship, pluralism, society, freedom, religious faith, spirit.

Конституция Республики Узбекистан и Закон “О свободе совести и религиозных организациях” способствуют обеспечению религиозной толерантности, мира и благополучия в обществе. В нашей стране действуют 2238 религиозных организаций, относящихся к

¹ Раҳимов С. Абу Али ибн Сино талим-тарбия ҳақида. Тошкент, «Ўқитувчи», 1987, 88 – 89-бетлар.

16 религиозным конфессиям, около 140 национальных культурных центров, состоящих из представителей более 130 наций и народностей, международный центр Имама Бухари, Ташкентский исламский университет, исламский институт, религиозные образовательные учреждения Управления мусульман Узбекистана, православные и протестантские семинарии. Проживающие в нашей стране в мире и согласии представители различных религиозных конфессий плодотворно трудятся на пути развития всех сфер жизни общества. Они свободно отмечают свои религиозные праздники и соблюдают религиозные обряды. Республиканский интернациональный культурный центр играет важную роль в сохранении национальных ценностей всех граждан, укреплении между ними взаимного согласия и сплоченности.

ЮНЕСКО принято более семидесяти международных документов, конвенций о толерантности. 16 ноября 1995 года на 28-й сессии Генеральной конференции ЮНЕСКО была принята Декларация о принципах толерантности. С тех пор эта дата отмечается как Международный день толерантности.

На организованной в связи с этим конференции говорилось о том, что религиозный экстремизм и национализм в некоторых регионах мира становятся причиной войн и конфликтов. Особо отмечалось, что достижение межрелигиозного согласия в многонациональном обществе служит последовательной реализации демократических реформ, всестороннему развитию страны.

Сегодня численность населения Узбекистана превышает 33 миллион человек, среди которых представители более 130 национальностей. 94% населения исповедуют ислам, 3,5% граждан республики – православные христиане, остальные принадлежат к другим религиозным конфессиям.

В стране зарегистрированы 2238 религиозных организаций 16 различных конфессий, в том числе 2064 мусульманских и 157 христианских организаций, восемь еврейских общин, шесть общин бахаи, общество сознания Кришны и буддийский храм, а также межконфессиональное Библейское общество.

Религиозные организации, действующие в республике, наряду с другими общественными организациями активно участвуют в духовно-просветительской работе, вносят весомый вклад в повышение духовности общества, формирование у молодежи стойких убеждений, основанных на патриотизме, а также межконфессиональной и межнациональной толерантности.

В годы независимости верующим возвращены мечети и медресе, церкви и синагоги. Восстановлено архитектурное и письменное наследие исламской, христианской и других религий.

Для удовлетворения духовных потребностей общества ежегодно издается большое количество религиозной литературы различной направленности. Переведены на узбекский язык и изданы массовым тиражом Коран, сборник хадисов, 16 книг Ветхого Завета и весь Новый Завет, истории жизни пророков. В декабре 2004 года Управлением мусульман Узбекистана совместно с республиканским обществом слепых проведена презентация Священного Корана, отпечатанного на шрифте Брайля. Узбекистан стал третьим государством мира, осуществившим это благое дело. 2018 году указом Президента Республики Узбекистан была организована деятельность Международной академии ислама Узбекистана.¹

В 2007 году Кабинет Министров принял постановление «О принятии мер по сохранению в надлежащем виде «Корана Османа». В рамках его исполнения построено новое здание для содержания уникального экземпляра священной книги, проведены реставрационные работы с участием зарубежных специалистов.

¹ №УП-5416 от 16.04.2018 г. «О мерах по коренному совершенствованию в религиозно-просветительской сфере».lex.uz

Для полного освещения религиозной жизни Узбекистана издается ряд газет и журналов, в том числе газеты «Ислом нури», «Слово жизни», журналы «Хидоят», «Восток свыше».

Христианские праздники Пасха и Рождество, иудейские Пейсах, Пурим и Ханука проходят в торжественной обстановке, в соответствии с предписанными ритуалами. Представители различных конфессий в дни праздников поздравляют друг друга, принимают участие в праздничных мероприятиях.

Необходимо особо отметить, что за годы независимости в Узбекистане достигнуты колоссальные успехи в деле сохранения национальных традиций и обычаев, увековечивания памяти великих предков, благоустройства священных мест их захоронения. К их числу относится созидательная работа по благоустройству таких мест поклонения, как комплексы Имама Бухари и Имама Матуриди в Самарканде, комплексы Абдухалика Гиждувани и Бахауддина Накшбанда, мечети Минораи Калон и Мачити Калон в Бухаре, памятники Ахмада Фергани и Бурханиддина Маргинани в Фергане, Хакима Термези и Имама Термези в Сурхандарье, исторические комплексы Ичан-Кала в Хиве, Дор ут-тиловат в Шахрисабзе, Одина и Кук гумбаз в Карши, Зангиата в Ташкентской области, мавзолеев Касым-шейха в городе Кармана.

В соответствии с постановлением главы государства «О поддержке общественного фонда Хазрати Имам (Хастимом)» от 20 февраля 2007 года в одноименном комплексе в Ташкенте проведена большая работа по строительству, реконструкции и благоустройству. Сегодня совершенно новый облик обрели находящиеся здесь мечеть Хазрати Имам, медресе Баракхана, место поклонения Муйи муборак, мечеть Тилля шейх, здание Управления мусульман Узбекистана и другие неповторимые сооружения, которые стали еще одним ярким подтверждением великого созидательного потенциала нашего народа. Построены сотни великолепных, современных, имеющих все удобства мечетей. В частности, с 2014 года в Ташкенте начала действовать уникальная в своем роде мечеть Минор.

Особое внимание уделяется развитию системы религиозного образования. Согласно соответствующему постановлению Кабинета Министров от 22 августа 2003 года, дипломы, выдаваемые выпускникам религиозных учебных заведений, приравнены к соответствующим государственным дипломам об образовании. Если раньше религиозные знания преподавались только в двух исламских учебных заведениях, то теперь их можно получить в Ташкентском исламском институте имени Имама Бухари и в девяти средних-специальных исламских учебных заведениях. В православной и протестантской семинариях, функционирующих в Узбекистане, обучаются не только граждане нашей страны, но и представители соседних государств. Обучение в них полностью соответствует государственным стандартам. Их учащиеся наряду с религиозными и теологическими овладевают еще и светскими знаниями.

Важное значение уделяется изучению религиозных ценностей как неотъемлемой части национального культурного наследия. Проводится большая работа по изучению, в частности, богатого духовного наследия Имама Бухари и его широкой пропаганде. Соответствующим указом Президента от 23 мая 2008 года в Самарканде создан международный центр Имама Бухари. Здесь проводят научно-исследовательские работы, имам-хатибы проходят курсы повышения профессионального уровня. Начиная с 2008 года, завершен первый цикл учебных курсов. 2018 году была организована научная школа хадиса в форме высшего религиозно-просветительского учебного заведения.¹

Паломникам оказывают всестороннюю помощь: организуют специальные авиарейсы со сниженными тарифами, предоставляют медицинские услуги, в ускоренном порядке оформляют визовые документы. Паломничество хадж совершили около 110 тысяч

¹ №УП-5416 от 16.04.2018 г. «О мерах по коренному совершенствованию в религиозно-просветительской сфере» lex.uz

граждан, обряды умра – около 90 тысяч. Тысячи христиан и иудеев совершили паломничество в святые места, находящиеся на территории России, Израиля и Греции.

Ежегодно в Ташкентском исламском университете проводится научно-практическая конференция, посвященная объявлению ООН первой недели февраля «Всемирной неделей гармоничных межконфессиональных отношений». Комитет по делам религий совместно с Управлением мусульман Узбекистана организует ежегодный научно-практический семинар на тему «Мир и спокойствие – великий дар» для мусульманского духовенства страны. Имам-хатибы соборных мечетей имеют возможность ознакомиться с докладами по актуальным и злободневным темам, задать интересующие вопросы в области религии и вероисповедания. Кроме того, стало традицией проведение пресс-конференций, приуроченных к знаменательным датам. В них принимают участие представители различных религиозных конфессий, общественных организаций и дипломатического корпуса.

Государственная политика, проводимая в Республике Узбекистан в религиозной сфере, соответствует духу Всеобщей декларации прав человека, принятой 10 декабря 1948 года. Для обеспечения в стране свободы совести Узбекистан в полной мере выполняет все принятые на себя международные обязательства. Специализированным органам ООН представлено более 30 национальных отчетов по шести основным международным договорам.

Живущие в нашей стране представители разных национальностей и конфессий считают Узбекистан своим общим домом. Они объединены единой целью строительства демократического, правового государства и сильного гражданского общества. Составляя народ Узбекистана, все они стремятся жить во взаимном уважении и доверии, бережно хранят главные достижения нашей независимости – мир, общественное согласие и стабильность.

Ravshanova Mahfurat Murod kizi (PhD student, Tashkent State Institute of Oriental Studies)
TRADITIONAL VALUES OF JAPAN AND UZBEKISTAN AS A FACTOR IN
PRESERVING NATIONAL IDENTITY IN THE CONTEXT OF GLOBALIZATION

Annotatsiya. *Maqolada milliy o'zlik masalasi tahlil qilingan. Globallashuv jarayonida milliy o'zlik masalasi qadriyaviy nuqtayi nazaridan tadqiq etilgan. Globallashuv jarayonida yapon madaniyatini, yapon milliy g'oyasini saqlab qolish, Yaponiya va o'zbek madaniyati falsafasi mohiyatini ochib beradigan, globalizatsiya qiluvchi dunyoda milliy identifikatsiyani saqlab qolish uchun zarur bo'lgan Yaponiya va O'zbekistonning milliy g'oyasini rivojlantirish deb tushuniladi.*

Аннотация. *В статье дан анализ понятия «национальная идентичность». Детально рассмотрен и проанализирован ценностно-гносеологический подход к исследованию особенностей национальной идентичности в эпоху глобализации. Раскрыта сущность японской и узбекской философии культуры, которая понимается как выработка национальной идеи Японии и Узбекистана, необходимой для сохранения национальной идентичности в глобализирующемся мире.*

Annotation. *The article analyzes the concepts of national identity. The value-gnoseological approach to the study of features of national identity in the era of globalization was analyzed in detail. The essence of the Japanese and Uzbek philosophy of culture, which is understood as the development of the national idea of Japan and Uzbekistan, necessary for the preservation of national identity in a globalizing world.*

Kalit so'zlar: *milliy o'zlik, globalizatsiya, madaniyat, milliy g'oyalar, madaniyat falsafasi, milliy o'zlikni saqlash, milliy urf-odatlar.*

Ключевые слова: национальная идентичность, глобализация, культура, национальная идея, философия культуры, традиционные ценности, национальные обычаи и обряды, сохранение национальной идентичности.

Key words: national identity, globalization, culture, philosophy of culture, national customs and habits, save national identity, traditional values.

In recent years, the mass culture of Japan increasingly attracts attention scientific community all over the world. Of particular interest to researchers are such specific types of mass art like Japanese comics manga and anime cartoons – because of their visual and stylistic unusual, as well as tangible effects on popular culture of other countries. However, it is interesting that even in this, designed for a young viewer, layer mass culture can be found, surprisingly, a lot of references to the system of traditional Japanese values. Sometimes some kind of reference to the traditional Japanese value system pop up in manga, anime and tv series obviously unintentionally and not quite consciously – the original specifics are just manifested Japanese thinking and worldview. On the other hand, under the bright and ultramodern.

The “cover” of anime or manga formats sometimes hides a rather “moralizing” promise. This gives reason to conclude that that in this case we are not talking about the unconscious manifestation of the typical features of the Japanese character, but about a perfectly conscious attempt to orient a wide youth audience to a certain value ideal. The authors of such works purposefully create certain standards, samples of what they think is behaviour in the spirit traditional Japanese values. And they have There are reasons for this: a similar need arises as a result of active westernization, which began at the end of the 19th century, but accelerated rapidly after the defeat of Japan in World War II. One of the main problems became a stepwise increase respect for classical western “faustian” individualism, which is completely opposite to traditional Japanese collectivist self-awareness.¹ Largely because of this “generational problem” in Japan It is quite acute. But at the same time, if we'll watch any anime or television series it will become obvious that the situation is quite ambiguous. Rather, modern young the Japanese are seeking a synthesis of cultures trying combine in your mind the features of the Western and Japanese approaches to understanding the world and its roles in it.

One of the most characteristic values of the traditional Japanese society. is harmony in a team. It is clear that collectivism is generally an integral feature a number of Asian countries in which the norms of Confucian ethics have played an historically important role. However no wonder and the fact that in the culture of different countries Confucian norms can be interpreted in its own way, and Japan is no exception.² For example, it is quite logical that in order to establish and maintain harmony in a strictly hierarchical working group in Confucian need a suitable leader.

Japan has always been distinguished by a special attitude to traditional values. The features of her geographical position allowed her, on the one hand, to accept East Asian culture on the other hand, to fully preserve our national identity. At the same time, perceived continental culture, changing and processing, acquired a specific Japanese flavor. In history countries can clearly trace the change the rapid penetration of foreign culture by periods of sharp reduction in the scale of such intervention, when the accumulated the cultural material was naturally assimilated, understood and processed. “Japan, geographically referring to Asia, with In terms of cultural history, it is not an absolutely Asian country; oddly enough on first glance you can say she is close Europe,” wrote the Japanese philosopher – idealist Koyama Iwao in his work “Cultural Typology”, which is included in the collection “The Soul of Japanese nation. According to the author, the peculiarity of Japanese perception of foreign culture arose due to the rhythmic change of periods of cultural communication of Japan with the foreign world and periods of its cultural

¹ Bartelson J. Three Concepts of the Globalization. International Sociology. London: «Routledge», 2000, p. 45.

² Robertson R. Globalization: Social Theory and Global Culture. London: «Polity Press», 2001, p. 69.

recruitment. "Overseas culture is always perceived by the Japanese as a world and as an ideal culture, Koyama emphasized. The peculiarity of the Japanese nation, not found in other nations, Koyama considered "Proactive and continuous development, but while conservatism; perception and creating new and at the same time preserving old; peaceful combination of old and new.

About the Japanese often written as a people striving for introspection and self-knowledge. In Japan, there was even a special research genre - "Nihondzin ron" (theories about the Japanese) and Nihon Bunka Ron (theories about Japanese culture). The story of the "Nihon booms" Jing Ron "began with the growth of national identity during the struggle for the revision of unequal treaties with European powers at the end of the Meiji era. At the source "Nihondzin ron" are two classic works of the Japanese philosopher Miyake Sitsurei "Truthful, kind and beautiful Japanese" and "False, terrible and evil Japanese", in which you can find schematically labeled two main models "Nihondzinron:" "models of the theory of excellence "and the model of the" theory of deficiencies of the Japanese people.

The soil for the last boom "Nihondzinron" was generated by high rates of economic growth in the 1960 s, accompanied by the rise of nationalist sentiment in the country. In the then predictions of the Japanese and Western cultural experts have predicted the onset of the "century of Japan," since the prospects for economic growth Japan is not threatened in the first place they are not threatened by the "degradation" of the Japanese value system.¹ Diligence, diligence Japanese, striving for social harmony, modesty and restraint, sense of duty, vertical hierarchy in interpersonal relationship, group consciousness, love for nature, patriotism – these values, which researchers attributed to the peculiarities of the Japanese national character, were declared the leading factors of the high growth rate of the Japanese economy. In the theoretical justification of Japanese cultural uniqueness was dominated by the desire to recognize the "unchanged" and "final" "dignity" and "disadvantages" Japanese society and culture because of their Japanese characteristics. So, the famous philosopher Nakamura Hajime has Japanese culture and Japanese way of thinking endowed with such traits like:

- "spirit of tolerance";
- "mild spirit of direct criticism";
- "emphasis on human relationships";
- "honoring family morals";
- "recognition of the supreme power of the state";
- "absolute submission to any an individual;
- "the cult of the emperor";
- "propensity to moral self-analysis";
- "weak ability to think logically";
- "intuitive and emotional trends";
- "lack of ability to form complex concepts";
- "love of simple symbolic views.

The current stage of social development is characterized by significant transformations in all spheres of sociocultural activity. One side, globalization opens up opportunities for expansion of communicative and cultural space, and on the other – generates many problems of destructive nature. In the context of globalization occurs unification of culture, erased ethnic cultural boundaries, is lost cultural identity of peoples.² Modern media destroy the former cultural and social institutions that formed the identification process. This often leads to the confusion of ideological grounds, undermining the life orientations, transformation and devalue-tion of the value system.

¹ Smith A.D. National identity. Ethnonationalism in comparative perspective. University of Nevada Press. 2001, p. 53.

² Huntington S.P. Who are we: The challenges to national identity. Simon and Schuster, 2004, p. 158.

There are peculiar national values of the Uzbek people. By national values, we understand the features, traditions, customs that are of great importance to the people. The formation of the Uzbek people took place in the distant past, at the same time its national values were formed.

Initially, values are formed at the local level, i.e., in the form of customs, traditions, ceremonies peculiar to the peoples living in Khorezm, Surkhandarya, Bukhara, Samarkand, Tashkent, Fergana and other areas. Then the best of them, selected over the centuries, rise to the level of national values. Therefore, each person needs to know their national values, as well as universal human values.

The national values peculiar to the Uzbek people and recognized by other nations are as follows:

- honoring your home and homeland;
- loyalty to ancestral memory;
- respect for elders, caring attitude towards younger ones;
- hospitality;
- love for children;
- spirituality – morality – education;
- politeness, modesty in communication;
- endurance, patience on test days, etc.

During the years of independence, many activities were carried out to revive the national values of the Uzbek people and enrich them with new content. One of the most ancient values of the Uzbek people is the Navruz holiday. During the period of dependence, its celebration was forbidden. By decision of the Government of Uzbekistan, since 1990, March 21 was established as the day of the national holiday Navruz and declared a day off. In the days of Navruz, the Uzbek people hold khashars (community work days), plant trees on the fields and along roads, clean the streets, arrange various mass games, horse races, parties, assist orphans and disabled people, visit the graves of the departed.

The Republican Public Center “Spirituality and Enlightenment”, created on April 23, 1994 by presidential decree, organizes major events, conferences and exhibitions aimed at reviving the spiritual and cultural heritage of the Uzbek people, securing ideas in their minds that determine the future of the nation, and the growth of intellectual and the creative potential of the most talented and gifted representatives of the people for the benefit of the Motherland. Recommendations developed on the basis of sociological research and surveys conducted by the center among the population are of great importance for the implementation of spiritual and educational work by public organizations, scientific and creative institutions and organizations, and the media.

In January 1996, the Oltin Meros International Charitable Foundation (Golden Heritage) was established at the Republican Center for Spirituality and Enlightenment. Since September 27, 1996, in accordance with the Resolution of the Cabinet of Ministers of the Republic “On Support of the Oltin Meros Charitable Foundation”, the state has provided financial support to this fund.

The charitable foundation “Golden Heritage” is engaged in holding scientific conferences, analyzing manuscripts found abroad, historical documents, samples of applied art of folk artisans, relics, holding contests. As a result of the foundation’s work in our country and abroad, many samples of the cultural and spiritual heritage created by our ancestors, which were placed in libraries and museums, were found. The Foundation also makes a great contribution to the study, revival, return to our people of their traditions, customs, ceremonies, explains to the broad masses their content and significance for today.

**Музаффаров Асрор Мамалатинович (Тошкент Давлат Иқтисодиёт университети Ижтимоий
фанлар кафедраси таянч докторанти)**

ЗАМОНАВИЙ ТУРИЗМНИНГ МОҲИЯТИ, ТУРЛАРИ ВА ФУНКЦИЯЛАРИ

Аннотация. Ушбу мақолада туризмнинг жаҳон миқёсидаги тарихий тараққиёти ҳамда бу жараёнлардаги маданиятларро мулоқотнинг аҳамияти очиб берилади. Бунда Осиё ва Тинч океани минтақасининг халқаро туризм тизимидаги муҳим элемента айланиб бориши жараёнлари таҳлил қилинади. Шунингдек, мазкур минтақалардаги туризм салоҳиятининг юксалиб бориши сабаблари ҳамда истиқболлари таҳлиliga алоҳида эътибор қаратилади.

Аннотация. Данная статья объясняет историческое развитие туризма в мире и важность межкультурной коммуникации в этом процессе. Анализируются процессы, которые делают Азиатско-Тихоокеанский регион важным элементом международного туризма. Особое внимание будет также уделено анализу причин и перспектив развития туристического потенциала в этих регионах.

Annotation. This article explains the historical development of tourism in the world and the importance of intercultural communication in these processes. The processes that make the Asia-Pacific region an important element of international tourism are analyzed. Particular attention will also be paid to the analysis of the causes and prospects of the development of tourism potential in these regions.

Калим сўзлар: туризм, европамарказчилик, осиймарказчилик, Бутун жаҳон туризм ташкилоти, маданиятлараро мулоқот, телекоммуникация инқилоби, глобал тафаккур, эволюция, табиий меърос, стратегик маркетинг.

Ключевые слова: туризм, центр Европы, азиатский центр, Всемирная туристическая организация, межкультурная коммуникация, телекоммуникационная революция, глобальное мышление, эволюция, природное наследие, стратегический маркетинг.

Key words: tourism, European centrality, Asian center, World Tourism Organization, intercultural communication, telecommunication revolution, global thinking, evolution, natural heritage, strategic marketing..

Замонавий туризм категориясини ижтимоий фалсафий жихатдан таҳлил этиш учун ушбу ходисанинг қуйидаги жихатларини ажратиб олишимиз муҳим ҳисобланади:

- биринчи навбатда, туризм–ижтимоий-маданий ва бўш вақтни мазмунли ўтказишга қаратилган ижтимоий-маданий фаолият;

- иккинчидан, фалсафий нуқтайи назардан ижтимоий-маданий алоқа шаклидир;

- учинчидан, туризм саёҳатлар жараёнида юзага келадиган эҳтиёжларни қондириш учун зарур бўлган хизматларни ишлаб чиқарувчи саноат шакли бўлиб, коммуникативлик унинг муҳим таркибий элементларидан бири ҳисобланади.

Ижтимоий-маданий ҳодиса сифатида туризм кўп функцияга эга. Туризмнинг энг муҳим функцияларини: соғломлаштириш, ривожланиш, ижтимоий мақом, ижтимоий интеграция ва маданий идентификация қилиш ташкил этади.

Албатта, туризмнинг ижтимоий-иқтисодий функциясини эътибордан четда қолдириб бўлмайди. Гап шундаки, сайёҳлик энг йирик ва энг динамик секторлардан биридир. Бутунжаҳон сайёҳлик ташкилотининг маълумотларига кўра, сайёҳлик факатгина ишлаб чиқариш ва хизмат кўрсатиш бозорининг 10 фоизини таъминлайди, бу фойда факат нефт қазиб олишдан келадиган даромаддан кейинги ўринда туради. Туризм сектори жаҳон ялпи ички маҳсулотининг 6 фоизини, глобал инвестицияларнинг 7 фоизини, барча солиқ тушумларининг 5 фоизини ташкил этади. Туризм ҳар 16-иш ўрнини, жаҳон истеъмол хара-

жатларини 11%ни таъминлайди.¹ Бу ракамлар туризм саноатининг бевосита иқтисодий таъсирини белгилайди. Шу билан бирга, бу функция социал-маданий таҳлил объекти бўлибгина қолмай ижтимоий-сиёсий жараёнларни жадаллаштиришга хизмат қилади.

Шунингдек, туризмнинг соғломлаштириш вазифаси қуйдагиларда ўз аксини топади: туризм инсонларнинг турфа хил таассуротларини таъминловчи ва дам олиш эҳтиёжларини қондирадиган саёҳлик шакли бўлиб, уларнинг физиологик, ақлий ҳолати, меҳнат қобиляти ва ижтимоий фаоллигига таъсир кўрсатади.

Бирлашган Миллатлар Ташкилоти томонидан 1954 йилда қабул қилинган биринчи расмий таърифлардан бирига кўра, “Туризм – бу инсоннинг доимий турар жойидан ташқарида, унинг соғлигини сақлаш ва жисмоний ривожланишига таъсир ўтказувчи фаол дам олиш шаклидир”.²

Шунингдек, Гааганинг туризм Декларациясида инсоннинг туризм соҳасидаги “дам олиш ва бўш вақт ва даврий ҳақ тўланадиган дам олиш ҳукуқи, шунингдек, таътилни ўтказиш, ўқиш ва ўйин-кулгилар билан бепул саёҳат қилиш ва ундан олинган имтиёзлардан фойдаланиш ҳуқуқидан ҳам маҳаллий ҳам халқаро миқёсда фойдаланиш”³ каби ҳуқуқлари белгилаб қўйилган.

Туризмнинг ривожлантурувчи функцияси, маданий-маърифий ва таълим дастурларида, жумладан, маданиятлараро мулоқот жараёнида саёҳатчиларни жалб этган сайёҳлик, инсоннинг интеллектуал даражасини кўтариш, дунёқарашни кенгайтириш учун шароит яратиб беришда ўз аксини топади.

Туризмнинг ижтимоий вазифасида эса унинг субъектив қабул қилиниши ва объектив равишда инсоннинг ижтимоий мавқеи, унинг ҳаёти сифатининг белгиси кўринишидаги муҳим бир кўрсаткичга айланишини назарда тутати.

Туризмнинг ижтимоий-консолидацион ёки коммуникатив функцияси гуманистик салоҳиятни, халқлар ўртасида тинчлик ва ўзаро тушунишни кучайтиришга ҳисса қўша оладиган бир қатор халқаро ҳужжатларда акс этган, янги халқаро иқтисодий тартибни яратишга қаратилган.⁴

Туризмнинг маданий ва идентификациялаш функцияси, маданиятларнинг вақт билан боғлиқ икки хил синхроник ва диахроник мулоқотига асосланади. Диахроник ҳолатда сайёҳатчи ўзлигини англаш ва ўтмишнинг маданий белгилари ғоялари ва қисмлари билан бугунги тасаввурларини бойитиш мақсадида ўз ўтмиши билан мулоқотга киришади.

Мисол тариқа, Сурхондарё вилоятидаги Шўрчи туманига саёҳатнинг маданий-идентификацияловчи маъносини келтириш мумкин. Чунки бу ер анъанавий жозибадорлик (табиат, ландшафт, иқлим) атрибутларига эга эмас, аммо Далварзинтепанинг афсонавий идентификацияловчи маъжозий рамзларини топишга уринаётган жуда кўп сонли юртдошларимизни ўзига маҳлиё этиб келмоқда.⁵

Сурхондарё вилоятининг Шўрчи туманида жойлашган Далварзинтепа ёдгорлиги 50 йилдан буён археологлар томонидан тадқиқ этилмоқда. Бу тадқиқотлар Ўзбекистоннинг туристик салоҳиятини яна-да ошириш ҳамда маданиятлараро конструктив мулоқотни ривожлантиришда муҳим омил вазифасини ўтаб келмоқда.

Шу ўринда Далварзинтепанинг қисқача шаклланиш босқичларига эътибор қаратадиган бўлсак, ушбу тарихий қадамжо милoddан аввалги II асрда кишлоқ сифатида пайдо бў-

¹Сироткина К С, Фичимонова О.Ф. Человек в жизненном пространстве: поиски смысла. Жизненное пространство человека и общества. Саратов, изд-во Саратов. ун-та, 2016, с. 136; с. 28–35; с. 34.

²<http://www.un.org/uzb/pages/display/about-un>

³Воронкова Л.П. История туризма. М., Московский психолого-социальный институт, Воронеж. НПО «МОДЭК», 2011, с. 304; с. 34.

⁴Резолюция и рекомендация, принятые конференцией ООН по международному туризму и путешествиям, Рим, сентябрь 1963 г., Манильская декларация по мировому туризму, кодекс туриста и Хартии туризма, Устав ВТО и др.

⁵<https://meros.uz/ru/object/dalvarzintepa-xazinasi>

либ, милодий I асрга келганда ҳудуди 47 гектарга эга бўлган йирик шаҳарга айланган. Кейинчалик, ушбу маскан Кушонлар империясининг пойтахти сифатида раванқ топади. Далварзинтепа шаҳристониинг шарқий қисмида жойлашган DT-37 (дала археологик номи) объектидан 2016 йилда Ўзбекистон Фанлар академияси Санъатшунослик илмий тадқиқот институтининг машҳур япон археологи, марҳум Като Кюдзо ҳамда таниқли олим Б.Турғунов иштирокидаги қазишмалар вақтида кўплаб топилмалар қаторида кўп сонли тангалар ҳамда ғалати шаклга эга бўлган тутқичли тангасимон буюм топилганди.

Ушбу топилмалар мутахассислар томонидан тозаланиб, тадқиқ этилганида бу буюм Кушон сулоласи асосчиси Куджула Кадфизнинг ўғли император Вима Кадфиз тасвири туширилган муҳр экани аниқланди. У эрамиздан аввалги тахминан 127-110 йилларда империяни бошқарган.¹ Топилма Далварзинтепа – Кушонлар империясининг дастлабки пойтахти бўлгани ҳақида назарияни яна бир бор тасдиқлади. Бу ноёб топилма Ўзбекистон жанубида жойлашган Сурхон воҳаси Кушонлар империяси даврида анча муҳим аҳамиятга эга бўлгани, маъмурий-сиёсий марказга айлантирилганини исботлайди.

Шу кунга қадар Далварзинтепанинг ички ҳамда ташқи қисмидаги буддавийлик ибодатхонаси ва ундан топилган 40 га яқин буддавийлик динига оид йирик ҳамда кичик ҳажмдаги ҳайкаллар дунёдаги энг қадимги шахмат доначалари (милодий I асрга тегишли), 1972 йилда археолог Б.Турғунов томонидан топилган ва ўзбек археологияси тарихидаги энг оламшумул топилмалардан бири бўлган, оғирлиги салкам 36 килограммга тенг 115 дона олтин буюмлар хазинаси Далварзинтепани ўз вақтида дунёга машҳур қилган эди.

Далварзинтепадан топилган кўплаб ноёб топилмалар Япония, Жанубий Корея, Швейцария, Франция каби дунёнинг бир қанча давлатларидаги экспозицияларда намойиш этилди. Айниқса, Япониядаги кўргазмаларда топилмаларга бўлган қизиқиш ниҳоятда катта эди. Бунинг ҳосиласи сифатида ҳозирги кунда Ўзбекистонга ташриф буюрадиган кўплаб япон сайёҳлари айнан Далварзинтепа ва Сурхон воҳасидаги буддавийлик дини ёдгорликларини томоша қилиш учун келаётганини кўриш мумкин.² Зеро, япон миллати тарихига назар солинса, мазкур мамлакатда ҳам буддавийлик дини кенг ёйилганлигини кузатиш мумкин. Кўриниб турибдики нафақат мамлакатимиз аҳолиси ўзини тарихий нуқтайи-назардан миллий идентификациялаш-ўзининг ўтмиш маданияти билан мулоқотга киришиш мақсадида Далварзинтепага ташриф буюрмоқдалар балки, япон сайёҳлари ҳам ўз тарихининг ажралмас қисми бўлган буддизм тарихи билан яқинроқ танишиш ўтган аجدодлар маданияти билан яқиндан мулоқот ўрнатиш учун қайта-қайта Далварзинтепага саёҳат қилмоқдалар.³

Биз юқорида санаб ўтган ва бошқа кўплаб функцияларининг таҳлили туризмнинг бир неча турларини таснифлаш имконини беради.

Хусусан, мақсадига кўра туризмни:

1. Рекреацион туризм. У ўз ичига кўнгилочар дстурлар, соғломлаштириш-сайёҳлик дастурлари қизиқишга кўра машғулотларни қамраб олади.

2. Спорт туризм. У ўз ичига сув, куруқлик, чанғи ва тоғ спортлар туризмни қамраб олади.

3. Соғлиқни сақлаш ва соғломлаштириш туризм. Туризмнинг мазкур турида нафақат даволаниш, шунингдек, туризмнинг бошқа функциялари ҳам кўзда тутилади.

4. Маданий-маърифий туризм. Хилма-хил йўналишдаги билимларни оширишга қаратилган туризм тури.

5. Хотирлаш (Носталгия) туризм. Индивидуал ўзига ёки оиласига тегишли бўлган жойни хотирлаш мақсадида амалга ошириладиган туризм.

¹<https://meros.uz/ru/object/dalvarzintepa-xazinas>

²<https://meros.uz/ru/object/dalvarzintepa-xazinas>

³<https://meros.uz/ru/object/dalvarzintepa-xazinas>

6. Экстремал – саргузашт туризм. Инсоннинг имкониятларини турли хил қийин вазияларда синаб кўриш эҳтиёжи боғлиқ туризм тури. У, ўз навбатида, юриш экспедициялари, ов, балиқ ови, яхтинг (денгиз ва дарё саёҳатлари) каби йўналишларга бўлинади.

7. Ўз ичига зиёрат туризмини ҳам қамраб олувчи диний туризм. Туризмнинг бу йўналишдаги тури бир неча хил динлар ва конфессияларга мансуб бўлган кишиларнинг диний эҳтиёжларига асосланади.

8. Миссионерлик туризми. Инсоннинг маънавий эҳтиёжларини тўла-тўқис амалга ошириш, шунингдек, муайян маъавий қадиятлар тизимини кенгрок ёйишга қаратилган туризм тури. Бизнингча, миссионерлик туризмини бу фаолият учун рағбат олинмайдиган ҳолатдагина туризм тури сифатида таснифлаш мумкин. Соддароқ қилиб айтганда миссионерлик фаолияти вайронкор мақсадга йўналтирилган маънавий таҳдидларни ёйишга қаратилган ҳамда айни фаолият учун муайян молиявий манбаларга таянса уни туризм тури деб аташ мумкин эмас. Бундай ҳолда туризм миссионерлик фаолиятини яширинча олиб бориш ва уни никоблаш воситаси вазифасини бажаради.

9. Ҳодисалар туризми. Инсоннинг муайян тадбирларга ташриф буюриш эҳтиёжини қондиришга қаратилган туризм тури. Мисол учун, Шарқ тароналари, Халқаро мақом фестивали ёки шунга ўхшаш турли маданий савдо-иқтисодий ва ижтимоий руҳдаги тадбирлар туфайли сайёҳлар ташриф буюришини мазкур туризмнинг яққол мисоли сифатида келтириш мумкин.

10. Коммуникатив туризм. Кишининг шахслараро алоқаларни йўлга қўйиш эҳтиёжи билан боғлиқ туризм тури.

11. Экологик туризм. Кўрикхоналарга ташриф буюриш ва табиатни муҳофаза қилиш фаолиятида иштирок этиш эҳтиёжига асосланган туризм.

12. Таълим туризми. Таълим мақсадида саёҳат қилиш эҳтиёжи билан боғлиқ туризм тури. Масалан, тил ўрганиш мақсадида саёҳат қилиш.

13. Ижтимоий туризм. Ижтимоий мақсадларда давлат томонидан субсидияланадиган туризм тури.

Юқоридаги таснифга критилмаган туризмнинг яна бир тури сифатида иш туризмини келтириб ўтиш мумкин.¹ Ушбу саёҳат тури бизнес рақобатчиларни аниқлаш ёки қўллаб-қувватлаш мақсадида муайян молиявий таъминот асосида амалга оширилади. Шу маънода худди миссионерлик туризми сингари саёҳатнинг мазкур турини туристик фаолият сифатида тавсифлаш бахсли ҳисобланади.

Худудий белгисига кўра, туризмни ички ва халқаро туризмга ажратиш мумкин. Халқаро туризмнинг ўзи эса кировчи ва чиқувчи туризмга бўлинади.

Ёшга кўра туризмни болалар, ёшлар ва катталар туризмига таснифлаш мумкин.

Вақтга кўра эса туризмнинг қисқа вақтга мўлжалланган, доимий, давомий ва мавсумий турларини фарқлаш мумкин.

Туризмни ташкил қилиш усулига кўра ташкилий ва ташкил қилинмаган (хусусий) туризмга ажратиш мумкин.

Ҳаракатланиш усулига кўра туризмни авиа, темирйўл, авто, автобус, денгиз ва дарё йўллари, пиёда ҳамда велотуризмга ажратиш мумкин.

Мустақиллик даражасига кўра индивидуал ва жамоа туризмга бўлиш мумкин.

Шунингдек, фаоллик даражасига кўра фаол ва нофаол туризмни фарқлаш мумкин. Фаол туризмда саёҳатчи мақсад ва ташриф буюриладиган объект ҳамда ташриф йўналишини ўзи мустақил белгилайди.

Юқоридаги таҳлил натижаларин умумлаштирган ҳолда туризм иқтисодий ва ижтимоий ҳодиса сифатида тавсифланади.

Туризм иқтисодий ҳодиса ҳисобланади. Чунки давлат сайёҳларга муайян маҳаллий

¹Леви-Стросс К. Печальные тропики. М., «Фирма «Издательство АС Г», 2009, с. 8.

хизматларни сотиш эвазига ўз фуқаролари учун бўш иш ўринлари яратиб, катта ҳажмдаги ваютадаги даромадни қўлга киритади. Шу маънода, туризм дунёнинг қўплаб мамлакатларида катта даромад келтирувчи иқтисодий фаолият саналади.

Туризм – бу туристик ресурсларга эга бўлган турли ташкилотлар томонидан туристик хизматлар ва товарларни ишлаб чиқариш ва сотишга қаратилган иқтисодий фаолият тури ҳисобланади.¹ Туризм иқтисодиётнинг бошқа тармоқларига таъсир кўрсатган ҳолда ҳудуднинг иқтисодий ривожланишига туртки бериб, маҳаллий аҳолининг бандлигини оширишга хизмат қилади. Туризм табиатни ўзлаштиришнинг энг соф экологик тури саналади.

Туризмнинг мустақил соҳа сифатидаги асосий белгилари қуйидагилардан иборат:

1. Моддий-техник базанинг ихтисослашганлиги.
2. Махсус табиий ва антропоген ресурсларнинг мавжудлиги.
3. Хизмат кўрсатиш технологиялари ва усулларининг ноёблиги.
4. Янги бошқарув тизимининг шаклланганлиги;
5. Иқтисодий, сиёсий ва ижтимоий соҳада муҳим аҳамият касб этганлиги.²

Туризм иқтисодий ҳодиса бўлиши билан бир қаторда у ижтимоий ҳодиса ҳам ҳисобланади.

Туризмнинг ижтимоий ҳодиса сифатидаги моҳияти қуйидагилар билан белгиланади;

- аҳолининг бўш вақтларни мазмунли ташкил этиш;
- турли ижтимоий гуруҳлар ўртасидаги маданий фарқларни юмшатиш ва улар оқибатида юзага келадиган низоларнинг олдини олиш;
- алоҳида кишилар ва гуруҳлар ўртасида янгича маданий алоқа муносабатларини шакллантириш;
- аҳолининг таълим ва маданияф савиясини ошириш;
- маданий қадриятларнинг кенг ёйилиши асосида маданиятлараро конструктив мулоқотни йўлга қўйиш.

Умуман олганда, туризм аҳолининг бўш вақтларида оқилона ўтказиш уларнинг маънавий савияларини ошириш халқлар ва мамлакатлараро маданий мулоқот ва ўзаро ҳамжиҳатликни йўлга қўйишга хизмат қилади.

¹ Бодрийяр Ж. Система вещей. М., Р>домино, 2011, с. 199 – 200

² Bauman Z. Liquid Modernity. Cambridge, Polity, 2010.

Зияев Аваз Ихтиёрович (ФарДУ, ф.ф.н, доцент)

ИНТЕНСИФИКАЦИЯ – ДЕИНТЕНСИФИКАЦИЯНИНГ ҚЎШМА ГАПЛАРДА ИФОДАЛАНИШИ ВА МАТН ШАКЛЛАНТИРИШИ

Аннотация. Ушбу мақолада миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиб бориши асосида тилда янги сўз ёки тил бирликлари ҳамда матн вужудга келиши, бу йўл аслида тил бирликлари, хусусан, сўз (матн) ясалишининг семантик усулига кириши, уни интенсификация/деинтенсификация ёки градуаллик (даражаланиш) усули деб аташ мумкинлиги хусусида фикр юритилади.

Аннотация. В данной статье исследуются образование новых слов, языковых единиц и текстов на основе закона перехода количественных изменений в качественные, этот процесс является семантическим способом образования новых слов и текстов, его можно назвать интенсификационным/деинтенсификационным или градуальным способом образования слов и текстов в лингвистике.

Annotation. This article touches upon forming new words and expressions with the help of the philosophical law “transition from quantity to quality” which is the semantic way of forming new words and texts what can be called gradual way of forming new words and texts.

Калим сўзлар: сифат, миқдор, интенсификация, деинтенсификация, градуал антоним, матн, қўшма гап, синонимия, антонимия.

Ключевые слова: качество, количество, интенсификация, деинтенсификация, градуальные антонимы, текст, сложное предложение, синонимия, антонимия.

Key words: quantity, quality, intensification, deintensification, gradual antonyms, compound sentences, synonymy, antonymy.

Дунёни диалектик билиш назарияси шуни эътироф этадики, табиат, жамият, тафаккурдаги барча нарса-ҳодисалар миқдор ўзгаришларининг сифат ўзгаришларига ўтиб бориши қонуният асосида вужудга келган. Тафаккур – тил бирликлари ҳам ана шу жараён маҳсуллари ўзида акс (инъикос) эттиради. Бу, аввало, тилнинг луғавий (лексик-фразеологик) ҳамда синтактик сатҳларида намоён бўлади.

Анъанавий синтаксисда икки ва ундан ортиқ содда гаплардан ташкил топган қўшма гаплар боғланган, боғловчисиз ва эргаш гапли қўшма гапларга ажратилади.¹ Булардан, айникса, эргаш гапли қўшма гапларда интенсификация/деинтенсификация яққол кўзга ташланади.

Эргаш ва бош гап таркибидаги предикатив белгининг кучайтирилиши натижа эргаш гапли қўшма гапда одатдан ташқари юз берган ҳодиса билан боғлиқ равишда вужудга келган ҳодиса баён қилинади. Бош гапдаги ҳодиса меъёрдан (одатдагидан) ташқари бўлганлиги учун у кучли эмоционал-экспрессив тарзда ифодаланади. Бунда бош гап таркибидаги кучайтириш қуйидагиларга нисбатан бўлиши мумкин:

1) бош гапнинг кесимида рухий белги кучайтирилади: Ҳар ҳолда отамнинг бу ясама эсдалиги ўз вақтида менга шундай таъсир қилган эдики, тирикчиликни ҳали ўрганмай туриб, насабпарастлик ва насаб устидан катталиқ қилишнинг аҳмоқларча бир иш эканини фаҳмлаган эдим (С.А). Саиданинг таъби очилди, шу қадар очилдики, аъзои бадани келида туйилгандан қақшаётган бўлса ҳам, ўрнидан туриб ўтирди (А.Қ.). Қонга, ярага, инграшларга шундай одатланган эдиларки, уларни ҳеч нарса таажжублантормасди (О);

¹ Абдурахмонов Ғ.А. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис, Т., “Фан”, 1975, 5–8-бетлар.

2) бош гап кесимидаги нутқ ҳаракати кучайтирилади: У ҳалиги ғазални шу даражада ёқимли, шу даражада кўнгил эритувчи ҳазин овоз билан ўқирдики, кўзида ёш чарақлаб ўйнади (С.А.). Бизнинг тилимиз Навоийнинг созида улуғ қудрат ва муаззам оҳанг билан янградики, ҳаммамиз ҳайратда қолдик (О). Қудрат бу воқеани генералга шундай яхши сўзлаб бердики, ўзи ҳам бунга ҳайрон қолди (З.Фатх);

3) бош гапнинг кесимида ифодаланган миқдор кучайтирилади: Улар шунчалик кўп эдики, Мунис уларнинг қайси бирига қарашини ҳам билмай қолди (З.Фатх).

4) бош гап кесимида ифодаланган анатомик-физиологик ҳаракат кучайтирилади: Шу пайт лейтенантнинг юраги шундай қаттиқ урдики, унинг дуқуллаши ўзига ҳам аниқ эшитилиб турарди (З.Фатх.).

5) бош гапнинг кесимида табиий ҳодиса, ҳолат кучайтирилади: Туйнукдан шамол қайтариб ураётган тутун атрофни шундай ўраб олдики., узоқ вақт ҳеч нарсани кўра олмай турдим (А.Мухтор). Замбаракнинг гумбурлашидан ҳайбатли бир гумбурлаш ҳосил бўлдики, натижада бу ерда алоҳида тўпнинг овози эшитилмай қолди (А.Қ.). Тун шу қадар ойдин эдики, топиларда игна йўқолса (У). Тун шу қадар ойдинки, ҳар бир кўрак равшан кўри-нар кўзга (У). Зал шундай тинч бўлиб қолдики, агар ҳозир пашша учса, ваҳима бўлиб эшитилар эди (А.Мухт.);

6) бош гапнинг кесимида ижтимоий, ижтимоий-маданий (ақлий) фаолият кучайтирилган. Шундай ишлайликки, халқ “Офарин!” десин (газетадан). Шундай чиройли хат ёзиш керакки, ҳамиша юрагига босиб юрсин, ҳар кун ўқисин (О).

Шарт эргаш гапларнинг эргаш гапи кесимида -са аффикси билан ифодаланган шарт маъноси агар (гар), мабодо, башарти, борди-ю юклама-боғловчилари ёрдамида кучайтирилади: Агар борди-ю, ўлиб қолса-чи, буни худодан, касалнинг ажали етганидан ёки касалнинг эшонга бўлган ихлосининг сустигидан ва унинг “шаккок” лигидан деб ҳисоблайдилар (С.А).

Равиш эргаш гапнинг эргаш ва бош гапларида бирининг тадрижий ошиши билан иккинчисининг ҳам шунга мос даражада ошиб бориши ифодаланади: *Қиш кириб келган сари ҳаво совий бошлади; Куз кириб кела бошлаган сайин дарахт япроқлари сарғая бошлади; Кун исиган сари ўт-ўланлар ўса бошлади* каби.

Эргаш гапли қўшма гапларнинг икки тузилиш (структур) тури мавжуд: эргаш гап бош гапдан олдин келади ва бош гап эргаш гапдан олдин келади. Ҳар икки тур эргаш гапли қўшма гапларда ҳам таъкидлаш (интенсификация) учрайди. Эга эргаш гапли қўшма гапнинг эргаш гап бош гапдан олдин ва бош гап эргаш гапдан олдин жойлашади.¹ Препозитив эргаш гапли қўшма гапда ўзига хос таъкид ҳодисаси мавжуд. Масалан, *Ким кўп ишласа, у шунча кўп бойликка эга бўлади*. Бу гапда эргаш гапнинг эгаси *ким* мантикий урғу олади ва таъкидланади. Бунинг сабаби бундай эргаш гапли қўшма гапда эргашган гап кесимида ифодаланган белги эга бўлиши лозим бўлган муайян (ҳар қандай эмас) киши ва бу киши ҳақидаги хабар (бош гапда ифодаланган) берилади. Шарт қилинган предикатив белгига эга бўлган шахс бошқа кишилардан маникий урғу ёрдамида ажратилади ва таъкидланади: *Ким кўп меҳнат қилса, у кўп бойликка эга бўлади*. Ажратиш оҳанг (Ки:м) таъкидлов юклама -ки (кимки), белгилаш олмоши (ҳар ким ҳам), аниқловчи вазифасидаги олмош (қайси одам) каби воситалар билан амалга оширилади: *Ким кўп меҳнат қилса, у кўп бойликка эга бўлади* гап оҳангида эргаш гапнинг эгаси (ким, кимни каби) энг кучли даражани эгаллайди. Чунки бу бўлакка, биринчидан, эргаш гапнинг предикатив белгиси берилади, иккинчидан, у постпозицияда турган бош гапнинг эгасига ишора қилади: *Ким кўп меҳнат қилса, у кўп бойликка эга бўлади*. Бу қўшма гапда бош гап эгаси (у) такрор бўлиб, кам аҳамиятли (тема) бўлганлиги учун кучсиз айтилади, кўпинча, тушириб қолдирилади: *Ким кўп меҳнат қилса, кўп бойликка эга бўлади*. Бу ўринда шуни айтиб ўтишимиз лозим-

¹ Шу манба. 45–51-бетлар.

ки, бир мазмун (пропозиция) икки хил конструкция билан берилиши мумкин: а) юқорида эслатилгандек, препозитив эга эргаш гапли қўшма гап билан шу қўшма гапнинг трансформацияси натижасида вужудга келган содда гап билан: *Ким кўп ишласа, (у) кўп бойликка эга бўлади* → *Кўп ишлаган кўп бойликка эга бўлади*. Демак, эргаш гапли қўшма гап Ким..., у ...таъкид структурасига эга, содда гап эса структур (ким..у..) шаклга эга, содда гап эса, бундай шаклга эга эга эмас.

Препозитив бош гапли эргаш гапли қўшма гапда бош гапнинг кесими юкламалар (-ки, -ку, -чи) билан таъкидланади: Шуниси муҳимки, ҳамма ўз ишига масъулиятли ёндашсин.

Тилшунос О.Бозоровнинг айтишича, препозитив бош гапли қўшма гаплар матнда ёнма-ён жойлашган икки мустақил гапни инверсия (одатдаги ўрнини алмаштириш) орқали ҳосил қилинган.¹ Масалан, бизнинг юқоридаги мисолимизда: *Ҳамма ўз ишига масъулият билан ёндашсин. Бу муҳим...* → *Шуниси муҳимки, ҳамма ўз ишига масъулият билан ёндашсин*. Бу гапни трансформация асосида содда гап ҳосил қилиш мумкин: *Шуниси муҳимки, ҳамма ўз ишига масъулият билан ёндашсин* → *Ҳамманинг ўз ишига масъулият билан ёндашсини муҳим*. Шундай қилиб, бир мураккаб мазмун (пропозиция)ни таъкидини ифодаловчи конструкциялар шаклланган.

Интенсификация—деинтенсификациянинг матн шакллантириши. Ҳозирги тилшуносликда матн тушунчаси ва унинг қандай бирлик эканлиги ҳақида ҳар хил фикрлар мавжуд. Биз матнни энг катта (супер) бирлик ҳисоблаймиз ва уни бир мавзуга алоқадор бўлган мустақил гапларнинг боғланишидан ҳосил бўлган лисоний бирлик ҳисоблаймиз. Матн ҳажм жиҳатдан энг кичик эпик асардан икки, уч, тўрт каби қисмли романларча шаклларда бўлиши мумкин. Иккинчи томондан, матн функционал (бадий, публицистик, илмий, расмий-идоравий, сўзлашув) услубларида ўзига хос мазмун ва ҳажмларга эга. Матннинг энг муҳим белгиси муайян мавзуга эга бўлиб, унга тугал коммуникат ва мазмуннинг ҳослигидир.

Интенсификация/деинтенсификацияни матн шакллантириш имконияти, аввало, кучли (ортиклик-камлик) парадигмалар (уя, қатор)да кўрилади. Интенсификация—деинтенсификацияга асосланган градуал антонимик қатор муайян матннинг сюжет босқичларини белгилаб беради. Масалан, табиат ҳодисаси ҳақидаги шамол ҳақида муфассал маълумот бермоқчи бўлсак, *елвизак, шабада, шамол, бўрон, тўфон* ҳақида изчил маълумот беришга тўғри келади ва бунда елвизак билан бошланадиган ва тўфон билан тугайдиган қаторнинг ўзи матн ҳосил қилиш йўлини режасини белгилаб беради. Шунингдек, йил фасллари ҳақида маълумот берадиган бўлсак, қиш→баҳор→ёз→куз интенсификация қатори (клмакс) дан фойдаланиб, фасллар тизими ҳақидаги мукамал матн (маълумот) ҳосил қиламиз. Коннотатив маънолар интенсификацияга асосланган синонимик парадигмани муайян асарнинг салбий (бет →афт→башара→турк) ва ижобий (чехра→жамол каби) бўёкли синонимлардан фойдаланиб асарда ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг портрети тавсифини яратамиз ва ҳоказо.² Интенсификация/деинтенсификация бадий нутқда лоф жанрининг яратилиши асосидир. Лоф ўз мазмунига кўра кучайтирувчи (оширувчи) ва кучсизлантирувчи (камайтирувчи) турларга бўлинади. Лоф асарнинг ўзига хос хусусияти шундаки, унда кучайтириш/кучсизлантириш андоза матн ҳосил қилишнинг доимий қолипи сифатида берилади. Шунингдек, унда икки шахс (образ) бўлиб, улардан бирининг кучайтириш ёки кучсизлантириши иккинчи иштирокчи томонидан янада кучайтирилади ёки кучсизлантирилади. Бу тартиб мажбурийдир. Қуйида ҳар икки турдаги лофга мисоллар келтирамиз:

Бир куни икки лофчи учрашиб қолишибди.

¹ Абдурахмонов Ғ.А. ва бошқалар. Ўзбек тили грамматикаси. II қисм. Синтаксис, Т., “Фан”, 1975, 56–58-бетлар.

² Бозоров О. Ўзбек тилида даражаланиш. Тошкент, “Фан”, 1995, 98 – 102-бетлар.

Биринчи лофчи: *Раҳматилик отамнинг бўйи чунон узун эдики, боши осмонда юрарди.*

Иккинчи лофчи: *Умарали, ўшанда отангизнинг бошига бирор нарса тегиб турармикан? Ҳа, тегиб турар экан, – деса, иккинчи лофчи: Ўша тегиб турган нарса, раҳматлик отам кийган тўнининг этаги эди, – дебди.*

Бу лофда интенсификация, яъни бир одам бўйининг иккинчи одам бўйидан узунлиги ҳақида гап кетяпти. Шу билан биринчи лофчи мот бўлибди. Ушбу лоф ҳикоясида иккита ота бўйининг узунлик даражаси ҳақида гап кетмоқда. Иккинчи лофчи мантикий йўл билан биринчи ота бўйи даражасидан юқорироқ бўлган даражани ўйлаб топганлиги учун ютиб чиқди. Лофларда халқ маиший ҳаётдаги турли лавҳалар, воқеа-ҳодисалар юзасидан пайдо бўлган ўз мушоҳадасини кулги асосида баён қилади. Шу билан халқнинг мазкур ҳолатларга нисбатан муносабатини ҳам билиб олиш мумкин бўлади. Шундай қилиб лофлар халқимизнинг зукколигини, фикрлаш чегараси беқиёс эканлигини, сўзга чечан ва ҳозир-жавоблилигини далилловчи жиҳатлардан бири ҳисобланади.

Юқоридагилар шуни кўрсатадики, интенсификация/деинтенсификация матн шакллантиришнинг ҳам асоси бўлиб хизмат қилади.

**Ражабова Маржона Ахмадовна (Бухоро Муҳандислик-технология институти
инглиз тили ўқитувчиси)**

ДУНЁ ТИЛШУНОСЛИГИДА ОНОМАСТИК КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАР БЎЙИЧА ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР ВА МУНОСАБАТЛАР

Аннотация. *Жаҳон тилишунослигида ономастик компонентли фразеологик бирликларни қиёсий-типологик аспектда текшириш, уларга хос миллий-маданий хусусиятларни очиб бериш, таркибини семантик ва структур таҳлил қилиш ва таснифни амалга ошириш йўналишида бир қатор тадқиқотлар амалга оширилмоқда. Ушбу мақолада муаллиф ҳозирги кунда дунё тилишунослигида ономастик компонентли фразеологик бирликлар бўйича олиб борилаётган тадқиқотлар бўйича фикрларни ўрганиб, уларга муносабат билдирилади. Шунингдек, замонавий тилишуносликда тилнинг миллий бўёқдор бирликлари ҳисобланган фразеологик бирликлар юзасидан олиб борилиши ва ўрганилиши керак бўлган бир неча вазифаларни санаб ўтади.*

Аннотация. *В мировом языкознании ведется ряд исследований, направленных на изучение в сравнительно-типологическом аспекте фразеологических единиц с ономастическим компонентом, раскрытие их национально-культурного своеобразия, семантический, структурный анализ и классификацию их состава. В данной статье автор изучил и выразил свое отношение к исследованиям, осуществляемым в мировом языкознании по фразеологическим единицам с ономастическим компонентом. Кроме этого, автор перечисляет несколько задач по изучению фразеологических единиц, считающихся национально окрашенными единицами языка в мировом языкознании.*

Annotation. *In world linguistics, a number of studies are conducted on the comparative-typological aspects of phraseological units with onomastic, revealing their national-cultural features, semantic and structural analysis and classification. In this article, the author examines and responds to current research in the field of linguistic research on phraseological units with onomastic components. It also lists some of the tasks that should be pursued and studied in contemporary linguistics in terms of phraseological units, which are considered national coloring units of a language.*

Калит сўзлар: *ономастик компонент, фразеологик бирлик, ибора, мақол, матал, афоризм, эмоционаллик, проverbsиал фразеологизм, лингвистик тизим, лингвомаданий.*

Ключевые слова: ономастический компонент, фразеологическая единица, выражение, пословица, поговорка, афоризм, эмоциональность, провербиальный фразеологизм, лингвистическая система, лингвокультурологический.

Key words: onomastic component, phraseological unit, phrase, proverb, aphorism, emotion, proverbial phraseology, linguistic system, linguocultural.

Дунё миқёсида ҳар бир халқнинг дунёқараши, турмуш тажрибаси, яшаш тарзи, урф-одатлари, дини сингари жиҳатларни қамраб олувчи ва умумистеъмолда кўп қўлланувчи тил бирликлари мавжуд. Шулар орасида тилимизда энг кўп истеъмолда фразеологик бирликлардир. Чунки фразеологик бирликлар миллийлик асосида шаклланиб, жамият ривожлангани ва миллатлар орасидаги алоқалар мустақамлангани сайин уларга хос ментал хусусиятлар кенгайиб боради. Замонавий тилшуносликда фразеологик бирликларни лингвомаданий аспектда ўрганиш тил ва маданиятнинг ўзаро боғлиқлигини кўрсатмоқда. Чунки бундай барқарор бирикмалар тилнинг бошқа луғавий бирликларига қараганда халқ ҳаёти билан чамбарчас боғлиқ бўлиб, унинг кўп асрлик турмуш тажрибаси, анъаналари, урф-одатлари негизида шаклланган ва ҳозирда тараққий этиб бормоқда. Шу боис уларда ментал хусусиятлар аниқ кўзга ташланиб туради.

Фразеологик бирликлар миллий-маданий бирлик сифатида дунё тилшунослигида муҳим ўрин эгаллайди. Кишиларнинг сўзлашув нутқида кўп ишлатиладиган бундай бирликларнинг шаклланиш тарихи ҳар бир халқнинг маданияти ва узоқ асрлик тарихи билан боғлиқ. Хусусан, ономастик таркибли бирликлар Ғарб ва Шарқ манбалари, миллатнинг турмуш тарзи, халқ оғзаки ижоди ва диний манбаларга бориб туташади.

Замонавий тилшуносликда ономастик компонентли фразеологик бирликларга хос лисоний хусусиятларни турли тиллар тизимида ўрганиш, уларнинг келиб чиқиш манбаларини очиб бериш, компонент таркибига кўра таснифини амалга ошириш ва ягона лингвистик тизимга солиб, умумлаштириш жаҳон тилшунослигида долзарб масалалардан бирига айланди. Бу борада ўтган асрнинг ўрталаридан бошлаб фразеологизмлар муаммоларига бағишланган қатор илмий тадқиқот ишлари амалга оширилди.

Фразеолог олима Н.Н.Амосова тўғри таъкидлаганидек, “Бу лингвистик соҳанинг шаклланиши ва тараққиёти кўплаб фразеолог олимларнинг турли тиллар бўйича олиб борган тадқиқотлари самарасидир”.¹ Жумладан, рус тилшунослигида В.Виноградов бу соҳада биринчилардан бўлиб ўз илмий қарашларини баён этди. Унинг фикрича, фразеологик бирликларнинг асосий хусусияти уларнинг шакл жиҳатдан барқарорлигида бўлиб, улар нутқ жараёнида пайдо бўлмай, балки инсон онгида тайёр ҳолда шаклланади ва камида иккита мустақил сўзнинг яхлит маъно англатишидан юзага келади.²

А.В.Кунин фразеологик бирликларни барқарорлиги жиҳатдан 5 та гуруҳга бўлиб чиқади:³

1. Қўлланилишдаги барқарорлик.
2. Структур-семантик барқарорлик.
3. Семантик барқарорлик.
4. Лексик барқарорлик.
5. Синтактик барқарорлик.

Унинг фикрича: “Фразеологик бирликлар – тўлиқ ёки қисман кўчма маъно англатувчи лексемаларнинг барқарор бирикмаларидир”.¹ А.В.Кунин фразеологик бирликлар соҳа-

¹Амосова Н.Н. Теоретическое и практическое значение фразеологии как особой отрасли языкознания. Проблемы фразеологии и задачи ее изучения в высшей и средней школе. Тезисы докладов межвузовской конференции. Череповец, 1965, с. 3.

²Виноградов В.В. Основные понятия русской фразеологии как лингвистической дисциплины. Избранные труды. Лексикология и лексикография. М., 1977, с. 118 – 139.

³Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., Международные отношения, 1972, с. 6 – 8.

сида бўйича олиб борилган тадқиқотлар учун асосий манбалардан бири сифатида хизмат қилган «Английско-русский фразеологический словарь»² луғатини тузди. Мазкур луғатда инглиз фразеологик бирликларининг келиб чиқиши, рус тилидаги эквивалентлари ҳамда уларнинг бадиий адабиётдаги таржималари ўрин олган. Қолаверса, унда Инжил китобида келтирилган мисоллар асосида фразеологик бирликлар алоҳида библеизмлар номи остида тилга олинган.

Ўзбек тилшуноси А.Маматов бу ҳақида шундай ёзади: “Фразеологияни кенг ва тор маънода тушуниш нотўғри, уни битта маънода тушуниш керак. Улар қандай тил бирликлари деб тасниф қилинишидан қатъий назар, афоризмми, мақол ёки маталми, турғун сўз формулаларими, қанотли сўзларми, хуллас, агар улар фразеологизмнинг биз берган таърифига мос тушса, ундаги талабларни бажара олса, яъни тузилиши жиҳатдан сўз бирикмасига ёки гапга тенг бўлган, образли, умумлашган маъно англатадиган, лексик элементлари қисман ёки тўлиқ кўчма маънога эга бўлган, луғатларда қайд этилган ҳар қандай турғун лексик-семантик бирликлар фразеологик бирликлар доирасига киритилиши шарт”.³

Демак, тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган, қисман ёки тўлиқ кўчма маънода ишлатиладиган барқарор бирикмалар фразеологик бирлик (кейинги ўринларда ФБ)лар дейилади.

Жаҳон тилшунослигида фразеологик бирликларнинг назарий таърифига доир ягона ва мукамал қараш мавжуд эмас.⁴ Шу боис фразеологизмлар хусусида дунё олимлари ўз қарашларини турлича баён этадилар. Бу фикрларни боғлаб турувчи асосий кўприк – уларнинг тилда тайёр ҳолда бўлиши ва яхлит ҳолда кўчма маъно билдириш, барқарорлиги билан боғлиқ. Шу учун ФБларни турли тизимли тиллар билан қиёсий ўрганишда уларга доир илмий фикрларнинг мунозарали эканлиги бу соҳада яна тадқиқотлар олиб бориш кераклигидан дарак беради.

Рус тилшунослигида ҳам, ўзбек тилшунослигида ҳам ФБлар анча чуқур ўрганилган. Масалан, А.В.Кунин “Английская фразеология” (1970), “Фразеология современного английского языка” (1972), “Англо-русский фразеологический словарь” (1984) каби китоб ва луғатларида ФБларни ўрганади ҳамда инглиз тилидаги мавжуд фразеологизмларнинг хараakterистикасини яратади. У фразеологизмларнинг семантик структураси, компонент сости, уларнинг хусусиятлари ва келиб чиқиш тарихини ёритиб берди. Шунингдек, замонавий инглиз тили ФБлари пайдо бўлиш манбаларини уч гуруҳга бўлади:

1. Қадимий ФБлар (улар халқ томонидан, унинг донишмандлиги ва лисоний сезгирлиги асосида яратилади; жуда кўп фразеологизмларда инглиз маданияти, реалиялари, урф-одатлари, анъана ва эътиқодлари акс этади; бир қатор ибораларнинг илдизлари касб-хунар лексикаси билан боғлиқлигини аниқлайди). 2. Чет тиллардан ўзлашган ФБлар. 3. Америка инглиз тилисидан ўзлашган ФБлар.⁵

Ўзбек тилшунослигида Ш.Раҳматуллаев дастлабки фразеолог олим сифатида ўзининг номзодлик диссертациясини замонавий ўзбек тилидаги феъл образли фразеологик бирликларнинг грамматик хусусиятларини ўрганишга бағишлаган бўлса,⁶ кейинчалик, “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари”⁷ (1966) номли монографияси билан ўзбек тилидаги фразеологик бирликларни луғавий бирлик сифатида намоён бўлишини асослаб

¹ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. М., Международные отношения, 1972, с. 8.

² Кунин А.В. Англо-русский фразеологический словарь. М., “Русский язык”, 1984, 944 с.

³ Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари. Т., “Фан”, 1991, 212-бет.

⁴ Носиров А.А. Француз, ўзбек ва рус тилларидаги проverbs фразеологизмларнинг семантик-стилистик ва миллий маданий хусусиятлари. Филол. фан. док. ... дисс. афтореф., Тошкент, ЎзДЖТУ, 2016, 13-бет.

⁵ Кунин А.В. Фразеология современного английского языка. -М.: Международные отношения, 1972. – С.22.

⁶ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги замон ўзбек тилидаги образли феъл фразеологик бирликларнинг асосий грамматик хусусиятлари. филол. фан. ном. ... дисс., Москва, 1952, 52-бет.

⁷ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари (фразеологик бирликларда полисемия, синонимия, вариация, антонимия, омонимия ва омонимлик), Тошкент, “Фан”, 1966, 264 бет.

берди. Ш.Раҳматуллаевнинг “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати”¹ (1978), “Ўзбек тилининг фразеологик луғати”² (1992) ҳамда “Ҳозирги ўзбек ва рус тилларида фразеологик антонимлар”³ (2000) номли бир қатор луғат ва рисолаларининг нашр қилиниши ўзбек тилшунос олимларининг фразеология соҳасида мавжуд бўлган муаммоларни ўрганишларига туртки бўлди. Шунингдек, М.И.Умарходжаев⁴ ва Б.Йўлдошевларнинг⁵ ҳам ўзбек фразеологиясининг ривожланишида хизматлари катта бўлди.

А.Э.Маматов ўзбек тили лексик ва фразеологик бирликларнинг норма муаммоларини⁶ тадқиқ этган бўлса, М.Вафоева ўзбек тилидаги фразеологик синонимларни,⁷ У.М.Рашидова ўзбек соматик ибораларини илмий изланишларида ўрганиб чиқди.⁸

Бу соҳада кўплаб изланишлар олиб борилган бўлса-да, ФБларнинг лингвوماданий аспекти каби масалаларни ўрганиш долзарб мавзулардан бўлиб қолмоқда. Кейинги йилларда ФБларни компонент таркибига кўра, лингвокультурологик нуқтаи назардан текшириш, уларнинг миллий-маданий хусусиятларини ёритиб бериш ва қиёсий таҳлил этиш замонавий тилшуносликда кўп тадқиқ этилаётган масалалардан бирига айланди. Айниқса, бундай ФБлар таркибида халқнинг ментал характери асос этирувчи ономастик сўз (компонент)ларнинг бўлиши улардаги миллийлик сифатини кучайтириб, шу тилларда гаплашувчи халқларнинг миллий маданияти билан танишиш имконини беради.

Ономастик компонентли ФБлар тил бирликларининг алоҳида бир кўриниши сифатида дунё тилшунослигида шаклланиб улгурди ва лингвوماданий муштарак ва фарқли хусусиятлар касб этди. Ўзбек тили ФБларининг инглиз ва рус тиллари ФБлари билан қиёсий бир тизимда ўрганиш номуносабликни келтириб чиқаради. Чунки инглиз ва рус тилларидаги ономастик таркибли ФБлар Ғарб халқлари дунёқараши, дини, турмуш тарзи, урф-одатларини асос этириши нуқтаи назаридан муштаракдир. Аммо ўзбек тили ономастик компонентли ФБларида Шарқ халқлари миллийлигига хос хусусиятлар намоён бўлади. Бу, энг аввало, инглиз, рус ва ўзбек тилларида гаплашувчи халқларнинг халқ оғзаки ижоди ва адабий-бадиий мероси билан боғлиқдир. Сабаби, инглиз ва рус тиллари ономастик компонентли ФБлари қатламида ибора, мақол, матал ва ҳикматли сўзларнинг барчаси учраса, ўзбек тили ономастик компонентли ФБлари қатламида аксарият қисмни мақол ва маталлар ташкил этади. Шу хусусда юқорида айтиб ўтилганидек, тилшуносликда мукамал илмий фикрнинг мавжуд эмаслиги қиёсланаётган тиллар тизимида муаммоларни келтириб чиқаради. Масалан, Ш.Абдуллаев ҳам шундай ёзади: “Фразеологизм деганда кўчма маъно англатадиган ибора ёки турғун сўз бирикмалари тушунилади. Уларни тилда фразеология соҳаси ўрганади. Тилда фразеологизмлардан ташқари мақол, матал ва афоризмлар ҳам мавжуд. Уларда ҳам ўзгармас барқарор қолип, кўчма маъно мавжуд. Иборалар таркибидаги сўзларнинг маъноларига эмас, улар асосидаги устама, яъни кўчма маъно

¹ Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати, Тошкент, “Ўқитувчи”, 1978, 406 бет.

² Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати, Тошкент, 1992, 363 бет.

³ Раҳматуллаев Ш. Ҳозирги ўзбек ва рус тилларида фразеологик антонимлар. Тошкент, “Университет”, 2000, 32-бет.

⁴ Умарходжаев М.И. Основы фразеологии. Ташкент, “Фан”, 1983, 136 с; Умарходжаев М.И. Очерки по современной фразеологии. Ташкент, “Фан”, 1977, 104 с.

⁵ Йўлдошев Б. Фразеологизмларнинг адабий тил нормасига муносабатига доир. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1992, 3–4-сонлар, 37–42-бетлар; Йўлдошев Б. Фразеология тарихидан лавҳалар. Самарқанд, “Сўғдиён” нашриёти, 1998, 110 бет; Йўлдошев Б. Фразеологик услубият асослари. Самарқанд, СамДУ нашри, 1999, 200 бет; Йўлдошев Б. Ўзбек фразеологияси ва фразеологиясининг шаклланиши ҳамда тараққиёти (монография). Самарқанд: СамДУ нашри, 2007, 108 бет.

⁶ Маматов А.Э. Ҳозирги замон ўзбек адабий тилида лексик ва фразеологик норма муаммолари, Тошкент, 1991, 276 бет.

⁷ Вафоева М.Й. Ўзбек тилида фразеологик синонимлар ва уларнинг структурал-семантик таҳлили. Филол. фан. номз. дисс. ... автореф., Тошкент, 2009, 26 бет.

⁸ Рашидова У.М. Ўзбек тилидаги соматик ибораларининг семантик-прагматик таҳлили (кўз, қўл ва юрак компонентли иборалар мисолида). Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф., Самарқанд, 2018, 50 бет.

хусусиятига эга... Фразеологизм тилда ибора, турғун сўз бирикмаси, фразеологик бирикма, фразеологик бирлик деб юритилади”.¹

А.Назарян ўзининг “Фразеология современного французского языка” асарида мақол ва маталларни ФБлар таркибига киритиб, уларни “мақол-фразеологизмлар” («пословицные фразеологизмы») деб атайди.² Лекин Ф.С.Азизова мақол, матал ва фразеологизмлар хусусида шундай дейди: “Инглиз тилида мақол ва маталлар, идиомалар фразеологизмларнинг таркибий қисми ҳисобланади. Ўзбек тилида мақол ва маталлар фразеологизмларнинг таркибий қисми бўлмай, балки халқ оғзаки ижодининг таркибий қисмидир. Матал билан мақол бир қарашда бир-бирига ўхшаб кетади. Матал ҳам, мақол ҳам фикрни образли ифодалашга, нутқ мазмунини бойитишга ёрдам беради. Мақол билан маталнинг фарқи ўрганилганда, мақолларнинг тугал фикрга эга эканлиги, маталларнинг эса тугал фикрга эга эмаслиги ўрганилганда, уларнинг фикрни охиригача баён қилмай, унга ишора қилиши ойдинлашади. Маталда хулоса бўлмайди, унинг ўзи бирор хулоса чиқариш учун хизмат қилади... Матал, мақолдан ташқари идиома ёки ибора ҳам бор. Ибора – бу бирор тушунча ёки фикр ифодаловчи кўчма маъноли сўзлар бирикмасидир”.³

ФБлар масаласида олимлар ҳар бир тил нуктаи назаридан турлича ёндашиб, уларни ўзлари олиб борган тадқиқотлар асносида таърифлашга ҳаракат қиладилар. Масалан, Б.Йўлдошев ўзининг докторлик ишида анъанавий тилшунослик назариясига таяниб, “фразеологик бирлик”, “ибора” ва “фразеологизм” атамаларидан ўзаро синоним сифатида қўллайди.⁴ Ғ.Саломов ҳам ФБлар таркибига мақол, матал ва идиомаларни киритади.⁵

Кўринадики, тилшуносликда турли номлар билан аталувчи, бироқ мантиқан бир маънони билдирувчи фразеологизм, ибора ва фразеологик бирликларни боғлаб турувчи асосий хусусият кўчма маъно билдириши, барқарорлиги ва тилда тайёр ҳолда учраши билан боғлиқ. А.Маматов қарашлари бу фикрларга шу жиҳатдан яқун ясайди: “Ҳозирги босқичда алоҳида расмийлашган, таркибининг барқарорлиги, яхлитлигича қўлланиладиган, тайёр ҳолда мавжудлик, образлилик, семантик қайта шаклланиш кабилар фразеологизмларнинг асосий белгилари сифатида кўрсатилади”.⁶

Ш.Рахимова рус ва ўзбек фразеолог олимлари Ш.Балли, В.Виноградов, Н.Шанский, А.Реформатский, А.Кунин, Н.Амосова, Ш.Раҳматуллаев, Б.Йўлдошев, А.Маматов, А.Э.Маматов қарашларига таяниб, ёзади: “Идиома борасида қийинчилик билан фарқ-ланадиган, компонентлари ўзаро турғун бирлашган, мураккаб, кўп аспектли, мунозарали, мақоми етарли белгиланмаган, икки ёки ундан ортиқ лексик негиздан ташкил топган, тузилиши жиҳатидан лингвистик бирикма, ёки гапга тенг, мазмунан сўзга муқобил, тилда тайёр ҳолда яхлит мавжуд бўлган, такрор қўлланувчи, қурилиши жиҳатидан бир маъноли идиоманинг турли шакллари олиб келиши мумкинлиги, тузилиши жиҳатидан баъзан ўзгарувчан, сўзга эквивалент, сўзлар мажмуаси, турғун ибора, турғун сўзлардан иборат комплекс, умумлашган маъно англатувчи, турғун лексик-семантик бирлик, кўп компонентли,

¹ Абдуллаев Ш. Таржима асарларида фразеологизмлар семантикаси (Т.Қайипбергенов асарларининг ўзбек таржимаси асосида). Филол.фанл.номз.илмий даржасини олиш учун ёзилган дисс. автореф., Тошкент, 2007, 9 – 10-бетлар.

² Назарян А.Г. Фразеология современного французского языка. М., 1987, с. 33 – 39.

³ Азизова Ф.С. Олий таълим муассасалари талабаларига инглиз тили фразеологизмларини ўргатишнинг лингвимаданий хусусиятларини (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида). Филол. фанл. бўйича фалс. докт. автореф., Тошкент, 2018, 10-бет.

⁴ Йўлдошев Б. Ҳозирги ўзбек адабий тилида фразеологик бирликларнинг функционал-услубий хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс., Тошкент, 1993, 4-бет.

⁵ Саломов Ғ. Таржима назарияси асослари. Т., “Ўқитувчи”, 1983, 118-бет.

⁶ Маматов А.Э. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиш масалалари. Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф., Тошкент, 1999, 20-бет.

яхлит семантик хусусиятга эга бўлган коммуникатив бирлик, тил элементларининг комбинацияси, таржима қилиб бўлмайдиган тил ҳодисаси”дир.¹

Охирги йилларда тилшуносликда ФБларни провербиал фразеологизмлар таркибига киритиб ўрганиш кенг тус олди. Рус тилшуноси В.О.Черношечкованинг фикрича, “proverbial” термини кенг маъноли бўлиб, мақол, матал ва юмук ибораларни мувофиклаштирибгина қолмай, балки миллий-маданий хусусиятлар акс этган алоҳида лексемаларни ҳам ўз луғавий доирасига қамраб олади”.² А.А.Носиров ФБларни провербиал фразеологизмлар деб атаб, бу хусусда шундай дейди: “Дунё халклари тилларидаги фразеологик фонднинг маълум бир қисмини ПФлар ташкил этади. ПФларнинг асосий белгилари турғунлик, кўчма маънолилиқ, нутқ жараёнида тайёр ҳолда қўлланилиши, семантик туташлилиқ, экспрессив-эмоционаллиқ, ифодалиллиқ бўлиб, улар миллий лексиканинг ўзига хослигини ёрқин акс эттиради. Провербиал фразеологизмлар нутқ жараёнида тайёр ҳолда намоён бўладиган, тўлиқ ёки қисман кўчма маънода ишлатиладиган, структураси гапга тенг, семантик яхлит, контекст таркибида мустақил маъно англата оладиган, киноя-қочиримли, насихатомуз фикрни ифодаловчи мақол, матал, ҳикматли сўз, афоризм, нақл, ўғит, юмук иборалардан таркиб топган турғун бирикмалар ҳисобланади”.³

Г.С.Қурбонова А.А.Носировнинг издошларидан бўлиб, у ҳам ФБларни кенг ва тор маънода изоҳламасдан, кўчма маънога эга турғун ибораларни, идиома, мақол-маталлар, яъни провербиал фразеологизм (ПФ)ларни ҳам ФБлар таркибида ўрганади.⁴

Биз ҳам олимларнинг юқоридаги фикрларига қўшилиб, инглиз, рус ҳамда ўзбек тилида учрайдиган мақол, матал, ҳикматли сўз, турғун бирикма ёки иборани кенг ва тор маънода гуруҳларга ажратмасдан, тўлиқ ёки қисман кўчма маъно касб этиб, тилда тайёр ҳолда учрайдиган, эмоционаллиқ хусусиятларига эга бўлган барқарор бирикмаларни провербиал фразеологизм (ПФ)лар деб ҳисоблаб, уларни фразеологик бирликлар таркибига киритамиз ҳамда В.Виноградов, А.В.Кунин, А.Г.Назарян, О.В.Чернощекова, Ш.Раҳматуллаев, Ғ.Саломов, Б.Ўлдошев, А.Э.Маматов, А.Маматов, А.А.Носиров, Ш.Раҳимова ва Г.С.Қурбоноваларнинг фикрларига таяниб, тадқиқотимизда ономастик компонентли инглиз, рус ва ўзбек тили ФБларга доир дунё тилшунослигида бу соҳада мавжуд илмий-назарий фикрларга муносабат билдирамыз.

Ономастик бирликлар халқнинг кечаги ва бугунги ҳаёти орасидаги кўприқдир. Айниқса, ономастик бирликлар ФБлар структурасида иштирок этса, улардаги ментал хусусият янада ёрқинлашиб, халқнинг кўп асрлик тарихи ва маданиятини тил орқали ўрганиш имконини беради. Шу боис бундай бирликлар муайян халқнинг тарихи, бадий мероси ва дунёқараши билан боғлиқ ҳолда шаклланади. Айтиш мумкинки, улар деярли барча халқлар тилида фаол лексикани ташкил этади. Рус тилшуноси Г.П.Манушкина замонавий инглиз тилида ономастик компонентли ФБларни рус ва немис тиллари билан қиёсий тадқиқ этган. У ФБлар семантикасида ономастик компонентларнинг вазифасини, структур хусусиятларини текширган.⁵ Олиманинг фикрича, атоқли отлар ФБларнинг сўз-компоненти сифатида структур-семантик хусусиятларга эгадир.⁶ В.Д.Бояркин замонавий рус адабий

¹ Раҳимова Ш. Инглиз тили идиоматик ибораларини ўзбек тилига ўгиришнинг лисоний хусусиятлари. Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф., Тошкент, 2019, 13-бет.

² Чернощекова В.О. Лингвокультурный аспект пословиц. Язык и культура. 2009. cyberleninka.ru.С.83.

³ Носиров А.А. Француз, ўзбек ва рус тилларидаги провербиал фразеологизмларнинг семантик-стилистик ва миллий-маданий хусусиятлари. Филол. фан. д-ри. дис. ... автореф., Тошкент, ЎзДЖТУ, 2016, 14-бет.

⁴ Қурбонова Г.С. Француз ва ўзбек тилларида ономастик компонентли фразеологизмларнинг миллий-лисоний хусусиятлари. Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф., Тошкент, 2019, 11-бет.

⁵ Манушкина Г.П. Фразеологические единицы с компонентом – «имя собственное» в современном английском языке. Дисс. ... канд.филол.наук, Рязань, 1973, с. 36.

⁶ Манушкина Г.П. Фразеологические единицы с компонентом – «имя собственное» в современном английском языке. Дисс. ... канд.филол.наук, Рязань, 1973, с. 37.

тилидаги ономастик компонентли фразеологик бирликларни ўрганган.¹ Е.Н.Бетехтина рус тилида мавжуд ономастик компонентли фразеологик бирликларни библеизмлар асосида текширган бўлса,² О.К.Мжельская эса фразеологик бирликлар таркибидаги ономастик библеизмларни инглиз ва рус тиллари материалида қиёсий таҳлил қилган. О.К.Мжельская Библиядан ўзлашган атоқли отлар ҳақида шундай фикр билдиради: “Библиядан ўзлашган атоқли отларнинг аксарият қисми рамзий тимсол касб этиб, кўчма маънодорлик хусусиятига эга: Иуда – сотқинлик рамзи, Авель – айбсиз қурбон, Фома – ишончсиз кишилар тимсоли, қайсар инсон ва ҳоказо”.³ Дарҳақиқат, атоқли отлар, дастлаб, ўз маъносида истеъмолда ишлатилиб, кейинчалик ФБлар таркибида тимсолий маъно касб эта борган.

Сўнгги йиллар жаҳон тилшунослигида ономастик компонентли фразеологик бирликлар чоғиштира тадқиқ қилинган бўлиб, бу ишларда миллий тил бирликларининг ўзига хос лингвомаданий хусусиятлари янада чуқурроқ ёритиб берилган. Бинобарин, М.В. Осыка⁴ рус ва француз тиллари материалида топоним компонентли ФБларни ўрганган бўлса, таркибида антропоним қатнашган ФБларнинг лингвомаданий хусусиятларини З.Р. Загирова⁵ номзодлик диссертациясида инглиз, француз, рус ва татар тиллари доирасида қиёсий таҳлил этилган. Бундан ташқари, В.А.Хохлова ҳам инглиз ва украин тилларида топоним компонентли ФБларнинг лингвомаданий аспекти тадқиқ қилган. В.А.Хохлованинг фикрича, “топонимлар халқ ҳаётининг тарихий, ҳудудий ва табиий-географик шароитининг ўзига хос томонларини намоён этибгина қолмай, балки, муайян жамиятнинг урф-одат, анъана ва фольклорида акс этган миллий турмуш тарзидан дарак беради”.⁶

Дарҳақиқат, топонимларда миллатнинг кўп асрлик тарихи, орзу-истак ва кечинмалари намоён бўлади. Чунки топонимлар муайян халқнинг тарих зарварақаларидан “гувоҳлик берувчи” миллий тил бирликлари ҳисобланади.

ФБлар таркибида топонимларнинг лингвомаданий аспекти ўрганиш масаласи З.Б.Уразметованинг тадқиқотларида ҳам инглиз ва француз тиллари доирасида қиёсий таҳлил қилган.⁷ У ўзининг изланишларида фразеология соҳасини лингвомаданиятшунослик нуқтаи назаридан ўрганиб, инглиз ва француз тилларидаги топоним компонентли ФБларнинг таснифини амалга оширади.⁸ З.Б.Уразметова топоним компонентли ФБларда миллий маданиятнинг намоён бўлиш жиҳатидан уларни 2 катта гуруҳга бўлиб ўрганади: 1) миллий-маданий ФБлар; 2) маданиятлараро шаклланган ФБлар. Бу гуруҳлар ҳам, ўз навбатида, кичик гуруҳларга бўлинади. Олиманинг фикрича, миллий-маданий ФБлар: а) ижтимоий-тарихий омил; б) халқ ижоди; в) одамларнинг кундалик ҳаёти, расм-русум ва урф-одатлари билан боғлиқ омиллар асосида вужудга келади. Иккинчи маданиятлараро шаклланган топоним компонентли ФБларни а) Инжил асосида юзага келган; б) қадимги

¹ Бояркин В.Д. Фразеологические единицы с ономастическим компонентом в современном русском литературном языке. Дисс... канд.филол.наук, Ленинград, 1987, 361 с.

² Бетехтина Е.Н. Фразеологические библеизмы с ономастическим компонентом в современном русском языке (на фоне английского). Автореф. дис. ... канд. филол. наук, Санкт-Петербург, 1995, 16 с.

³ Мжельская О.К. Семантическая специализация и концептуализация заимствований: на материале ономастических компонентов библейской фразеологии. Автореф.дисс... канд.филол.наук, Барнаул, 2008, с. 8 – 9.

⁴ Осыка М.В. Топонимические фразеологизмы в национальной концептосфере (на материале русской и французской лингвокультуры). Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Белгород: 2010, 25 с.

⁵ Загирова З.Б. Лексико-семантические и функциональные параметры антропонима в составе фразеологической единицы в английском языке. В сопоставлении с французским, русским и татарским. Автореф.дисс..... канд. филол.наук, Уфа, 2003, 26 с.

⁶ Хохлова В.А. Фразеологические единицы с топонимическим компонентом в английском и украинском языках: лингвокультурологический аспект. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Донецк, 2017, с. 8.

⁷ Уразметова А.В. Лингвокультурологический аспект изучения топонимов в составе фразеологических единиц (на материале английского и французского языков). Дисс. ...канд. филол. наук, Уфа, 2006, 196 с.

⁸ Тотже. С. 138 – 167.

афсоналар асосида шаклланган; б) Европа тилларидан ўзлашган омиллар асосида таснифлайди.¹

Бундан ташқари, ономастик компонентли фразеологик бирликлар яна бир қатор рус олимларининг тадқиқот ишларида ҳам ўрганилган бўлиб, уларда фразеологик бирликларнинг структур ва семантик хусусиятлари, лингвопрагматик ва миллий-маданий хусусиятлари текширилган. Масалан, Е.В.Сафронова² ўзининг номзодлик ишида замонавий инглиз тилидаги библеизмлар асосида шаклланган ономастик компонентли фразеологик бирликларнинг семантик ва структур хусусиятларини, З.В.Корзюкова³ инглиз тилидаги атоқли отлар билан келган фразеологик бирликлар вазифасидаги асосий аспектлар ва уларнинг миллий-маданий хусусиятларини ўрганишган. З.В.Корзюкова ўзининг тадқиқот ишида 900 та инглиз ва 900 та рус тилидаги таркибида атоқли отлар қатнашган ФБларнинг этимологиясини аниқлаб, уларнинг лингвомаданий жиҳатларини текширган. Шунингдек, таркибида атоқли отлар иштирок этган инглиз тили ФБларининг семантик ва стилистик хусусиятларини атрофлича ўрганган. У инглиз ва рус тилларида мавжуд ибора, мақол, матал, ҳикматли ва қанотли сўзларни, қолаверса, бир компонент (сўз)дан иборат рамзий маъно касб этган бадиий асар, эртаклар қаҳрамонлари ва тарихий шахслар ҳамда давлат арбобларининг исмларини ҳам ФБлар таркибига киритади. А.В.Корзюкова А.В.Куниннинг тадқиқотлари асосида миллий бўёқдор ФБларнинг этимологиясини амалга оширади. Биз ҳам ономастик компонентли ФБларнинг келиб чиқиш манбаларини ўрганишда, уларнинг семантик хусусиятларини ёритишда А.В.Кунин ва А.В.Корзюкованинг тадқиқот ишларидан фойдаланамиз. Фақат биз А.В.Корзюкова изланишларида кўрсатган бир компонентдан иборат сўзларни ФБлар таркибига киритмаймиз ва юқоридаги олимларнинг тадқиқот ишларидан фарқли равишда ономастик компонентли ФБларни қардош бўлмаган инглиз, рус ва ўзбек тиллари материали асосида қиёсий таҳлил этамиз ва уларнинг таржимадаги муаммоларини ўрганамиз.

Ҳозирги тилшуносликда ФБлар таркибида атоқли отларнинг ўрганилиши тилшуносликда ономастик фразеология йўналишида тадқиқотларнинг юзага келишига сабаб бўлди. В.В.Ловянникова⁴ немис тили материали асосида ономастик фразеологизмларни лингвомаданий жиҳатдан текширган. У тил ва маданият боғлиқлиги асосида немис тили ономастик фразеологизмларни таснифини амалга ошириб, икки тилнинг лексикографик манбалари ҳамда немис бадиий адабиёти намуналарининг рус тилига таржималари асосида ономастик компонентли ФБларнинг миллий-маданий хусусиятларини таҳлил қилган. Унинг фикрича, “тил маданиятнинг компоненти сифатида уни сақлаб, авлодан-авлодга етказишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Тилда айнан фразеология лисон ва маданиятнинг алоқалари туташган жойда яққол намоён бўлади”.⁵

Ўзбек тилшунослигида ҳам миллий бўёқдор ФБларни лингвомаданий жиҳатдан ўрганиш ва уларнинг таржимадаги ўзига хос хусусиятларини ёритиш охириги йилларда олимларнинг олиб борган тадқиқотлари асосида яққол кўзга ташланади. Масалан, Ф.С.Азизова¹ ўзининг илмий изланишларида инглиз ва ўзбек тилларидаги фразеологизмлар-

¹ Уразметова А.В. Лингвокультурологический аспект изучения топонимов в составе фразеологических единиц (на материале английского и французского языков). Дисс. ... канд. филол. наук, Уфа, 2006, с. 168.

² Сафронова Е.В. Структура и семантика фразеологических единиц с ономастическим компонентом библейского происхождения в современном английском языке. Автореф. дисс....канд. филол. наук, Киев, 1997, 21 с.

³ Корзюкова З.В. Основные аспекты функционирования фразеологических единиц с именами собственными в английском языке: национально-культурная специфика. Дисс. ...канд. филол. наук, Москва, 2003, 234 с.

⁴ Ловянникова В.В. Ономастическая фразеология в лингвокультурологическом аспекте: на материале немецкого языка. Автореф. дисс. ...канд. филол. наук, Владикавказ, 2008, 24 с.

⁵ Тот же. С. 5.

¹ Азизова Ф.С. Олий таълим муассасалари талабаларига инглиз тили фразеологизмларини ўргатишнинг лингвомаданий хусусиятларини (Инглиз ва ўзбек тиллари мисолида). Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф. – Тошкент, 2018. – 56 б.

нинг структуравий ўзига хосликларини ўрганиб, уларни лингвомаданий хусусиятларига кўра таснифлаган. Шунингдек, фразеологизмларни инглиз тилидан ўзбек тилига таржима қилиш жараёнида юзага келадиган қийинчиликларни аниқлаган. Унинг фикрича, “Фразеологизмларнинг миллий-маданий хусусиятлари уларнинг экстралингвистик омилларидан келиб чиққан ҳолда белгиланади. Экстралингвистик омиллар деганда, ижтимоий, иқтисодий, маданий шарт-шароитлар, функционал ва тилнинг ички структуравий ривожланиши шароитлари, фразеологик бирликларнинг ривожланиши ва ҳосил бўлишида катта аҳамиятга эга бўладиган, уларнинг миллий характерини кўрсатиб беришга сабаб бўладиган омиллар йиғиндиси тушунилади. Инглиз тилида ҳам, ўзбек тилида ҳам кўпгина фразеологизмлар халқнинг турмуш тарзини, анъаналарини, урф-одатларини, миллий хусусиятларини ифодалайди”.¹

ФБлар нафақат ички омиллар, балки ташқи омиллар асосида ҳам тилда истеъмолда қўлланилиши мумкин. Тарихий ҳодисалар сабаб ёки маданиятларнинг ўзаро таъсири остида бошқа тилдан ўзлашган ФБлар таркибида ҳам ўша замон муҳитидан дарак берувчи ономастик компонентларни учратишимиз мумкин.

Ономастик компонентли ФБларнинг миллий-лисоний хусусиятлари Г.С.Қурбонованинг илмий тадқиқот ишида ҳам ўз аксини топган.² Олима француз ва ўзбек тиллари доирасида ономастик компонентли ФБларнинг келиб чиқиш манбаларини таҳлилга тортган. Лекин Г.С.Қурбонова таркибида факат атропоним ва топоним иштирок этган ФБларни қиёсий ўрганган ва таснифлаган.

Юқоридаги айтиб ўтилган фикрлардан келиб чиққан ҳолда шуни хулоса қилиш мумкинки, қисман ва тўлиқ кўчма маъно касб этиб, тилда тайёр ҳолда истеъмолда қўлланиладиган барқарор бирикмалар ҳоҳ у матал, мақол, ибора ёки ҳикматли сўз бўлсин, уларнинг барчаси ФБлар таркибида ўрганилади ва ҳар бир тилнинг ўзининг миллий бўёқдор лисоний бириклари ҳисобланади, айниқса, ФБлар таркибида ономастик компонентлар иштирок этса. Ономастик компонентли ФБлар тилшуносликнинг фразеология ва ономастика бўлимлари орасидаги лингвистик ҳодисадир. Қолаверса, ономастик компонентли ФБларда миллий-маданий хусусиятларнинг намоён бўлиши ономастика ва фразеологиянинг лингвомаданиятшунослик йўналиши билан бевосита боғлиқлигини кўрсатиб туради. Шунинг учун инглиз, рус ва ўзбек тилларидаги ономастик таркибли ФБларни ягона тизимга солиб, махсус тадқиқ қилиш, уларнинг этимологияси, таркиби, семантикасини очиқ бериш ва таснифини яратиш тилшунослик олдида турган муҳим вазифалардан биридир. Қардош бўлмаган уч тил доирасида миллий бўёқдор ФБларнинг ментал хусусиятларини ўрганиб, уларнинг таржимада берилишида юзага келадиган муаммоларни аниқлаш учун фразеология, ономастика, лингвомаданиятшунослик ва таржимашунослик нуқтаи назаридан текшириш керак бўлади.

Карабаева Барно (ЎзДЖТУ таянч докторанти)
КОГНИТИВ ТИЛШУНОСЛИККА ДОИР ИЛМий МУЛОҲАЗАЛАР

***Аннотация.** Мақолада инсоннинг ақлий фаолияти билан боғлиқ мазмуннинг шаклланиш механизми ҳисобланган тилнинг когнитив аспектини ўрганишга эътибор қаратилган. Когнитив жараёнларни миллий маданият билан боғловчи энг асосий восита тилдир. Шу сабабли когнитив тилшунослик учун лисоний ва когнитив онг жараёнларини миллий*

¹ Азизова Ф.С. Олий таълим муассасалари талабаларига инглиз тили фразеологизмларини ўргатишнинг лингвомаданий хусусиятларини (инглиз ва ўзбек тиллари мисолида). Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф., Тошкент, 2018, 10–11-бетлар.

² Қурбонова Г.С. Француз ва ўзбек тилларида ономастик компонентли фразеологизмларнинг миллий-лисоний хусусиятлари. Филол. фанл. бўйича фалс. докт. афтореф., Тошкент, 2019, 50 б.

маданиятга қаратиладиган, ҳосил бўладиган фаолият шарт-шароитлари билан боғлиқ равишда ўрганиш муҳимдир.

Аннотация. Статья посвящена изучению когнитивного аспекта языка, который является механизмом формирования контента, связанного с умственной деятельностью человека. Язык является важнейшим средством связи познавательных процессов с национальной культурой. Поэтому для когнитивной лингвистики важно изучить языковые и когнитивные процессы, связанные с условиями функционирования деятельности, ориентированные на национальную культуру.

Annotation. The article is dedicated to the study of the cognitive aspect of a language, which is a mechanism for the formation of content, related to human mental activity. Language is the most important means of connecting cognitive processes with national culture. Therefore, in cognitive linguistics, it is important to study linguistic and cognitive processes related to the conditions of functioning of the activities oriented to a national culture.

Калим сўзлар: когнитология, концепт, тил, маданият, тафаккур, тушунча, когнитив структура, тил структураси, лисоний маъно, билиш категорияси.

Ключевые слова: когнитология, концепт, язык, культура, мышление, понимание, когнитивная структура, языковая структура, языковой смысл, когнитивная категория.

Key words: cognitology, concept, language, culture, mindset, perception, cognitive structure, language structure, linguistic meaning, cognitive category.

Хар бир фан тарихида юксалиш даври бўлганидек, инқироз босқичлари ҳам бўлиши муқаррар. Дунё тарихида тилларнинг ривожланиш тарихи узок ўтмишга бориб тақалади. Замонавий тилшуносликда “Когнитив лингвистика” мустаҳкам ўрин эгаллаётган тилшуносликнинг энг долзарб йўналишларидан бири ҳисобланади. Когнитология тил бирликлари когнитив таҳлил этиш масалалари билан шуғулланади. Е.Кубрякова ва бошқаларнинг “Когнитив терминларнинг изохли луғати”да когнитология атамаси қуйидагича таърифланган: “Когнитология – ўзида билиш назарияси билан шуғулланувчи когнитив психология, когнитив антропология, когнитив тилшунослик ва сунъий интеллект назариясини қамраб олувчи илмий йўналишдир. Сўнгги йилларда когнитологиянинг таркибига когнитив социология ва когнитив иқтисодиёт ва бошқа гуманитар фанлар ҳам киритилди”.¹ Демак, когнитив тилшунослик когнитологиянинг бир бўлими бўлиб, у тил ва фикрлаш жараёнининг ўзаро алоқасига бўлган янгича қараш туфайли юзага келди, бу эса тил бирликлари ўрганишнинг имкониятлари доирасини яна-да кенгайтирди. Когнитив тилшунослик асосида инсоннинг бутун олам ҳақидаги билимларига тил структураси таъсири остида қараш ётади. Муайян билим асосида тўпланган натижа эса, албатта, психологик, коммуникатив, маданий унсурлар билан боғлиқ. Шу жиҳатдан қараганда, когнитив тилшунослик психология, мантиқ, фалсафа, нутқ маданияти каби фанлар билан ўзаро боғлиқ.

Когнитив сўзи инглизча “cognize – билмоқ, англамоқ, тушунмоқ”, “cognitive – билишга оид” лексемаси билан узвий боғлиқ бўлиб, бу соҳа нафақат фалсафадаги билиш назарияси билан чекланмай, балки тилни тафаккур (онг) билан боғлаб, унинг ҳосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий ва лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини чуқур илмий тадқиқ этади. Когнитив тилшунослик бу жиҳатдан психолингвистика, антрополингвистика, этнолингвистика, социолингвистика каби турли соҳалар билан боғланади.

Ш.Сафаров “когнитив тилшуносликнинг вазифаси тил ёрдамида билим олиш ва сақлаш, тилни амалда қўллаш ҳамда узатиш, умуман, тил тизими ва таркибини инсон мияси-

¹ Кубрякова Е.С. и др. Краткий словарь когнитивных терминов. М., Филол. ф-т МГУ им. М.В.Ломоносова, 1997, 245 с.

даги инъикоси сифатида тафаккур билан боғлаб, чуқур илмий тадқиқ этишдир,”¹ дея келтириб ўтган.

Когнитив тилшунослик онг, тана, дунёдаги ўзгаришлар билан боғлиқдир. Когнитив жараёнлар бизнинг онгимизда, тана ҳаракатида, шунингдек, бизнинг ижтимоий ҳамда физик (жисмоний) дунёмизда намоён бўлади. Илк бора фалсафада юзага келган когнитив фан ҳозирда инсоннинг билишга оид бўлган барча фан соҳаларида, шу жумладан, тилшуносликда ҳам кенг қўлланилмоқда. Унинг марказида “тил – когнитивлик” бўлиб, у тилни когнитив нуқтаи назардан тизимли тадқиқ этишда муҳим аҳамият касб этади. Когнитив тилшуносликда тил инсонни англаш жараёнининг интегратив бўлаги сифатида эътироф этилади.

Когнитив тилшунослик психологиядаги тушунча ва концепт бирликлари билан иш кўради. Концепт ҳам тафаккур бирлиги ва унинг асосида тушунча, образ ва лисоний маъно жамланмаси мужассамдир. Концепт тушунчасининг шаклланиш босқичлари индивидуал образнинг пайдо бўлишидан бошланиб, лисоний бирликнинг пайдо бўлиши билан якунланади. Жерри Фодорнинг таъкидлашича, воқеликнинг онгда акс этиши хусусида, яъни қайта ишланиш жараёнини қуйидагича изоҳлайди: “ҳар қандай мантикий тасаввур ҳаракати маълум кўринишдаги структурага эга бўлади ҳамда бу структура табиий тил бирлигининг синтактик шакли такрорига ишорадир”.²

Концепт тушунчаси асосида маъно ва образ ётади.³ Е.Кубрякованинг фикрича, концепт – бу ментал тузилма бўлиб, у турли таркибдаги ёхуд турфа кўринишдаги билимлар кванти ёки умумий жамланмасидир.⁴ Концептлар инсон онгида шаклланадиган турли категорияларнинг асосини ташкил этиб, уларга таянч нуқта сифатида хизмат қилади. Кўп ҳолатларда концептнинг умумий хусусиятлари, яъни ички тузилиш жиҳатдан аниқ кўринишга эга эмаслиги қайд қилинади. Шунингдек, концептлар антологиясининг 1 қисмида “концепт – бу индивидуал белгилар билан мураккаблашган миллий имидж (ғоя, рамз)”,⁵ деб келтирган.

Ш.Сафаров шундай изоҳлайди: “Концептнинг асосини ташкил қилувчи предмет образи етарлича аниқ ва иккиламчи ўринни эгаллаган бўлаклари мавҳумликка эга бўлиши билан биргаликда, улар ягона негиз атрофида ўзаро муносабатга киришиб бирикадилар”.⁶ Фикримизча, концепт таркиби тизимли характерга эгадир. Зеро, тизимли хусусиятлари, албатта, тузилиш жиҳатдан мураккаб бир ментал тузилма сифатида идрок қилиниш жараёнида намоён бўлади.

Когнитив тилшунослик соҳасидаги олимларнинг кўпчилиги когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаларидан бирини билиш категорияси, билиш категориясининг турлари ҳамда уларнинг лисоний акс этишидир деб ҳисоблайдилар.

Маълумки, дунёни, воқеликни билиш, уни идрок этиш оддий ҳодиса эмас. Кўпинча билишни тўғридан тўғри фаҳмлаш, тушуниш ҳаракатлар билан боғлиқлиги таъкидланади. Билиш фаолияти *ақл, тафаккур* ҳодисасини тасаввур қилиш эмас, балки бу жараён билан боғлиқ бўлган ижтимоий, маданий, лисоний ҳодисаларга ҳам боғлиқлигини таъкидлаш зарурдир.

Тафаккур – инсон ақлий фаолиятининг юксак шаклидир. Тафаккур атрофдаги оламни билиш қуролидир ва инсон оқилона амалий фаолиятининг вужудга келиши учун шартдир. Тафаккур жараёнида фикр пайдо бўлиб, бу фикрлар инсоннинг онгида муҳим тушун-

¹ Ш.Сафаров. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006, 92-бет.

² Fodor J. Modularity of Mind. Cambridge (Mass.). MIT Press, 1983.

³ Абдуазизов А.А. Тилшунослик назариясига кириш. Тошкент, “Шарк”, 2010, 176-бет.

⁴ Кубрякова Е.С. Концепт. Краткий словарь когнитивных терминов. М., изд-во МГУ, 1996, с. 90 – 93.

⁵ Карасик В.И. Антология концептов. Под ред. В.И.Карасика, И.А.Стернина. Том 1, Волгоград, “Парадигма”, 2005, 352 с.

⁶ Ш.Сафаров. Когнитив тилшунослик. Жиззах, 2006, 17-бет.

чалар шаклини олади. Инсонда тафаккур ҳамда нутқ боғланганлиги сабабли, у бошқа мавжудотлардан фарқ қилади, шунинг учун у онгли мавжудотдир.

Билим тилга нисбатан мавҳум бўлиб, уни жисман кузатиб бўлмайди. Билимнинг мавжудлиги тилнинг мавжудлигидан дарак беради. Зеро, тил когнитив тизим фаолияти маҳсулидир, лисоний таркиблар тафаккур фаолияти натижасида шаклланади. Б.Скиннернинг “Лисоний ҳаракат” (1957) номли китобида билдирилган фикрларни кўпгина тадқиқотчилар даставвал кўп маротаба тасдиқлашган. Улар лисоний хатти-ҳаракатни ҳар қандай бошқа ҳаракатдан ҳеч ҳам фарқи йўқ ҳодиса сифатида ўрганиш ғоясини илгари суришди. Наҳотки, инсон лисоний фаолияти доирасида бажариладиган ҳаракатларни лаборатория шароитидаги тажриба жараёнида турли катта-кичик ҳайвонлар бажараётган ҳаракатлар (майли, улар айрим сўзларни ёд олиб, такрорлаётган бўлишсин ҳам) билан бир қаторга қўйиб бўлса?!¹

Бундай ғоянинг илмий жихатдан нотўғри эканлиги, кейинчалик, олимлар томонидан турлича исботланди. Ҳар қандай хатти-ҳаракат (лисоний ёки нолисоний бўлишидан қатъий назар, тилнинг ментал ҳодиса сифатида қаралиши лозимлигини кўрсатди. Дарҳақиқат, лисоний фаолият фақатгина инсонга хос фаолият бўлиб, ҳар бир инсонга хос бойлик – тафаккур билан бевосита боғлиқдир.²

Тил ва тафаккур муносабати муаммосининг узоқ йиллардан буён давом этиб келаётган баҳсалаб фикрлар турли методологик ҳулоса ва тавсияларни юзага келтирди. Ташқи дунёнинг онгдаги инъикоси пайдо булишида тил асосий роль ўйнашига алоҳида урғу берган олимлар (Сэпир, Хрйжер, Хрккет, Будагов, Панфилов ва бошқалар) таъкидлашича, лисоний структура (курулма) инсоннинг воқеликни идрок этиш қобиляти ҳамда тажрибасининг шаклланишини таъминлаб, ижтимоий онга таъсир ўтказади. Айнан шу йўсинда инсоннинг дунёқараши, воқеликни англаш қобилятини шакллантиради. Тадқиқотимизда тафаккур қанчалик даражада лисон билан боғлиқ ҳодиса бўлмасин, унинг фақатгина тил воситасида амалга ошиши ёхуд тилсиз тафаккур бўлмаслиги ҳақидаги ҳулоса унчалик ҳақиқатга яқин эмас, деган фикрни қўллаб-қувватлаймиз.

Тил ва тафаккур айнан бир нарса бўлмаса керак. Тафаккур предмет, ҳодисаларнинг алоқа, муносабатлари ҳақида маълумот берувчи воқеликнинг умумлашган ҳолдаги инъикосидир.

Воқеликнинг мияда акс этиши фақатгина нутқий тафаккур ҳаракати натижасида юзага келмаслигини исботлаш мақсадида Б.А.Серебренников (1983.104–110) тафаккурнинг лисоний ва нолисоний турларини қуйидагича фарқлайди (қаранг: 1-жадвал).

1-жадвал

1	<i>аниқ тафаккур</i> – аниқ, конкрет муҳитда юзага келадиган воқеликнинг умумлаштирилган образи (акси)
2	<i>рамзий тафаккур</i> – хотирада мавжуд бўлган бутун бир воқелик ёки предмет-ҳодисаларни алоҳида бир муҳит-шароитга боғлиқ бўлган ҳолда қайта эслаш
3	<i>амалий тафаккур</i> – бевосита мақсадли ҳаракатлар бажарилиши билан боғлиқ фикр
4	<i>лингвокреатив ёки лисоний шакллантирувчи тафаккур</i> , яъни бу турдаги тафаккур ҳаракатлари бевосита тил тизими захиралари билан боғлиқ

Тафаккур ҳар қандай ҳолатда ҳаракатга келса-да, у воқелик ҳақидаги ахборотни қабул қилиш, тўплаш, қайта ишлаш ва тартибга солиш каби ягона вазифани бажаради. Бу усуллар воситасида ҳосил бўладиган ғоя ёки фикр воқеликнинг онгда акс этиш шаклидир. Тафаккурнинг ҳаракатланиши ва фикрнинг шаклланиши воқеликнинг бевосита онгда акс

¹ Skinner B.F. Verbal Behavior. Appleton-Century-Crofts, Inc. New York, 1957, 478 p.

² Chomsky N. Verbal Behavior. By B.F.Skinner. Language, 1959, pp. 35, 26–58.

этишини таъминловчи жараён – билиш фаолияти билан боғлиқ. Тилнинг билиш фаолиятидаги ўрни алоҳида, у воқеликни идрок этиш ва билиш воситаси – куролидир. С.Д.Кацнельсон «Тил – нафақат мулоқот куроли, балки фикр ва ғояни шакллантирувчи ҳамда уни ифодаловчи куролидир»,¹ деб ёзган эди. Тилнинг тафаккур фаолиятидаги роли ментал фаолиятнинг лисонийлашуви билан ўзаро боғлиқ бўлиб, лисоний ва мантикий фаолиятлар бир-бирига ҳамроҳлик қилади ҳамда ягона нутқий тафаккур жараёнини ташкил этади. Демак, тил онгни ҳаракатлантирувчи воситалардан бири ҳамда у онгда энг оддий, бирламчи (элементар) тафаккур категориялари пайдо бўлишини таъминлайди.

Ушбу категорияларсиз «алоҳида нутқий тузилмалар – гапларни тушуниш ва фикр (ғоя)нинг шаклланишини, шу тариқа, билимнинг фаоллашувини ҳам тасаввур қилиб бўлмайди».²

Тил ва тафаккур муносабати масаласи фалсафа, тилшунослик ва психология фанлари доирасида анча батафсил муҳокама қилиниши когнитив тилшунослик тараққиёти учун мустаҳкам замин яратди. Когнитив тилшунослик мажмуавий тадқиқот йўналиши (соҳаси) бўлиб, у тилшунослик ва психологиядан ташқари, сунъий интеллект назарияси, психоллингвистика, нейролингвистика каби фан соҳаларига оид илмий ёндашувларни ҳам умумлаштиради. Маълумки, нутқий бирликларнинг ҳосил бўлиши ва уларнинг тушунилиши ақлий фаолият натижасидир. Бу фаолиятнинг бажарилиши бевосита лисоний билимга эга бўлиш шарти билан боғлиқ. Негаки, лисоний билимсиз воқеликни билиш, кечаётган воқеа-ҳодисалар ҳақидаги ахборотни акс эттирувчи мантикий структураларни лисоний ифодалашнинг имкони йўқ. Шундай экан, когнитив тилшуносликка лисоний қобилиятнинг таркиб топишини тушунтирувчи фан сифатида қаралиши бежиз эмас. В.З.Демьянков бу соҳанинг асосий вазифасини инсон томонидан тилни ўзлаштириш механизмлари ҳамда бу механизмларнинг таркибини «тизимли тасвирлаш ва изоҳлашдан иборат»,³ деб таърифлаши фикримизнинг ёрқин далилидир. Ҳақиқатан, когнитив таҳлилда оламни билиш жараёнида юзага келадиган мантикий (ментал) структураларнинг лисоний ифода топишини таъминловчи механизмлар қамровидаги услуб ва воситалар тадқиқи муҳим аҳамият касб этади. Воқеликдаги предмет ва ҳодисаларни билиш, идрок қилиш қатор мантикий-руҳий ҳаракатларни ўз ичига олган таркибли фаолиятдир. Горский бу фаолият босқичлари қуйидаги кетма-кетликда амалга ошишини таъкидлайди (Горский. 1985):

1) маълум бир объектни бошқа объектлар қаторидан фарқлаш ҳаракати ташкил этади. Бир объектни бошқасидан ажратиш учун унинг фарқловчи белгиларини топиш лозим;

2) фарқловчи белгиларининг чоғиштирилиши асосида объектнинг ҳиссий рамзи юзага келади;

3) пайдо бўлган рамзнинг хотирада сақланаётган бошқа рамзлар билан ўхшаш томонлари изланади;

4) воқеликни билишнинг муҳим босқичи – умумлаштириш ҳаракати амалга ошади.

Юқорида айтиб ўтилган ментал ҳаракатлар когнитив структураларни, яъни тафаккур фаолияти қисмларини ташкил қилиб, объект ҳақидаги тушунчанинг шаклланишини акс эттиради.

Тушунча – ментал тузилма, у ақлий фаолиятнинг ўзига хос шакли (тури)дир. Е.К. Войшвиллонинг фикрича, тушунча «қандайдир бир синфга кирувчи предметларни умумлаштириш ва ушбу синфга оид предметларнинг умумий ҳамда фарқловчи белгилари мажмуасига нисбатан ажратувчи мантикий фаолият натижасида ҳосил бўлади».⁴ Мантикий фаолият ҳосиласи бўлган «тушунча» ва когнитив тилшуносликдаги «концепт» тушунчала-

¹ Кацнельсон С.Д. Типология языка и речевое мышление. Л., «Наука», 1972, с. 110.

² Кацнельсон С.Д. Категории языка и мышления. Из науч. Наследия. М., «Яз. славян. культуры», 2001, с. 480.

³ Демьянков В.З. Морфологическая интерпретация текста и ее моделирование. М., изд-во Моск. ун-та, 1994, с. 17.

⁴ Войшвилло Е.К. Понятие как форма мышления. М., изд-во МГУ, 1989, с. 91.

ри тафаккур бирлиги сифатида намоён бўлади. Иккала тушунчанинг бошланғич нуқтаси воқеликдаги предмет-ҳодисанинг ҳис қилиниши ва образли тасаввур қилиниши билан боғлиқ. Пайдо бўлган ҳиссий образ, дастлаб, ҳар бир шахсда алоҳида, индивидуал кўринишда бўлади.

Юқоридагиларни умулаштирган ҳолда шуни хулоса қилиш мумкинки, когнитив тилшунослик тилни тафаккур (онг) билан боғлаб, унинг ҳосил бўлишидаги психологик, биологик ва нейрофизиологик жиҳатларнинг ижтимоий, маданий ва лисоний ҳодисалар билан узвий алоқасини чуқур илмий тадқиқ этади. Когнитив тилшунослик яқин давр мобайнида тадқиқ этилишни бошлаган бўлса-да, бу фан, аслида, ўтган асрнинг 80-йилларидан ўрғанила бошланган эди. Мамлакатимизда эса бу йўналиш янги соҳа ҳисобланиб, бу соҳада изланишлар яқиндагина бошлангани сабабли когнитив тилшунослик оёққа туриш жараёнидадир.

Умуркулов Зафар (ТерДУ докторанти)

ҚИЁС БАДИИЙ МАТНДАГИ МУҲИМ ЛИНГВОПОЭТИК ВОСИТА СИФАТИДА

Аннотация. Мақолада бадиий матнларда бажарадиган вазифасига кўра қиёс лингвопоэтик тадқиқ объекти эканлиги ҳақида фикр юритилиб, ўзбек тилшунослигида яратилган лингвопоэтик асосдаги тадқиқотлар таҳлил қилинди.

Аннотация. В статье излагается мысль о сравнении как объекте лингвопоэтического исследования, выполняющего роль в художественном тексте, тем самым произведен анализ основ лингвопоэтического исследования в узбекском языкознании.

Annotation. In the article, it is spoken about comparison as an object of linguo-poetic research according to its function in literal texts and there have been analyzed linguo-poetic basis studies created in Uzbek linguistics.

Калим сўзлар: қиёс, қиёслаш, лингвопоэтика.

Ключевые слова: сравнение, сравнительное, лингвопоэтика.

Key words: compare, comparison, linguo-poetics.

Тил воситаларининг лингвопоэтик табиатини таҳлил қилиш тилшуносликнинг эътиборга молик масалаларидан биридир. Шу боисдан кейинги йиллар ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик таҳлил асосидаги бир қатор тадқиқотлар майдонга келди. Лингвопоэтиканинг асосчиларидан бири В.П.Григорьевнинг таъкидлашича, ОПОЯЗчилар ва Прага лингвистик тўғараги вакиллариининг поэзия тили ҳақидаги қарашларини ўрганиш, бир қатор ғояларини қисқача изоҳлаш асосида 20-йилларнинг охирида лингвопоэтика майдонга келди.¹ Ўзбек тилшунослигида эса лингвопоэтик таҳлилдаги тадқиқотларга 80-йиллардан бошлаб аҳамият берила бошлаган.

Лингвопоэтика атамаси поэзия тилини тадқиқ қилиш асосида пайдо бўлган. Лингвопоэтика филологиянинг бадиий адабиёт тилини тадқиқ қилувчи соҳаси, унинг объекти бадиий адабиёт тили² муҳим масалалардан бири поэзия тилини ўрганишдир.³

Лингвопоэтика атамаси, асосан, шеърини нутққа нисбатан қўлланилиб келган бўлса-да, поэзия тили тушунчасига нисбатан кенг, тил воситаларининг нутқ жараёнида муҳим аҳамият касб этиши лингвопоэтик таҳлил учун асос бўла олади. Матнда, айниқса, бадиий матнда учрайдиган ҳар қандай сўз қўлланилишига кўра, лингвопоэтик моҳият касб эта олади. Шу боис лингвистик поэтика атамаси тилнинг эстетик вазифаларининг барча жиҳатларини қамраб олади ва унга боғлиқ зарур лингвистик алоқаларни ўрганади. “Ҳар қан-

¹ Григорьев В.П. Поэтика слова. М., “Наука”, 1979, с. 30–31.

² Григорьев В.П. Кўрсатилган асар. 58-бет.

³ Григорьев В.П. Кўрсатилган асар. 59-бет.

дай сўз поэтик нуткда уч турдаги: лексик-грамматик (кенг маънода), умумуслubbий ва лингвопоэтик таҳлил учун объект бўла олади”¹.

Е.А.Некрасова тадқиқотнинг лингвопоэтик аспекти муайян тил ҳодисаларининг поэтик матндаги функционал моҳиятини ўрганишни тақозо этишини таъкидлар экан,² А.Блок, Б.Пастернак, С.Есенин шеъриятида ўхшатишларнинг матн билан ўзаро алоқадорликда поэтик модалликни вужудга келтирувчи турлари, матннинг композицион тузилишидаги иш-тироқи, ўхшатиш ва матннинг сўз таркиби, лексик-тематик алоқаси, ўхшатишнинг матн билан бадиий-мавзуй алоқаси, умумтил ўхшатишларининг роли ва бошқа қатор хусусиятлари асосида ўхшатишнинг лингвопоэтик табиати ҳақида фикр билдиради.³

Проф. Н.Маҳмудов “Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси” мақоласида Ойбек шеъриятида ўхшатишларнинг ўзига хос бетакрорлиги поэтик мазмуннинг мукамаллигини уюштирганлигини, яъни ўхшатиш эталонлари мавжуд бўлган ўхшатишлар орқали фавкулдда гўзал тасвирлар яратганлигини, бундай ифодалар Ойбек шеъриятининг лингвопоэтик самарадорлигини таъминлаганини таъкидлайди.⁴

“Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир” мақоласида адиб асарларини лингвопоэтик планда ўрганиш адабиётшунослик учун ҳам амалий аҳамиятга эга эканлигини алоҳида таъкидлайди. Бу билан олим бадиий матнларни лингвопоэтик асосда ўрганиш, бадиий матнни лингвистик жиҳатдан ўрганишдаги муҳим йўналиш эканлигини эътироф этар экан, Абдулла Қаҳҳорнинг ўз асарларида сўздан маҳорат билан фойдаланишига кўра асар бадииятини кучайтирганини кўплаб мисоллар орқали асослаб берган.⁵

Проф. Н.Маҳмудовнинг Ойбек ва А.Қаҳҳор асарларининг лингвопоэтикаси масалаларига бағишланган мақолалари ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик тадқиқотларга кенг йўл очиб берди. Натижада лингвопоэтика масалаларига бағишланган бир қатор диссертациялар ва монографиялар яратилди.⁶ Бу тадқиқотларда турли луғавий бирликларнинг лингвопоэтик жиҳатдан таҳлил қилинганлигини кузатиш мумкин. Бу ҳолат ўзбек тилшунослигида ҳам лингвопоэтика атамаси остида лисоний бирликлар эмоционал-экспрессив вазифасидан келиб чиқилган ҳолда таҳлил қилинаётганлигини кўрсатади.

Ўзбек филологиясида лингвопоэтик таҳлил масалаларини бир қадар чуқур ўрганган тадқиқотчилардан бири М.Якуббекова лингвопоэтикани маъно ва лафз ўртасидаги муносабатларни ўрганиш, ундан келиб чиқадиган фикр-мулоҳазалар, хулосаларни илмий шарҳлаб беришга қаратилган йўналиш эканлигини алоҳида таъкидлайди.⁷ Олиманинг эътирофича, “Қўшиқ матнларида намоён бўлган поэтик ҳодисаларнинг моҳиятини, уларнинг ўзаро ички муносабатларини ўрганиш, лисоний бирликларнинг халқ шеъриятидаги эстетик

¹ Поэт и слово. М., “Наука”, 1973, 59-бет.

² Некрасова Е.А., Бакина М.А. Языковые процессы в современной русской поэзии. М., “Наука”, 1982, 6-бет.

³ Некрасова Е.А., Бакина М.А. Кўрсатилган асар. 13–172-бетлар.

⁴ Маҳмудов Н. Ойбек шеъриятидаги ўхшатишларнинг лингвопоэтикаси. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1985, 6-сон, 48–51-бетлар.

⁵ Маҳмудов Н. Абдулла Қаҳҳор ҳикояларининг лингвопоэтикасига доир. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1987, 4-сон, 34–38-бетлар.

⁶ Мирзаев И. Проблемы лингвопоэтического интерпретации стихотворного текста. Автореф... дисс... филол. д-ри. Ташкент, 1992; Якуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс., Тошкент, 2005; Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, “Фан”, 2008; Мухаммад-жонова Г. 80-йиллар охири – 90-йиллар бошлари ўзбек шеъриятининг лингвопоэтик тадқиқи. Филол. фан. ном. дис., Тошкент, 2004; Шодиева Д. Мухаммад Юсуф шеърияти лингвопоэтикаси. Филол. фан. ном. дис., Тошкент, 2007; Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси. Филол. фан. докт. дисс. автореф., Тошкент, 2017; Анданиязова Д. Бадиий матнда ономистик бирликлар лингвопоэтикаси. Филол. фанл. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс., Тошкент, 2017; Тошхўжаева Ш. Эркин Аъзам асарлари лингвопоэтикаси. Филол. фанл. бўйича фалсафа доктори (PhD) дисс., Тошкент, 2017.

⁷ Якуббекова М. Ўзбек халқ қўшиқларининг лингвопоэтик хусусиятлари. Филол. фан. докт. дисс., Тошкент, 2005, 41-бет.

таъсир кўрсатиш вазифаси асносида уюшувчи қонуниятларни ойдинлаштириш лингвопоэтик таҳлилнинг бош вазифаси саналади”.¹

Тадқиқотчи халқ кўшиқларининг хусусиятидан келиб чиққан ҳолда, халқ кўшиқларини лингвопоэтик таҳлил қилиш тамойилларини белгилаб чиқади.² Бизнингча, бу талаб ва тамойиллар ҳар қандай матнни лингвопоэтик таҳлил қилиш учун муҳим мезон вазифасини ўтайди.

Ўзбек тилшунослигидаги лингвопоэтик таҳлилга бағишланган тадқиқотлар орасида проф. М.Йўлдошевнинг “Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили”, “Бадиий матннинг лингвопоэтикаси” монографиялари алоҳида ажралиб туради.³ Бу асарларда тилнинг эстетик вазифаси масалаларига алоҳида аҳамият қаратилиб, тил воситасининг эстетик бутунлик бўлган матннинг бир қисми, муҳим қисми сифатида ўрганилишига диққатни жалб этади. Шубҳасиз, бундай таҳлил матннинг туб моҳиятини тўла-тўқис очишга, ундаги тил воситаларининг ҳаққоний тавсифига олиб келади.

М.Йўлдошев ўзбек тилшунослигида лингвопоэтик ўрганишга бағишланган тадқиқотларни таҳлил қилар экан, лингвопоэтиканинг бадиий матн талқини, таҳлили ва идрок этилиши, ундан эстетик завқ ва ахборот олиш малакасига эришишдаги асосий омил деб ҳисоблайди.⁴ Олим лингвопоэтиканинг асосий ўрганиш объекти бадиий матн эканлигини эътироф этади, бадиий матннинг бадиий-эстетик бутунлик сифатида ниҳоятда мураккаблигини, серқатламлигини, ундаги ғоялар, фикр-мазмунни тушуниши мураккаб ижодий жараёنлигини алоҳида таъкидлайди.

Ўзбек тилшунослигида матннинг лингвопоэтик тадқиқига бағишланган ишларни таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, бу йўналиш тадқиқ усули сифатида эндигина кириб келган лингвопоэтик таҳлилнинг белгиланган тамойиллари асосида тўлиқ ўрганилмаган, ҳали кўплаб махсус тадқиқотлар олиб борилиши талаб қилинадиган усулдир. Бирок, шуни алоҳида таъкидлаш жоизки, лингвопоэтик таҳлил асосида тадқиқ қилинган бир қатор ишлар мазмун-моҳияти билан, тил воситаларининг таҳлил қилинишидаги серқирралиги билан келгусида яратиладиган тадқиқотлар учун асос бўла олади. Энг муҳими шундаки, мазкур тадқиқотларда барча тил воситалари нутқ жараёнида бажарадиган вазифасига кўра қимматга эга эканлиги, шу хусусиятига кўра лингвопоэтик аҳамият касб этиши эътироф этилган.

Бадиий матнда лингвопоэтик моҳият касб этувчи усуллардан бири қиёслаш бўлиб, у орқали муайян предмет ёки ходисаларнинг ўзига хос муҳим белгилари ҳис этилади, айнан бир хил ёки фарқли томонлари кўрсатилиши асосида фикр ифодаланади. Қиёслаш икки нарсга ўртасидаги аналогияни ҳис этиш жараёнининг, инсоннинг билиш қобилиятининг, мушоҳадасининг натижаси сифатида ҳосил бўлади. Шунинг учун унинг бадиий матндаги талқини, қиёс ҳосил бўлишининг инсоннинг когнитив олами билан боғлиқлиги масалалари қиёсни ўрганишдаги муҳим жиҳатлар ҳисобланади.

Бадиий матн лингвистик жиҳатдан кенг қамровли, чегараланмас, чексиз услубий имкониятларга эга. Турли тасвирий ифодалар, кўчимлар сингари қиёс ҳам бадиий матннинг сербўёқдорлигини, тасвирийлигини таъминлаш учун хизмат қилади.

Шоир Эркин Воҳидов “Сўз латофати” асарида *Меҳмон отангдан азиз, устоз отангдан улуг* каби ҳикматларни таҳлил қилар экан, аввало, бу ҳикматларнинг ижод намунаси эканлигини, ижоднинг бадиийсиз, бадиий муболағасиз бўлмаслигини таъкидлайди, аслида, *отадан азиз* инсон бўлмаслигини, шундай экан, бу ифода фикрнинг бадиийлиги, экспрессивлигини таъминланиши натижасида яратилганини изоҳлайди. Ёки *инсон боши*

¹ Якубекова М.М. Кўрсатилган диссертация. 42-бет.

² Якубекова М.М. Кўрсатилган диссертация. 42–44-бетлар.

³ Йўлдошев М. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили. Тошкент, “Фан”, 2007; Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, “Фан”, 2008.

⁴ Йўлдошев М. Бадиий матн лингвопоэтикаси. Тошкент, “Фан”, 2008, 26-бет.

тошдан қаттиқ ҳикматининг асосида ҳам тошдан қаттиқ нарсанинг йўқлиги учун бу ифода қўлланилишини таъкидлайди.¹ Худди шундай яхши сўз болдан ширин, айрилиқ ўлимдан қаттиқ, ақлдан ортиқ бойлик йўқ каби қиёсий ифодалар ҳам, аслида, болдан ширин нарсанинг йўқлиги, ўлимдан қаттиқ (огир) нарса бўлмаслиги, ақллилик энг катта бойлик эканлиги учун яратилган ва лингвопоэтик моҳият касб этган.

Қиёснинг лингвопоэтик моҳиятини қиёс эталони белгилайди. Қиёс эталонининг барчага маълумлиги қиёс поэтикасининг оригиналлиги, янгилиги, индивидуаллиги қиёс поэтикасининг кучлилигидан далолат беради. Масалан, *Ҳа бунга ҳаққим бор. Сен билиб қўй: лоқайдлик – қотилликдан ҳам, хоинликдан ҳам ёмон* (Т.Малик. “Сўнги ўқ”). Бу гапда инсондаги ўта ёмон иллатлардан бири – *лоқайдлик қотилликка, хоинликка* қиёсланиши асосида унинг ёмон оқибатлари, аслида, энг ёмон иш бўлган *қотилликдан, хоинликдан* ҳам юқори эканлиги ифодаланган.

Ушбу қиёсий ифода қиёс субъекти ва қиёс эталони предметларга хос бўлган муайян, аниқ белги асосида қиёсланмаган. Матндан англашиладики, қиёс эталони сифатида ажратилган *қотиллик, хоинлик* инсон учун энг ёмон иллат, инсон ҳаётида ундан ёмони бўлмайди. Лоқайдликни ана шундай ёмон иллатлардан ҳам ёмон эканлигини кўрсатиш орқали нутқий экспрессивлик кучайтирилган. *Ёки хорлик азоби тан азобидан кучлироқ.* (Т.Малик. “Сўнги ўқ”) гапида инсондаги ҳиссий ҳолат билан тан ҳолатининг қиёсланиши ҳам образли тафаккур натижасидир. Аслида, тан азоби оғриқли азоб, айти матнда қиёс эталони сифатида оригинал, хорлик азоби оғриқли бўлмаса-да, руҳга азоб беради. Тан азобига даво бор, руҳ азобига даво йўқ. Шу боисдан хорлик азобининг тан азобидан кучли эканлигини ифодаланиши бадиий-эстетик моҳият касб этган.

Инглиз тилшуноси Уоллес Л.Чейф қиёснинг лингвопоэтик моҳиятини шундай ифодалайди. Унинг фикрича, *йўл кенг* ва шу типдаги қурилмалар тушунарли маъно ифода этмайди. Йўлнинг кенглигини тушунарли тарзда ифодаланиши учун, йўлнинг муайян қисми бошқа қисмига нисбатан белгиланиши лозим. Л.Чейф шу қисмни қиёс стандарти деб атайдди.² Масалан, *Ойинг тўғри айтибди. Одам дегани меҳрибон бўлмаса ҳайвондан фарқи қолмайди.* (Т.Малик. “Иблис девори”) гапидаги қиёс стандарти *меҳрибонлик*. Дарҳақиқат, *инсон ҳайвондан баттар* дейилганда ифодаланадиган маъно тушунарсиз. Маънонинг аниқлиги инсон билан ҳайвоннинг қайси хусусиятига кўра бир-бирига қиёсланиши асосида намоён бўлади. Келтирилган матндаги *меҳрибон* сўзи маънони тушунарли тарзда ифодаловчи муҳим воситадир. Қиёсий қурилмаларда қиёс стандарти оддий белгилар асосида аниқ тушунчалар билан ифодаланса, масалан, *инсоннинг бўйи, гавдаси, кўриниши ёки нарсанинг ҳажми, ранги, мазаси* ва бошқалар қиёсий ифода учун лингвопоэтик моҳият касб этмайди. Бироқ қиёс стандарти образлилик асосида қурилса, ёки мавҳум тушунчалар қиёс стандарти вазифасида келса, матннинг бадиий-сербўёқлиги таъминланади. Масалан, *Орада секингина унга сер солиб қарайман. Худо ҳаққи, ҳали-ҳануз бунақа сулувни кўрмаган эдим. Ранг-рўйи мана шу булоқ сувидан ҳам тоза, тиниг-а!* (Э.Аъзам. “Шовкин”). Мазкур матндаги қиёс стандарти *тоза, тиниқлик* белгилари қиёсланишида тасвирийлик, образлилик мавжуд.

Соф қиёсий конструкциялар бошқа тасвирий воситалар, чунончи, ўхшатиш-қиёслар каби бадиий-эстетик ва лингвопоэтик имкониятларга эга эмас. Бу ҳол соф қиёслардаги қиёс асосининг осонлик билан идрок этилишида кўринади. Шунинг учун ҳам соф қиёсларда моҳиятан шакл ва мазмун мослигига асосланган лингвистик бирликлар сифатида қараш тўғри бўлади. Чунки қиёс ифодаланган матн ҳам мантиқий хулосалар натижасидаги ифода бўлиб, ундаги баённинг янгилиги, қиёсланаётган объектлар ўртасидаги мувофиқликнинг тасвирланиши бадиийлик мезонлари талабларига мос келади. Шу билан бир қаторда, соф қиёслар ҳам образлиликдан, бадиийликдан холи эмас. Шуни алоҳида таъкидлаш жоизки,

¹ Эркин Воҳидов. Сўз латофати. Тошкент, “Ўзбекистон”, 2018, 26-бет.

² Чейф У.Л. Значение и структура языка. М., “Прогресс”. 1975, с. 156.

соф қиёснинг айримлари образли тафаккур махсули сифатида майдонга келиб, нутқнинг таъсирчанлигини, эмоционал-экспрессивлигини таъминлаши асосида лингвопоэтик моҳият касб этади. Масалан, *Фанда адашиш мумкин... янгилик очилган йўлида юз марта адашиш “адашмайлик-да, ишқилиб” деб, “ўзини эҳтиёт қилишдан минг чандон афзал” дея мовий кўзлари билан шу даражада ёқимли жилмайиб боқдики, Азизнинг юраги шувиллаб кетди* (Ў.Усмонов. “Гирдоб”). Ўзига хос соф қиёсий конструкция. Бу конструкция компонентларининг қиёсланишида муайян қиёсий белги мавжуд эмас, бироқ қиёсий ифода мавжуд. Ундаги қиёс субъекти – адашиш, қиёс эталони – эҳтиёт қилиш, қиёс воситаси -дан, қиёс асоси – афзал мавжудлиги лингвистик жиҳатдан тўлиқ ифодаланган барча компонентлари мавжуд қиёс эканлигини кўрсатади.

М.Йўлдошев бадиий матнга яхлит эстетик бутунлик сифатида ёндашиш лингвопоэтик таҳлилнинг муҳим тамойили сифатида қимматга эгаллиги ҳақида фикр юритар экан, лисоний воситаларнинг бирор концептни ифодалашига иштирокини баҳолаш асосий жиҳат эканлигини кўрсатади.¹ Тадқиқотчининг ушбу фикридан келиб чиқилган ҳолда этироф этиш керакки, бошқа лисоний воситалар сингари қиёснинг ҳам моҳияти матний бутунлик таркибидаги мавқеи билан, матн бадииятига таъсири, матннинг умумий мазмунига мослиги, матн билан ўзаро боғлиқлиги асосида белгиланади ва шу хусусиятларнинг мукамаллигига кўра лингвопоэтик таҳлил объектига айланади.

Матннинг бадиий образлилигини таъминлаши асосида қиёс лингвопоэтик таҳлил объекти ҳисобланади ва айнан шу сифатларини ўрганиш, бу ифода усулининг моҳиятини очишга имкон беради.

Қурбанов Музаффар Абдумуталибович (Андижон Давлат университети Инглиз тили фонетикаси кафедраси ўқитувчиси)

МУЛОҚОТДА ПАРАЛИНГВИСТИК КОМПОНЕНТЛАР ТАЪСИРИДА СЎЗЛАРНИНГ ТУРЛИ МАЪНОЛАРНИ ИФОДА ЭТИШИ

Аннотация. *Мазкур мақола мулоқот жараёнида паралингвистик воситалар ёрдамида сўзларнинг турли маъноларни ифода этишига, новербал ва вербал мулоқот шакллари ўзаро қўлланиш шартига кўра таснифланишига бағишланган.*

Аннотация. *Данная статья посвящена вопросам выражения различных значений слов при помощи паралингвистических средств и использованию классификации форм вербального и невербального общения.*

Annotation. *This article is devoted to the expression of different meanings of words using paralinguistic means and the use of classification of forms of verbal and non-verbal communication.*

Калим сўзлар: *паралингвистик компонент, овоз оҳанги, географик ва миллий маданият, вербал мулоқот, новербал мулоқот, маданиятлараро ва мулоқотлараро алмашиши, брайль, семафор ва морзе алифболари.*

Ключевые слова: *паралингвистический компонент, тембр голоса, географическая и национальная культура, вербальная коммуникация, невербальная коммуникация, межкультурный обмен общения, азбука брайля, азбука семафора и морзе.*

Key words: *paralinguistic component, voice tembre, geographical and national culture, verbal communication, non-verbal communication, intercultural communication exchange, Braille alphabet, semaphore and Morse code.*

Инсонлар ўртасидаги мулоқот жараёни шу қадар ранг-баранг ва мураккабки, бунинг оддий сўз билан тушунтириш қийин. Ҳаётимизни суҳбат жараёнининг ўзагини ташкил этадиган мулоқотнинг новербал турисиз (*паралингвистик воситаларсиз*) тасаввур қила

¹ Йўлдошев М. Юкоридаги асар. 155-бет.

олмаймиз. Боиси сўзлашиш орқали суҳбатдошдан тегишли ахборотларни қабул қилиб оламиз. Новербал ҳаракатлар эса у ҳақида қўшимча маълумотларни илғаб олиш имкони- ятини яратади. Хусусан, суҳбатдош ўз нутқи жараёнида новербал мулоқотни амалга оши- риш билан ўзи томонидан берилаётган ахборотни тез, қулай, равшан, ойдин ва муҳимли- гини таъминлайди ва ўз гавда қисми, юзидаги табассум, жилмайиш, бармоқлар орқали имо-ишора, оҳанг, товуш ва бошқа усуллар ёрдамида суҳбатдан кўзлаган мақсадга тўлиқ эришишни ният қилиб олади. Суҳбат жараёнлари маълум бир миллат вакиллари ўртасида бир текис амалга ошадиган бўлса, турли миллат вакилларининг ўзаро мулоқот жараёнида бир-бирига ёт бўлган новербал ҳаракатлардан фойдаланиши суҳбатдош фикрини чалғи- тишга, унинг ниятини етарли даражада тушуниб етмаслигига ёки тамомила зид маъноси- ни (*инкорликни ифодаловчи паралингвистик воситалар*) тушунишга олиб келиши мумкин.

Паралингвистик воситаларга илмий жиҳатдан ёндашишнинг мақсадга мувофиқлиги ҳам шундаки, ҳозирда ўзбек тилида муҳим ўрин эгаллаган мулоқотнинг новербал ҳара- катлари турли миллатлар ўртасида қабул қилинган умумий паралингвистик тушунчаларга ўхшаса-да, аслида, улар бошқалардан этнопсихологик, географик жойлашуви ёки урф- одатлар, одоб-ахлоқ тушунчалари ва миллий қадриятлари туфайли том маънода бир-бири- дан кескин фарқ қилиши мумкин. Шу билан бирга, паралингвистик воситалар мулоқот- нинг вербал туридаги каби диалект, сленг, вульгаризм, ирония ва бошқалар сингари айрим гуруҳлар ўртасида, айнан бир миллат орасида ёки географик ҳудуд жиҳатидан қўлланиши, ҳақорат ёки кесатиш маъноларини англатиши мумкин.

Аммо шу кунга қадар деярли барча етакчи лингвист олимлар томонидан паралин- гвистик воситалар вербал мулоқотнинг бир бўлаги, яъни ёрдамчи компоненти сифатида тадқиқ қилиниб, у паралингвистик воситалар ичига аралаштириб юборилган. Масалан, рус тилшунос олими В.Колшанский ўзининг «Паралингвистика» китобида қуйидаги наза- рий фикрларни илгари сурган: «*Паралингвистик воситалар субъектнинг вербал (сўзли) коммуникациясининг чала томонларини тўлдирадиган алоқа-аралашув бўлимчасидир*».¹

Шундай фикр М.Саидхоновнинг «Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар» номли китоби- да ҳам учрайди: «*Алоқа-аралашувда хизмат қилувчи маълум ахборотни узатиш восита- ларидан бўлган рамзлар, шартли белгилар, морзе тили, ишоралар ва бошқа бир қанча во- ситалар борки, улар ичида тил табиий, шу тил соҳиблари учун тушунарли, тайёр ҳолдаги алоқа воситаси саналади. Бу ишоралар, мимика, овоздаги турли ҳолатлар ва гавда ҳара- катлари алоқа-аралашув вазифасини бажаришдан қатъи назар коммуникацияда иккиламчи восита эканини билдиради*».²

Шунга кўра, олимларнинг юқорида билдирган фикрлари асосида паралингвистик во- ситаларнинг вербал мулоқот жараёнидаги 3 та вазифа аниқланган:

- вербал мулоқот билан уйғунлашган ҳолда айнан унинг маъносини такрорлаб кели- ши (*имо-ишора орқали суҳбат объектини кўрсатиш ва ҳ.к.*);
- вербал мулоқот давомида қолдирилган компонентлар ўрнини тўлдириб келиши (*таклиф ёки қўтарилган масалага рад жавобини бериш жараёни ва ҳ.к.*);
- вербал мулоқотнинг мазмун ва моҳиятига қўшимча аниқлик киритиш, баъзи ҳо- латларда суҳбат жараёнининг акси маъносини англатиши мумкинлиги (*суҳбатдош томо- нидан тингловчига маълумот бериш жараёнида кўз қисиш, жилмайиш орқали ва ҳ.к.*).

Лекин ҳозирда бевосита паралингвистик воситаларнинг бир бўлаги ҳисобланган қу- лоғи заифлар, кўзи ожизларнинг Брайль алифбоси, ҳарбийларнинг морзе ва семафор (*бай- роқча ва тунгги ёритиш чироқлари ёрдамида*) алифболаридан фойдаланиши асосида но- вербал мулоқотга киришнинг янгидан янги қирралари кашф этилмоқда.

Тилнинг келиб чиқиши ва ривожланиши қонуниятларини ўрганиш орқали қадимда қабила аъзоларининг, дастлаб, имо-ишоралар билан мулоқот қилишни бошлаганликлари

¹ Г.Колшанский. Паралингвистика. М., 1974, 54-бет.

² М.Саидхонов. Алоқа-аралашув ва имо-ишоралар. Т., 1998, 5-бет.

ва айнан унинг эволюцияси таъсирида атамаларнинг келиб чиқиши (*аборигенлар томонидан кўзга кўринган нарсага умумном бериш ҳолатлари*), кейинчалик эса мазкур сўзлар ёрдамида жумлалар тузишнинг вужудга келганлиги масалалари кўтарилмоқда.

Ўрни келганда шуни айтиш лозимки, қўл билан имо-ишора мулоқоти Европанинг Австрия, Чехия ва Испания давлатлари конституцияларига киритилган бўлса, Италия, Буюк Британия ва Францияларда эса миллий даражада эътироф этилган.

Шу боисдан олимларнинг паралингвистик воситаларни вербал мулоқот жараёнида 3 та вазифани бажариши мумкинлиги тўғрисидаги назарий фикрларини маъқуллаган ҳолда, паралингвистик воситаларни турли вазиятларда қўлланиши шартларига кўра, унга қуйидагича қўшимчалар киритишни таклиф қиламиз:

- паралингвистик воситалар вербал мулоқотга нисбатан компонент вазифасини ўтаб, унга қўшимча ахборот бериб келиши (*суҳбатдош томонидан тингловчига маълумот бериш жараёнида муносабатини билдириш учун кўз қисиш, қўл бериш, жилмайиш ва ҳ.к.*);

- паралингвистик воситалар вербал мулоқот билан ўзаро уйғунлашган ҳолда тенг ҳуқуқлилик тамойиллари асосида унинг айни маъносини такрорлаб келиши (*суҳбатдошини вербал йўл билан салом бериш жараёнида ўнг қўлини узатиши, бунда ҳар иккиси ҳам алоҳида бажариш билан саломлашиш маъносини ифода этиши мумкин*);

- вербал мулоқотнинг айнан новербал мулоқотга нисбатан компонент вазифасини ўтаб келиши (*суҳбатдошини узоқ масофада турган тингловчи билан паралингвистик компонентлар ёрдамида мулоқот қилишда, ихтиёрий равишда вербал мулоқотни пичирлашиш йўли орқали ифодаланиши, хусусан, семафор ёки морзе алифболари ва ҳ.к.*).

Демак, новербал ва вербал мулоқотлар суҳбатдошнинг фикрини ифода этишда бир-бирларини тўлдириб келиши, баъзи бир ҳолатларда эса бири иккинчисидан ўз устунлигини намоён этиши мумкин экан.

Ўз навбатида, ушбу ҳолатларни замонавий лингвистик қарашлар билан ҳам асослашни ўринли деб ҳисоблаймиз. Мақолада паралингвистик белгиларнинг имкониятларини чекланишига тўхталиш лозим деб топдик. Чунки олимлар новербал мулоқот бевосита визуал (*суҳбатдошларнинг кўзи кўзига, нигоҳига тушиши жараёни*) ёки сийпалаш (*Брайль алифбоси, гавда қисмига тегиниш ва бишқ.*) орқали амалга оширилишини таъкидлашган. Хусусан, улар буни содда усул орқали исботлашни, яъни инсон телефон орқали мулоқот қилганда новербал компонентлар ёрдамида мулоқот қилишдан маҳрум бўлишини билдиришган. Бироқ жадал суръатлар билан ривожланиб бораётган илм-фан ва техника замонавий визуал телефонларини ихтиро қилганлигини эслатиш лозим (*гарчи алоқа визуал бўлмаганида ҳам инсон суҳбат жараёнида ихтиёрий-мажбурий равишда фикрларини бир ерга жамлаш мақсадида қўл имо-ишорасидан фойдаланади*).

Бундан ташқари, паралингвистика каби лингвистик белгиларнинг ҳам имкониятлари чекланганлигини эътироф этиш лозим. Хусусан, тасвирий санъат, мусика, рақс санъати, турли давлатларнинг рамзларини ифодаловчи байроқ ёки герблар, морзе ва семафор алифболари ёрдамидаги мулоқотларда берилган паралингвистик компонентларни сўз билан ифодалаб бўладими!? Масалан, ЙҚХБ ходими (*назоратчи*) автойўлда ҳаракатланаётган бир ёки бараварига бир нечта автоуловларни айнан новербал компонент усуллари, яъни хуштак чалиш, таёқчасини юқорига кўтариш ёки махсус белгиларни қўйиш орқали бошқаришнинг уддасидан чиқиши мумкин-ку! (*Акс ҳолда вербал мулоқот орқали назоратчининг бир вақтнинг ўзида ҳайдовчилар билан коммуникацияга кириш имконияти чекланади*). Ўз навбатида, мантикий нуқтаи назардан қаралганда, йўл ҳаракатларни назоратга солувчи белгилар ҳайдовчи тезлигини чеклаши, юриш бўлган қатори, қайси тарафга бурилиши, сигнал чалишини тақиқлаши ва бошқа ҳаракатларнинг бажарилишини тартибга солади, бевосита у билан новербал мулоқотга киришади. Аммо йўл белгиларининг ўрнига вербал мулоқотдан фойдаланиш, яъни сўзлар билан ёзилган махсус кўрсаткичларни ишлатиш ҳолати, ҳайдовчида мураккаблик, бошқа миллат вакилларида эса тушунмовчиликларга олиб

келиши ёки ундаги сўзларни охирига қадар ўқиш учун тинимсиз тўхталишларга сабаб бўлиши мумкин. Шу каби ҳолатларни денгиз ҳарбий флоти ёки махсус гуруҳ ҳарбийлари томонидан масофавий мулоқот тарзида семафор алифбосидан фойдаланиш жараёнида ҳам кузатиш мумкин. Ҳарбий ҳужум ёки махсус тадбирлар давомида замонавий алоқа воситаларидан фойдаланиш ҳарбийлар ҳаётини хавфга солиши мумкин.

Шунга кўра, инсон суҳбати давомида ҳўрсиниш, йўталиш, йиғлаш, кулиш, соат каби чиққиллаш ёки ўзига хос овоз оҳанги каби паралингвистик воситалар ёрдамида ўз руҳий ҳолатини акс эттиришни ёки суҳбатга бўлган муносабатини ифода қилишнинг уддасидан чиқади. Мазкур вазиятга боғлиқ жараёнлардан Ғафур Ғуломнинг “Шум бола” номли асарига сценарий муаллифи Шухрат Аббосов томонидан ишланган кинофильмда моҳирона тарзда фойдаланилган бўлиб, унда Қоровой ўз хўжайини Сарибойнинг тинимсиз равишда турлича овоз оҳанги билан айтилган “*иннайкейин-чи*” деган саволларига жавоб берганда, турли ҳил руҳий ҳолатларга тушиб қолади ва ҳар бир ҳолатда вазиятдан турфа эмоционаллик билан чиқиб кетганлигида кузатиш мумкин:

– *Хўш, иннайкейин-чи?*

– *Ассалому алайкум! Бой ота, ҳалиги, қандил пишибди.*

– *Ҳмм... Қандил пишибдими?*

– *Хўш, иннайкейин-чи?*

– *Иннайкейин териш керак.*

– *Териш керак? Иннакейин-чи?*

– *Иннайкейин сотиш керак.*

– *Сотиш керак? Иннайкейин-чи?*

– *Иннайкейин, қайдам, билмадим.*

– *Ҳа, билмадим, дегин?! Билмасанг нима қилиб ишламайсан, сандирақлаб юрибсан-а?! Ишлаш керак, ишлаш керак, ишлаш керак... (савалайди).*

– *Энди тушундим, ейиш керак! (йиғламсираб).*¹

Мазкур диалогда Қоровойнинг нутқида аввалига хурсандчилик, кейин эса ҳайратланиш, хафахонлик, аччиқланиш, ғазабланиш ва йиғламсираш вазиятларидан ёзувчи моҳирона тарзда фойдаланган. Шу боисдан ҳам овоз-оҳанг кўрсаткичлари вербал мулоқот жараёнида фойдаланиш мақсади ва вазиятларига кўра турлича ифодаланиши ва ўзгариб келиши мумкин. Хусусан, семиотика, антропология ва мулоқот назарияси соҳаларида етук олимлардан бири сифатида танилган Фернандо Пойатос овоз оҳангини вазиятларга кўра 5 та турларга ажратган:²

1. Биологик вазият (*кексаларнинг оҳангига нисбатан ёш болаларда овознинг баланд-роқ, тиниқ ва тезроқ бўлиши ёки унинг акси*). Масалан: “*Нима бўлди, биродар, биронта касаллик сизни безовта қиляптими, дейман? Айтайлик, йўталданми, шамоллашдан, сил ёки қон йўқотадиган бошқа бир касалликданми қийналяпсизми? – деб сўради у. Чолнинг овозида юракни сирқиратиб юборадиган ялинчоқлик оҳанги зоҳир эди*”.³

2. Физиологик вазият (*томоқ-бурун соҳалари шамоллаган инсонларда бурун товушли оҳангининг пасайиши ёки хириллаш орқали ифода этилиши ва ҳ.к.*). Масалан: “*Кампир қовурдоқни иситиб, қўймоқни пишириб бўлгач, чўғи ўчган ўчоқ ёнидаги сўрига ҳорғин чўкди ва ундан қаерлик бўласан, қаерга кетяпсан, деб қичқириб сўради, эркак хирилдоқ овозда қисқа жавоб берди: – Узоққа*”.⁴

3. Психологик вазият (*руҳий тушқунликка тушган инсонда мулоқотнинг баланд овозда ёки унинг акси билан бир ҳил оҳангда, интонациясиз, гўёки устига сув қўйгандек ва*

¹ Ш.Аббасов. Shum bola (o‘zbekcha film). 1977 [<https://www.youtube.com>]

² F.Poyatos. Nonverbal communication across Disciplines: Volume II: Paralanguage, kinesics, silence, personal and environmental interaction. A.: 1984, 2-бет.

³ Ш.Андерсон. Кексалик, [<https://ziyouz.uz/jahon-nasri>]

⁴ И.Бунин. Қўналға [<https://saviya.uz, 3-6>]

ҳ.к.). Масалан: “Уни қабристонга қўмганмиз, – деб узоқ ўйланишдан кейин зўрға жавоб қайтарди”.¹

4. Ижтимоий-маданий вазият (ижтимоий мавқеи юқори инсонларнинг ўзгаларга нисбатан димоғдорлик билан муносабатда бўлиши ва ҳ.к.). Масалан: “Уйқудан қолибсан, мирза! – деди у. – Тур, жойингга кириб ёт! Эрта билан гаплаш мен билан. Ювуқсиз!...”²

5. Касбига оид вазият (раҳбарларда қўл остидагиларга нисбатан кескин, буйруқ оҳангида, асосан, юқори рангдаги ҳарбий зобитлар томонидан “буйруқ оҳанги”да мулоқот қилиши ва ҳ.к.). Масалан: “Табиббоши малол келганини яширмай чимирилиб қўй-ди. Элчин буни сезиб энди қатъийроқ, буйруқ оҳангида деди: – Сиз ҳужжатларни тўғри-ланг, ҳозир кетамиз”.³

Ф.Пойатоснинг мазкур назарий фикрларини маъқуллаган ҳолда, паралингвистик воқеаларнинг овоз оҳанги компонентлари категорияларини вазиятларга кўра турланиш таркибига қуйидаги қўшимчаларни киритиш ва унинг таснифларини тўлдириш мақсадга мувофиқдир. Жумладан, овоз оҳанги талаффуз қилишдаги ўзгаришларга суҳбатдошнинг географик, миллий-этник, эстетик, миллий-маданий, стилистик ва прагматик вазиятларни ҳам кўриб чиқиш ва уларга қуйидагиларни киритиш мумкин:

1. Миллий-этник вазият (*хорижий тилни ўрганаётган ёки мулоқот қилаётган шахсда нутқни одатдагига нисбатан секинроқ ҳамда сўзга урғу қўйишдаги чалкашликлар, талаффуздаги хатоликлар ва ҳ.к.*). Масалан: “Билмадим. Русчасига: «Но-о, но-о, жёлтий жеребец! – дегани бўлса керак”.⁴

2. Стилистик-жанр вазият (*тингловчига ўз фикрини ифода қилишда кесатиш араши оҳангида ахборотни қарама-қарши маъносини берилиши ва ҳ.к.*). Масалан: “Мана, оина, – деди у кулиб, – шу оромгоҳда давлатнинг текин овқатини еб ётибман. Беш кун ишламаймиз, икки кун дам оламиз. Келажаги порлоқ ҳаваскор жиннилар юкса онглилик намуналарини кўрсатмоқдалар. Ҳалигача бирорта дўхтирни еб қўйишгани йўқ! У шундай деб табиббошига қараб қўйди”.⁵

3. Прагматик вазият (*нутқдаги пауза, сўзларни чала ёки хато талаффуз қилиш билан тингловчини алдашга қаратилган ҳаракат ёки ахборотни узатишда бошқа маъноларни ифода этилиши ва ҳ.к.*). Масалан: “Одамлар олдида юзимиз ёруғ бўлди. Унга қадар не-не доволарни кўрмадик, ахир...”⁶

4. Географик вазият (*айни бир хил сўзларни маълум ҳудудларда турли хил шева, пасти ёки юқори оҳанг ва ўзгача талаффуз билан ифода қилиниши ва ҳ.к.*). Масалан: “Ука, қабристонга боришимиздан олдин бир иш қилишимиз керак, менга шағал қум керак (“иши-гир қум” шевада), топа оласанми? – Албатта, бизникида бор, уйда усталар ишляпти, бир ой олдин бир мошина шағала қум тўктировдик, қуришти учун ёйиб қўйганмиз”.⁷

5. Миллий-маданий вазият (*бир халққа тегишли бўлган халқ оғзаки ижод асарларини, шу жумладан, тез айтиш, алла ва бошқаларни одатдагига нисбатан ўзига хос миллий услуб ва оҳангда талаффуз этилиши ва ҳ.к.*). Масалан: “Бешикни оҳиста тебратиб, алла айтади. Ойим укамга алла айтади-ю, оҳангига мен ухлаб қоламан...”⁸

6. Эстетик вазият (*овоз оҳангида илтифотлилик, майинлик, мулойимлик ва тингловчини ўзига ром қилдирувчи талаффузлар ва ҳ.к.*). Масалан: “Жон болам, қўз болам!” –

¹ Ш.Абдужабборов. Изкуварнинг ён дафтаридан. Т., 2011, 71-бет.

² А.Чўлпон. Кеча ва кундуз. Т., 2000, 240-бет.

³ Т.Малик. Шайтанат. Т., 2011, 8-бет.

⁴ Ч.Айтматов. Эрта қайтган турналар. Т., 2016, 9-бет.

⁵ Т.Малик. Шайтанат. Т., 2011, 8-бет.

⁶ С.Матғозиев. Ўз қизимни бахтсиз қилдим [http://fikr.uz]

⁷ С.Қаландар. Мурда ўғриси [http://www.java.uz]

⁸ Ў.Ҳошимов. Дунёнинг ишлари. Т., 2015, 17-бет.

*ҳар кун бошқачароқ шаклда такрор қилинган у сўзлар таъсирсиз қолмайди, албатта. Айниқса, юмшоқ кўнгилли қиз болага... ”*¹

Ўрни келганда шуни айтиш лозимки, юқоридаги овоз – оҳанг гуруҳлари, ўз навбатида, турли хил кичик гуруҳларга бўлиниб, улар қатъий равишда вазият, муҳит, вақт, ўртадаги муносабат, руҳий ҳолат, одоб-ахлоқ ва ҳатто эмоционаллик мавжуд ёки мавжуд эмаслиги билан ҳам ўзаро фарқланади. Лекин ушбу кичик гуруҳлар ҳозирга қадар бирор-бир тадқиқотчи ёки олимлар томонидан ўрганилмаган бўлиб, паралингвистикада тадқиқ қилиниши лозим бўлган мавзулар сирасига киритиш мумкин.

Хулоса қилиб шуни айтиш жоизки, мулоқот жараёнида паралингвистик воситаларнинг овоз оҳангидан фойдаланмаслик суҳбатдошнинг асл мақсадини тўғри ифода эта олмаслигига, бошқача қилиб айтганда, суҳбатдош томонидан паралингвистик воситалардан тўғри фойдаланган ҳолатдагина, тингловчига аввал назарда тутилган вербал мулоқотнинг асл маъносини ифода этиши ҳамда новербал ва вербал мулоқотлар суҳбатдошнинг фикрини ифода этишда бир-бирларини тўлдириб келиши, баъзи бир ҳолатларда эса бири иккинчисидан ўз устунлигини намоён этиши мумкин. Шунга кўра, мавзуни янада кенг ва чуқур тадқиқ қилиш, ундаги назарий ва амалий томонларни ишлаш масалага етакчи олимлар эътиборини тортиш мақсадга мувофиқдир.

¹ А.Чўлпон. Кеча ва кундуз. Т., 2000, 230-бет.

Эшниязова Айимхон (Тошкент Кимё-технология институти, ўқитувчи)
ҚИССАДА ҚИСМАТ ТАФТИШИ

Аннотация. Мақолада Х.Дўстмуҳаммаднинг “Чаёнгул” қиссаси шакл ва мазмун жиҳатдан тадқиқ қилинади. “Чаёнгул” қиссасини Г.Г.Маркеснинг “Ошкора қотиллик қиссаси” асари билан қиёсий-типологик таҳлил қилиш асосида ёзувчининг ижодий-услубий изланишлари ёритилади.

Аннотация. В статье анализируется повесть Х.Дустмухаммада “Чаёнгул” с точки зрения её формы и содержания. На основе сопоставительно-типологического анализа повести “Чаёнгул” с произведением Г.Г.Маркеса “Повесть об откровенном убийстве” раскрываются творческо-стилистические поиски писателя.

Annotation. In the article, there has been studied the form and content of the story “Chayongul” by Kh.Dustmuhammad. The author’s methodological research is covered on the basis of comparative and typological analysis of the book “Chayongul” with “The story of the murder” by G.Marquez.

Калит сўзлар: типологик таҳлил, қисса, сюжет, қиёсий таҳлил, тақдир битиги, детектив асар.

Ключевые слова: типологический анализ, повесть, сюжет, сопоставительный анализ, предначертанное судьбой, детективное произведение.

Key words: typological analysis, story, plot, comparative analysis, fate, detective work.

Замонавий ўзбек адабиёти ривожига ўзининг салмоқли ҳикоялари, қиссалари ва романлари билан ҳисса қўшиб келаётган ижодкорларимиздан Х.Дўстмуҳаммаднинг ижодий манераси, асар яратишдаги ўзига хос услуб ва янгилишларини ёрқин ифодалаш мақсадида қиёсий-типологик таҳлил асосида адиб қиссаларини таҳлил қилишни мақсад қилдик. Бу таҳлилнинг муҳим хусусияти шундаки, унда бадиий асарнинг шакл ва мазмун бирлиги муштарак ҳолатда ўрганилади. Типологик таҳлилнинг моҳияти ҳақида адабиётшунос олим С.Мелиев шундай фикрларни билдиради: “...Бирнинг ёнига иккинчи ҳодиса пайдо бўлиши билан, шу заҳотиёқ қиёс вужудга келади”.¹ Демак, типологик таҳлил ёзувчиларнинг дунёқараши, бадиий асарлардаги объектив яқинликлар ва қаҳрамонлар ўртасидаги ўхшаш ва фарқли жиҳатларни анализ ва синтез қилиш жараёнидир.

Х.Дўстмуҳаммад дунё адабиёти тажрибаларини мукамал ўрганиш асосида соф шарқона оҳанг, дард ва тафаккурдаги эврилишларни ғарбона усул ҳамда услубда ёритишга интилади. Ёзувчини ҳар доим инсон қисмати, тақдир битиги, умр ўлчови, инсоннинг сурати ва сийрати ўйлантирган, ижод қилишга илҳомлантирган. Х.Дўстмуҳаммад Г.Маркеснинг “Ошкора қотиллик қиссаси” асарига ҳамоҳанг “Чаёнгул” қиссасини яратди. Шакл жиҳатидан қисса детектив, психологик ҳамда ноанъанавий сюжет тизимини ўзида синтезлаган. Қисса воқеалари Қуйиқишлоқда Чаман момо оиласида юз берган қотилликнинг асосий айбдорини топишдан бошланади. Оиланинг гул кизлари Гулшод ва Гулгуннинг ҳаёти барбод бўлди, яъни Гулшод ўз жонига қасд қилди, Гулгун қотилга айланди. Ноҳақликка дош беролмаган гул кизнинг Чаёнгул бўлишига ўз оиласи, онаси, эри, қайнонаси ва атрофидаги инсонлар сабаб бўлди. Қиссада қотилликни тафтиш қилиш учта босқичда ўтказилади.

Биринчи тафтиш

(Воқеанинг юз бериши ва тафсилотлар оқими)

	Сабаб	Натижа
--	-------	--------

¹ Сувон Мели. Бинар типология. Ўзбек адабиёти: таъсир ва типология. Тошкент: “Muharrir”, 2013, 38-бет.

1	Ўқувчилар ўқиш билан бирга, дала меҳнатига жалб қилинган, қишлоқ сиёсати, буйруқни ҳамма сўзсиз бажарган.	Мактаб ўқувчиларининг помидор теримига олиб чиқилиши.
2	Қуйиқишлоқда мактаб очилиб, ўқувчилар дала юмушларига жалб қилингандан бери биров-бировни етаклаб далага олиб бормаган.	Эшнӣз муаллимнинг синф ўқувчиларини сафга териб, ўзи бош бўлиб олиб бормагани.
3	Опаси Гулгуннинг уйига келиши	Опаси оиласи билан жанжаллашиб уйига келмаганида, опаси узоқ ўтирмайман, демаганида, Гулшод ўртоқларига “сизлар кетаверинглар ўзим етиб оламан”, демаганида, фурсат ўтиб ётиб қолишини айтмаганида...
4	Йўл	Ўртоқларига тезда етиб олиш мақсадида Гулшод қисқа сўкмоқ йўлни танламаганда... Бу йўл унинг йўлини эмас, умрини қисқартиради.
5	Челак	Помидор теримига чиққан қиз челакни унутгани. Изига қайтиб бориб, йўлакда қолган челакни олиб кетмаганида... “Туноҳни буюмга ағдариш ибтидоий тафаккурга хос...” (ёзувчи).
6	Таначанинг ғойиб бўлиши	Адҳам муаллимнинг феъли айниб тургани, аламини Ашурдан олди, унга зарда қилди. Ашур қўл томонни танламаганда....
7	Балиқ	Қамишзорга балиқ илиниб қолган эди. Ашур кетаётганда балиқнинг сувни шалоплатганини эшитиб қолмаганида...
8	Гулшоднинг челак кўтариб ўтиши	Ашур балиқ тутишга берилиб кетиб, челакни сўради. Гулшод челакни узатаман деб сувга йиқилмаганида...

Биринчи тафтиш: Ёзувчи саволни кўндаланг қўяди: “Қачон қотиллик юз бермаслиги мумкин эди? Мана шу саволни инсонга, ҳодисаларга, жонли, жонсиз нарсаларга бериш орқали сабаб ахтаради, инсон қисматида чора излайди. Ровий (ёзувчи) воқеаларни тафтиш қилар экан фожианинг сабабчиси гуноҳкорни излайди, уни жазоламоқчи бўлади. Сўраб суриштирувчи терговчига айланади, фожианинг моҳиятига етишга ҳаракат қилади ва ҳар сафар изланишлар оқибати сабабиятга туташади: ҳар доим жазо курсисида қотил суратидаги тақдири азални кўради. Биринчи тафтишда Чаман момо оиласида фожианинг юз бериши, яъни мактаб ўқувчиси қишлоқнинг олд қизларидан бўлган Гулшоднинг номуси кўчада топталиши воқеалари ва шу воқеага сабаб бўлган тасодифлар таҳлил қилинади. Қаҳрамонлар, воқеалар ва буюмлар ёзувчининг кузатуви, тафтишидан ўтади.

Ёзувчи тақдир тасодифлар занжирини шундай тўқийдики, лоақал уларнинг бирортаси узилганда зўравонлик, зўравонликдан сўнг бебурдлик, бебурдликдан сўнг ўз жонига қасд қилиш, ундан сўнг эса ҳақсизлик, хўрлик ва яна шуларнинг ҳеч бири юз бермаслиги мумкин эди-ку!.. дея тақдир битигини, фожа занжирини тафтиш қилади. “Номаҳрам эр-как ва аёл, йигит ва қиз ёлғиз қолган жойда учинчи жондор – шайтон яширинган бўлади...”¹ Ашур ўзи билмаган ҳолда шайтон измига тушади ва битта қизнинг умрини барбод қилади. Саноксиз тасодифлар занжир халқалари янглиғ туташганини ёзувчи тақдир деб

¹Дўстмуҳаммад Х. Қиссалар. Чаёнгул. Тошкент, “Шарқ”, 2011, 162-бет.

атайди. Нахотки, одам бундайин аянчли ва арзимас тасодиф ҳалқаларини узиб ташлашга, уларнинг занжир ҳосил этишига қаршилиқ кўрсатолмаса?

Иккинчи тафтиш

(Воқеа юз бергандан кейинги қаҳрамонлар руҳияти ва фожианинг асослари)

	Сабаб	Натижа
1	Чаман момо оиласининг “Уят ўлимдан оғир” ҳикмат руҳида тарбия топмаганида...	Чаман момо, Гулгун ёки Гулшоднинг ўзи қишлоқни бошига кўтарган, меласага чопган, бошига одам тўплаган бўларди, жанжал қама-қама ёки тўй тадориғи билан тугарди
2	Уят, ор-номус туйғуси балоғат ёшидаги қизнинг ички дунёсини чилпарчин қилди.	Гулшод туз тотмай, бош кўтармай иситмалаб ётиб қолди.
3	Акбарни учратиши	Мактабда Акбарга дуч келиши, Акбарнинг талвасага тушиб кўрққани Гулшодни ташвишга солди.
3	Акаси Ёқубнинг уйга келиши	Акаси ёмон туш кўрганидан хавотир олиб оиласини кўриш учун келди. Лекин она унга иккала қизининг ҳаётида юз берган бахтсиз воқеаларни айтмади. Она ёлғон гапирди.
4	Акбарни иккинчи марта учратиши	Мактабдан чиқишда яна қисқа йўлни танлади. Иккинчи марта Акбарга дуч келди. Акбар акаси унга уйланмаслигини айтди. Таҳқирланиб, бадном бўлиб яшагандан кўра...
5	Бутунлай келишмаса-чи?	Юз берган фожа таъсирида яшаётган қизнинг онгида, тафаккурида ҳақиқат аёнлашди. Бу фалокатга фақат ўзи ечим топиши керак. Онасидан нажот кутди, она жим. Опасидан нажот кутди, опа жим. Ўшанда акасига айтганда бўларди (унинг сўнгги армони). Одам бўламанми, энди, мен?..

Иккинчи тафтиш: Ёзувчи юз берган фожиаларнинг Адҳам муаллим ва унинг оиласига қандай таъсир кўрсатгани ҳақида гапирмайди. Унинг оиласида юз берган ҳолатни Акбар тилидан айтиб ўтади: “Акам сизга уйланмайди, онам айтди... Отам бетоб... Акамди тоғамникига жўнатишди. Тоғам...” Акбарнинг ҳақиқати унинг мудроқ идрокини уйғотиб юборди. Тақдир Гулшоднинг ўз ҳаётига ҳукм ўқиттирди.

Сўнгги тафтиш

(Қотилликнинг юз бериши)

	Сабаб	Натижа
1	Тақдир ҳукмининг ўқиши.	Гулшод номус қурбони бўлди.
2	Гуноҳқорни жазолаш.	Ашурнинг айби исботланмади, чунки орада фурсат бой берилган эди.
3	Ашур, отаси ва укаси билган ҳақиқат.	Ашур қилган гуноҳини тан олмади. Ашурнинг гуноҳишига Акбар шерик эди. Отасига бор ҳақиқатни Акбар етказган. Адҳам муаллим бор ҳақиқатни яширган.
4	Аламзада аёлнинг нажот излаши.	Гулгун Ашурни қаматиш йўлида тинимсиз ҳаракат қилди. Унинг эркаклардан кўнгли қолган. Чунки эридан хабар йўқ, Ашур синглисининг ҳаётига зомин бўлди, укаси чорасиз, Адҳам муаллим ваъдасида турмади.
5	Вақтида тузатилмаган	Гулгуннинг аламзада ҳаёти ва қуюб, тутаб турган юраги-

	хатолик иккинчи қотилликнинг сабабчиси.	га терговчи Зобитовнинг “Ўлганнинг жони кетди!..” гапи мой сепди ва алангалатиб юборди. Гулгун уйга келгани, тандир тоқчасидаги занглаган пичокни олиб Ашурнинг уйига йўл олгани, гуноҳкорни пичоклаганини тафақурида ҳис қилолмади, фақат ҳаракат қилди. Ҳовуридан тушиб, ҳушига келганда қонга беланган Акбарни кўрди... “Эркак йўқ уйда аёллар эркакка айланади, Гулдек аёллар чаёнга айланади!...”
--	---	--

Сўнгги тафтиш: Пешона дейишди одамлар: Гулшоднинг пешонасига битилганига кўнмаган опаси Гулгун қотилга айланди. Ашурнинг пешонасига битилганига оиласи кўнмаган эди, тақдир тасодифи Акбарни олиб кетди. Пешона битиги фақат Гулшод эмас унинг атрофидагиларни ҳам сиртмоғига илинтирди. Гулшоддан Чаман момога, Гулгунга, Ёқубга ўтди, Ашурдан Адҳам муаллимга, онасига, Акбарга тарқалди.

Дўстмуҳаммад қиссасида ўзбек миллатига хос анъаналар, ўзбекона ғурур, орият ва номус тушунчалари асосида тафтиш ўтказилган бўлса, “Ошқора қотиллик қиссаси” асарида Г.Маркес тафтишида ғарбга хос хусусиятларни кузатамиз. Г.Маркес қотилликнинг юз бериш сабаб оқибатлари, воқеаларнинг бутун тафсилотларини инсонларнинг хотираларида тиклаш мақсадида улар билан суҳбатлашади, воқеа юз берган жойни бориб кўради, тийрак нигоҳи билан кузатади. Асар қаҳрамонларининг ички мураккаб олами, рухий пўртаналари китобхонни ўйга толдиради. Икки миллат вакили яратган қиссаларни қиёсий-типологик таҳлил қилиш асносида қуйидаги муштарак жиҳатларни кузатдик. Иккита қиссада ҳам туш деталига бадиий шартлилик асосида ёндашилган. “Чаёнгул” қиссасида Гулшоднинг акаси Ёқуб икки кун қаторасига босим ёмон туш кўради ва хавотир олиб шаҳардан оиласини кўриш учун келди. Лекин она ўғлидан бор ҳақиқатни яширди, чунки она ечимини тополмаётган, кўтаролмаётган юкни, фалокатни йигирма ёшли ўғил қандай удалайди, у дош беролмайди деб ўйлади. Она ўша дамда ҳам ўғлини ўйлади. Бу эса Гулшоднинг охириги армони бўлиб қолди. “Ўшанда акамга айтсак бўларкан”. “Ошқора қотиллик қиссаси” асарида Сантьяго Насар кўрган тушини онаси Пласида Линерога айтади. Онаси туш таъбирини айтувчи, муаббирликда уста эди. Лекин ўғлининг ўлимидан бир ҳафта олдин кўрган “...якка ўзи кўрғошин қоғоздан ясалган самолётда учгани...” ёки қотиллик юз берадиган тонгда қушларни кўрганини айтганида ҳеч бир ёмонлик аломатини сезмаганидан бир умр ўзини кечиролмади. Онани ғафлат босди, тақдир кўзини боғлади. Тақдир кўзини боғламаса, Чаман момо қизини ёлғиз ташлаб тўйга кетармиди? Ёки Пласида Линеро ўғлини қутқараман деб, ўғли қотиллар қўлидан қутилиши мумкин бўлган ягона йўл – эшикни тамбалаб, ўғлини қотилларга рўбарў қилармиди?

“Чаёнгул” қиссасида қотиллик қилиш, синглисининг қасдини хун орқали олиш Гулгуннинг хаёлида йўқ эди. Терговчининг муомаласи тўлиб турган паймонасига охириги томчи бўлди. “Ошқора қотиллик қиссаси”да ака-укаларнинг кўнглида Сантьяго Насарни дарҳол, исини чиқармай ўлдириш нияти бўлмаган, улар юз беражак қотилликка кимнингдир ҳалақит беришини исташган, қўлларида келган барча ҳаракатни қилишган, аммо бирор кимса уларни бу йўлдан қайтармаган. Улар ноилож одамқушликка қўл уришган. Душанба тонгида ака-укаларнинг Сантьяго Насарни ўлдириш ниятида қўлида пичоқ билан юрганидан шаҳар аҳлининг кўпчилиги хабардор эди, лекин ҳеч ким бу қотилликка қарши чиқмади. Бутун халойиққа олдиндан маълум этилиб, сўнгра амалга оширилган оламшумул қотиллик юз берди. Ака-укаларга ҳеч ким қаршилиқ кўрсатмади, йўлини тўсмади. Гулгуннинг пичоқ кўтариб кўчага чиққанини Адҳам муаллимнинг уйигача тинмай гапириб бораётганини қўшнилар кўрган бўлиши ёки эшитиши мумкин эди, лекин ҳеч ким уни йўлдан қайтармади.

Г.Маркес қиссасида қотиллик юз бериш сабаб ва оқибатлари ровий тилидан ҳикоя қилинади. Муаллиф асосий фокус нуқтани қотилликнинг юз беришига олиб келган сабаб ва оқибатларни воқеалар фонида ёритишга ҳаракат қилади. Қиссада ёзувчининг ўз давридаги жамиятга, одамларга лоқайдлик, томошабинлик ва бепарволикнинг қандай оқибатларга олиб келишини уқтириш эди.

Турли хил ижтимоий муҳитда ижод қилган, турли миллат вакили бўлган ижодкорларнинг бадиий яратиларидаги муштаракликлар бежизга эмас. Инсон яратувчи измида ва назоратида бўлиб, тақдир қисмат битигидан қочиб қутулолмайди. Инсоннинг чорасизлиги оқибати нималарга олиб келишини асослайди.

Х.Дўстмуҳаммаднинг воқеалар тафсилотида эмас, психологик таҳлил, миллий характерларга асосланган қиссалари адабиётни асл вазифасига – инсон ва унинг тақдири, кўнглини тадқиқ этишга йўналтириш йўлидаги изланишлар эди. Адиб халқимизнинг адабий-эстетик эҳтиёжини қондиришга, шунингдек, ижтимоий-эстетик дидни ўстиришга интилиб келаётган истеъдодли ижодкорлардан биридир.

Сотиболдиева Сарвиноз Рузиевна (Алишер Навоий номидаги Тошкент Давлат

Ўзбек тили ва адабиёти университети Шарқ тиллари кафедраси)

РИЗО АМИРХОНИЙНИНГ “УНИНГ МЕНИ” ИЖТИМОЙ-ТАРИХИЙ РОМАНИ ПОЭТИКАСИГА ОИД БАЪЗИ МУЛОҲАЗАЛАР

Аннотация. Мақолада XXI аср биринчи ўн йиллиги форс тарихий романчилигида катта воқеа бўлган Ризо Амирхонийнинг “Унинг Мени” романи таҳлили орқали замонавий адабиётда тарихий романларнинг ўрни ва аҳамияти очиқ берилган. Анъанавий ва замонавий тарихий романларнинг поэтикасида анъанавийлик ва новаторлик жиҳатлари назарий асосланган.

Аннотация. В данной статье посредством анализа исторического романа Ризо Амирхани «Его Я» раскрыта роль и значение исторических романов в современной персидской литературе. Теоретически обоснованы традиционность и новаторство в поэтике современных исторических романов.

Annotation. In this article the role and significance of historical novels in modern Persian literature was clarified through analyzing the novel “(Uning Meni) His Me” by Reza Amirkhani. Tradition and novelty in poetics of modern historical novels were theoretically justified.

Калим сўзлар: ижтимоий-тарихий роман, тарихий воқелик, бадиий воқелик, роман композицияси, миллий менталитет, макон ва замон, ровий, сюжет чизиги.

Ключевые слова: социально-исторический роман, историческая реальность, художественная реальность, композиция романа, национальный менталитет, хронотоп, рассказчик, сюжетная линия.

Key words: social-historical novel, historical reality, artistic reality, composition of the novel, national mentality, place and period, narrator, subject line.

Эрон адабиётида роман жанри пайдо бўлгандан буён то бугунги кунга қадар ўтган давр мобайнида ўз аҳамиятини ва долзарблигини йўқотмай изчил ривожланиб келаётган жанрлардан бири бу тарихий романлардир.

Мазкур мақола объекти бўлган Ризо Амирхоний¹ (1973)нинг ижтимоий-тарихий мавзуда ёзилган “من او” (“Унинг Мени”) романи 421 саҳифадан иборат бўлиб, илк бор 2000 йилда Техронда чоп этилди ва ўтган 16 йил мобайнида 10 мартадан ортиқ қайта нашр этилди.

¹ Резо Амирхоний (رضا اميرخانی) – 1973 йилда туғилган. У “ارميا” (1995), “بيوطن” (2010) номли романи, ҳикоялар тўплами, бир қатор очерклар ва публицистик асарлар муаллифи. Адибнинг асарлари рус, турк, инглиз тилларига таржима қилинган.

“Унинг Мени” романи сюжети тухронлик бир оила – жаноб Фаттоҳ ва фарзандларининг тақдири тасвири ташкил этади. Роман воқеалари давр жиҳатдан паҳлавийлар ҳукмронлиги йиллари (1933)дан то XX асрнинг 90-йилларигача бўлган даврни қамраб олади. Асосий сюжетга ёндош сюжет чизиқларидан бири марказида эса Али ва Моҳтоб муносабатлари, пинҳоний муҳаббати тасвири туради. Романда кўтарилган асосий мавзу соф ва самимий севги бўлса-да, унга ёндош шох мавзулар кўлами ниҳоятда кенг бўлиб, булар: Россиянинг Эронга таъсири мавзуси (бош қаҳрамон Алининг отаси ўша пайтларда Совет Иттифоқи таркибида бўлган Боқудан шакар экспорти ва савдоси билан шуғулланади); Франция мавзуси (Алининг опаси Марям Францияда истиқомат қилади, кейинчалик, Моҳтоб ва Али ҳам у ерга кўчиб борадилар); инсон ҳуқуқлари мавзуси (Франциядаги жазоирликлар муаммоси) ва баъзи детектив характердаги ҳодисалар ҳам мавжуд.

Романни ўқиш жараёнида ўқувчи асар қаҳрамонлари тақдири мисолида эрон халқининг бошидан кечирган тарихий воқеаларининг гувоҳи бўлади. Ислохотлар, инқилоб, уруш, ғарблаштириш ва инсонларнинг ўз миллий қадриятлари, урф-одатларини сақлаб қолиш йўлидаги уринишлари, худди кино лавҳалари сингари, бирма-бир кўз ўнгимизда намоён бўлади. Бироқ ёзувчининг диққати кўпроқ тарихий воқеаларга эмас, балки унинг инсон шахси, руҳияти, қисматига таъсири масаласига қаратилади. Албатта, бу тарзда ёндашув жаҳон романчилиги учун янги ҳодиса эмас. Бироқ ёзувчи услубидаги ўзига хослик шундаки, у асарнинг бошидан охиригача бир зум бўлса-да, эрон кишининг дунёқараши, миллий менталитети, қолаверса, шарқ колоритига хос бўлган жиҳатларни эътибордан четда қолдирмайди. Романда оддий инсонлар (ғишт пиширадиган ишчилар, чойхоначилар, қассоблар, кичик дўкондорлар, ошпазлар, уй хизматчилари) ва уларнинг ички дунёсига, улар руҳиятининг мураккаб жиҳатларига урғу берилади. Шунингдек, одатда, форс романлари (“Қўрқинчли Тухрон”, “Сабр тоши”, “Қўшнилари”, “Ўликлари симфонияси”)да салбий, зулмкор, қўл остидагиларига шафқатсиз муносабатда бўладиган тарзда талқин қилинадиган юқори мартабали шахс, мулкдорлар, хўжайинлар, иш берувчиларнинг фавқулудда ижобий характери чизилади. Жаноб Фаттоҳ доимо ўз ишчиларига раҳм-шафқат билан муносабатда бўлади, уларнинг оиласида содир бўлаётган воқеаларга бефарқ эмас, қўлидан келганча моддий жиҳатдан кўмаклашади. Бу факт ёзувчининг образлар талқинида бирёқлама ёндашмаслик принципини намоён этади. Романнинг жанр хусусиятларига келадиган бўлсак, воқеаларнинг тарихий ҳақиқатга монанд берилиши (яъни саналарнинг аниқ кўрсатилиши, шох реформаси, ҳижобга қарши ҳаракатлар, Эрон-Ироқ уруши, кўплаб ёшларнинг муҳожирликка кетиши), географик жиҳатдан реал маконда содир бўлиши ва Тухронда ҳақиқатда мавжуд бўлган жой номлари (Хонэ обод маҳалласи, Мўхтарий кўчаси, Шамирон райони, Язд шаҳри ва ҳ.к.)нинг қўлланилиши, тарихан реал (Қожорлар оиласи, Паҳлавийлар оиласига мансуб) яшаб ўтган шахсларнинг асар қаҳрамонлари сифатида ҳаракатланиши, Эрон халқига хос бўлган урф-одат, удум, байрамлар, ирим-сиримлар (Ашуро, Наврўз, дафн маросими, қурбонлик, эҳсон қилиш ва ҳ.к.), ош-овқатлар (шуле, қачи, паҳлава, ҳалим, ғўрме сабзи ва ҳ.к.), кийим-кечакларнинг натуралистик тасвири асарда ҳаққонийлик, ишончлилики таъминлайди ва тарихий романга хос жиҳатларни намоён қилади. Бироқ Мустафо дарвеш, етти нафар кўзи ожиз гадоӣ, шайх образлари ва улар билан боғлиқ воқеаларнинг, дин, борлик, дунёнинг ўткинчилиги, ҳаёт ва ўлимнинг моҳияти, илоҳий ишқ ҳақидаги суҳбатларнинг киритилиши, шу каби масалаларнинг Қуръондаги қиссалар ва оятлар орқали асосланиши (уларнинг аксарияти романда араб тилида берилган), Абул Фазл Аббос афсонаси, асар қаҳрамони Алининг Парижда насронийлар черковида иломий ибодат қилиши (намоз ўқиши) роман матнининг диний-фалсафий тағмаёносини ҳосил қилади ва ўқувчидан уни тушунишда маҳсус билимни талаб қилади:

“Али хотиржам бошини қимирлатди. Дарвеш унга қўлини чўзди

–Бу иккита узукни менга бер.

Али деди:

Менинг бутун эътиқодим шу икки узукда. Мен бу узукларни тақиб юрганимда ...

–Оҳ, эътиқод?...Эътиқод? Диндор (эътиқодли) одам кўп нарсаса эга бўлмаса ҳам бўлади. Масалан, узук, пешонадаги муҳр изи, соқол, або ва салла. Аммо бир нарсани билгин: диндорда албатта дин бўлади! Йигитча...Эътиқоднинг чўққиси – Абул Фазл Аббос! У – дунёдаги барча илм соҳибларининг раҳбаридир. Қаерда яшаганини биласанми?”(378-саҳифа).

Бу лавҳада Абул Фазл Аббос ҳақидаги афсонага ишора қилинади. Афсонага кўра Аббос имом Хусайннинг қўшинларига сув етказиб беришга ҳаракат қилгани учун душманлар томонидан қўли чопилади. Бу билан Дарвеш Алига эътиқод ташқи атрибутлар (бу ўринда – узук) билан ўлчанмаслигини, балки инсоннинг хатти-ҳаракатлари билан белгиланишини билдиради.

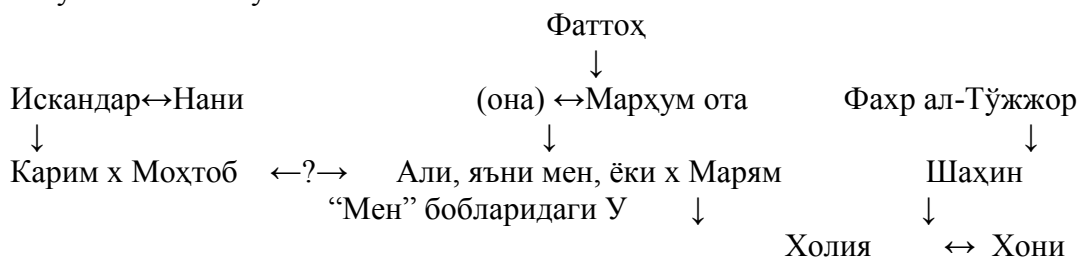
Алининг насронийлар черковида намоз ўқиши – бу вазият тақозоси, зарурат эди. Чунки черков романда сокин, тинч, ҳеч ким бир-бирига озор бермайдиган макон сифатида гавдаланади. Шунингдек, Аллоҳга ибодатнинг қаерда амалга оширилиши эмас, чин эътиқод билан иймон келтириб амалга оширилиши муҳим эканлигига ҳам ишора қилинади.

Шунингдек, роман қаҳрамони Али ва у билан боғлиқ яқин инсонлар: дўсти Карим, севгилиси Моҳтоб, бобоси Фаттоҳнинг тақдирларини Мустафо дарвеш томонидан олдиндан башорат қилиниши, Алининг ҳалок бўлган отаси Фаттоҳни (Алининг отаси савдо мақсадида мунтазам сафарга чиқиб туради ва шундай сафарлардан бирида сирли равишда ўлдирилган эди) тушида кўриши ва Париждаги ибодатхонада Мустафо дарвешни тирик ҳолда кўриши каби лавҳалар воқеаларга нореаллик, сирлилик бағишлайди.

Романда Али ва Моҳтобнинг ўзаро самимий севгиси, илиқ муносабатлари билан боғлиқ лавҳалар ўта лирик бўёқдорлик билан тасвирланган бўлиб, унда форс мумтоз шеърятига хос бадиий тасвир воситаларидан кенг фойдаланилади: “*Ғунча лабларини очди. Атрофга настарин ҳиди таралди*” (57-бет). “*У яна финжонни олди. Лабларига яқинлаштирди. Лабларини ғунча мисоли ёнди. Кўзларини ҳам юмди. Гўёки финжондан бўса олишни хоҳлаётгандек. Менга нигоҳ ташлади. Мен унга маҳв бўлган эдим. Нафасим бўғзимга тикилади. Гўёки кўкрагимга тоғ қўйилгандек эди*”(57-бет).

Шунингдек, бу романда қаҳрамонлар ва уларнинг бир-бирлари билан боғлиқлик муносабати схема шаклида берилади:

“Шунчаки мана бу схема:

Изоҳ:

х – ака-сингил муносабати

↔ – эр ва хотин муносабати

↓ – ўғил (қиз)

←?→ – муносабат...Сўроқ белгиси... Мен қаердан биламан? Эй! Қаердасан Моҳтоб?”

(315-саҳифа).

Романнинг бир ўрнида жаноб Фаттоҳдан “Сизни яхшироқ билмоқчи эдим деган” мурожаатга “Менинг шахсимни тўлиқ тасдиқлаш учун фақат бармоқ изим етмаяпти... Мана у”, дея бармоқ изини босади. Романда бу бармоқ изи белгисининг тасвири ҳам айнан келтирилади (416-саҳифа).

Умуман олганда, роман *бир неча сатҳли бўлиб*, уларни реалистик воқеалар сатҳи (мамлакат тарихи билан боғлиқ сиёсий воқеалар), ижтимоий-маиший турмуш тарзи тас-

вири билан боғлиқ сатҳ (оилада ота ва фарзанд, қайнота-қайнона ва келин, кўни-кўшни, маҳалла аҳли, синфдошлар, ишчилар ва иш берувчи, дўкандорлар ва харидорлар ўртасидаги муносабатлар), диний-фалсафий мушоҳадалар сатҳи (дарвеш, шайх билан суҳбатлар, Куръон оятлари), лирик кечинмалар сатҳи (Али ва Моҳтоб билан боғлиқ кечинмалар тасвири) ташкил қилади.

Романда ҳикоячи вазифаси икки киши: ёзувчи (“Мен”) ва Алига тақсимланган. Асардаги барча фасллар тартибланган ҳолда “Мен” ва “У” сарлавҳалари билан берилган бўлиб (“یک من”, “یک او”, “دوی من”, “دود او” тарзида), “Мен” фаслларида воқеалар – муаллиф, “У” деб берилган фаслларда эса асарнинг бош қаҳрамонларидан бири Али (Жаноб Фаттоҳнинг набираси) тилидан ҳикоя қилинади. Баъзи ўринларда Али ва муаллиф суҳбатга киришади, баъзи масалаларда уларнинг фикрлари бир-бирга зид келади. Гоҳида ёзувчининг ўзи ҳаракатланувчи қаҳрамонга айланади, воқеалар оқидамида иштирок этади.

Воқеалар маконда пала-партиш тарзда содир бўлади. Қаҳрамонлар Али, Марям (Алининг опаси), Карим (Алининг энг яқин дўсти), Моҳтоб (Каримнинг синглиси, Алининг севгилиси) билан боғлиқ воқеалар гоҳ Хоне ободда, гоҳ Парижда содир бўлади. Ва бунда воқеаларнинг хронологик тартиби бузилади: яъни аввал Моҳтобнинг ўлими (у Эрон уруши йилларида содир бўлган бомбардимон пайтида ҳалок бўлади), сўнгра унинг Париждаги ҳаёти ҳикоя қилинади. “У” ёки “Мен” нинг бирор бир фаслидаги воқеалар бошқа бир фаслида ёдга олинса, ёки такрор келтирилиши лозим бўлса, қавс ичида (бу ҳақида “2-Мен”га қаранг) деган изоҳ келтирилиб ўтилади. Ҳикоячи бирор бир воқеани гапира бера туриб ноҳосдан бошқа мавзуга ўтиб кетади ва чалғиганини англаб “нима ҳақида гапираётувдим?”, “ахир мен буни гапирмоқчи эмасдимку” дея ўқувчига мурожаат қилади ва аввал бошда гапираётган асосий мавзусига қайтади.

Гарчи романда маълум бир хронологик тартиб йўқдек, роман гўё узук-юлук фрагментлардан ташкил топгандек туюлса-да, Алининг тақдири билан боғлиқ сюжет чизиғи бу парчаларнинг барчасини қизил ип сингари бирлаштириб туради. Асарнинг охиригача ўқувчи Али қисматининг нима билан тугагини зўр қизиқиш ва интиқлик билан кутади.

Романнинг ёзувчи билан боғлиқ фаслларида ёзувчининг асарни ёзиш жараёнидаги ўй-кечинмалари, асарининг эскизлари, сюжет чизиқларини шакллантириш жараёни, Фаттоҳ оиласининг шажараси схемаси берилади. Бу усул Исмоил Фасиҳда ҳам учрайди. У нима ёзмоқчи бўлганлиги, ижод жараёни ҳақида китобхонлар, қаҳрамони Али билан гўёки маслаҳатлашади. Роман сўнгига бориб эса қаҳрамонларининг қисмати “у хоҳламаган” тарзда якун топади. Ёзувчи Али билан қабристон зиёратига боради ва у ерда кутилмаганда Али вафот этади ҳамда англашмовчилик туфайли шаҳидлар қабрига кўмиб юборилади.

Албатта, романнинг бу тарзда якун топиши, яъни Алининг шаҳидлик мақомидаги майитлар қаторидан жой олиши унинг олижаноблиги, ибодатга, Яратганга ич-ичдан чин ихлос билан топиниши каби хислатлари унга шаҳидлик қисматидаги инсонлар қаторига қўйилишига сабабдир, деган мулоҳазаларга олиб келади.

Роман мисолида ҳозирда тарихий романчиликда бўлаётган ўзгаришлар, уларда кўтарилаётган мавзулар кўлами, ёзувчиларнинг бадиий техникаси каби масалаларга оид баъзи мулоҳазалар берилди. Энг янги давр тарихий романлари алоҳида тадқиқот мавзуси сифатида ўрганилишга молик масала бўлиб қолмоқда.

Равшанова Гулрухбегим Қаҳрамон қизи (Қарши ДУ тадқиқотчиси)
АБДУЛЛА ОРИПОВНИНГ ҲАЖВИЙ ҚИЁФА ЯРАТИШ УСУЛЛАРИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати, ҳажвий қиёфа яратиш усули ва маҳорати ёритилган. Ҳажвий қиёфани чизишда портретнинг аҳамияти изоҳлаб берилади.*

Аннотация. В статье анализируется юмористическое мастерство Абдуллы Орипова, его метод создания комического образа. Разъясняется роль портретной живописи в создании сатирического образа.

Annotation. In this article, Abdulla Aripov's humorous skill, his way to make a comic look have been highlighted. The importance of portraiture in drawing a spiritual look has been explained.

Калим сўзлар: адабиёт, санъат, кулги, сатира, юмор, усул, қиёфа, афсона, халқ оғзаки ижоди, латифа, образ, мифология.

Ключевые слова: литература, искусство, смех, сатира, юмор, метод, облик, миф, фольклор, латифа, образ, мифология.

Key words: literature, art, laughter, satire, humor, method, dress, myth, folklore, latifah, image, mythology.

Ҳажвий асарларда тарихий ва аниқ шахслар кулги остига олинади. Агар ҳажвий тимсол кулгили бўлмаса, унинг ҳажвиётга алоқаси ҳам бўлмайди. Шу боисдан ҳажвгўй шоир хилма-хил бадиий усуллар, шеърӣ санъатлардан фойдаланган ҳолда кулги уйғотувчи бадиий қиёфаларни яратади. А.Орипов ўзининг ҳажвий услубини яратар экан, аввало, халқ оғзаки бадиий ижодидаги ҳажвнавислик усуллариини ўрганди, улардан маънавий озуқа олди. Афанди латифалари, ҳажвий кўшиқлар, лофлардаги кулги уйғотиш тажрибалари шоир учун алоҳида ижодий мактаб бўлиб хизмат қилди:

–Қўй етаклаб ўтди-ку биров,

–Менга нима, деди Афанди.

–Сизникига қараб кетдиёв,

–Сенга нима, деди Афанди.

Шоир халқ оғзаки ижоди билан чекланиб қолмай, мумтоз адабиётимизда шаклланиб юксак босқичларга кўтарила олган ҳажвнависликни ҳам мукамал эгаллади. Жумладан, Навоӣ, Завқӣ, Машраб, Турди каби шоирлар ижодини синчиклаб ўргангани ҳажвий шеърларида яққол кўзга ташланади. Улардаги кулгили қиёфа яратиш усуллари: ҳажвий тимсолнинг ташқи кўринишини бўрттириб тасвирлаш, улардаги ижтимоӣ иллатларни аёвсиз фош этиш, тасвирий воситалардан ўринли фойдаланишлар ҳам Абдулла Орипов шеъриятидан кенг ўрин олган:

Энагаси алла айтар Машрабга боз-боз:

–Катта бўлсанг хон бўласан, аллаё алла.

Ўша заҳот эшитилар бешикдан овоз:

–Алдаё алда...

Шоирлар учун мумтоз адабиётимиз ҳажвгўй шоирларининг ҳажвий тасвир усуллари илҳом ҳамда тажриба манбаи бўлиб хизмат қилган. Салафлари ижодига хос заҳарханда, аччиқ танқид, кинояли мазмундор кулги А.Орипов ҳажвиётида яна-да чуқурлашди ва кескинроқ тус олди. Шоир фақатгина уларнинг анъаналарини давом эттирмай ҳажвнавис сифатида янги тасвирий усуллар кашфиётчиси сифатида майдонга чиқди.

Ҳажвий қиёфани чизишда, аввало, унинг портретига алоҳида аҳамият берилади. Кўриниши, хулқ-атвори, нутқи кулгили қилиб берилади. Бунда шоир ўзи ҳажв, фош этмоқчи бўлган шахсни ўрганиб ҳажв яратиш учун замин бўла оладиган деталларни беради, кулгини қаҳ-қаҳага айлантириш усуллариини қўллайди. А.Орипов ижодида ҳажвий тип ва характерни унинг портрети воситасида фош этади:

Сафимизни кенгайтириш керак мунтазам,

Бу ўринда гўр ёшларнинг роли кўп катта.

Сурбет бўлинг, сурбет бўлинг. Бизнинг шиор – шу,

Ўз-ўзидан кела берар қолган унсурлар.

Тухмат, изғо, чақув, ҳасад – булар бор гап-ку,

Эл ичида вақт бемаҳал қўзганг ур-сурлар.

“Ранжком” драмасидан олинган парчада раиснинг сўзларига диққат қилинса, унинг ҳам зоҳиран, ҳам ботинан ярамас, пасткаш киши эканлигини кўриш мумкин. Бу эса “қаҳрамон”нинг нодонлиги, маънан тубанлигини тасдиқлаб туради ва раиснинг ижтимоий қиёфасини фош қилади. Бемор кишидан ҳол-аҳвол сўраб, кўнглини кўтариш ўрнига:

*Кўнгил сўраб кўз ёш қилдим, тўлдим аламга,
Ва шу аснода жиддий туриб дедим: –Алҳазар.
Бу дунёда шунақанги дардлар бор, ҳайҳот,
Ўшалардан асрасин, ҳа, рақдан асрасин.
Икки-уч бор такрорладим ўлим сўзини,
Кўз ўнгимда ранги унинг ўчди батамом.
Тирик мурда, ўлгандан баттар,
Болаларин йиғиб олиб, дод-вой этибди.
Менда бир дард бўлса керак, дея баччагар,
Элдан бурун пенсияга чиқиб кетибди.*

Юқоридаги тасвир воситалари ўқувчида ҳам жиддий танқид, ҳам кулгини уйғотади. Шарқ ҳажвиётида танқид остига олинган шахс қиёфаси доим ҳам кулгили тасвир воситалари билан тасвирланавермайди. Кулгисиз танқидий таърифда ҳам иллатлар кучли танқид остида фош этилади. Бинобарин, кучли танқидга асосланган ҳажвга нисбатан иллатларни масхаралаб, кулгили фош этиш кучли таъсир қувватига эга бўлади.

*Кўчамизда бир лектор бор, Худойқул оти,
Ёзгувчи деб тегар эди гашимга нуқул.
Сен диндор деб эълон қилдим ўша заҳоти,
Чунки дедим, сенинг исминг айнан Худойқул.
Кайфи учган кўкноридай бақрайди аввал,
Исмин қўйган аجدодларин сўқди галма-гал.
Ихтиёрий воз кечаман “Худой” қисмимдан,
Майли исмим ярим бўлсин, “Қул” бўлиб қолай.
Қулу қулдор синфлари кетган йўқолиб,
Худойқулнинг “қул” қисми ҳам сиёсий хато.
Шундай қилиб бир фуқаро куппа-кундузи,
Ўз исмидан ихтиёрий қолди айрилиб.*

Эътибор қилинса, ҳар бир мисрадаги ҳажвий тасвир ўқувчида кулги уйғотишга хизмат қилаётганини кўриш мумкин. Инсон ҳақ-ҳуқуқларининг бир қадар чекланган даврида содир бўлган бу воқеалар уларнинг қай даражада манфаатларининг ер билан яксон қилиниши, диний жиҳатдан ҳам эркин эмасликлари уларга қўйилган исмининг ҳам рад этилишидан кўриниб турибди. Бечора кимса ўзининг ижтимоий-сиёсий мавқеини тиклаш учун ҳаттоки ўз исмининг бир қисмидан ҳам воз кечади аммо бунга кўнгли тўлмаган амалдорлар исмининг сиёсий хато эканлигини таъкидлайди. Шу аснода, бир жабирдийда инсон бутунлай ўз исмидан айрилиб қолади. Шоир ҳажвий тимсолга хос нозик кулгили жиҳатларни топа олган ва уларни ўта таъсирчан тарзда берган. Юқоридаги ҳажвга олинган қаҳрамоннинг фаолияти кулгили манзараларда очиб берилган. Чунки ҳар қандай шахснинг маънавий қиёфаси унинг иш фаолиятида очиқ-ойдин намоён бўлади, ундаги иллатлар бўрттириб тасвирланади. Унинг қиёфаси, табиати, гап-сўзлари, бемаъни ва савиясиз қилиқларининг уйғунлиги қаҳрамон ҳажвий қиёфасини гавдалантиради. Ўзининг тубанлиги, бошқаларни ранжитиш эвазига гердаишлар-у, қуруқ чиранишлар ўқувчининг нафратини кўзгайди.

Маълумки, ҳажвий тимсол муайян ижтимоий муҳит билан уйғунликдагина таъсирчанлик касб этади. Шу боис ҳажвий қаҳрамон яшайдиган давр, муҳитнинг тасвири алоҳида аҳамиятга эга. “Ҳашарот” ташкилоти раиси яшаган ва фаолият олиб борган муҳитнинг

иллатлари унинг қиёфасини тўлиқ очиб беришда катта роль ўйнайди. Қаҳрамонлар диалоглари орқали ўзларини фош этадилар:

Биз “Ранжом” миз, “Ранжом” миз.

Келажаги ранжом миз.

Кўрингани тишлаймиз,

Ишимиз шу – ишлаймиз.

Майли кекса, майли ёш,

Беролмас бизга бардош.

Чимчилаймиз билдирмай,

Бурдалаймиз ўлдирмай.

Кўнайса гар даҳмаза,

Бизларга бўлар маза.

Бор бўлсин юввошлар,

Галварслар, қовоқбошлар.

Эътибор қилинса, бу парчада шоир юкоридаги сўзлар орқали уюшма раисининг иллатлари, кирдикорларини ўз-ўзини фош этиш усулига мурожаат этган ҳолда очиб берган. Бу мисралар ҳам кулгига йўғрилган: “кўрингани тишлаймиз”, “бор бўлсин юввошлар, галварслар, қовоқбошлар”, “чимчилаймиз билдирмай, бурдалаймиз ўлдирмай” каби жумлалар ўқувчида кулги уйғотмай қолмайди. У ўзининг бемаъни қилмишлари, гуноҳлари, беҳуда чиранишлари билан мактанади, гўёки булар унинг учун фазилатдек туюлади ва ўзининг асл қиёфасини намоён қилади. Аслида эса бу ўқувчининг нафратини кўзғайди.

Ҳажвга олинган ҳодисаларнинг ҳар қайси нуқтаси кулгига, раис устидан заҳарханда қаҳ-қаҳага хизмат қилади. Унинг ташқи қиёфаси, воқеалар ривожини, қаҳрамонларнинг ўз-ўзини фош этиши, суҳбат-диалог-асар қурилишининг барча қисмлари кулгини тобора кучайтириб, раиснинг характерини очиб беришда хизмат қилади. А.Орипов ҳажвга олинган қаҳрамоннинг ижтимоий қиёфаси тасвирига алоҳида эътибор қаратиб, танқид остига олинган шахслар, аниқроғи, уларга хос иллатларнинг жамият ривожини учун тўсиқ эканлиги ва хавф туғдириши кулги воситасида очиб берилади. Ҳажвий қаҳрамон билан биргаликда муҳитнинг кенг кўламдаги тасвири эса улар қиёфаларининг ҳаётини, жонли ва таъсирчан чиқишига хизмат қилади.

Кўп ҳолларда ҳажвий асарларда салбий типлар ўзларини ўзлари фош этадилар. “Ҳаж савоби” шеъри Маккаи Мадинага ҳаж зиёратига бориб келган Ҳожи бобо билан мухбир ўртасидаги савол-жавоб асосига қурилади. Диалогнинг ўзидаёқ Ҳожи бобонинг мақсади зиёрат эмас тижорат эканлиги ошкор бўлиб қолади:

Мухбир:

Халқ айтади чучварадан гўштдир маъни,

Сиз кўрдингиз Макка билан Мадинани.

Қаъбатуллоҳ дарвозаси қандоқ экан?

Ҳожи бобо, ўшалардан сўзланг қани?

Ҳожи бобо:

Қаъбатуллоҳ жамолига йўқдир тараф,

Аммо-лекин бозори ҳам мақтов талаб.

Харидорлар дурбин борми, деб сўрашар,

Мухбир болам, хайрон бўлдим шунга қараб.

Кўриниб турибдики, Ҳаж амалини бажариш баҳонасида тижоратни кўзлаб борган Ҳожи бобо ўзининг чиркин қиёфасини гап-сўзлари орқали фош этмоқда. Ҳажга бориб келса-да, қарашлари ўзгаришсиз, ўша-ўша... суҳбат давомида сохта ҳожининг маънавий қиёфаси очик-ойдин ошкор бўлади:

Мухбир:

Сўрайберсам саволларим ҳали талай,

*Майда-чуйда, икир-чикир, алай-балай.
Мадинада Пайгамбарнинг даҳмаси бор,
Ҳожи бобо кўрдингизми уни, қалай?
Ҳожи бобо:
Мадина ҳам шаҳар экан олийҳиммат,
Аёллари юришибди юзда чиммат.
Атлас олиб борган эдим, арзон кетди,
Мухбир болам, у жойларда асал қиммат.*

Ҳаж амали-ю савоблари ҳақидаги саволларга ҳам Ҳожи бобо тижоратни аралаштиради. Мусулмон киши фарзларини бажариш учун ҳаж сафарига чиқиши, амалларини бажариши унинг учун катта бахт. Бу бахтни эса баъзи кимсалар нафс йўлида қурбон қилдилар. Ҳожи бобо ҳам нафсига қул бўлган инсонларнинг типик вакили бўлиб, суҳбат жараёнида сатира тиғи орқали унинг асл қиёфаси фош этилади. Шунда ҳам у ўзини ҳақиқий мусулмон киши, ҳаж амалларини бажарган “жаннати” шахс сифатида билади:

*Мухбир:
Саволимни ҳеч қулоққа илдингизми,
Қайга бориб келганингиз билдингизми?
Мен савобдан гапираман, сиз саводдан,
Ҳожи бобо, аслида, Ҳаж қилдингизми?
Ҳожи бобо:
Тайёранинг патталари қўлимдадир,
Гувоҳларим мана ўнгу сўлимдадир.
Бундай макруҳ саволларни ким ўргатди,
Мухбир болам, Ҳаж савоби қўлимдадир.*

Ҳожи бобонинг нима мақсадда Ҳаж сафарига чиққанини мухбир англай олмайди. У савобдан сўз очса, Ҳожи бобо саводдан гапиради. Мухбир унинг Ҳажга бориб келганлигига шубҳа билан қарайди. Ана шу ерда Абдулла Ориповнинг ҳажвнавислик маҳорати яққол кўзга ташланади: Ҳожи бобо тилидан соддагина қилиб унинг комик қиёфаси чизилади. Дил ва тил, зоҳир ва ботин номутаносиблиги “Ҳожи бобо”га нисбатан нафратни пайдо қилади. Инсон Ҳаж амалини нима учун ва ким учун бажаради? Мусулмон киши ва Оллоҳ ўртасида воситачи бўлиши мумкинми ёки гувоҳлар керакми? Гумроҳ Ҳожи бобо учун чипталар, ҳамроҳлар гувоҳ бўлиши мумкин, аммо Ҳаж амалини бажармагани ва буни ният ҳам қилмаганини ошкор қилиб қўяди, ўзини эса “Ҳаж савоби дилимдадир” деб оқламоқчи бўлади. Шеърни ўқиш жараёнида ўқувчида кулгининг пайдо бўлиши ва сўнгида эса унинг қаҳ-қаҳага айланиши табиийдек туюлади. Ана шу табиийлик туфайли асар ўзининг ижтимоий қимматини сақлаб қолади ва кулги остига олинган персонаж, қаҳрамон табиати шунчалар кенг ва чуқур очиб берилади.

Obidjonova Ma'suma Qosimjon qizi (Toshkent davlat O'zbek tili va adabiyoti universiteti o'qituvchisi)

JAHON ADABIYOTIDA MITTI HIKOYA JANRINING GENEZISI

Annotatsiya. Ushbu maqolada jahon adabiyotida nisbatan yaqin o'tmishda vujudga kelib, hozirgi kunda sohaga oid olimlar va adiblarning diqqat markazida turgan janr – mitti hikoyalarning kelib chiqishi masalalari tahlil qilinadi. Shuni e'tiborga olish lozimki, ushbu janrning nisbatan yangi ekanligi tufayli mavzuga doir tadqiqotlar ko'p emas. Bu jihatdan ushbu maqola mavzusi dolzarb ekanligi anglashiladi. Biz maqola davomida mitti hikoyalarning janr sifatida paydo bo'lishi va jahon adabiyotida rivojlanib, o'z o'rniga ega bo'lib borishiga to'xtalamiz. Tadqiqot natijasida qo'lga kiritilgan xulosalarni bayon etamiz.

Аннотация. В настоящей статье анализируется вопрос о возникновении жанра сверхкоротких рассказов, который появился не так давно и на сегодняшний день стал в центре внимания ученых и писателей. Необходимо заметить, что в силу новизны данного жанра, исследований по этой тематике не очень много. Это служит основанием актуальности темы данной статьи. В ходе этой статьи мы остановимся на возникновении жанра сверхкоротких рассказов и его развитии, а также завоевании им своего места в мировой литературе. Представляем заключения, выработанные в результате исследования.

Annotation. This article analyzes the genesis of a genre of flash fiction, which appeared not so long ago and has become the focus of attention of scientists in this field and writers today. It is noteworthy that due to the novelty of this genre, there is not much research on this topic. This contributes to the relevance of the topic of this article. In the course of this article, we will dwell on the emergence of the genre of flash fiction and its development, as well as their conquest of their current place in the world literature. We also present the conclusions drawn from the study.

Kalit soʻzlar: mitti hikoya, nanoadabiyot, drabbl, masal, janr, adabiy aloqalar, ijtimoiy tarmoq, globallashuv, muxtasarlik, genesis.

Ключевые слова: сверхкороткий рассказ, нанолитература, драббл, басня, жанр, литературные связи, социальные сети, глобализация, минимализм, генезис.

Keywords: flash fiction, nano-literature, drabble, fable, literary connections, social networks, globalization, minimalism, genesis/

Keyingi yillarda hikoyalarda hajman kichrayish va tobora ixchamlashish kuzatilmoqda. Bu faqatgina hikoya janriga xos xususiyat boʻlibgina qolmay, barcha adabiy janrlarga xos xususiyatdir.

1980-yili Buyuk Britaniyada “drabbl” deb nomlangan hikoyanavislikning yangi janri vujudga keldi. Bunday kichik asar bor-yoʻgʻi 100 ta soʻzdan iborat boʻlib, tugallangan pishiq gʻoya va oʻziga xos shaklga ega boʻlishi lozim, degan talab yozuvchilar oldiga qoʻyildi. Drabbl oʻz vatani Birmingem universitetida gʻaroyib soʻz oʻyini sifatida qabul qilindi. Keyin Yevropaning koʻpgina mamlakatlari yozuvchilari bu borada oʻzlarini sinab koʻrishdi. 1987-yilga kelib Stiv Moss “New Time” jurnali orqali maxsus tanlov oʻtkazib, ishtirokchilar oldiga 55 ta soʻzdan iborat tugal hikoya yozish vazifasini qoʻydi. Qarangki, yozuvchilar buning ham uddasidan chiqishdi.

Xullas, “drabbl” degan shu taxlit vujudga keldi va koʻpchilikni qiziqtirib qoʻydi. Shundan soʻng dunyoning koʻplab mamlakatlarida drabblar yozishga ishtiyoq kuchaydi.

Lekin mitti hikoyalar – drabblarni jahon adabiyotshunosligida alohida janr sifatida emas, balki juda qisqa hikoya (minihikoya) sifatida talqin etish hollari ham uchrab turibdi.¹

“Drabbl” (inglizcha “drabble” – parcha, boʻlak) hikoyaning oʻziga xos kichik janri boʻlib, unda, asosan, biror voqeaning qisqacha tarixi beriladi. Drabblni kutilmagan yechim bilan yakun topuvchi eng qisqa va tugal hikoya deyish mumkin. Ehtimol, bunga Anton Chexovning jimitdek-kina hikoyalari yoki Abdulla Qahhorning oʻzi bir betlik-u, ammo olam-olam maʼno-mazmunga ega hikoyalarini ham misol qilish mumkin. Bizda ham bunga qiziqish asta-sekin ortmoqda.

Mitti asar (flash fiction) – bu hajman juda qisqa badiiy asar boʻlib, hajman moʻjaz boʻlsa-da, qahramonlar va voqealar ketma-ketligini oʻzida mujassam etadi. Uning quyidagi turlari bor: 280 belgilik hikoya (bu aynan “Twitter” ijtimoiy tarmogʻiga joylash mumkin boʻlgan maksimal belgilar miqdoriga teng) – “Tvit – asar” (“Twitterature”), “dribble” – 50 ta soʻzdan iborat mi-

¹ Жилина Л.В. Короче! Short-short story в современной японской литературе. Окно в Японию. 2005, URL, http://ru-jp.org/zhilina_01.htm (дата обращения: 21.07.2014).

nihikoya, “drabbl” – (100 soʻzdan oshmaydigan hikoya) va 750 soʻzdan oshmaydigan “favqu-lodda asar” (sudden fiction) va 1000 soʻzdan oshmaydigan “mikrohikoya” (micro – story).¹

Xoʻsh, hajm cheklovlari nima uchun kerak? Hikoya ellik soʻzdan iborat boʻladimi yoki besh yuz – buning nima ahamiyati bor, deguvchilar ham topiladi. Aslida, har bir janrning oʻziga xos qonuniyatlari boʻlganidek, drabblar yozishning ham oʻz qoidalari boʻlishi lozim. Chunki qoidalar ijodkorlikni va soʻz tanlash qobiliyatini oshiradi. Hech qanday cheklovlar boʻlmasa, mitti hikoyaning janr sifatidagi oʻrni ham boʻlmaydi.

Narvon bilan deyarli har bir kishi basketbol toʻpini halqaga tashlab qoʻyishi mumkin, ammo oʻyin davomida raqibni magʻlubiyatga uchratish va uch ochko olish uchun oʻyinning hamma qoidalarini biladigan haqiqiy sportchi boʻlish kerak. Xuddi shu tarzda, mitti hikoyalardagi hajm talablari yozuvchilardan soʻzlar va belgilarni qisqartirib, koʻproq maʼno ifodalashga majbur etadi va kitobxonlarning asl badiiyat namunasidan bahra olish, hayrat lazzatini tuyishlari uchun imkon beradi.²

Jahon adabiyotida mitti hikoyalar kecha yoki bugun paydo boʻlgan emas. Xususan, har bir milliy adabiyot tarixida hozirgi drabblarga xos xususiyatlarni oʻzida mujassam etgan janrlar boʻlgan va ular adabiy aloqalar taʼsirida ham, ayro holda ham rivojlanavergan. Qisqa prozaik va sheʼriy shakllar anʼanaviydir. Jumaladan, Yaponiya badiiy madaniyatida bizgacha maʼlum boʻlgan bir nechta asl kichik janr shakllari mavjud. Oʻrta asrlarda keng tarqalgan janrlardan biri sheʼriy shakldagi tanka (lit. “qisqa qoʻshiq”)dir. Tankalar oʻttiz bir soʻzdan oshmagan. Tankaning shakli hozirgi mitti hikoyalarga xos xususiyatlarni oʻzida mujassam etgan. Lekin tankalar sheʼriy shaklda yozilganligi uchun ularni biz mitti hikoyalarning ilk koʻrinishlari sifatida eʼtirof etolmaymiz, chunki mitti hikoyalar prozada yaratiladi.

Yapon adabiyotining oʻzida hozirgi drabblarga yaqqol mos keluvchi hikoyalar yaratilgan. Mitti hikoya–“syoto–syoto”ning paydo boʻlishi yapon adabiyotidagi janrlar mikroprosesining rivojlanishida yangi davr edi. Yaponiyalik yozuvchilar tomonidan yozilgan mitti hikoyalar 1970-80-yillarda va 1987-yili “Look Japan” sahifalarida paydo boʻla boshladi hamda ushbu jurnalda “Short-short story” (“juda qisqa hikoya”) rubrikasi paydo boʻldi.³

Mitti hikoyalarning paydo boʻlishida yana bir omil – bu, shubhasiz, xalq ogʻzaki ijodidir. Azal-azaldan asar badiiyati, tasvir samimiyati, jozibali tili, shoirning adabiyotdagi, ongimizdagi, folklordagi anʼanalardan oʻz usulida foydalanishi bilan belgilab kelingan. Folklor namunalari-ning asosiy xususiyatlaridan biri esa qisqalikdir. Maqol va latifa janrlarining mitti hikoyalar vujudga kelishidagi taʼsirini sezish qiyin emas. Bu xalq ogʻzaki ijodi janrlari barcha qadimiy xalqlar folklorida mavjud.

Oʻrta asrlar jahon adabiyotida shahar muhitida joʻn, uncha katta boʻlmagan ijod namunalari “novella” yoki “fatsetsi” deb atalgan. Ularning mohiyatida latifalar, hayotdan olingan kulguli hodisalar yotganligi hamda oddiy va sodda savollarga oʻtkir javoblar berilganligi sababli ilk Italiyan novellalarini latifalardan oʻsib chiqqanligi eʼtirof etiladi. Fransiyada “fablo” atamasi Uygʻonish davri novellachiligiga asos boʻlgan janrlardan biri sifatida qaraladi. Fablolar yumoristik xarakterda, hayotiy-maishiy mavzuda yozilgan sheʼriy shakldagi asar hisoblanadi. Germaniyada fabloning taʼsiri ostida zamonaviy hajviy ruhda realizistik hikoya – shvanklar yuzaga keladi.

Mitti hikoyalarning xalq latifalari bilan aloqadorligi, ayniqsa, yapon adabiyotida yaratilgan drabblarda yaqqol koʻzga tashlanadi. Bu borada yapon mitti hikoyachiligi vakillari Kavabati Yasunari (1899 – 1972), Natsume Soseki (1867 – 1916), Akutagava Ryunoske (1892 – 1927), Atodi Takasi (1935-yilda tugʻilgan) ijodi oʻzining hajviy xususiyati bilan xalq latifalarini eslatib yuboradi. Xususan, ellikdan ziyod mitti hikoyalar muallifi Akutagava Ryunoske oʻz asarlarida jahon va yapon folklorlari tasvirlariga tez-tez murojaat qilgan holda xayoliy, tarixiy va di-

¹ Roth, Forrest Stephen (2013). Specimen Fiction: The 19th Century Tradition of the American Short-Short Story Critical Essay with Creative Work (PhD). University of Louisiana at Lafayette.

² Sustana, Catherine. Flash Fiction Definition and History. ThoughtCo, 2019, p. 65.

³ Григорьева Т.П. Японская художественная традиция. М., “Наука”, 1979, с. 24.

niy mavzudagi drabblar yozgan. Tadqiqotchilar Akutagavaning maktubga xos yoʻsinda, kimgadir murojaat tarzida yaratilgan asarlarini taʼriflashda soʻzlarning aniqligi, qisqaligi, barcha uchun tushunarli va hatto shaklan “chiroyli” (alleteratsiya koʻp qoʻllanganligi nazarda tutilmoqda. M.O), taʼbir joiz boʻlsa, soʻzlarga nisbatan zoʻravonligi (majburan ohangga solinishi) orqali jonli tasvirlarni yaratishga qodir ekanligiga hamda vaziyatlarni hazil va ironiya bilan tasvirlab bera olishini eʼtirof etishadi.¹

Mitti hikoyalarning masallar bilan tipologik oʻxshashligi beixtiyor drabblar tarixi masallardan taʼsirlanish bilan bogʻligini ham inkor etmaydi. Darhaqiqat, drabblar shaklan, hajman va mazmunan ham masallarga juda yaqindir.

Masalning asosiy jihati shuki, u toʻliq maʼnoda tarbiyaviy maqsadga yoʻnaltiriladi.² Demak, masallardagi aksariyat xususiyatlardan kelib chiqqan holda mitti hikoyalar badiiyatan va tarixan masallar bilan aloqadorligini qayd etsak, mubolagʻa boʻlmaydi.

Bugungi kunda dunyo adabiyotshunosligida mitti hikoyalarni turli nomlar bilan atashadi: mikrohikoyalar, “pochta varaqasiga yoziladigan hikoyalar” (postcard stories), juda qisqa hikoyalar, ultra – qisqa hikoyalar, nanoasalar va hokazo. Ammo ularning barchasi biz tadqiq etayotgan mitti hikoyalar bilan barcha xususiyatlariga koʻra teng keladi.

Demak, mitti hikoyalarning ilk namunalarini dunyoning turli mintaqalarida bir-biridan ayro holda yaratilgan va hozirgi zamonaviy koʻrinishiga kelgunga qadar bir necha bosqichdan oʻtgan. Juda qisqa hikoyalar misollari adabiyot tarixida koʻplab xalqlar va madaniyatlarning yozma namunalarida uchraydi, lekin hozirgi paytda mavjud drabblarning mashhurlik toʻlqinidan bahramand boʻlmagan birorta xalq qolmadi, desak mubolagʻa boʻlmaydi.

¹ Maruge Miki. Waraenai watashitachi-o warau. Genshiyoku to sekai-no owari-o megutte – Hoshi Shinichi-no shōto shōto (Смеяться над нами, не смешными: сё:то сё:то Хоси Синъити – об атомной энергии и конце света). Waraigaku kenkyū. (Изучение смешного). №19, июль 2012 (перевод из япон. яз.), с. 109 – 121.

² Ahmedov S., Qosimov B., Qoʻchqorov R., Rizayev Sh. Adabiyot (Umumiy oʻrta taʼlim maktablarining 5-sinfi uchun darslik). II qism, T., “Sharq”, 2011, 107–108-betlar.

Йўлдошев Муроджон Равшанович (Ўзбекистон Давлат Жисмоний тарбия ва спорт университети мустақил тадқиқотчи-изланувчиси)

ЁШ ФУТБОЛЧИ ҚИЗЛАРНИНГ КООРДИНАЦИОН ҚОБИЛИЯТЛАРИНИ ТАКОМИЛЛАШТИРИШ УСУЛИНИ ТАДҚИҚ ЭТИШ

Аннотация. Мақолада 16–17 ёшли футболчи қизларнинг координацион қобилиятларини такомиллаштириш усули ёритилган бўлиб, ўқув машғулоти жараёнида тажриба гуруҳида педагогик тажриба ўтказиш йўли билан қўллаш орқали унинг самарадорлиги аниқланган.

Аннотация. В статье освещен метод совершенствования координационных способностей футболисток 16–17 лет. Кроме того, определена его эффективность путем проведения педагогического эксперимента в учебно-тренировочном процессе в экспериментальной группе.

Annotation. The article highlights how to improve the coordination skills of 16–17 year old female footballers, its effectiveness has been determined through the using of pedagogical experience in the experimental group during the training.

Калим сўзлар: координацион қобилиятлар, техник кўникмалар, мусобақа фаолияти, аёллар футбол жамоалари, педагогик тажриба, статистик характеристикалар, Стюдент критик қийматлари, эркинлик даражалари сони, статистик ишонччилик.

Ключевые слова: координационные способности, технические навыки, соревновательная деятельность, женские футбольные команды, педагогический эксперимент, статистические характеристики, критические значения Стьюдента, число степеней свободы, статистическая достоверность.

Key words: coordination skills, technical skills, competition activity, female football teams, pedagogical experience, statistical characteristics, critical values of the students, number of self-rule degrees, statistical reliability.

Бугунги кунда аёллар футболда энг долзарб муаммолардан бири координацион қобилиятларнинг ривожланиш даражасини паст даражадалигида эканлиги бўлиб қолмоқда. Бу жиҳат эркаклар футболга нисбатан ортда қолаётганлиги бу соҳадаги тадқиқотларга эҳтиёж сезилаётганлиги билан изоҳланади. Ҳозирги вақтга келиб бу соҳага оид кўп назарий ва экспериментал ишлар амалга оширилган бўлиб, уларнинг муаллифлари координацион қобилиятларни ривожлантириш соҳасида муҳим маълумотлар олишган. Лях В.И.¹ фикрича, координацион қобилиятлар муаммосининг зикр этилган аспектларига тегишли бўлган фундаментал тадқиқотлар болаларда, ўспиринларда ва мактаб ёшидаги ёшларда бажарилган. Шунинг билан бирга, спорт ўйинларида, шу жумладан, футболда, «техника – координация» ютуқлар омили ҳақидаги билимлар (тасаввурлар) ҳали ҳам фрагментар бўлиб қолмоқда. Бундан ташқари, футболчиларнинг координацион тайёргарлигининг кўп аспекти ҳали ҳам етарлича, ҳам назарий, ҳам тажриба йўли билан, ўрганилмаганлигича қолмоқда. Ёш иқтидорли футболчилар ва футболчи қизларнинг ихтисослашган координацион қобилиятларини ривожланиш даражасини баҳолаш ва башорат қилиш имкониятини берадиган тестларнинг пухталиги (ишонччилиги ва валидлиги) деярли ишлаб чиқилмаган. Футболчиларда координацион қобилиятлар структурасининг ёшга, жинсга, спорт маҳорати даражасига ва бошқа омилларга боғлиқ ҳолда ўзгарувчанлиги аниқланмаган. Спорт такомиллашганлигининг турли босқичларига эришган спортчиларда координа-

¹ Лях В.И. Развитие координационных способностей у детей школьного возраста. Диссертация доктора педагогических наук, М., 1990.

цион қобилиятларни ривожлантириш динамикасига алоқадор статистик жиҳатдан ишончли экспериментал маълумотлар олинмаган (Hirtz P).¹

Адабиёт манбалари маълумотларини таҳлили кам сонли алоҳида координатсион қобилиятлар (дифференциаллаш, ориентир олиш, ритм қобилиятлари ва бошқалар) ривожлантириш даражаси билан махсус координатсион тайёргарлиги ва кондицион қобилиятлар, техник малакалар, шунингдек, футболчилар ўйини самарадорлиги йиғинди баҳоси боғлиқлигига алоқадор бўлган экспериментал фактлар олинганлигини тасдиқлаш асосини беради.²

Ҳозирги вақтгача футболда ихтисослашган координатсион қобилиятлар тренировкасида самарали фойдаланса бўладиган координатсион машқлар тизими ишлаб чиқилмаган. Шу муносабат билан координатсион қобилиятлар кўрсаткичлари, техник кўникмалар ва футболчиларнинг самарали мусобақа фаолияти даражасига махсус координатсион тренировкани восита ва усулларини қўллашни таъсири аниқланадиган экспериментлар амалга оширилмаган.

Тадқиқотнинг махсус услубияти. Тадқиқот 2018–2019 йилги мавсумда Қашқадарё вилояти Қарши шаҳрида жойлашган “Севинч” аёллар футбол жамоасининг 16–17 ёшли футболчи қизларида олиб борилди. Назорат гуруҳи сифатида Тошкент вилоятининг “Металлург” ва “Олмалик” аёллар футбол жамоалари кузатиб борилди. Бунда “Севинч” жамоасининг (тажриба гуруҳи) 22 нафар шуғулланувчиси, “Металлург” жамоасидан 24 нафар ва “Олмалик” жамоасидан 22 та спортчилар кузатиб борилди. Назорат гуруҳларида анъанавий машғулотлар тарзида, тажриба гуруҳида эса таклиф этилаётган футболчи қизларнинг координатсион қобилиятларини такомиллаштириш усули қўлланган ҳолда олиб борилди.

Тадқиқотда 4 ой давомида “Севинч” жамоаси футболчи қизларининг ўқув режларидаги координатсион қобилиятларга ажратилган соатлар ҳажми оширилди. Бундан ташқари, ўқув машғулоти жараёнига ўйин вазиятларига яқин воситалар комплекси ишлаб чиқилиб, татбиқ қилинди. Бунда тадқиқот ҳафталик микроциклларида координатсион ривожлантирувчи воситалар умумий машғулоти соатлари меъёридан ошмаган ҳолда ташкил этилди.

Педагогик тажриба синалувчилари кўрсатган натижалари ўзгариши Студент мезони бўйича статистик-киёсий таҳлил қилинган.³

Педагогик тажриба бошида синовларда иштирок этаётган уч жамоа футболчи қизларининг кўрсатган натижалари статистик характеристикалари асосида аниқланган вариация коэффициентлари яхши ва ундан ҳам юқори (унинг киймати 4,04 ва 9,27 оралиғида тебранади) эканлиги аниқланди. Шунингдек, ушбу характеристикалар ва мос эркинлик даражалари сони бўйича ҳисобланган Студент тақсимооти критик нуқталарини назарий кийматлари (0,29 ва 1,39 оралиғида ўзгаради) жадвалдаги мос катталиклар билан солиштириб, бу уч жамоани ўрганилаётган тестлар бўйича кўрсатган

1-жадвал

Педагогик тажриба синалувчилари кўрсатган натижаларнинг статистик киёсий таҳлили

		Кузатув бошланишида			Кузатув охирида			$t_{\text{ст наз}}$	P
		$\bar{x}$	σ	V, %	$\bar{x}$	σ	V, %		
“Олмалик” К” (n=22)	1	8,25	0,47	5,70	8	0,46	5,75	1,78	>0,1
	2	8,1	0,51	6,30	7,9	0,49	6,20	1,33	>0,1
	3	225	9,1	4,04	220	9	4,09	1,83	>0,05

¹ Hirtz P. Die Komponente Koordination//Körpereziehung. 1995, №3, s. 102 – 106.

² Лях В.И., Витковский З., Жмуда В. Специфические координатсионные способности как критерий прогнозирования спортивных достижений футболистов. Теория и практика физической культуры. 2002, №4, с. 21–25.

³ Акбаров А., Мусаев Б.Б. Спорт метрологияси (дарслик). Т., «Тафаккур қаноти», 2014, 442 бет.

	4	63,3	4,9	7,74	67,1	5,3	7,90	2,47	< 0,05
	5	55,3	4,2	7,59	57,6	4,4	7,64	1,77	>0,1
	6	7,3	0,59	8,08	7,6	0,49	6,45	1,83	>0,1
“Севинч” (n=24)	1	8,2	0,66	8,05	7,6	0,64	8,42	3,20	< 0,01
	2	8	0,65	8,13	7,3	0,63	8,63	3,79	< 0,001
	3	229	18,9	8,25	209	17,4	8,33	3,81	< 0,001
	4	65,4	5,1	7,80	72,2	6,3	8,73	4,11	< 0,001
	5	56,8	4,8	8,45	61,4	5,4	8,79	3,12	< 0,01
	6	7,4	0,71	9,59	8	0,76	9,50	2,83	< 0,01
“Металлург” (n=22)	1	8,1	0,45	5,56	7,9	0,43	5,44	1,51	>0,1
	2	8,2	0,65	7,93	7,9	0,59	7,47	1,60	>0,1
	3	227	8,6	3,79	223	8,4	3,77	1,56	>0,1
	4	64,3	5,3	8,24	67,8	5,5	8,11	2,15	< 0,05
	5	56,1	4,8	8,56	58,8	5,2	8,84	1,79	>0,05
	6	7,5	0,51	6,80	7,8	0,58	7,44	1,82	>0,05

Изоҳ: қулайлик учун машқлар қуйидагича номерланган: 1-тўсиқлардан айланиб ўтиш (чап ёнбош) вақти, с; 2-тўсиқлардан айланиб ўтиш (ўнг ёнбош) вақти, с; 3-сапчиган тўпни тўхтатиш (см); 4-тўпни оёқда (ўнг) тутиб туриш вақти, с.; 5-тўпни оёқда (чап) тутиб ту-риш вақти с.; 6-гимнастик скамейка бурилишлар натижаларининг ўртача арифметик қийматларининг фарқлари статистик ишончсиз эканлиги аниқланди. Чунончи, “Севинч” ва “Олмалик” жамоалари кўрсаткичларининг айнан шундай фарқлари учун Стъудент критик қийматлари 0,29 ва 1,29 оралиғида, “Севинч” ва “Металлург” жамоалари орасида 0,48 ва 1,02 ҳамда “Металлург” ва “Олмалик” жамоалари натижалари орасида эса 0,57 ва 1,20 оралиғида тебраниши кузатилди. Бу фактлар педагогик тажриба бошида назорат ва тажри-ба гуруҳларининг спортчилари деярли бир хил тайёргарлик даражасида эканлигини англа-тади ва шундай бўлиши керак эди.

Назорат ва тажриба гуруҳлари футболчи қизларининг танланган машқлар бўйича кўрсатган натижаларининг педагогик тажриба давомида ўзгариши (жадвалга к.) ва бу ўзгаришларнинг статистик таҳлили қуйидагича:

•ўрганилаётган тестлар бўйича назорат ва тажриба гуруҳларида педагогик тажриба-ни охирига келиб бошланишидагига нисбатан кўрсаткичлар ўзгарганлиги аниқланди. Шу-нинг билан бирга, бундай ўзгаришлар барча машқлар (4-тўпни ўнг оёқда тутиб туриш вақ-ти, бундан мустасно) бўйича назорат гуруҳларида тажриба гуруҳидагига нисбатан камли-ги ва статистик ишончсизлиги кузатилди. Чунончи, “Олмалик” ва “Металлург” жамоалари футболчи қизларининг тестлар бўйича натижаларини педагогик тажриба давомида ўзга-риш фарқи асосида аниқланган статистик ишончлилиги фақат 4-тўпни ўнг оёқда тутиб туриш машқида ишончли $p < 0,05$ бўлиб, бунда $t_{\text{ст наз}} = 2,47$ ва 2,15. Қолган машқлардаги ўсиш статистик ишончсиз бўлди ва уларда $t_{\text{ст наз}}$ ни қиймати 1,33 дан 1,83 гача (“Олма-лик”) ва 1,51 дан 1,82 гача (“Металлург”) оралиқда тебранади.

“Севинч” жамоаси футболчи қизларининг танланган машқлар бўйича натижалари-нинг педагогик тажриба охирида бошидагига нисбатан ўсиши анча сезиларли ва статистик ишончли эканлиги аниқланди. Жумладан, 1-,5- ва 6-машқларда натижалар ўртача арифме-тик қийматларининг ўзгариши $p < 0,01$ ($t_{\text{ст наз}} = 3,20$; 3,12 ва 2,83); ва қолган (2-, 3- ва 4-) машқларда ундан ҳам анча яхши $p < 0,001$ ($t_{\text{ст наз}} = 3,79$; 3,81 ва 4,11) аҳамиятлилиқ даража-сида ўзгарганлиги аниқланди.

Демак, олинган натижалар ва уларнинг статистик таҳлили “Севинч” жамоасининг тайёргарлик жараёнига координатсион қобилятларни такомиллаштирувчи ноанъанавий воситаларни татбиқ қилиш уларнинг тайёргарлик даражасига самарали таъсир ўтказди. Аниқландики, жамоаларнинг тайёргарлик даврларида амалда қўлланилаётган анъанавий

воситларни такомиллаштириш, айниқса, координацион қобилиятларни ривожлантиришга таъсир этувчи воситалар ҳажмини ошириш катта самара келтиради. Дастлабки ва тадқиқотдан кейинги натижалар таҳлили таклиф этилаётган футболчи қизларнинг координацион қобилиятларини такомиллаштириш усулининг самарадоригидан далолат беради.

Халикова Лилия Сағдуллаевна (ЎзМУ катта ўқитувчиси)
МАКТАБ ЁШИДАГИ ЎҚУВЧИЛАРНИНГ ЖИСМОНИЙ РИВОЖЛАНИШИНИ
ЖИСМОНИЙ ТАРБИЯ ЁКИ СПОРТ МАШҒУЛОТЛАРИДА НАЗОРАТ ҚИЛИШ
УСУЛЛАРИ

***Аннотация.** Мақолада мактаб ўқувчиларининг жисмоний ривожланишини, уларнинг ҳар томонлама жисмоний сифатларини ривожлантириш йўллари тавсия этилиган бўлиб, ўқувчиларни ривожланганлик даражасини жисмоний тарбия дарсларида ёки спорт машғулотларида назорат қилиш усуллари тавсия этилган.*

***Аннотация.** В статье рассматриваются вопросы физического развития школьников, методы развития их всесторонней физической подготовки, даны рекомендации по контролю за уровнем физического развития учащихся на уроках физкультуры и спортивных занятиях.*

***Annotation.** In the article, there is recommended the ways of physically development of school-children and to progress their physical features from all sides, controlling methods of their physically progressed levels in physical instruction lessons and trainings*

***Калим сўзлар:** жисмоний ривожланиш, жисмоний тарбия, спорт машғулот, комплекс назорат, назорат тури, тезкор назорат, жисмоний тайёргарлик, жисмоний сифат, жисмоний ҳаракат.*

***Ключевые слова:** физическое развитие, физическая культура, спортивные тренировки, комплексный контроль, виды контроля, быстрый контроль, физическая подготовка, физическое качества, физическое действие.*

***Key words:** physically development, physical training, sport training, complex control, control type quick control, physical preparation, physical feature, physical action.*

Спортчиларни ҳозирги замон шароитларида тайёрлаш жараёнининг самараси кўп жиҳатдан бу жараёнларда комплекс назорат усуллари бошқарув воситаси сифатида қўлланишига боғлиқ. Зеро, комплекс назорат усуллари мураббий ва спортчилар орасида қайтувчи алоқаларни амалга ошириб, ана шу асосида машғулот иштирокчиларини тайёрлашда уларнинг бошқарув қарорлари даражасини ошириш имкониятини яратади.

Назорат турлари. Спорт назарияси ва амалиётида, одатда, назоратнинг куйидаги ҳолатларини алоҳида ажратадилар: босқичли назорат, жорий назорат ва тезкор назорат. Уларнинг ҳар бири спортчилар ҳолатининг муайян типига мувофиқ бўлади.

Босқичли назорат спортчиларнинг босқичли ҳолатини, яъни узоқ муддатли машғулотлар эффектининг оқибатида келиб чиқувчи ҳолатини баҳолаш имконини беради. Спортчининг бундай ҳолатлари унинг бир неча йиллар давомидаги узоқ тайёргарлигининг (йил, макроцикл, давр ёки босқичдаги) натижасидир.

Жорий назорат спортчиларнинг жорий аҳволини ўрганишга йўналтирилган бўлиб, у машғулотлардаги юкламалар, тайёргарликлардаги ёки мусобақалардаги микроцикллар на-тижасидир.

Тезкор (оператив) назорат спортчиларнинг оператив ҳолатларини, яъни улар организмнинг муайян машғулотлар ва мусобақалар асносидаги юкламаларга бўлган тезкор реакцияларини баҳолашни кўзда тутади.

Тадқиқотлар дастурига киритилган доимий вазифаларнинг сони, кўрсаткичларнинг ҳажмига кўра, назоратнинг чуқур, сайланма ва локал турлари мавжуддир.

Чукур назорат кенг доирадаги кўрсаткичлардан фойдаланиш билан боғлиқ бўлиб, у спортчининг тайёргарлигига, мусобақалашув фаолиятининг самарадорлигига, ўтган босқичдаги ўқув машғулотлар жараёнининг сифатига ҳар томонлама баҳо бериш имкониятини яратади.

Сайланма назорат бир гуруҳ кўрсаткичлар ёрдамида амалга оширилади ва у спортчиларнинг тайёргарлиги ёки ишчанлигининг муайян бир жиҳатларини, мисол учун, мусобақалашув фаолиятини ёки ўқув машғулотлар жараёнини баҳолаш имконини яратади.

Локал назорат бир ёки бир нечта кўрсаткичлардан фойдаланишга асосланган бўлиб, у ҳаракат функцияларининг нисбатан тор жиҳатларини, муайян функционал тизимларнинг алоҳида имкониятларини ва ҳоказоларни баҳолаш имконини яратади.¹

Чукур назоратдан, одатда, босқичли ҳолатни баҳолашда фойдаланилади, сайланма ва локал назоратдан эса жорий ва оператив ҳолатларни баҳолашда фойдаланилади.

Қўлланиладиган восита ва усулларига кўра, назорат педагогик, ижтимоий-иқтисодий ва тиббий-биологик характерга эга бўлиши мумкин. Педагогик назорат жараёнида техник-тактик ва жисмоний тайёргарлик даражаси, мусобақаларда иштирок этишнинг ўзига хосликлари, спорт натижаларининг динамикаси, машғулотлар жараёнининг тузилиши, мазмуни ва ҳоказолар баҳоланади. Масалан, спорт назариясининг таниқли олимларидан бири С.А.Арқаевнинг (1997) фикрига кўра, учуш машқларининг техникаси қуйидаги қисмлардан иборат:

–таянчсиз даврнинг узунлиги: бу давр, одатда, 0,8–1 сониядан иборат бўлади, вазнсизлик ҳолатида умумий бўлиш эса 5 сония атрофида. Учушнинг учиб ўтиш ва пастлаб ўтиш пайтидаги тезлиги 5 м/сония, учушнинг узунлиги эса 1 секунд. Яна бир сальто ва пируэт қўшиш учун учуш узоклигини 0,4–0,5 сонияга кўтариш зарур бўлади, бунда старт тезлиги 20% га ошиши керак. Бундай технология ҳозирги замон гимнастикачисидан катта меҳнат ва вақт талаб қилади.²

Ижтимоий-психологик назорат спортчи шахсиятини, унинг руҳий ҳолатини ва тайёргарлигини, машғулотлар ва мусобақалашув фаолиятига хос бўлган умумий микроклимни, шароитларни ва ҳоказоларни ўрганиш билан боғлиқдир.³

Тиббий-биологик назорат спортчининг соғлиги, аҳволини, турли функционал тизимларининг имкониятларини, машғулотларда ва мусобақалашув жараёнида асосий юкламани ўзига олувчи алоҳида органлар ва механизмларни баҳолашни кўзда тутди.

Биобарин, спорт формасига эгалик ҳолати маълум даражадаги физиологик функцияларни иқтисод қилиш билан, яъни ностандарт юкламаларни бажариш чоғида бир қатор физиологик кўрсаткичларни пасайтириш билан боғлиқдир. Масалан, агар янги спортчининг PS 70 уд/мин, нафас олиши минутига 20, қонида эритроцитлар микдори – 5 млн. бўлса, спорт усталарининг кўрсаткичлари, уларнинг тайёргарлигига кўра PS-46 уд/мин нафас олиши 1 минутга 14, қонида эритроцитлар микдори 6–7 млн., тоғли шароитларда эса 10–12 млн. бўлади. Бу эса спортчиларнинг танасига кислород етказиб берилишини яхшилайдди.⁴

Ҳозирги пайтда спорт машғулотлари назарияси ва методикасида, спорт амалиётида назоратнинг барча турларини, методларини ва воситаларини қўшган ҳолда фойдаланишнинг зарурлиги англаб етилди. Бу эса, ўз навбатида, «комплекс назорат» деган тушунчани пайдо бўлишига олиб келди.

¹ Магвеев Л.П. Теория и методика физической культуры. М., “Физкультура и спорт”, 1991, 543 с.

Платонов В.Н. Общая теория подготовки спортсмена в олимпийском спорте. Киев, Олимпийская литература. 1997, 583 с.

Хартман Ю., Гюннеман Х. Современные основы тренировки. Берлин. Штортферлан, 1998, 335 с.

Яковлев И.Н. Биохимические особенности скелетной мускулатуры. Экологическая физиология животных. Руководство по физиологии. Л., “Наука”, 1981, с. 300 – 340.

Назорат жараёнида қўлланиладиган кўрсаткичлар икки гуруҳга бўлинади. Биринчи гуруҳдаги кўрсаткичлар генетик йўл билан ўтадиган ва машғулотлар жараёнида кам ўзгарадиган нисбатан барқарор белгиларини ифодалайди. Айни шу белгиларга хос бўлган кўрсаткичлар асосан босқичли назоратда танлаш вазифаларини бажаришда, кўп йиллик тайёргарликнинг турли даражаларидаги йўналишларини белгилашда қўлланилади. Барқарор белгилар сирасига спортчи танаси ва унинг қисми ўлчамлари, скелет мускулларидаги турли тўқималарнинг сони, асаб фаолиятининг тури, айрим рефлексларнинг тезлиги ва ҳоказолар киради. Иккинчи гуруҳдаги кўрсаткичлар спортчиларнинг техник ва тактик тайёргарлигини, жисмоний сифатларининг ривожланиш даражасини, улар организмнинг ўқув машғулотлар жараёнида ва мусобақалашув жараёни давомидаги ҳаётий фаолиятидаги асосий тизимлар ҳаракатчанлиги ва тежамкорлигини ифодалайди. Яъни, бошқача қилиб айтганда, бу гуруҳ кўрсаткичлари педагогик таъсирга мойил жиҳатларини ўрганади.

Ҳар бир назорат турининг шартларини қўлланишига кўра, кўрсаткичлар муайян талабларга жавоб бериши керак:

1. Спорт турининг ўзига хос специфик жиҳатларига мувофиқлиги. Спорт турининг ўзига хос специфик жиҳатларини ҳисобга олишда назоратда фойдаланиладиган кўрсаткичлар асосий аҳамиятга эгадир. Зеро, спортнинг ҳар хил турларидаги ютуқлар бир-биридан фарқли тизимларга эга ҳамда мусобақалашув фаолияти хусусиятларига кўра, ўзига хос мослашув реакцияларини талаб қилади. Спортчиларнинг чидамлилигини талаб қилувчи ҳамда объектив метрик ўлчовлар билан баҳоланадиган спорт турларида (сузиш, эшкак эшиш, ўрта ва узоқ масофага югуриш, велоспорт, чанғида учиш ва ҳоказо) юрак-қон томир ва нафас олиш тизимлари, организмдаги модда алмашинув жараёнларининг ҳолатига оид кўрсаткичлар қўлланилади. Зеро, модда алмашув жараёнларини ўрганиш туфайли спортчиларнинг юқори спорт натижаларига эришиш борасидаги потенциал имкониятларини холис баҳолаш мумкин бўлади. Спортчининг асосий қобилияти қисқа муддатли асаб-мускул зўриқишларидан максимал даражада фойдаланиш ҳисобланувчи тезлик ва кучга асосланган спорт турларида (спринтер югуриши, енгил атлетикага оид сакрашлар, турли воситаларни улоқтириш, итариш, оғир атлетика, сузишнинг айрим турлари, эшкак эшиш ва ҳоказо) назорат воситаси сифатида спортчиларнинг махсус тест машқлари давомида намоён бўладиган асаб-мускул тизимлари, ҳаракатлантирувчи функцияларининг тезлик ва кучини таъминловчи қисмларини белгилаб берувчи кўрсаткичлар қўлланилади.¹ Масалан, юрак томирларининг қисқаришининг частотасига кўра, спортчига таъсир килувчи юкламанинг даражасини аниқлаш мумкин. PS 160–175 уд/мин. бўлганда, юклама анаэроб (лактат-гликолитик энергетик таъминот ҳисобига) бўлади. PS 190–200 уд/мин. ва ундан юқори бўлганда эса иш анаэроб (алактак-креатин фосфат энергетик таъминот ҳисобига) бўлади.

Спортда эришиладиган натижалар макон ва замондаги ҳаракатларнинг мувофиқлиги аниқлигини таъминловчи асаб жараёнларининг, ҳаракатчанлиги кўпроқ таҳлилий тизимларига боғлиқ бўладиган спорт турларидаги (гимнастика, акробатика, бадий гимнастика, фигурали учиш, синхрон сузиш, сувга сакраш, милтиқдан ўқ отиш, барча турдаги спорт ўйинлари ва ҳоказолар) назорат жараёнида замон ва маконга ҳамда куч параметрларига оид специфик ҳаракатларнинг аниқлигини белгиловчи кўрсаткичларнинг кенг комплекси, маълумотларни қайта ишлаш ва тезда қарорлар қабул қила билиш қобилияти, скелет мускулларининг эластиклиги, бўғимлардаги ҳаракатчанлик, координацион қобилиятлар ва ҳоказолардан фойдаланилади.

2. Машғулотларнинг унда қатнашувчиларнинг ёш ва квалификацион хусусиятларига мувофиқлиги. Машғулотлар ҳамда мусобақалашув фаолиятининг тузилиши ва мазмуни спортчининг ёшига ва спортдаги квалификациясига кўра назорат қилинади. Масалан, ҳа-

⁵ Бондарчук А.Н. Объем тренировочных нагрузок и длительность цикла развития спортивной формы. “Теория и практика физической культуры”, 1989, №8, с. 18 – 19.

ли унча юқори малакага эга бўлмаган ёш спортчиларнинг спорт маҳоратларини баҳолашда, биринчи навбатда, уларнинг ҳаракатланиш борасидаги қобилиятлари қанчалик хилма-хил эканлигига, уларнинг янги ҳаракатларни ўрганишга бўлган қобилиятига аҳамият берилади. Аэроб самарадорликни баҳолашда эса энергия таъминот тизимининг қувват кўрсаткичларига таянилади. Юқори малакали спортчиларни ўрганишда биринчи режага бошқа кўрсаткичлар чиқарилади: техник маҳоратни баҳолашда спортчининг мусобақалардаги экстремал шароитларда рационал техникасини намоён қила олиш қобилияти, техникасининг бошқа салбий таъсирларга нисбатан бардошлилигини, унинг вариантливлигини ва ҳоказоларни аниқлаш имкониятини берувчи хусусиятлар: аэроб самарадорликни баҳолашда энергия таъминоти аэроб тизими фаолиятининг тежамлилиги, ҳаракатчанлиги ва барқарорлиги.

Тайёргарликнинг кейинги босқичларида спортчининг муайян мусобақа шароитида ўзининг катта спорт тажрибаси, техник-тактик пухталиги, ўз ишчанлик қобилиятини ташкил эта билиши орқали ҳаракат потенциалини рўёбга чиқара олиш қобилияти биринчи даражали аҳамият касб этади. Масалан, С.Бубка ўзининг лангарчўп билан баландликка сакраш бўйича илк жаҳон рекордини 1984 йилда 21 ёшида ўрнатган эди. Ўшандан кейинги 11 йил давомида у 35 марта жаҳон рекордини янгилаб, ўз кўрсаткичларини 585 см.дан 614 см.гача кўтаришга муваффақ бўлди.

Демак, шундай қилиб, спортчининг камолот ва такомиллашув сари давом этадиган узоқ йиллик машғулотлари жараёнида назорат сифатида машғулот иштирокчиларининг ёш хусусиятларига ва тайёргарлиги даражасига мос келувчи турли кўрсаткичлардан фойдаланилади.

3. Машғулотлар жараёнининг йўналишлари мувофиқлиги. Спортчиларнинг тайёргарлиги ва чиниққанлиги ҳолати нафақат узоқ йиллик тайёргарлик жараёнларида босқич-ма-босқич тубдан ўзгариб боради, балки, айни пайтда, машғулотлар давомидаги турли микроциклларда ҳам ўзгариб бориши мумкин. Бу ўзгаришлар кўп жиҳатдан жисмоний машқларнинг йўналишига, машғулотлардаги юкламаларнинг характери ва ҳоказоларга боғлиқ бўлади. Назорат жараёнида тўлиқ ва батафсил маълумотлар олишда, айниқса, тайёргарликнинг мазкур босқичида қўлланиладиган машғулотлардаги юкламаларнинг ўзига хослигига доир кўрсаткичлар қўл келади. Масалан, спортнинг тезликка ва кучга асосланган турларида спортчилар машғулотларнинг қайсидир бир қисмида юрак қон-томир тизимини ёки нафас олиш ва бошқа тизимларини ривожлантириш учун кросс югуришидан ёки бошқа машқлардан фойдаланадилар. Зеро, бу машғулотлар юқори ишчанлик қобилиятини бахш этади. Бинобарин, машғулотларнинг бу босқичидаги назоратдан кўзланган мақсад ҳам машғулотда иштирок этаётганларнинг қобилиятлари ва машғулот фаолиятига мос бўлган кўрсаткичларни текширишдан иборатдир. Мусобақалашув даврида, спортчилар юқори тайёргарлик ҳолатига эга бўлган пайтда, мусобақалашув фаолияти хусусиятларига мос келувчи тезлик ва кучга оид кўрсаткичлар асосий ахборот манбаи бўлиб қолади. У ёки бу кўрсаткичларни назорат дастурига киритилиш имкониятини белгилаб берувчи омил бўлиб, уларнинг ахборотни қамраб олиш даражаси ва ишончлилигига хизмат қиладди. Кўрсаткичнинг ахборотни қамраб олиши унинг баҳоланаётган сифат ва хусусиятларига қай даражада аниқ мувофиқ келиши билан белгиланади. Кўрсаткичларни ахборотни қамраб олиши бўйича танлаб олишнинг, асосан, иккита йўли бор. Биринчи йўл у ёки бу хусусият ва сифатнинг юзага келишини белгилаб берувчи омилларни билишга асосланади. Иккинчи йўл эса, етарли даражада илмий асосга эга бўлган кўрсаткичлар ва мезонлар орасидаги статистик муҳим аҳамиятга эга бўлган алоқаларни топишга асосланади. Агар у ёки бу кўрсаткич ёки мезон ўртасидаги алоқалар доимий ва кучли бўлса, уларни маълумотларни қамраб олувчи деб ҳисоблашга асос мавжуддир.¹

Годик М.А. Контроль тренировочных и соревновательных нагрузок. М., “Физкультура и спорт”, 1988, 136 с.

Масалан, 17 ёшли ўсмирлар узунликка 8 метргача, баландликка –218 см, лангарчўп билан эса 5 метргача сакрай оладилар. Шунингдек, 100 метр масофага 10,2 секундга етиб кела оладилар. Аммо 16,50 метр масофага уч сакраш усули билан ҳам етиб бора олмай-дилар. Гап шундаки, ҳар бир ёшнинг ўзига хос специфик хусусиятлари бор: бирор жисмни улоқтириш чоғида инсон таянч ҳаракат аппаратида тушадиган ўртача юклама 500 килограммгача етади. Спортчилар эса юқори куч сифатларга фақат 22–24 ёшга кирганларидан кейин эга бўладилар. Шунинг учун оғир атлетикага доир жисмларни улоқтириш спорт турларида уч сакрашдаги натижалар спортнинг тезликка асосланган, турларидагидан кўра 2–3 йил кейинроқ келади.

Кўрсаткичларнинг ишончилигини текшириш натижаларининг ва уларни қўлланишнинг спортчилардаги у ёки бу сифат ва ўзига хосликларининг ўзгаришларига мувофиқлиги назоратнинг ҳар бир турлари шароитларида, шунингдек, бир хил шароитларда қўлланиладиган кўрсаткичларда кўп маротаба олинган натижаларнинг ўзгармай туриши билан аниқланади.

Турли спортчиларлаги ёки турлича функционал ҳолатда бўлган бир спортчидаги тадқиқотлар натижалари орасидаги фарқ қанчалар катта бўлса ҳамда доимий шароитлардаги бир спортчидаги кузатилган натижалар ўртасидаги яқинлик қанчалик катта бўлса, қўлланилаётган кўрсаткичларнинг ишончилиги ҳам шунчалик катта бўлади.

**Sulaymonova Tanzila Zoir qizi (Jizzax davlat Pedagogika instituti
Boshlang'ich ta'lim fakulteti talabasi)**

O'QUVCHI-YOSHLAR TARBIIYASIDA KITOB MUTOLAASINING AHAMIYATI

Annotatsiya. *Ushbu maqolada inson hayotida tarbiya va uning kishi hayotidagi o'rni hamda kelajagimiz egalari bo'lgan har bir yosh avlod vakilida yaxshi tarbiya asoslarini shakllantirishda kitob va kitobxonlikning o'ziga xos ahamiyati haqida so'z boradi.*

Аннотация. *Данная статья о воспитании человека и формировании человеческих ценностей, роли чтения книг в воспитании, становлении личности и формировании положительных основ воспитания.*

Annotation. *This article focuses on the role of education in human life and it's role in man's life and the role of books and reading in the formation of good parenting principles in every generation of our future generations.*

Kalit so'zlar: *tarbiya, ta'lim, bilim, kitob, kitobxonlik, kutubxona, mutolaa, Vatan, yoshlar.*

Ключевые слова: *воспитание, обучение, знание, книга, книголюбие, библиотека, чтение, родина, молодёжь.*

Key words: *upbringing, education, knowledge books, reading, library, reading, homeland youth, child.*

Tarbiya bugungi kunda dunyo xalqlari oldida turgan yetakchi muammolardan biri bo'lib, insoniyat paydo bo'lgandan buyon o'z avlodlarini vatanparvar, mard, jasur qilib voyaga yetkazishga intilib kelgan. Shu ma'noda tarbiya asriy an'analarni o'zida mujassam etib kishilik taraqqiyotini ko'zlovchi mezon demakdir. "Tarixsiz kelajak yo'q" deganlaridek, tarbiya masalasida ham tarixga murojaat qilishimiz mumkin. Tarixda tarbiya masalasiga qay darajada e'tibor qaratilganligini biz buyuk allomalarimiz yozib qoldirgan durdona asarlar, ya'ni kitoblar orqali bilish imkoniga egamiz.

Eramizdan avvalgi 528–529-yillar orasida buyuk mutafakkir Zardusht tomonidan yaratilgan "Avesto" kitobida ham ta'lim-tarbiyaga, axloq-odobga oid qator g'oya va qarashlarni ko'rish mumkin. Unda tarbiya hayotning tayanchi sifatida ko'rsatiladi.

XI asrda yashab ijod etgan mutafakkir Yusuf Xos Hojib o'z asarida shunday fikrlarni o'rta tashlaydiki, ular bola tarbiyasi uchun madhiyadek yangraydi. U o'zining "Qu-

tadg'u bilig" asarida bola tarbiyasi haqida to'xtalib, shunday yozadi: "Farzand qanchalik bilimli, aqlli-hushli bo'lsa, ota-onasining yuzi shunchalik yorug' bo'ladi". U bola tarbiyasida otaning mas'uliyatiga alohida e'tibor beradi. "Kimning o'g'il-qizi erka bo'lsa, deb yozadi u unga shu kishining o'zi mungli bo'lib yig'laydi. Ota bolani kichikligida bebosh qilib qo'ysa, bolada gunoh yo'q barcha jaf o'taning o'zida, o'g'il-qizning xulq-atvori yaramas bo'lsa, bu yaramas ishni ota qilgan bo'ladi. Ota bolalarini nazorat qilib, turli hunarlarni o'rgatsa, ular ulg'aygach, o'g'il-qizim bor deb sevinadi. O'g'il-qizga hunar va bilim o'rgatish kerak, toki bu hunar bilan ularning fe'l-atvorlari go'zal bo'lsin".

Shu o'rinda I.Gerder aytganidek: "Mutafakkirlarning fikrlari bilan tanishish miya uchun tengsiz mashq: aqlga aql qo'shadi va fikrni charxlaydi". Shunday ekan, dunyoga mashhur shaxslarning o'z hayot tajribalaridan kelib chiqib tarbiyaga bergan ta'riflaridan ba'zilarini keltirishni joiz deb bildik. Ular orasida quyidagilar e'tiborimizni tortdi: *"Tarbiya qiyin ish va tarbiya shart-sharoitlarini yaxshilash – har qanday kishining ham muqaddas burchlaridan biridir, zero, o'zini va tevarak-atrofdagilarni ma'lumotli qilishdan ham ko'ra muhimroq ish yo'q"* (Suqrot).

"Tarbiya ta'limdan ustun turadi. Insonni tarbiya voyaga yetkazadi" (A.Sent-Ekzyuperi).

Yuqoridagi fikrlar orasida Ekzyuperining fikrlariga e'tiboringizni qaratmoqchimiz. Haqiqatan ham, inson hayotida ta'lim va tarbiya yetakchi o'rinda turadi va ular bir-biri bilan bog'liq bo'lgan tushunchalardir bu sharqona qarash, albatta. Lekin shunday bo'lsa ham, inson dunyoga kelar ekan, u hayotida dastlab tarbiya jarayoniga duch keladi, chunki tarbiya ta'limga nisbatan birmuncha oldinroq boshlanadigan jarayon hisoblanadi. Buni xalq og'zaki ijodi asarlarimizning salmoqli qismini egallagan rivoyatlar orqali ham bilishimiz mumkin. Ularning birida farzandli bo'lganiga uch kun bo'lgan kishi zamonasining ilmi, mushohadali, mashhur kishisidan borib farzandli bo'lganiga uch kun bo'lganini aytib, uni tarbiyalashni qachondan boshlash kerakligini so'raganida, u kishidan farzandini tarbiyalashga uch kun kechikkanligini eshitadi. Bu rivoyat mazmunidan kelajak avlod vakillarini dunyoga kelgan kundanoq, kerak bo'lsa, ona qornidaligidayoq tarbiyalashimiz kerakligini anglashimiz mumkin.

Tarixga nazar tashlaydigan bo'lsak, turli zamonlarda yashagan xoh podsho, xoh sarkarda xoh fan arbobi bo'lsin, doimo tarbiya masalasini oldingi o'rinlarga qo'ygan.

Har qanday davrda kelajak davomchilari bo'lgan yoshlarga zamon talablaridan kelib chiqqan holda ajoyib imkoniyatlar yaratilib kelingan, o'z navbatida, bu an'anaga bugungi kunga kelib mustaqil O'zbekistonimizda ham amal qilinmoqda. Bugungi kunda butun bir o'zbek xalqi, butun bir O'zbekiston yagona oila demakdir. Oilada katta mas'uliyat oila boshlig'i otalarimiz zimmasiga tushganidek, davlatni boshqarishda davlat rahbari yetakchilik qiladi. Buni Ibn Sino bobomiz shunday ta'riflaydi: "Agar oilada – deydi u, oila boshlig'i tajribasizlik, no'noqlik qilsa u oila a'zolarini yaxshi tarbiyalay olmaydi va oqibatda bundan yomon natijalar kelib chiqishi mumkin". Bola tarbiyasi yaxshi yo'lga qo'yilsa, oila baxtli bo'ladi. Oilaning eng muhim vazifasi bola tarbiyasi hisoblanadi. Ota-ona kim bo'lishidan qat'i nazar, bu vazifani mas'uliyat bilan ado etishi lozim.

Bugungi kunda O'zbekiston deb atalmish katta bir oilaning boshlig'i bo'lgan davlatimiz rahbari Shavkat Mirziyoyev rahbarligida 2019-yil 19-martda "Yoshlar bilan ishlashni samarali tashkil etishda madaniyat, san'at, sport, axborot texnologiyalari, kitob o'qishga qiziqishini oshirish bo'yicha 5 ta muhim tashabbusni amalga oshirish to'g'risida" o'tkazilgan videoselektor yig'ilishida yoshlarni har sohada rivojlantirishga qaratilgan masalalar muhokama qilindi va sohalarga taalluqli 5 ta muhim tashabbus ilgari surildi. Bular quyidagilar:

Birinchi tashabbus yoshlarning musiqa, rassomlik, adabiyot, teatr va san'atning boshqa turlariga qiziqishlarini oshirishga, iste'dodini yuzaga chiqarishga xizmat qiladi.

Ikkinchi tashabbus yoshlarni jismoniy chiniqtirish, sport sohasida qobiliyatini namoyon qilishlari uchun zarur sharoitlar yaratishga yo'naltirilgan.

Uchinchi tashabbus aholi va yoshlar o'rtasida kompyuter texnologiyalari va internetdan samarali foydalanishni tashkil etishga qaratilgan.

To'rtinchi tashabbus yoshlar ma'naviyatini yuksaltirish, ular o'rtasida kitobxonlikni keng targ'ib qilish bo'yicha tizimli ishlarni tashkil etishga yo'naltirilgan.

Beshinchi tashabbus xotin-qizlarni ish bilan ta'minlash masalalarini nazarda tutadi.

Tashabbuslar mazmunidan ham ko'rinib turibdiki, har bir bo'limning maqsadi yoshlarning kelajakda o'z yo'lini topib, Vatan va el ravnaqida o'z hissalarini qo'shishiga qaratilgan. Masalan: aynan adabiyot sohasiga e'tibor bu besh tashabbusning 1-o'rniga qo'yilgan bo'lib, bundan maqsad ham o'quvchilarni adabiyotga qiziqish va qobiliyatlarini yanada o'stirishdir. Bu tashabbusning mantiqiy davomi sifatida 4-tashabbus xizmat qiladi. Negaki aynan 4-tashabbusda yuqorida aks etganidek, yoshlar ma'naviyatini shakllantirishda kitobxonlikning o'zni alohida ajratib ko'rsatiladi. Barchamizga ma'lumki, inson umri davomida oladigan bilimining salmoqli qismini, albatta, kitoblar orqali oladi. Zero, dono xalqimiz aytganidek: "Kitobdan yaxshi do'st yo'q" kitoblardan kishi o'ziga kerak bo'lgan barcha ma'lumotlarni topishi mumkin desak, mubolag'a bo'lmaydi. Zero, Demokrit aytganidek, "O'qimay turib, na bir san'at va na bir donnishmadlikka yetishish mumkin emas".

Abdulla Avloniy kitobdan oladigan ilmimiz haqida "Ilm dunyoning izzati, oxiratning sharoifatidir. Ilm inson uchun g'oyat muqaddas bir fazilatdur, zero, ilm bizga o'z ahvolimizni, harakatimizni oyna kabi ko'rsatur, zehnimizni, fikrimizni qilich kabi o'tkir qilur, ilmsiz odam mevasiz daraxt kabidur"– deydi va bilim insonni jaholatdan qutqarishning eng samarali vositasi ekanligiga ham urg'u berib, "Ilm bizni jaholat qorong'usidan qutqarur, madaniyat, ma'rifat dunyosiga chiqarur, yomon fe'llardan, buzuq ishlardan qaytarur, yaxshi xulq, odob sohibi qilur. Bugun hayotimiz, salomatligimiz, saodatimiz, sarvatimiz, maishatimiz, himmatimiz, g'ayratimiz, dunyo va oxiratimiz ilmga bog'liqdur" – degan purma'no fikrlar keltiradi. Yusuf Xos Hojibning fikricha, bilimli bo'lish ezgu ishlar tantanasini ta'minlovchi garov bo'lib, uning yordamida hatto osmon sari yo'l ochiladi. U bu fikrini she'riy ohangda shunday deydi:

Hamma ezguliklar bilim nafi tufaylidur,

Bilim tufayli go'yo ko'kka yo'l topiladi.

Alisher Navoiy esa bilimlarni izchil, uzluksiz o'zlashtirish zarurligini uqtiradi. shuningdek, ilm o'rganish mashaqqatli yumush bo'lib, uni o'rganishda ayrim qiyinchiliklarni yengib o'tishga to'g'ri kelishi, bu yo'lda chidamli, qanoatli, bardoshli bo'lish orqaligina mukammal bilimga ega bo'lish mumkinligini ta'kidlaydi.

Zero, "Ilmsiz iliksiz so'ngak kabidir"– degan edi Sayfi Saroyi o'z asarlaridan birida. O'zi-da olam-olam bilimlarni jamlagan kitoblar insoniyat tarixidagi eng buyuk ixtiro sifatida e'tirof etilgan. Kitobni butun bir mo'jiza deb atashimiz mumkin. Kitobning mo'jiza ekanini his qilishimiz, tan olishimiz uchun esa unga oshno bo'lib, kitobxon bo'lishimiz kerak, albatta. Kitoblar haqida ham mashhur shaxslar, buyuk allomalar, olim-u fuzalolar ko'p fikr bildirganlar.

"Odamlar o'qishdan to'xtaganda fikrlashdan ham to'xtaydilar" – degan edi, buyuk fransuz mutafakkiri Didro. "O'zimdagi barcha fazilatlar uchun kitobdan minnatdorman" deya e'tirof etadi, buyuk rus adibi Maksim Gorkiy. Naqadar dono fikr haqiqatan ham, kitob insonni tarbiyalaydi. Kitob orqali kitobxon turfa taqdirlar qismati bilan tanishadi, millatlar, xalqlar madaniyati va an'analari bilan o'rtoqlashadi, yaxshi-yomonni, oq-u qorani ajratishni o'rganadi.

Kitob, avvalo, insonga har qanday vaziyatda yaqin yo'ldosh, hayotiy maktab, ma'naviyat manbayidir. U kitobxonni hayot bilan tanishtirib, kishini o'zligini anglash tomon yetaklaydi. Shunday ekan, kitob insonni ma'naviy kamolotga, yetuklikka eltuvchi bosh manba, bebaho va bemisl xazinadir. Kitobga mehr qo'ygan har bir shaxs o'zining o'zgacha olamiga ega bo'ladi. Chunki kitob kishiga yolg'izlikda yo'ldosh, qorong'ulikda esa porlab turgan yo'ldosh mayoqdir. Bundan kelib chiqadiki, o'sib kelayotgan yosh avlodning ma'naviy ehtiyojini qondirish, ularni mustaqil fikrlaydigan, chinakam vatanparvar, jismonan yetuk, ma'nan barkamol shaxs sifatida tarbiyalashda hamda hayot yo'lini yoritishda kitobning o'zni beqiyos. Kitob targ'iboti hamma davrlar va xalqlar hayotida yetakchi o'ringa ega. Zero, rus yozuvchisi Komenskiy "Kitoblar do-

nishmandlikni yoyish qurolidir” deb ta’kidlasa, Abdurahmon Jomiy kitob madhini she’riy ohangda:

*Bilimdonlar so‘zi bordir bu bobda:
“Bilimdonlar gurda-yu ilmi kitobda!”
Agar yolg‘iz esang, hamdam kitobdir,
Bilim subhidagi nur ham kitobdir.*

deb kitobning kishi hayotidagi ahamiyatini eslatib o‘tadi.

Bugungi kunda davlatimiz tomonidan ham kitobxonlik madaniyatini yuksaltirish bo‘yicha talaygina ishlar amalga oshirilayotgani quvonarli hol. Chunki bugungi texnologiyalar oqimi jadallashgan zamonda kitobdan uzoqlashish ma’naviy fojia demakdir. Kitobxonlikni targ‘ib qiluvchi faktlarga keladigan bo‘lsak, jumladan: Prezidentimiz Shavkat Mirziyoyev tomonidan 2017-yilning 12-yanvar kuni “Kitob mahsulotlarini chop etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ibot qilish bo‘yicha komissiya tuzish to‘g‘risida” farmoyishining e‘lon qilinishi va joylarda ushbu farmoyish ijrosini ta’minlash maqsadida kitobxonlik kechalari hamda kitob yarmarkalari tashkil etilganligi, 2017-yil 13-sentabrda esa davlatimiz rahbari tomonidan “Kitob mahsulotlarini nashr etish va tarqatish tizimini rivojlantirish, kitob mutolaasi va kitobxonlik madaniyatini oshirish hamda targ‘ib qilish bo‘yicha kompleks chora-tadbirlar dasturi to‘g‘risida”gi qarori e‘lon qilinishi, qolaversa, joriy yilda O‘zbekiston Yoshlar Ittifoqi tashabbusi bilan “Kitob o‘qigan “Spark” minadi” shiori ostida eng yaxshi kitobxonlarga “Spark” avtomashinasi taqdim etilganligi sohadagi izlanishlar samarasi desak mubolag‘a bo‘lmaydi.

Bundan ko‘rinib turibdiki, kitobxonlik hamma davrlarda ham davlatimiz oldida turgan bosh muammolardan biridir. Negaki, millatning o‘zligini, ma’naviyatini, axloqini, boy tarixini ko‘rsatadigan har qanday mezonlar, avvalo, kitoblarda aks etadi. Shunday ekan, ulardan o‘sinib kelayotgan yosh avlod o‘z vaqtida va yetarlicha ogoh bo‘lishi va ularga amal qilishi davr talabidir. Tarixga nazar tashlasak, barcha buyuk shaxslar o‘z hayot tajribasidan kelib chiqib, kitob va kitobxonlik haqida o‘ziga xos va shu o‘rinda asosli fikrlar bildirgan. Jumladan: ulug‘ mutafakkir bobomiz Alisher Navoiy “Kitobdan yaxshiroq xazina bo‘lmas, qo‘lingdan kelgancha tera olsang bas” deb ta’kidlasa, sohibqiron Amir Temur “Kitob (bitig) barcha bunyodkorlik, yaratuvchilik va aql-idrokning, ilm-u donishning asosidir, hayotni yaratuvchi murabbiydir” deb uqtirsa, Jonatan Svift “Kitoblar aql farzandlaridir” deya kitobning ajib bir mo‘jiza ekanligini eslatib o‘tadi.

E’tibor beradigan bo‘lsak, kishining savodi chiqishida ham o‘quvchiga kitob yo‘ldosh bo‘ladi. Hayotda o‘z o‘rnini topishida ham beminnat do‘st hisoblanadi. O‘quvchilarning boshlang‘ich sinfga qadam qo‘ygan ilk kunidanoq o‘quvchilar Prezident sovg‘asi tarkibida “Alifbe”ga ega bo‘ladi. Barchamiz ham bu kitobni o‘zgacha bir mehr va zavq bilan qo‘lga olib, garchi uni to‘liq o‘qiy olmagan bo‘lsak-da, uning rang-barang ranglar bilan bo‘yalgan rasmlariga mahliyo bo‘lib, harflarni o‘rgana boshlaganimizni eslasak, har bir kishida yoshlikdan kitobga mehr mavjudlini va uni saqlab qolgan holda kuchaytirib borishimiz kerakligini anglab yetamiz.

Bugungi kunda elektron kitoblardan foydalanish ham keng tus olgan bo‘lib, ularning afzalliklarini inkor etib bo‘lmaydi, ammo shunday bo‘lishiga qaramay, o‘tkazilgan tadqiqotlar kitobdan varaqlab o‘qilgan asar bilan elektron kitobdan o‘qilgan asar kishi ongiga bir-biridan o‘zgacha ta’sir qilishi va asarning qog‘oz variantini o‘qigan o‘quvchining asarga bo‘lgan his-tuyg‘ulari va elektron kitobdan o‘qigan o‘quvchining fikrlari orasidagi rang-baranglik kitobni qo‘lga olib varaqlarini shitirlatib o‘qishning afzalliklarini ko‘rsatadi. Bundan ko‘rinib turibdiki, xoh ilmiy, xoh badiiy adabiyot bo‘lsin, qog‘ozdagi kitoblar o‘zining o‘zgacha bir sehri bilan ajralib turadi. Shuni ham alohida aytib joizki, kutubxona yoki kitob do‘koniga boradigan bo‘lsak, u yerda o‘zgacha bir ma’naviy muhit hukmronligiga guvoh bo‘lamiz. Kutubxonalarning ta’rifini dunyoga mashhur shaxs Leybnis ta’biri bilan aytganda “Kutubxonalar insoniyat barcha ruhiy boyliklarining durdonalaridir” deyish mumkin. Har bir odam o‘zga bir takrorlanmas olam bo‘lganidek, u yerdagi har bir kitob bir olam bo‘lib ularning har birini birma-bir varaqlab kitoblar ummonida

suzging keladi kishi. Kitob mutolaasi insonda ma'naviy bo'shliq paydo bo'lishiga zinhor va zinhor yo'l qo'ymaydi, shunday ekan, kitobni tushunib, uning ma'nosini anglab mutolaa qiluvchi har qanday inson yuksak ma'naviyatli bo'lib yetishadi.

Xulosa o'rnida shuni aytish mumkinki, shaxs tarbiyasi zamonlar osha o'zining inson kamolotida yetakchiligini saqlagan holda bardavom hayot va o'zida turli tarbiyaviy jihatlarni aks ettiruvchi kitoblar xalq, millat, hayotini aks ettirishda va uning vakillarini mard, jasur, jamiyatda bo'layotgan voqea-hodisalarga nisbatan loqayd bo'lmagan ma'naviyatli, ezgu niyatli, pok qalbli, shaxslar sifatida tarbiyalashda yetakchilikni qo'ldan boy bermay o'zining serjiloligini tarannum etib kelaveradi.

Юсупов Равшон Собиржанович (НУУз), Мейлиев Хусин (УрГУ)
СТРУКТУРА СИСТЕМЫ МНОГОЛЕТНЕЙ СПОРТИВНОЙ ПОДГОТОВКИ
ФУТБОЛИСТОВ

Аннотация. Ушбу мақолада футбол ўйинида болалар ва ўсмирларнинг турли ёшдаги гуруҳларини жисмоний тарбия жараёнининг узлуксизлиги ва давомийлиги принципларини амалга ошириш бўйича маълумотлар кенг ёритилган.

Аннотация. Данная статья реализует на практике принципы непрерывности и преемственности физического воспитания различных возрастных групп детей и подростков при занятиях футболом.

Annotasion. This article discusses the implementation of the principles of continuity and duration of the physical training process for different age groups of children and adolescents.

Калим сўзлар: жисмоний тайёргарлик, техника, тактика, куч, тезкорлик, алдамчи ҳаракатлар, финтлар, зарба бериш.

Ключевые слова: физическая подготовка, технический, тактика, сила, скорость, обманные движения, финты, ударить.

Key words: physical preparation, techniques, tactics, power, efficiency, deceptive actions, fintur, kick.

Футбол – игра универсальная. Она оказывает на организм всестороннее влияние. В процессе тренировки и игр у занимающихся футболом совершенствуется функциональная деятельность организма, обеспечивается правильное физическое развитие, формируются такие правильные положительные навыки и черты характера, как умение подчинять личные интересы интересам коллектива, взаимопомощь, активность и чувство ответственности.

Современный футбол характеризует все возрастающую интенсивность действий в условиях активных единоборств соперников, нередко на фоне значительного физического и психологического перенапряжения и развивающегося утомления.

Настоящая программа предназначена для подготовки футболистов на этапе начальной подготовки, тренировочном этапе (этап спортивной специализации), которые организуются в на базах МБОУ ДО «ДЮСШ» им. Г.С.Хусаинова.

Данная программа по футболу реализует на практике принципы непрерывности и преемственности физического воспитания различных возрастных групп детей и подростков при занятиях футболом и физической культурой в целом: от формирования устойчивого интереса к занятиям физкультурой и спортом до достижения уровня сборных команд России и демонстрации высоких результатов во всероссийских и международных официальных соревнованиях.

Цель этой программы:

- формирование здорового образа жизни, привлечение учащихся к систематическим занятиям физической культурой и спортом;

- профессиональное самоопределение;
- укрепление здоровья и всестороннее физическое развитие (развитие физических, интеллектуальных и нравственных способностей);
- достижение спортивных успехов в соответствии с индивидуальными способностями детей и подростков.

Задачи программы различаются в зависимости от этапа подготовки:

На этапе начальной подготовки:

- обеспечить разностороннюю физическую подготовку учащихся на основе учебной программы по физической культуре;
- прививать интерес к систематическим занятиям футболом;
- выявлять перспективных детей и подростков для последующего совершенствования их спортивного мастерства на тренировочном этапе.

На тренировочном этапе:

- укреплять здоровье и закаливать организм учащихся;
- прививать устойчивый интерес к занятиям футболом;
- обеспечивать всестороннюю физическую подготовку с преимущественным развитием быстроты, ловкости и координации движений;
- овладевать всем арсеналом технических приемов игры;
- совершенствовать индивидуальную и групповую тактику игры, овладевать основами командной тактики игры;
- совершенствовать тактические действия в звеньях и линиях команды;
- развивать тактическое мышление, определить игровые наклонности юных футболистов;
- воспитывать навыки судейства;
- совершенствовать технические приемы игры, довести до уровня высокого их выполнения в условиях ограниченного пространства и времени, с активным сопротивлением противника.

Структура системы многолетней спортивной подготовки. Многолетняя спортивная подготовка футболистов состоит из планомерного прохождения следующих этапов:

- этапа начальной подготовки (НП);
- тренировочного этапа (этапа спортивной специализации) (ТЭ).

Разряды и спортивные звания присваиваются в соответствии с требованиями Единого всероссийского спортивного классификатора. Обычно этапам подготовки соответствуют следующие уровни мастерства спортсменов:

- этапу начальной подготовки соответствуют новички, II и I юношеские разряды.

В исключительных и обоснованных случаях, утверждённых решением Тренерско-методического Совета, допускается переход спортсмена с этапа на этап экстерном или повторное прохождение этапа более низкого уровня.¹

Тренировочный процесс включает в себя и состоит из следующих видов занятий:

- регулярных групповых и индивидуальных практических тренировочных занятий;
- теоретических занятий, в том числе лекций, бесед, мастер классов и семинаров;
- участия в тренировочных сборах;
- участия в спортивных, в том числе оздоровительных лагерях;
- участия в спортивных соревнованиях;
- медицинских и восстановительных мероприятий;
- методической подготовки, в том числе судейской, стажёрской и инструкторской практики, а также просмотра спортивных соревнований в качестве зрителя;

¹ Фомина А.Б. Организационно-педагогические основы развития учреждений дополнительного образования детей. Москва, 1998, 86 с.

– сдачи зачётов и нормативов.

Нормативная часть. Зачисление учащихся в спортивную школу происходит в соответствии с Правилами приема в МБОУ ДО «ДЮСШ» им. Г.С.Хусаинова. Зачисляются лица, не имеющие медицинских противопоказаний, прошедшие отбор в соответствии с нормативами общей физической и специальной физической подготовки, установленными федеральными стандартами спортивной подготовки для каждого этапа подготовки. Для зачисления учащихся необходимо предоставить следующие документы: заявление о приеме, согласие на обработку персональных данных, фото, копии свидетельства о рождении или паспорт, медицинское заключение об отсутствии противопоказаний, копии ИНН и страхового свидетельства, страховка от несчастных случаев. При переходе из другой спортивной школы предоставляются документы, подтверждающие выполнение нормативов, соответствующих этапу подготовки.¹

Учебный год во всех группах начинается 2-го сентября. Тренировочные занятия проводятся по расписанию, при составлении которого должна учитываться занятость учащихся по месту учебы. Тренировочный процесс в школе осуществляется в течение всего календарного года. Продолжительность учебного года составляет 12 месяцев с максимальным объемом работы, рассчитанным на 52 недели тренировочных занятий. Планирование тренировочного процесса на период активного отдыха учащихся в каникулярное время проводится в летние каникулы на базах оздоровительных лагерей, для групп начальной подготовки свыше 2-х лет обучения и тренировочных групп.²

Начало занятий не ранее 8.00 часов, окончание не позднее 20.00. Занятия могут проводиться в любой день недели, включая воскресенья и каникулы.

Тренировочная подготовка в группах разных этапов проводится в соответствии с требованиями учебной программы, круглогодично, с применением новейших методик, технических средств обучения и контроля, тренажерных устройств и восстановительных мероприятий, при строгом соблюдении мер безопасности во время занятий. Основной формой тренировочного процесса является тренировочное занятие – академический час 45 минут.

Таблица 1

Продолжительность этапов спортивной подготовки, минимальный возраст лиц для зачисления на этапы спортивной подготовки и минимальное количество лиц, проходящих спортивную подготовку в группах на этапах спортивной подготовки по виду спорта футбол

Этапы спортивной подготовки	Продолжительность этапов (в годах)	Минимальный возраст для зачисления в группы (лет)	Наполняемость групп (человек)
Этап начальной подготовки	3	8	12–14
Тренировочный этап (этап спортивной специализации)	5	10	12–14

Таблица 2

Соотношение объемов тренировочного процесса по видам спортивной подготовки на этапах спортивной подготовки по виду спорта футбол

Разделы спортивной подготовки	Этапы и годы спортивной подготовки	
	Этап начальной подготовки	Тренировочный этап

¹ Акимова Л.А. Проектирование программ дополнительного образования детей. Методические рекомендации. 2-е изд., и доп. Оренбург, 2007.

² Тот же.

	1 год	свыше года	до двух лет	свыше двух лет
Общая физическая подготовка (%)	13–17	13–17	13–17	13–17
Специальная физическая подготовка (%)	4–6	4–6	9–11	9–11
Техническая подготовка (%)	35–45	35–45	26–34	18–23
Тактическая, теоретическая, психологическая подготовка (%)	9–11	9–11	9–11	9–11
Технико-тактическая (интегральная подготовка) (%)	22–28	22–28	26–34	31–39
Участие в соревнованиях, тренерская и судейская практика (%)	4–6	4–6	5–8	5–8

Таблица 3

Планируемые показатели соревновательной деятельности по виду спорта футбол

Виды соревнований (игр)	Этапы и годы спортивной подготовки			
	Этап начальной подготовки		Тренировочный этап	
	До года	Свыше года	До двух лет	Свыше двух лет
Контрольные	1	1	1	2
Отборочные	-	-	1	2
Основные	1	1	2	2
Всего игр	22	22	28	28

Режимы тренировочной работы. В основу комплектования учебных групп положена научно обоснованная система многолетней подготовки с учетом возрастных закономерностей становления спортивного мастерства. Перевод занимающихся в следующие группы обучения и увеличение тренировочных и соревновательных нагрузок обуславливаются стажем занятий, уровнем общей и специальной физической подготовленности, состоянием здоровья, уровнем спортивных результатов.

В таблице №1 приводятся рекомендованные режимы спортивной подготовки, на тренировочный этап зачисляются спортсмены, прошедшие подготовку не менее 1 года. Максимальный состав определяется с учетом соблюдения правил техники безопасности на тренировочных занятиях.

Недельный режим спортивной подготовки является максимальным и установлен в зависимости от периода и задач подготовки. Общегодовой объем учебно-тренировочной работы, предусмотренный указанными режимами работы, начиная с учебно-тренировочного этапа подготовки, может быть сокращен не более, чем на 25%. Для этапа начальной подготовки продолжительность академического часа может быть сокращена и составлять 30-40 мин. Продолжительность одного занятия на этапах начальной подготовки первого года обучения не должна превышать 2 академических часов, на этапах начальной подготовки свыше года не должна превышать 3-х, а в тренировочных группах – 4 академических часов.

В зависимости от периода подготовки (переходный, подготовительный, соревновательный), начиная с этапа спортивной специализации третьего года обучения, недельная тренировочная нагрузка может увеличиваться или уменьшаться в пределах общегодового плана спортивной подготовки, определенного данному этапу. Так, во время каникул и в период пребывания в спортивно-оздоровительных лагерях, во время тренировочных сбо-

ров тренировочная нагрузка увеличивается с таким расчетом, чтобы общий объем плана спортивной подготовки каждой группы был выполнен полностью.¹

Основными формами спортивной работы в спортивной школе являются: групповые занятия; индивидуальные занятия; участие в соревнованиях различного ранга; теоретические занятия (в форме бесед, лекций, просмотра и анализа учебных кинофильмов, кинокольцовок, кино- или видеозаписей, просмотра соревнований); занятия в условиях спортивно-оздоровительного лагеря, тренировочного сбора; медико-восстановительные мероприятия. Спортсмены старших возрастных групп должны участвовать в судействе соревнований и могут привлекаться к проведению отдельных частей тренировочного занятия в качестве помощника тренера.

**Хусанова Машхура Кахрамановна (ассистент кафедры Языков Андижанского
Машиностроительного института)**

МЕТОДЫ И ИННОВАЦИОННЫЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБУЧЕНИИ СТУДЕНТОВ МАШИНОСТРОИТЕЛЬНОГО ИНСТИТУТА

Аннотация. Ушбу мақолада машинасозлик институти талабаларига хорижий тилни ўқитиш бўйича муҳим жиҳатлар кўриб чиқилган. Нофилологик йўналишларни ўқитишдаги, ўз натижаси яққол кўрсатиб берадиган методлар ва инновацион технологиялар ушбу мақолада ўз аксини топган. Ўтказилган синовлар натижасига кўра, мақолада ўқитиш методларини ва технологияларини натижавийсини таклиф этади.

Аннотация. Данная статья раскрывает наиболее важные пункты в обучении иностранному языку студентов машиностроительного института. Рассматриваются эффективные методы, инновационные технологии, результативные в преподавании на нефилологических направлениях. Предлагаются методы и технологии, которые по проведенным экспериментам наиболее эффективны и результативны.

Annotation. The article reveals the most important points in teaching foreign language students of a machine-building institute. We consider functional methods, innovative technologies, that are effective in teaching in non-philological sphere. It offers methods and technologies that are the most effective and efficient by the results of experiments.

Калим сўзлар: актив методлар, анъанавий ўқитиш жараёни, киришувчанлик, материалишунослик талабалари.

Ключевые слова: активные методы, традиционный процесс обучения, коммуникативность, студенты материалостроения.

Key words: active methods, traditional method of teaching, communicativeness, students of material science.

У каждого из нас есть дети, которым очень интересно всё, происходящее вокруг них. От вашего ответа зависит дальнейшее их развитие и взгляд на мир. Они видят все, даже те вещи, на которые мы, наиболее разумные и образованные взрослые, не обращаем внимание. Например, почему рыба спит с закрытыми глазами? Или ...,отвечая на такие вопросы, можно сделать для себя некоторые открытия в науке. Такие вопросы не рождаются просто так из-за любопытства, это плод того, чему мы научили их в периоде развития их речи. Ведь дети слушают нас, наши разговоры, семейные беседы, смотрят те телепрограммы, которые смотрим мы, и даже те мультфильмы, которые выбираем (в ранние годы) мы, то есть родители. Таким вот образом мы обучаем речи своих детей.

Так вот, как же научить взрослого, уже почти состоявшегося человека, говорить на иностранном языке?

¹ Каюмов Д.Д. Программа учебно-тренировочной работы по футболу в спортивных школах. Л.П.Файзуллаева. Казань, 2001, 12 – 20 с.

Обучение языку вообще человека в целом занимает примерно 3–5 лет, чтобы заговорить целыми предложениями, и не просто научить говорить, но и размышлять и думать одновременно.

Рассмотрим несколько методов, которые были изучены лингвистами. Так студентка второго курса Голубцова М.С и ее научный руководитель Голубцова Т.В Кемеровского технического техникума рассмотрели активные методы, при помощи которых можно сделать занятия не только увлекательными, но и эффективными. Почему именно активные методы? Успешность достижения цели зависит не только от содержания обучения, но и от того, как усваивается материал: индивидуально или коллективно, в авторитарных или гуманистических условиях, с опорой на внимание, восприятие, память или на весь личностный потенциал человека, с помощью репродуктивных или активных методов обучения. И в основе реализации этих целей проблемного и развивающего обучения лежат именно эти активные методы.

Так в чём же они так своеобразны?

Во-первых, они активны сами по себе, поскольку в основе стоят активными в интеллектуальном и физическом смыслах игры.

Во-вторых, они заменяют пассивный монолог на активный обмен мнениями всех участников образовательного процесса, заставляя обучающихся и обучающихся из пассивных слушателей и «говорящих» превратиться в энергичных, мотивированных, творческих, целеустремленных игроков и тренеров (играющих тренеров) сплоченных команд.

В-третьих, эти методы привлекают и используют для обучения все допустимые виды вербальной и невербальной коммуникации, активизируя скрытый при традиционном подходе потенциал участников.

В-четвертых, процесс усвоения знаний, умений, навыков, качеств и ценностных ориентировок значительно активизируется, вследствие использования всех наличествующих в нас интеллектов.¹

Причем, активность методов настолько велика, что распространяется не только на задания урока, семинара, тренинга, но и на релаксацию, перемены и даже кофе-паузы! Самое неожиданное, что активность участников в перерывах бывает даже выше, чем при выполнении практических заданий и упражнений.²

Таким образом, можно сделать вывод о том, что суть активных методов обучения, направленных на формирование умений и навыков, состоит в том, чтобы обеспечить выполнение студентами тех задач, в процессе решения которых они самостоятельно овладевают умениями и навыками.

Пользуясь вышеуказанными активными методами в обучении студентов машиностроительного института и именно студентов тех направлений, которые являются начинающими в изучении иностранного языка, мы можем с уверенностью сказать то, что эти методы действительно являются целесообразными. Так как:

во-первых, эти методы не вынуждают студентов нефилологического направления выполнять непонятные задания для них;

во-вторых, они (активные методы) действительно являются увлекательными, так как при их помощи практические занятия становятся наиболее интересными для студентов, потому что можно использовать игры или же мозговой штурм, исходя из мировоззрения, знания и умения студентов.

Отсюда следует, данные методы являются инновационными, что является важнейшей задачей вуза на современном этапе при подготовке высококвалифицированного спе-

¹ Абрамова И.Г. Активные методы обучения в системе высшего образования. М., «Гардарика», 2008, 368 с.

² Голубцова М.С. Активные методы обучения как способ повышения качества профессионального образования. Академия педагогических идей «Новация». Серия: Студенческий научный вестник. 2015, № 01 (май), АРТ 01. 0,4 п. л. URL: <http://akademnova.ru/page/875550>.

циалиста, компетентного не только в профессиональном, но и в социально-психологическом отношении.

Традиционный образовательный процесс в вузе дает студентам учебные знания, но привязка этих знаний к конкретной профессиональной деятельности происходит эпизодически, например, во время курсовой, преддипломной или производственной практики. Таким образом, овладение студентом реальными профессиональными знаниями и качествами в этих условиях является процессом сложным. Инновационное же образование ориентировано на формирование знаний в процессе освоения. При подготовке специалистов автомобилестроения целесообразно использовать:

- *семинары-диспуты* (предполагает высокую умственную активность, прививает умение вести полемику, обсуждать проблему, защищать свои взгляды и убеждения, лаконично и ясно излагать мысли);

- *дискуссии* (основывается на взаимном обучении при совместной работе учащихся в малых группах).

Но также следует отметить, что традиционный метод обучения имеет свои преимущества в обучении студентов нефилологического направления. Студенты поступают в вузы по своим желаниям и знаниям. Существуют такие направления в машиностроительном институте, при поступлении к которым не требуется знание иностранного языка. Здесь традиционный метод наиболее эффективен по сравнению с другими методами, так как начальную базу нужно строить, основываясь на правильном построении предложения, использовании слов в общих значениях, затем переходить на терминологию. Чтобы улучшить эффективность обучения при помощи традиционного метода, рационально использовать такие инновационные технологии, как дидактические игры, мозговую атаку, групповые дискуссии.

При обучении студентов по направлению «материалостроение» традиционный метод даёт наибольший результат. Студенты на начальных стадиях занимаются изучением слов и их переводов, чтением текстов и составлением к ним вопросов и ответов, пересказом, составляют и учат топики. С такими студентами невозможно переходить на *Listening task* сразу, на *Speaking tasks* переходят постепенно по традиционному методу.

Результаты экспериментов, проведенных в течение 3 лет, в обучении студентов технических вузов показывают, что постепенный переход к сложному результативен на 80%. Отсюда следует, что будет разумно составлять учебные программы и соответствующие учебные пособия, исходя из понимания и восприятия студентов.

Использование интерактивных технологий не только улучшает результат восприятия, но и подводит студентов к осмыслению, с одной стороны, трудностей, характерных для ситуации межличностного общения, а с другой – к освоению условий и факторов, благоприятствующих общению, что сказывается на формировании коммуникативной компетентности.

Особенностью интерактивных технологий обучения является то, что их практическое использование возможно только посредством совместной деятельности преподавателя и студента. Для них характерно:

- принудительная активизация мышления обучаемого, т.е. он должен быть активным независимо от сиюминутного собственного желания;

- обеспечение постоянной вовлеченности студентов, слушателей в учебный процесс, так как их активность должна быть достаточно устойчивой и порой длительной;

- самостоятельная выработка решений, повышенная степень мотивации и эмоциональности обучаемых;

- постоянное взаимодействие всех присутствующих на занятиях в процессе диалогических форм организации обучения;

- проявление рефлексивной самоорганизации как преподавателя так и студента.

Полагаем, что именно интерактивные технологии как нельзя лучше вписываются в теорию и практику современного обучения, так как в их основе лежат активные взаимодействия, позволяющие студенту быть не просто участником занятий, а субъектом учебного процесса, и что немаловажно – субъектом реальной коммуникативной деятельности, способствующей внутреннему побуждению к овладению знаниями и креативному развитию.¹

С целью повышения коммуникативной активности обучающихся машиностроительного института нашей кафедрой «Языки» были разработаны курсы «Speaking club», «Debate», «Movie review», «Book review». Данные курсы дают свои результаты, и особенно следует отметить «Debate». Как показывают наблюдения, на курсах студенты обмениваются своими знаниями не только языка, но расширяют мировоззрения.

Кроме того, получаем хорошие результаты от практик, проходящих на заводах и предприятиях. Здесь уместно дополнительно работать с преподавателями языков, так как они работают с будущими специалистами.

Исходя из запросов и требований к специалисту со стороны работодателя, подготовка студентов к будущей работе со знаниями иностранных языков повышает эффективность рабочего процесса.

Шеров Закир (УрГУ)

ДИФФЕРЕНЦИРОВАННАЯ МЕТОДИКА ТРЕНИРОВКИ СТУДЕНТОВ В БЕГЕ НА КОРОТКИЕ ДИСТАНЦИИ НА ЭТАПЕ УГЛУБЛЕННОЙ СПЕЦИАЛИЗАЦИИ

***Аннотация.** Ушбу мақолада чуқур ихтисослашув босқичида қисқа масофага югурувчиларга машгулот жараёнида табақалаштириш методикасини қўллаш тўғрисида фикр юритилади.*

***Аннотация.** В статье приведены экспериментальные данные, подтверждающие эффективность разработанной дифференцированной методики тренировки спринтеров в зависимости от их индивидуальных особенностей.*

***Annotation.** The article presents experimental data confirming the effectiveness of the developed differentiated method of training sprinters, depending on their individual characteristics.*

***Калим сўзлар:** табақалаштириш методи, қисқа масофага югурувчи, чуқур ихтисослашув, машгулот жараёни.*

***Ключевые слова:** дифференцированная методика, бег на короткие дистанции, углубленная специализация, тренировочный процесс.*

***Key words:** differentiated techniques, sprint, in-depth specialization, training process.*

Актуальность. Непрерывный рост спортивных достижений и все возрастающая конкуренция на мировой арене обуславливают необходимость в дальнейшем совершенствовании системы подготовки спортсменов.

Одним из условий эффективной подготовки резервов легкоатлетического спорта является планомерная многолетняя тренировка, предполагающая строгую последовательность постановки в решении задач, выбора средств и методов, допустимых тренировочных нагрузок в соответствии с возрастными особенностями и уровнем подготовленности занимающихся.¹

¹ Ачаповская, М.З. Использование активных методов обучения для проведения практических занятий: метод. Рекомендации. Минск, 2010, 103 с.

¹Квашук П.В. Дифференцированный подход к построению тренировочного процесса юных спортсменов на этапах многолетней подготовки. Дис. ...д-ра пед. наук, Москва, 2003.

Дальнейшее повышение эффективности тренировочного процесса и совершенствование системы спортивной тренировки в легкой атлетике, вызывает необходимость систематического анализа контроля технической и физической подготовленности и на этой основе индивидуализацию тренировочного процесса на различных этапах годового цикла тренировки. Поэтому, в целях дальнейшего совершенствования методики подготовки бегунов на короткие дистанции, необходимо выявить основные факторы, способствующие росту спортивных результатов на этапе углубленной специализации.

В то же время отмечается, недостаточное количество исследований по вопросам обоснования дифференцированного подхода в подготовке спринтеров с учетом индивидуальных особенностей спортсменов. Н.А.Султанов (1979) дифференцировал методику подготовки спринтеров на основе выявленных различий в физическом развитии, физической и технической подготовленности спортсменов 17–19 лет, специализирующихся в беге на 100 и 200 метров. Однако со студентами, специализирующимися на коротких дистанциях, такие исследования не проводились более 20 лет.¹

Практика работы в вузе показывает, что часто в секцию легкой атлетики приходят студенты с низким уровнем физической подготовленности, ранее не занимавшиеся спортом. При этом отсутствие научно-обоснованных программ приводит к тому, что в большинстве неспециализированных вузов уже на первых этапах подготовки применяются средства и методы, характерные для спринтеров высокой квалификации, в достаточно высоких объемах. Это приводит к тому, что при достижении спортсменами результата на уровне 1 и 2 разряда, в дальнейшем не улучшаются их показатели.

В связи с этим данная проблема остаётся открытой и не теряет своей актуальности по многим важным теоретическим, педагогическим и оздоровительным направлениям.

Цель работы состоит в усовершенствовании дифференцированной методики тренировочного процесса на основе выявленных различий в физическом развитии, физической и технической подготовленности бегунов на короткие дистанции на этапе углубленной специализации.

Результаты исследования и их обсуждение. Цель организованного и осуществленного нами педагогического эксперимента состояла в том, чтобы на основе объективной научной информации об индивидуальных особенностях спортсменов усовершенствовать дифференцированную методику тренировки студентов спринтеров на этапе углубленной специализации и тем самым способствовать оптимизации процесса подготовки в целом и, следовательно росту спортивных достижений. Выбор цели предопределил и организационную сторону педагогического эксперимента, в котором приняли участие студенты-бегуны на короткие дистанции 18–22 лет Ургенчского государственного университета.

При составлении индивидуальных тренировочных программ мы исходили из имеющихся рекомендаций авторов (Ю.В.Верхошанский, В.В.Кузнецов, В.В.Петровский, С.Х.Манжуев, 1983)

Учитывая тот фактор, что возрастной диапазон 17–18 лет связан с этапом подготовки, направленным на углубленную тренировку в избранном виде, мы выбрали содержание и направление нашего эксперимента. Именно в этом возрасте после нескольких лет специализированной тренировки, можно с большой степенью достоверности судить о способностях к спринту вообще и на основе индивидуальных особенностей прогнозировать успешность специализации на одной или на обеих дистанциях спринтерского бега.

Все студенты-спринтеры были разделены на 2 группы контрольную и экспериментальную. Группы были уравнены по спортивному результату в беге на 60, 100, 200 и 400 метров. До педагогического эксперимента у всех спортсменов методом разностороннего

¹ Султанов.Н.А Обоснования дифференцированной методики тренировки бегунов на 100 и 200 метров в связи с их индивидуальными особенностями. Автореферат... канд. пед. наук, М., 1979.

тестирования были выявлены особенности физического развития, физической подготовленности, психофизиологические особенности.

На основе комплексного разностороннего тестирования были выявлены уровни физической и технической подготовленности, особенности физического развития и психофизиологические особенности студентов спринтеров, что позволило составить предварительный прогноз успешности их узкой специализации.

Таким образом, полученные результаты проведенных экспериментальных исследований позволили заключить, что:

- принципиально возможно прогнозировать преимущественную узкую беговую специализацию спринтеров на основе их индивидуальных особенностей физического развития физической и технической подготовленности, психофизиологических показателей.

Преимущественная предрасположенность к беговой специализации реализуется у спринтеров только в случае дифференцированного подхода к выбору основных тренировочных средств и методов, подхода, опирающегося на выявленные индивидуальные особенности спортсменов в связи с предполагаемой узкой специализацией. Интересно отметить, что даже выборочное тестирование спринтеров дополнительной контрольной группы показало, что предрасположенность к беговой специализации реализуется только в случае использования средств и методов тренировки, соответствующих выявленным индивидуальным особенностям спортсменов.

Данные проведенного нами педагогического исследования позволили экспериментально, то есть доказательно обосновать некоторые положения, ранее высказанные гипотетически.

В частности, мы экспериментально подтвердили высказывания В.В.Петровского (1973) Д.П.Ионова и Г.И.Черняева (1974), В.П.Филина и Б.И.Табачника (1975), Р.Д.Людско (1976), Н.А.Султанова (1979) о том, что назрела настоятельная необходимость в дифференцированном подходе в процессе отбора и методики тренировки бегунов на 100 и 200 и 400 метров.

Для определения эффективности применения бега на коротких и длинных отрезках, а также бега с переменной скоростью для **специальной выносливости бегунов на 200 метров** тренировочная нагрузка в трех группах была одинакова и направлена на комплексную подготовку бегунов, различаясь лишь в упражнениях на развитие специальной выносливости. Характер и объем упражнений для развития специальной выносливости в группе «А» на тренировочных занятиях применялся бег на отрезках 20–100 м с интенсивностью 90–100% от максимальной; спортсмены группы «Б» – повторный бег на отрезках 100–300 м с интенсивностью 75–85% от максимальной, спортсмены группы «В» – бег с переменной скоростью на отрезках от 100 до 300 м.

Определяющим критерием для оценки уровня специальной выносливости являлся результат в беге на основную соревновательную дистанцию – 200 м. кроме того, анализировалась динамика спортивных результатов на дистанции 30–300 м, а также уровень развития основных физических качеств (см. таблицу 1).

Таблица 1

Динамика физической подготовленности бегунов за время педагогического эксперимента

Контрольные упражнения	Группы	Исходные Данные	Конечные данные
30 м с ходу (сек)	А	3,15	2,85
	Б	3,10	3,00
	В	3,18	2,90
30 м с низкого старта	А	4,15	3,90
	Б	4,05	4,00

	В	4,20	3,95
100 м	А	11,35	10,80
	Б	11,20	11,10
	В	11,40	10,85
	В	11,40	10,85
150 м	А	17,30	16,60
	Б	17,20	16,60
	В	17,40	16,10
	В	17,40	16,10
200 м	А	23,20	22,40
	Б	23,10	22,50
	В	23,30	21,90
	В	23,30	21,90
300 м	А	38,50	37Ю00
	Б	38,30	36,50
	В	38,40	35,50
	В	38,40	35,50
Тройной прыжок с места	А	8,20	8,90
	Б	8,35	8,80
	В	8,00	8,90
	В	8,00	8,90
Пятерной прыжок с места	А	12,50	14,60
	Б	12,65	14,40
	В	12,30	14,70
	В	12,30	14,70
Десятерной прыжок с места	А	26,40	29,00
	Б	26,50	29,20
	В	26,60	29,50
	В	26,60	29,50

Особый интерес представляет динамика развития физических качеств бегуна, тренировавшихся по разным режимам. Так в группе А у спортсменов, применявших бег с околопредельной скоростью на коротких отрезках, наблюдались в результате двухлетнего эксперимента, достоверные улучшения результатов в беге на 30 м с/х, 30 м сн/с, на 150 м. в группе А значительно вырос уровень скоростно-силовых качеств.

Таким образом, можно констатировать, что указанный режим тренировки в группе А благоприятно воздействует на развитие скоростных качеств, несколько увеличивая максимальную скорость бега и существенно стабилизируя ее на более длинном отрезке дистанций. Применение тренировочных режимов, в которых широко используется бег с околопредельной скоростью на коротких отрезках, способствует развитию скоростных возможностей. Увеличение скорости на всей дистанции с помощью использования на тренировочных занятиях максимальной интенсивности бега на коротких отрезках было отмечено и ранее многими авторами.

Установлено, что применение бега с околопредельной интенсивностью на коротких отрезках способствует существенному увеличению спортивного результата в беге на 100 м, но не оказывает значительного влияния на развитие специальной выносливости в беге на 150, 200 и 300 м.

В группе Б у спортсменов, применявших на занятиях бег на длинных отрезках, в конце эксперимента были выявлены достоверные различия результатов в беге на 100, 150, 200, и 300, а также достоверное увеличение результатов в пятерном прыжке. Изменены скорости в беге на 30 м с хода и 30 м с низкого старта не наблюдалось. По всей вероятности, сдвиги в беге на 100 м происходят благодаря улучшению нервно-мышечной координации или некоторых компонентов техники спринтерского бега. Улучшение результатов в беге на 200 м произошло, очевидно в связи с увеличением выносливости бегунов. Таким образом, можно считать, что применение бега на длинных отрезках со скоростью 75–85% от максимальной повышает общую тренированность спринтера, хорошо развивает специальную выносливость, но незначительно влияет на развитие скоростных качеств.

Спортсмены группы В, применявшие в тренировочных занятиях бег с переменной скоростью, статистически достоверно улучшили результаты по всем показателям программы педагогического тестирования. Можно полагать, что применение бега с переменной

ной скоростью в процессе преодоления тренировочного отрезка позволяет поднять уровень как абсолютной скорости, так и специальной выносливости.

Улучшение спортивного результата на 150, 200 и 300 м в группе В свидетельствует о наибольшем возрастании уровня специальной выносливости и эффективности применения для ее роста бега с переменной скоростью.

Воспитанию специальной выносливости необходимо уделять особое внимание в подготовке спринтеров высокой квалификации. Причем наибольший эффект для бегунов на 200 м принесет рациональное применение бега с переменной скоростью на удлиненных отрезках.

Наиболее информативным тестом для определения уровня развития специальной выносливости бегуна на 200 м является время, показанное им на отрезках 150 и 300 м.

Повторное пробегание отрезков длиной от 200 до 300 м с интенсивностью 75–85% от планируемого результата спортсмена в соревновательном сезоне оказывает существенное влияние на уровень развития специальной выносливости.

Таблица 2

Изменение показателей специальной беговой подготовленности и соревновательной деятельности у спринтеров экспериментальной и контрольной групп

Параметры	Группы	Экспериментальная группа			Контрольная группа			Разница прироста 1-2	Р
		Исходные данные $x \pm \sigma$	Конечные данные $x \pm \sigma$	Прирост 1 $x \pm \sigma$	Исходные данные $x \pm \sigma$	Конечные данные $x \pm \sigma$	Прирост 2 $x \pm \sigma$		
У максим. м/с	Муж	9,84±0,19	10,74±0,16	0,90±0,18	9,89±0,18	10,39±0,12	0,50 ±0,10	0,40	<0,01
	Жен	9,02±0,27	9,65±0,23	0,63±0,14	9,07±0,25	9,46±0,17	0,39±0,11	0,24	<0,01
60 м с/х (сек)	Муж	6,34±0,10	5,68±0,09	0,66±0,12	6,34±0,11	5,94±0,09	0,40±0,11	0,26	<0,05
	Жен	7,40±0,23	6,53±0,16	0,87±0,13	7,42±0,19	6,83±0,15	0,59±0,12	0,28	<0,05
150 м (сек)	Муж	17,72±0,47	15,66±0,44	2,06±0,42	17,60±0,37	16,17±0,36	1,43±0,30	0,63	<0,05
	Жен	19,15±0,43	16,92±0,47	2,23±0,48	19,25±0,42	17,82±0,44	1,43±0,31	0,80	<0,01
Длина шага (м)	Муж	2,27±0,03	2,31±0,03	0,04±0,02	2,28±0,02	2,30±0,03	0,02±0,02	0,02	>0,05
	Жен	2,06±0,03	2,09±0,03	0,03±0,02	2,03±0,03	2,06±0,04	0,03±0,02	-	<0,05
Частота шагов (ш/с)	Муж	4,33±0,17	4,64±0,16	0,31±0,11	4,34±0,15	4,52±0,16	0,18±0,08	0,13	<0,05
	Жен	4,38±0,14	4,62±0,12	0,24±0,10	4,4±0,15	4,59±0,14	0,12±0,08	0,13	<0,05
Бег на 100 м (с)	Муж	10,84±0,11	10,59±0,09	0,28±0,12	10,88±0,09	10,78±0,09	0,10±0,09	0,18	<0,05
	Жен	11,72±0,19	11,40±0,14	0,32±0,17	11,75±0,18	11,63±0,16	0,12±0,16	0,20	<0,05
Бег на 200 м (с)	Муж	22,08±0,21	21,60±0,19	0,48±0,20	22,14±0,19	21,92±0,20	0,22±0,19	0,25	<0,05
	Жен	24,18±0,39	23,54±0,28	0,64±0,34	24,47±0,35	24,13±0,33	0,34±0,33	0,30	<0,05

Исследование средств беговой подготовки, осуществленное на основе изучения индивидуальных записей в дневниках спортсменов в беге на 400 м с разной квалификации, показало, что повышение спортивного мастерства обеспечивается в первую очередь увеличением порционного вклада бега в зоне максимальной и субмаксимальной мощности.

Таблица 3

Распределение средств беговой подготовки у спортсменов в беге на 400 м разной квалификации

Тренировочные средства	Объем бега за период ноябрь-май (28 недель)					
	Мастера спорта		КМС – 1 разряд		2 разряд	
	км	% от общего объема	км	% от общего объема	км	% от общего объема
Бег на отрезках до 100 м с интенсивностью 90–100%	22,2	4,5	14,7	2,9	12,5	2,5
Бег на отрезках свыше 100 м с интенсивностью 90–100%	22,8	4,6	12,4	2,4	16,1	3,2
Интенсивностью 80–90%	73,5	14,8	33,6	6,6	36,6	7,4
Интенсивностью 70–80%	56,4	11,4	141,8	27,7	168,3	33,9
Восстановительный бег	321,1	64,7	308,5	60,4	263,0	53,0

Сумма общего бега	495,6	100,0	511,1	100,0	496,1	100,0
Бег в затрудненных и облегченных условиях	10,7	2,2	8,0	1,6	3,8	0,8
Количество тренировочных занятий	177		159		154	

Так, объем бега с интенсивностью 80–90% от максимальной скорости у группы спортсменов кандидатов в мастера спорта – 1 разряда составляет 6,6% от общего объема, а у мастеров спорта – 14,8%. Объем же бега с интенсивностью 90–100% у этих групп соответственно составляет 5,3 и 9,1%.

Доля тренировочной работы выполняемой в затрудненных и облегченных условиях подготовки квалифицированных и высококвалифицированных спортсменов, занимает весьма малый удельный вес в общем объеме тренировочных средств, что составляет 0,8 – 2,2% от средств беговой подготовки.

Таким образом, резервы повышения спортивного мастерства на основе методических подходов использования вариативного воздействия практически не используются.

Выводы. Анализ выступлений ведущих спортсменов спринтеров, участвующих на соревнованиях по легкой атлетике по программе различного масштаба, свидетельствует о тенденции к узкой соревновательной специализации спортсменов на одной из трех спринтерских дистанций (100, 200 и 400 метров). Данные педагогического эксперимента позволяют говорить о принципиальной возможности прогнозировать преимущественную беговую специализацию спринтеров на основе их индивидуальных особенностей физического развития, физической и технической подготовленности, психофизиологических показателей.

Преимущественная предрасположенность к беговой специализации реализуется у спринтеров только в случае дифференцированного подхода к выбору основных средств и методов тренировки, избранных с учетом выявленных индивидуальных особенностей спортсменов в связи с предполагаемой специализацией.

Abdujabborova Kamola (teacher of academic lyceum under UzSWLU)

KEY FACTORS AFFECTING LANGUAGE ACQUISITION DEVELOPMENT OF EFL LEARNERS

Аннотация. Мақолада чет тилини ўрганиш жараёнида ўрганиш усули ва стратегияси каби ёш психологик хусусиятларининг таъсирини англаш ва эътиборга олишининг муҳимлиги муҳокама этилади. Мақолада синфхоналарда ўқувчиларга инглиз тилини ўқитишда уларнинг ўрганиш усуллари, стратегияси ва ёши каби эҳтиёжлари ҳисобга олиншини тавсия этилади.

Аннотация. В статье обсуждается важность учета влияния таких психологических характеристик учащегося, как возраст, стиль обучения и стратегия обучения в процессе обучения иностранному языку. Развивается точка зрения на то, что предпочтения в стиле, возрастные факторы и вопросы стратегии обучения, должны приниматься во внимание при обучении английскому языку студентов в классах с английским языком обучения.

Annotation. The article discusses the importance of recognizing and considering the impact of learner characteristics such as age, learning style and learning strategies on successful language acquisition. It develops the viewpoint that learners' specific learning needs such as style preferences, age factors and learning strategy specifications should be taken into account while teaching English to students in the EFL classrooms.

Калит сўзлар: чет тил эгаллаш, ёш психологик хусусият, ўрганиш усули, ўрганиш стратегияси.

Ключевые слова: усвоение иностранного языка, особенности психологии молодых, стили обучения, стратегии обучения.

Key words: foreign language acquisition, age factors, learning styles, learning strategies and motivation.

There are some key factors influencing successful language acquisition in the procedure of language learning and teaching. These factors are mostly composed of some basic learner characteristics including personality, aptitude, motivation, learning styles and strategies and the factor of age. From the perspective of age, it should be specifically noted that the relationship between age and success in second language acquisition is a complex and controversial subject matter dealt with in the research of language acquisition study.¹

In our opinion, it is important to clarify the concept of language acquisition at this point. The terms “language acquisition” and “language learning” are widely used in methodology, however, they carry different meanings and mostly understood in different senses. For example, Longman Dictionary of Language Teaching and Applied Linguistics defines these terms in the following way: **language acquisition (n)**-the learning and development of a person’s language. The learning of a native first language is called first language acquisition, and of a second or foreign language, second language acquisition. Some theorists use “learning” and “acquisition” synonymously. Others maintain a contrast between the two terms, using “learning” to mean a conscious process involving the study of explicit rules of language and monitoring one’s performance, as is often typical of classroom learning in a foreign language context, and using “acquisition” to refer to a non-conscious process of rule internalization resulting from exposure to comprehensible input when the learner’s attention is on meaning rather than form, as is more common in a second language context.

Still others use “acquisition” only with reference to the learning of one’s first language. Moreover, Stephen Krashen also claims that there is a clear distinction between acquisition and learning. To be more concise, the former is subconscious and anxiety free, whereas learning is a conscious process where separate items from the language are studied and practiced in sequence. Krashen also suggests that teachers should concentrate on acquisition rather than learning and that the role of the language teacher should be to provide the right kind of language exposure, namely **comprehensible input** (that is, language that the students understand more or less, even if it is a bit above their own level of production). From these arguments it is clear that the relationship between age and language acquisition is so interrelated that it is important for teachers to be aware of this so that they can choose the right choice of language teaching methods, approaches and techniques.

In addition to the age factor influencing the language acquisition process, there are other key issues of teaching individuals a foreign language that should be taken into consideration during the teaching procedure. In this connection, it should be highlighted that learning styles and strategies are considered to be the most essential points to which English language teachers should pay much attention when they teach students a language. It is an irrefutable fact that the way students learn is different, therefore English language teachers should have the necessary skills for dealing with different learning styles and strategies in the classroom so as to enable their students to learn most efficiently according to their learning style and strategy preferences. The terms learning styles and learning strategies can be confusing. According to the standard definition, learning styles refer to “an individual’s natural, habitual, and preferred ways of absorbing, processing and retaining new information and skills”. From this definition it is clear that every learner has their own way of learning something new and they apply them in the process of learning.¹

¹ Rebecca L. Oxford “Language Learning Strategies”. Oxford, 1990, p. 9.

¹ Reid “Language Learning Styles and Strategies”. Oxford Journals, 1995, p. 8.

These learning styles seem to be the root of the effectiveness and success of their learning. Therefore, the English language teachers' interest in learning styles has dramatically increased in recent years. Furthermore, in the last decade the number of the works specifically devoted to learning styles and English language teaching such as Reid , Kinsella , Oxford , and Oxford and Anderson has increased significantly. The perceptual learning styles such as visual, auditory, kinesthetic, and tactile are the most prevalent types of learning styles. However, they are only one piece of a much larger learning-style picture. Therefore, it is important to see the different learning styles as connected because learners will have more than one learning style. In addition, different tasks may be approached in different ways, more than one learning style can be significant to accomplish a given task. The following three broad categories of learning styles have been regarded as the best taxonomy working well for English language teachers.¹

Table 1

Learning Style Classification for the Second Language Classroom		
Cognitive styles	Sensory styles	Personality styles
Field Dependent —learns best when information is presented in context. They are often more fluent language learners	1-Perceptual: Visual —learns best when there is visual reinforcement such as charts, pictures, graphs, etc.	Tolerance of Ambiguity: refers to how comfortable a learner is with uncertainty; some students do well in situations where there are several possible answers; others prefer one correct answer
Field Independent – learns most effectively step-by-step and with sequential instruction. They are often more accurate language learners	Auditory – learns more effectively by listening to information	Hemisphere Dominance: Left-brain dominant learners tend to be more visual, analytical, reflective and self-reliant
Analytic – works more effectively alone and at his/her own pace	Tactile – learns more effectively when there is an opportunity to use manipulative resources	Right – brain dominant learners tend to be more auditory, global, impulsive and interactive
Global – works more effectively in groups	Kinesthetic – learns more effectively when there is movement associated with learning	
Reflective – learns more effectively when they have time to consider new information before responding	2-Environmental: Physical – sensitive to learning environment, such as light, temperature, furniture	
Impulsive – learns more effectively when they can respond to new information immediately; as language learners , they are risk takers	Sociological – sensitive to relationships within the learning environment	

¹ Zolton Durnyei. The psychology of the language learner individual differences in second language acquisition. New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Inc., 2005, 270 p.

It is clear from the content of the table that style preferences of learners should be recognized and taken into account by teachers while they select appropriate teaching methods and approaches to teach them effectively. Therefore, it should be particularly highlighted that in order to recognize different styles in their learners and create lesson plans and classroom activities that address these varied styles, teachers should have certain knowledge of the general categories of learning styles. The main reason for this is that every student in the classroom will have cognitive, sensory, and personality type learning styles.

However, learning strategies are different from learning styles. Learning strategies refer to “characteristics we want to stimulate in students to enable them to become more proficient language learners.” Firstly, it should be stressed that strategies are important to a given task. To be more precise, strategies are chosen in conformity with the task set by the teacher. For example, teachers usually ask learners to make a presentation on a specific topic that they have recently discussed in a language classroom. According to the given task, students should present and reveal the main assumptions of the topic.¹

To deal with this particular task learners apply a cognitive strategy, auditory representation in particular. Strategies are specific means that learners use to learn or improve their language. There are many different kinds of learning strategies, depending on the context and tasks. Therefore, it is expedient to focus on the general learning strategies. In the cognitive academic language learning approach, Chamot and O’Malley (1994) identified some general learning strategies (see the 2nd-table) that contribute to second language students’ success in academic and classroom environments. The general learning strategies are important for all language learners in formal classroom environments. General learning strategies are classified into three broad areas: metacognitive (i.e., strategies to help students think about their own learning), cognitive, and socio-affective.²

In conclusion, the following implications and final reflections can be drawn:

Learner characteristics such as age, learning styles and learning strategies play a significant role in language acquisition development;

Teaching methods, techniques and strategies should be adapted and based on the learner needs such as age, learning style and strategies;

Learner peculiarities in terms of their learning styles, strategies and age factors should be taken into consideration in order to promote success in EFL classrooms

¹ Rebecca L. Oxford “Language Learning Strategies”. Oxford, 1990, p. 9.

² David Nunan “Language Teaching Methodology”. Prentice Hall, 2003, p. 272.

**Turdiyeva Hulkar Komilovna (Alisher Navoiy nomidagi
O'zbek tili va adabiyoti universiteti, "Sharq tillari" kafedrası o'qituvchisi)
NUTQIY AKT LINGVOPRAGMATIKASI: FORS VA O'ZBEK TILLARIDA
XAYRLASHUV BIRLIKLARI**

Annotatsiya. Maqolada nutqiy aktda fors va o'zbek tillaridagi xayrlashuv birliklari lingvopragmatik tadqiq qilinadi. Ularni o'zaro solishtirish, tahlil qilish, umumiy fikrlarni bayon qilish vazifalari belgilandi. Tadqiqot usullari tadqiqot nazariy uslubi tahliliy: har bir obyektни imkon qadar batafsil yoritib, ularni nazariy tahlil qilish; qiyosiy: o'rganilgan masalalarni o'zaro qiyoslab, o'xshashligi va farqlarini, umumiyliги va alohidaligini aniqlash; empirik uslub jihatdan kuzatuv: xayrlashuv birliklari aks etgan birliklarni jonli va yozma suhbatlardan va OAVda kuza-tish kabilardan iborat. Birliklarda pozitiv va negativ feysning (hurmat ifodasi) aks etishi hamda lingvistik, pragmatik va semantik jihatdan tahlil etildi.

Аннотация. В статье с лингвопрагматической точки зрения обсуждаются персидские и узбекские фразы прощания. Намечены задачи их сравнительного анализа, обобщения изложенного метода. Метод исследования имеет теоретический и эмпирический характер такой, как анализ данных как можно более подробный, сравнение нескольких данных с учётом специальных критериев для поиска сходств и различий; метод эмпирических наблюдений используется для наблюдения за реальными и виртуальными СМИ, а также за повседневными коммуникациями. Речевые единицы были проанализированы с лингвистической, прагматической и семантической точки зрения с учетом положительного и отрицательного лица (проявление вежливости).

Annotation. In this article Persian and Uzbek leave taking units will be discussed linguapragmatically. The tasks of comparing, analyzing, summarising the general approach of the theories were accomplished. Method of research has theoretical and empiric character such as analyzing the data as detailed as possible; comparing the several data considering special criterias to find similarities and differences; empiric observing method is used to conduct an observation over real and virtual mass-media, also daily life communications. Speech units were analyzed linguistically, pragmatically and semantically considering positive and negative face of politeness theory.

Kalit so'zlar: lingvopragmatika, xayrlashuv, nutqiy akt, nutqiy etiket, taorif.

Ключевые слова: лингвопрагматика, прощание, речевой акт, речевой этикет, таариф.

Key words: lingua-pragmatics, leave taking, speech act, speech etiquette, taarif.

Kirish. Tilshunoslikda pragmatika sohasi hozirgi kunda yangi hamda dolzarb mavzu bo'lib, ikki tilni chog'ishtirib tahlil qilish tadqiqot samaradorligini oshiradi. Maqolada xayrlashuv nutqiy aktlaridagi taorif (nutqiy etiket birliklari) fors va o'zbek tillari lingvopragmatik tadqiq qili-nadi.

Eron va O'zbekiston madaniyati ko'p asrlardan beri bir-biriga mushtarak ekanligi tarixdan ma'lum. Fors madaniyati va o'zbek madaniyatidagi o'xshashliklar orasida ham tafovutlar, fors tilidagi variant o'zbek tilida butunlay teskari ma'noni ifodalashi mumkinligi yoki, aksincha, holatlar izlanishlarimizda o'z isbotini topdi. Bir millatda ehtirom belgisi sifatida qabul qilingan tushuncha boshqa bir mamlakatda butunlay aksi, qo'pollik tushunchasini ham berishi mumkin. Bunda batafsil lingvopragmatik tadqiqotga muhtojlik seziladi.

Nutqiy etiket birliklari bo'yicha Eron tilshunosligida Keshavarz¹ (1988, 1993: murojaat etish atamallari), Hosseini² (2009, ikki suhbatdosh o'rtasidagi mulozamat), Nanbaksh³ (2011, 2012: Eron jamiyatida til qo'llanilishi va xushmuomalalik qoidalari, Beeman⁴ (1986), Koutlaki⁵ (2002), Sharifian⁶ (2011), Sahragard⁷ (2011) kabi tadqiqotchilar izlanishlar olib borganlar.

O'zbek tilshunosligida esa Sh.Iskandarova⁸ ("O'zbek nutqi odatining muloqot shakllari"), A.Mo'minova⁹ ("O'zbek nutq etiketi: "Siz" va "Sen"ning ifodalanishi"), H.Hojiyeva¹⁰ ("O'zbek tilida hurmat maydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyati") kabi tilshunoslar mazkur mavzuga o'z tadqiqotlari bilan hissa qo'shganlar. Lekin xayrlashuv nutqiy aktiga bag'ishlangan mufassal tadqiqot hali kuzatilmadi.

Insonlar xayrlashayotganda "xayr" ma'nosidagi bir xil ma'noli ekvivalentlar jahonning deyarli hamma tilida bor (Good-bye (inglizcha); Досвидания (ruscha); Sampai jumpa (indonezcha); じゃまた Ja mata (yaponcha) va h.k.). Ammo ba'zi xalqlar mentalitetidan kelib chiqib, qiziqarli farqlarni ko'rish mumkin. Bunda dinning nutqga ta'siri va axloq me'yorlarining ifodasini ko'rish mumkin. Masalan, ingliz tilida "Goodbye" – "God be with you" – "Xudo siz bilan bo'lsin". Ispan tilidagi xayrlashuv so'zi "Adios" – "Xudoga" (topshirdim); musulmon xalqlarda "Assalom-u alaykum va rahmatulloh-u barokatuh" – Alloh sizga tinchlik, rahm va baraka bersin", fors tilida خُدا حافظ (Xoda hafez) "Xudo asrasin!" xayrlashuv so'zlarining ildizlari din ta'limotlari bilan bog'liqligini anglash mumkin. Shuningdek, yaxshi tilak bildirish, jumladan, ko'pgina tillarda mavjud "safaringiz bexatar bo'lsin", "kuningiz xayrli bo'lsin", "sog'ayib keting" ma'nolarida qo'llanuvchi xayrlashuv iboralarini hamda so'zlovchi tinglovchiga nisbatan nutqiy etiketni ifodalash uchun o'zini pastga urish variantlarini ham kuzatish mumkin. Misol o'rnida forslardagi قربونت برم (qorbunet berām) xayrlashuv iborasi ma'nosi "Qurboningiz bo'lay", ital-yanlardagi "Ciao!" so'zi etimologiyasi "Men sizning qulingizman" degan ma'noni ifoda etadi.

Fors tilida ham, o'zbek tilida ham suhbatni birdan tamomlash, to'satdan xayrlashish hurmatsizlik sanaladi. Shuning uchun suhbat yakuniga ishora sifatida "xayrlashuv kalitlari"dan foydalanadilar.

Tadqiqot metodi. Tahliliy (har bir obyektini imkon qadar batafsil yoritib, ularni nazariy tahlil qilish), qiyosiy (o'rganilgan masalalarni o'zaro qiyoslab, o'xshashligi va farqlarini, umumiylik va alohidaligini aniqlash) va empirik-kuzatuv (xayrlashuv aktlari aks etgan birliklarni jonli va yozma suhbatlardan va OAV vositasida kuzatish).

Tadqiqot natijalari. از دیدن شما خیلی خوشحال شدم (az didān-e šoma xeyli xoshhāl šodām) "Sizni ko'rganimdan xursandman", 11 از ملاقاتتان خیلی خوشحال شدم (az molaghatetan xeyli xoshhāl šodām) "Siz bilan uchrashib juda xursand bo'ldim"ga javoban من (bānde) هم همچنين (mān (bānde) hām hāmçenin)/mānām hāmçenin/"Men (qulingiz) ham shunday" (Men ham xursandman) deb

¹ Keshavarz M. 1988: Forms of address in post-revolutionary Iranian Persian: A sociolinguistic analysis. *Language in Society* 17:565-575.

² Azar Hosseini Fatemi. Delving into the Speech Act of Accusation: A case of Persian and English newspapers and magazines. www.researchgate.net

³ Nanbaksh G. (2011). Persian Address Pronouns and Politeness in Interaction. PhD. dissertation, University of Edinburgh.

⁴ Beeman W.O., (1986). *Language, Status, and Power in Iran*. Bloomington: Indiana University Press.

⁵ Koutlaki S.A. (2002). Offers and expressions of thanks as face enhancing acts: ta'e'arof in Persian. *Journal of Pragmatics* 34 (12), p. 1733 – 1756.

⁶ Farzad Sharifian. The Persian cultural schema of shekasteh-nafsi. A study of compliment responses in Persian and Anglo-Australian speakers. Monash University, Melbourne. John Benjamins Publishing Company, 2005.

⁷ Sahragard R. (2004). A cultural script analysis of a politeness feature in Persian. *Proceeding of the 8th Pall conference in Japan*, p. 399 – 423.

⁸ Iskandarova Sh. Ayollar nutqida undov so'zlarning qo'llanishi. Respublika yosh filolog olimlarining an'anaviy ilmiy konferensiyasi materiallari. Toshkent, 1991, 61 – 63-betlar.

⁹ ibrariy.ziynet.uz Mo'minova A. Uzbek Nutq etiketi: "Siz" va "Sen"ning ifodalanishi. 2015.

¹⁰ Hojiyeva H.Y. O'zbek tilida hurmat maydoni va uning lisoniy-nutqiy xususiyati.

¹¹ Cease fire. Otashbas. Eron badiiy filmi <https://www.youtube.com/watch?v=TO9x5ZDhSG8>

aytilishi xayrlashuv dialogiga kirish qismidir. O'zbek tilida "Uchrashganimiz yaxshi bo'ldi", "Sizni ko'rib xursand bo'ldim", "Gaplashib maza qildim" kabi jumlar esa suhbatni chiroyli yakunlashning boshlang'ich qismi bo'lib xizmat qiladi.

Emotsional bo'yodkorlikga ega quyidagi forscha jumla xayrlashuv uchun ishlatiladi: دیدار از دیدار جناب عالی ما سرافراز شدیم (didare zudtare šoma bayese xušhaliye mæn xahäd šod). Sizni yaqin kunlarda ko'rishim xursandchiligimga sabab bo'lar edi. O'zbek tilidagi bu ibora "Yana uchrasharmiz", "Yana gaplasharmiz" kabi xayrlashuv birliklariga to'g'ri kelsa-da, emotsional ma'noni to'raligicha ochib bera olmaydi. Yanada emotsional bo'yodkorlikga ega taorifni ham so'rovnoma natijasida kuzatdik: خدا دیدار جناب عالی ما سرافراز شدیم (äz didare jänabe ali ma säräfräz šodim). Siz janobi oliylarini ko'rish biz uchun iftixordir. Bu ko'rinishdagi etiket birligini o'zbek tilida hali uchratmadik.

Fors tilida کاری ندارید (kari nädarid) "menda ishingiz yo'qmi?" og'zaki norasmiy nutqda suhbatdosh siz bilan xayrlashishga tayyor ekanligini tasdiqlab olish uchun beriladigan savoldir. O'zbek tilida ikkita invariantini kuzatdik: "Yana biror ishingiz bormi?" degan savol do'stonlikdan uzoqroq munosabat bo'lib, yuqori mavqe quyi mavqega nisbatan qo'llanilsa, "Bizga xizmat bormi?" nutqiy etiketning yuqori darajasi, ehtiromni anglatib, quyi mavqe kishilari tomonidan yuqori mavqe kishilariga nisbatan aytilishi aniqlandi.

Fors tilida neytral bo'lgan, jahon tillaridagi xayrlashuv so'ziga tarjima bo'la oladigan خداحافظ (Xoda hafez) (ma'nosi "Xudo asrasin!") – Xayr! xayrlashuv iborasidan tashqari quyidagicha taorifli birliklarni kuzatdik:

خدا نگهدار (xoda negähdar) Xudo asrasin! / خدا به همراهت (xoda be hämrahät) Alloh hamrohing bo'lsin. برو به امان خدا (borou be ämane xoda) Xudo panohida borgin.

Mazkur birikmalar o'zbek tiliga to'g'ridan to'g'ri tarjima qilinsa, eronlik nazarda tutgan ma'no pragmatik xatolarsiz anglanishi dinimiz bir bo'lgani uchun tabiiydir. Lekin turli din va madaniyat vakiliga bu tarzda tarjima qilish "dinga da'vat" yoki bosimdek tuyulishi manbalar² asosida aniqlandi. O'zbek tilida esa "Alloha (omonat) topshirdim", "Xudo o'z panohida asrasin" birliklari qo'llaniladi.

Mehmon uydan ketayotganda xayrlashuv quyidagicha kechadi: زحمت نکشید، راه را بدم. – "Zähmät näkeşid rah ra bälädäm" – Ovora bo'lmang, yo'lni yaxshi bilaman (Kuzatmang, o'zim keta olaman); حالا تشریف داشتید! – "hala täşrif daştid"³ – Bu yerda qoling (Sekinroq yuring, ehtiyot bo'lib yuring).

Bularni so'zma-so'z tarjima qilish, albatta, konnotativ xatoni yuzaga keltiradi.

Yuqoridagi misollarni nutqiy etiket birliklaridan bexabar odam uchratsa, ayniqsa, "hala tashreef dashteed" iborasini to'g'ridan to'g'ri tushinishi tabiiy. Lekin ajablanarlisi, bu gapdagi [täşrif daştid] (qolmoq) fe'li sekinroq harakat qilmoq ma'nosiga ishora qiladi.

Eronshunos olim Saberi⁴ o'zining "Routine Politeness Formulae in Persian" – "Fors tilida kundalik muloyimlik formulalari" tadqiqotida فعلا (felän) "Hozircha"; می بینمت (mibinämet) "Ko'rishguncha" (lug'aviy: "Seni ko'raman"); تا بعد (ta bäd) "Ko'rishguncha" (lug'aviy: Keyinroqgacha) kabi xayrlashuv iboralari (inglizcha: See you!) "ko'rishguncha" ma'nosi bilan norasmiy muloqotdagi yoshlar tomonidan ko'p qo'llaniladi; keyinroq rostdan uchrashishga va'dalashuv yoki shunchaki mulozamat ekanligi mazkur birlikda noaniq bo'lib, kontekst orqali aniqlanadi va boshqa xayrlashuv iboralari dastasini ochib beruvchi birlik sanaladi", – deb keltiradi.

¹ DCT (Discourse Centre Tasks) metodidagi so'rovnoma https://docs.google.com/forms/d/12JGDTIKx6a_Zu-2iZH_8DJn60GDGkJK2FGmahfwzzrQ9E/edit#responses

² DCT (Discourse Centre Tasks) metodidagi so'rovnoma https://docs.google.com/forms/d/12JGDTIKx6aZu2iZH_8DJn60GDGkJK2FGmahfwzzrQ9E/edit#responses

³ Akbar Afghari, Amin Karimnia. A Contrastive Study of Four Cultural Differences in Everyday Conversation between English and Persian. Intercultural Communication Studies XVI: 1. 2007.

⁴ Saberi K. (2012). Routine Politeness Formulae in Persian: A Socio-Lexical Analysis of Greetings, Leave-taking, Apologizing, Thanking and Requesting. PhD. dissertation, University of Canterbury. P. 135–137.

O‘zbek tilida “Ko‘rishguncha” ma’nosini ifodalovchi quyidagi birliklarni kuzatdik va bu-larga to‘g‘ri keladigan forsiy ekvivalentlarni ham qayd etishni joiz deb bildik:

“Ko‘rishguncha” – تا دیدار / با امید دیدار / فعلاً / تا بعد / می بینمتان (ta didar/ba omide xoda/fe‘län/ta bā‘d/mibināmet); “Mayli, xayr” – خدا حافظ / خدا نگهدار (xoda xafezi/xoda negāhdar); “Mayli, sog‘ bo‘ling” – بدرود / بسلامتی [besālamāti/bedorud]; “Bo‘pti, mayli ko‘rishamiz” – تا دیدار / با امید دیدار / فعلاً / تا بعد / می بینمتان (ta didar/ba omide xoda/fe‘län/ta bā‘d/mibināmet); “Mayli, yana gaplashar-miz” – خوب، با شما – (fe‘län) – “Hali ko‘rishamiz” – فعلاً – (fe‘län).
 (insā‘allāh dār tāmas başim); “Bo‘pti, xayrlashmaymiz” – خدا حافظی نمی کنیم¹.
 (xub ba šoma xoda xafezi nāmikonim); “Hali ko‘rishamiz” – فعلاً – (fe‘län).

Bu o‘rinda mayli (rozilik javobini bildiruvchi yuklama “roziman, ma‘qul”), bo‘pti (bo‘libdi so‘zining qisqartmasi bo‘lib, rozilik javobini bildiradi) so‘zlari xayrlashuv aktini boshlab beradi-lar. “Mayli”, “Bo‘pti” fors tilidagi خوب / پس (xub) (pas) so‘zlariga ekvivalent bo‘lishini kuzatdik. “Ko‘rishguncha”, “Mayli, xayr”, “Mayli, sog‘ bo‘ling”, “Bo‘pti, mayli ko‘rishamiz”, “Mayli, yana gaplasharmiz” – “Qachondir ko‘rishamiz, qachonligi aniq emas” ma’nosini beradi. “Bo‘pti, xayrlashmaymiz”, “Hali ko‘rishamiz” iboralari yana uchrashish yoki aloqada bo‘lishga reja bor-ligini bildiradi.

Har ikki tilda ham pozitiv hurmat belgilari ko‘rinadi va tinglovchini ulug‘lash, o‘zini past-ga urish kabi diskurs vositalari qo‘llanilmaydi.

Fors tilida mehmon, mijozni kuzatayotgan mezbon tomonidan xayrlashuv quyidagicha ifo-dalanadi:

Lug‘aviy tarjiması	Transkripsiya	Fors tilida
Sog‘ bo‘ling	be sālāmāt	به سلامت
Xudo siz bilan bo‘lsin	xoda be hāmrat	خدا به همراهات
Xudo siz bilan hamroh bo‘lsin	dāste hāy be behāmrat	دست حق به همراهات
Alining qo‘li sizga hamroh bo‘lsin	dāste āli be hāmrat	دست علی به همراهات
Xudo panohida bo‘ling	dār pānahe xoda	در پناه ی خدا
Xudo (Haq) panohida bo‘ling	dār pānahe hāy	در پناه ی حق
Yaxshiliklar uchrasin	xeyrpiš	خیر پیش
Yana uchrashuv umidi bilan	be omide didar	به امید دیدار
Qurboningiz bo‘lay	yorbunet	قربانت

Demak, fors tilida hamma holat uchun birdek qo‘llanilishi mumkin bo‘lgan xayrlashuv birligi خُدا حافظ (Xoda hafez) (ma’nosi “Xudo asrasin!”)–Xayr! so‘zini universal deb qabul qilish mumkin.² Og‘zaki tallaffuzda (xodafez) tarzida qo‘llanilishi jonli kuzatuvlar asnosida aniqlandi. Uning sinonimi خُدا نگهدار (xoda negāhdar)– “Xudo asrasin” ko‘proq rasmiy nutqda mahsulddordir. Arabcha o‘zlashmalarni qo‘llamaslik tarafdorlari tomonidan بَدْرود (Bedrud) afzal ko‘riladi. بَدْرود (Bedrud) so‘zi etimologiyasiga to‘xtalsak, o‘rta fors tilidagi دَرْت (drot) – sog‘liq, farovonlik ma’nolarini anglatuvchi islomdan oldingi salomlashuv iborasi bo‘lib, بَدْرود (be+dorud) “sog‘lik/farovonlik bilan” deb tarjima qilinadi. Zamonaviy fors tilida بَدْرود (Bedrud) yuqori hurmatni ifo-dalovchi rasmiy nutq xayrlashuv so‘zi deb qabul qilingan.³ درود (dorud) “salom” so‘zi o‘rta fors tiliga tegishli دَرْت (dort) “sog‘liq” so‘zidan, دَرْت (dort) so‘zi esa forscha درست (dorost) “to‘g‘ri” so‘zidan kelib chiqqan,⁴ fonetik o‘zgarish bilan birga *semantik amelioratsiyaga* uchragan. Fors

¹ A.Quronbekov. Fors tili darsligi. 3-kitob. Toshkent davlat sharqshunoslik instituti. 2011-yil.

² <https://www.quora.com/How-do-you-say-Goodbye-in-Persian>

³ <https://forum.wordreference.com/threads/persian-bedruud.2624851/>

⁴ <https://infogalactic.com/info/Durood>

tilidagi درست (qadimiy shakli: drost) “to‘g‘ri” so‘zi fransuzcha “juste” va inglizcha “just” (aniq, adolatli) so‘zlari bilan umumiy etimologik tarixga ega.

Bir xil (takroriy) so‘z bilan nutq aktlari suhbatini amalga oshirish fors tili vakillariga xos emas. Eron xalqi, iloji boricha, bir xil ma‘noni ifodalasa ham, shaklan turli so‘z variantlarini nutqda navbatma-navbat qo‘llashlari bir tarafdin taorifni (hurmatni ifodalash) bildirsa, ikkinchi tarafdin, so‘zamollik bo‘yicha musobaqa o‘yindek ham qaraladi. Masalan:

A: خدا نگهدار! خدا حافظ! (xoda negāhdar, xodahafez) (Xudo asrasin) Xayr, xayr.

B: خدا حافظ شما! (xodahafeze šoma). Xayr.

Birinchi suhbatdosh bir xil ma‘noni bildiruvchi (Xudo asrasin) “Xayr” so‘zining ikki xil shaklini ketma-ket qo‘llab, hurmatga urg‘u berayotgan bo‘lsa, ikkinchi suhbatdosh خدا حافظ (xoda-hafez) yonidan ikkinchi shaxs, ko‘plik olmoshini izofa bilan qo‘llab, خدا حافظ شما (xodahafeze šoma) so‘zi bilan birinchi suhbatdosh qo‘llagan so‘zning ayni o‘zini emas, unga biroz shakliyi (ma‘noviy emas) o‘zgartirish kiritib, javob bermoqda.

Bu tendensiyani o‘zbek tili nutqida ham mahsuldor darajada uchratdik.

Suhbat-1: A: Mayli, xayr. Yaxshilikda ko‘rishaylik.

خدا حافظ. با امید دیدار بخاطر خوبی. (xoda hafez. Bā omide didar bexatere xubi).

B: Bo‘pti, yaxshi yuring, xayr.

خوب، مراقب خودتان باشید، خدا حافظ. (xub, moraghebe xodetan bašid. xoda hafez).

Suhbat-2: A: Mayli xayr, sog‘ bo‘ling. – خدا حافظ. به سلامت. (xoda hafez. Be salamāt).

B: Xayr, salomat bo‘ling. – خدا حافظ. به سلامت. (xoda hafez. Be salamāt).

(Ingliz tilida: A: Bye, see you! B: Bye!).

Taorif birliklarini qo‘llash hurmat va ehtirom belgisi bo‘lgan fors xalqi nutqidagi قربونت (ghorbunet berām) Qurboningiz bo‘lay! (Men o‘zimni siz uchun qurbon qilay) iborasi turli nutq aktlari ichida xayrlashuv va salomlashuv o‘rnida ham qo‘llaniladi. Buning ma‘nosini tushunib tinglagan xorijlik suhbatdosh “eron xalqi juda xushmuomala” yoki “fors nutqi etiket birliklari mubolag‘ali” degan fikrga borishi tabiiy holdir.

– Ijzatingiz bilan, ruxsatingiz bilan – fors tilida o‘rtacha rasmiy va rasmiy muloqotlarda birinchi bo‘lib xayrlashishni boshlovchi suhbatdosh tomonidan aytiladi. O‘zbek tilida ham xuddi shu birlikning norasmiy va rasmiy muloqot uchun “Ruxsatingiz bilan bo‘raylik”, “Mayli, bizga endi ruxsat” kabi ekvivalentlari mavjud.

ما رفتیم (Ma raftim) Biz ketdik (Men ketmoqchiman) – norasmiy muloqotda hurmat izhori va kamtarlik ma‘nosini aks ettirish maqsadida 1-shaxs birlik o‘rniga 1-shaxs ko‘plik olmoshi va fe‘lning shaxs-son qo‘shimchalari qo‘shiladi va fe‘l ma‘no jihatdan kelasi zamonga tegishli, ammo shaklan o‘tgan zamon aniq fe‘lida tuslangan. Zamonning almashinuvi ish harakat juda tez vaqt ichida amalga oshirilishini bildiradi.

O‘zbek tilida mehmon va mezbon suhbatlarida “Xayr”, “Yaxshi boring”, “Uydagilarga salom ayting”, “Yana keling”, “Yotib boradingiz”, “O‘tiring yana bir pas”, “Alloh panohida asrasin”, “Allohgā omonat topshirdim”, “Yaxshi yetib oling”, “Yaxshi qoling”, “Ehtiyot bo‘ling”, “O‘zingizni ehtiyot qiling”, “Yuring aylantirib kelaman”, “Yuring biznikiga”, “Boring biznikiga ham” kabi ko‘rinishlarini uchratdik.³

Xulosa. Ko‘pgina tillarda xayrlashuv kishilar bir-biri bilan yana ko‘rishishga umid bildirish va Xudodan yaxshilik tilash bilan bog‘liqdir.

Fors va o‘zbek tillarida xayrlashuv birliklarini qo‘llashda pozitiv feys yetakchilik qiladi.

¹ Saberi K. (2012). Routine Politeness Formulae in Persian: A Socio-Lexical Analysis of Greetings, Leave-taking, Apologizing, Thanking and Requesting. Ph.D. dissertation, University of Canterbury. P. 130–132.

² Corey Miller, Rachel Strong, Mark Vinson, Claudia M. Brugman. Ritualized Indirectness in Persian: taarof and related strategies of interpersonal management. UNIVERSITY OF MARYLAND CENTER FOR ADVANCED STUDY OF LANGUAGE. November, 2014, p. 29.

³ DCT (Discourse Centre Tasks) metodidagi so‘rovnoma.

Nutqiy etiket birliklarini xayrlashuv suhbatini aktida qo'llash fors va o'zbek tilida birgina so'z yoki ibora bilan cheklanmasdan, bir necha iboralar dastasining qo'llanilishi kuzatildi. Bunda Eronliklarda go'yoki "so'zamollik musobaqasi" va hurmat ko'rsatish qabilida bo'lsa, o'zbek tilida hurmat va takalluf ma'nosida aks etishi aniqlandi.

Har ikkala tilda ham, samimiy yoki nosamimiy ta'rif/nutqiy etiket birliklarini yozma manbadan aniqlash mushkul. Bunda paralingvistik vositalar va noverbal muloqot ham muhim o'rin tutadi. Kishilarning yuz ifodasi, gapirish ohangi, o'zini tutishidan samimiy yoki shunchaki "hurmat yuzasidan" munosabatni his qilish mumkin.

Gender xususiyatlariga ko'ra, fors ayollari erkaklarga qaraganda madaniy majburiyat yuzasidan nutqiy etiket birliklarini qo'llashlari jonli kuzatuv va yozma yozishmalar orqali ham belgilandi. Xayrlashuv iborasi سلامت باشيد! (sälāmāt başid) Salomat bo'ling! asosan ayollar nutqiga xos. قربان شما! (ghorbane şoma) qurboningiz bo'lay! فدات شوم! (fedat şävām) Fidoyingiz bo'lay! بنده (bānde) qulingiz kabi o'zini pastga urib, suhbatdoshni ulug'lash prinsipi erkaklar nutqida ko'proq kuzatildi. O'zbek tilida nutqiy etiket birliklari gender jihatdan farqlanmasa-da, xayrlashuv iborasi ortidan qo'llanilgan "erkalash" (aylanay, girgitton, qoqindiq) so'zlari ayollar nutqiga xos.

Eronda musulmonlar arabcha o'zlashmalarni qo'llashni afzal bilsalar, musulmon bo'lmaganlar va "fors so'f tili jonkuyarlari" so'f forscha so'zdan tuzilgan iboralarni qo'llashga urinadilar. O'zbek tilida so'zlovchilarning deyarli barchasi musulmon bo'lgani uchun, arab tili o'zlashmalariga ijobiy munosabatni ko'ramiz.

Абдуқаҳҳоров Сардорбек Акрамжон ўғли (Андижон Давлат университетити ўқитувчиси)
ГЛОБАЛЛАШУВ ЖАРАЁНИДА НУТҚ МАДАНИЯТИ ТЕНДЕНЦИЯЛАРИ

Аннотация. Мақола замонавий нутқ маданияти ривожланиши тенденцияларига бағишланган. Глобаллашув – тил ва нутқий маданиятни ўзгартирган ҳолда жамият ҳаётининг ижтимоий-маданий соҳасини трансформацияловчи воқелиқдир. Инглиз тили "глобаллашув тили" сифатида кўп тилларга ва уларнинг нутқ маданиятига таъсир этади.

Аннотация. Статья посвящена тенденциям развития современной речевой культуры. Глобализация – явление, которое трансформирует социокультурную сферу жизни общества, изменяя язык и речевую культуру. Английский язык как «язык глобализации» оказывает влияние на русский язык и речевую культуру.

Annotation. This article is dedicated to the development tendencies of modern speech culture. Globalization is a phenomenon that transforms the socio-cultural sphere of society, changing the language and speech culture. English language influences lots of languages and their speech culture as "a language of globalization".

Калим сўзлар: глобаллашув, тил, нутқ, алоқа мулоқоти (коммуникация), нутқ маданияти.

Ключевые слова: глобализация, язык, речь, коммуникация, речевая культура.

Key words: globalization, language, speech, communication, culture.

Ҳозирги кунда глобаллашув жараёнининг инсон фаолиятининг барча соҳаларида жадаллашуви кузатилмоқда. Глобаллашув – ҳозирги кунда кўплаб мулоҳазалар билдири-лаётган ва музокараларга сабаб бўлаётган муҳим муаммолардан бири ва тадқиқотчилар-нинг унга нисбатан ёндашуви ва берган баҳолари ҳам турличадир. Айрим тадқиқотларда глобаллашувнинг иқтисодий жиҳатларига, реал равишда товар ва хизматларнинг ягона бозори шаклланишига эътибор қаратилган бўлса, айримларида – ягона ахборот макони шаклланишига, яна бошқаларида эса ягона тартиб-интизом стандартлари ривожланишига

эътибор қаратилади. Кўплаб тадқиқотчилар ва амалиётчилар дунё сифат ўзгаришларига юз тутганлигини таъкидламоқдалар.

Глобаллашув – бу фақатгина иктисодий ва ахборот алоқалари халқаро ўрамини яратиш эмас, балки Ғарбий Европа маданияти амалга оширувчи экспансиядир (ёйилиши). Маданият ҳақидаги ҳудуд ва тил билан узлуксиз боғлиқ бўлган аввалги тассаввур қайта англономда, чунки одамлар сайр қилиш, дунёнинг ҳар қандай мамлакатига эмиграция қилиш имкониятига эга бўлмоқда. Интернет тармоғида миллий ва ҳудудий белгиларга эга бўлмаган ҳамжамиятлар пайдо бўлмоқда, алоқаларда қайси ҳудудда истиқомат қилиши ва қайси тилда гапириши аҳамиятсиз бўлиб бормоқда.

Тил – инсон фаолияти жараёнида билиш ва коммуникация функцияларини бажарувчи ҳар қандай жисмоний табиатнинг белгилари тизимидир. Тил – ижтимоий ҳодиса ва мавжудлик ҳамда тафаккурни англатиш шаклидир.¹ Тил маданият ривожланишида муҳим роль ўйнайди, унга қотиб қолган натижа сифатида қараш керак эмас, тил доимий ҳаракатда, шунинг учун токи унда гапиришар экан, доимий ривожланишда бўлаверади. Миллий маданият тилсиз мавжуд бўла олмайди, кўп ҳолларда маданиятларни фарқлаш ва типларга ажратиш мезони бўлиб хизмат қилади.

Тил, нутқ – ўзига хос “лакмус қоғози”дир, у жамият умумий маданиятининг ҳолатини, унинг ҳозирги замонавий босқичдаги устуворларини акс эттирувчи кўрсаткич. О.В.Тимашеванинг фикрича: “тил фикр ва онг макони”. Тилнинг бу каби тавсифининг яна бир тимсоли экзистенциал файласуф М.Хайдеггернинг машҳур таърифи: “тил – умрнинг уйдир, шунингдек, у инсон моҳиятининг турар жойидир”.²

Сўнгги йигирма йилликда барча адабий тилларнинг қиёфаси ўзгарди. Адабий тилнинг бадиий адабиёт тили, сиёсат тили, публицистика тили, оммавий ахборот воситалари тили каби турларидаги ўзгаришлар яққол кўзга ташланиб турибди. Газеталар саҳифаси, теле ва радиоэфирларга шиддатли оқим билан кириб келган янги лексика тилни ўзгача қиёфага киритиб юбормоқда. Аслида эса биз тилнинг ҳолати ҳақида гапирганимизда маълум тилда гаплашувчи одамларнинг ҳолати ҳақида, тил эгаларининг (ташувчиларининг) нутқий интизомида (демакки, муқаррар равишда тилнинг онгида) бўлиб ўтаётган ўзгаришлар ҳақида гапираётган бўламиз.³

Нутқ – инсоннинг тилни мулоқот, ҳиссиётларни билдириш (англантиш) фикрни расмийлаштириш, атроф-оламни ҳис этиш, ўз ҳаракатларини режалаштириш ва бошқалар учун қўлловчи фаолиятидир. Нутқ тушунчаси остида жараённинг ўзи (нутқ фаолияти) ва унинг натижаси (нутқ оғзаки ва ёзма матнлари) тушунилади.⁴ Тил ва нутқ ўзаро чамбарчас боғлиқ бўлади, бизнинг фикримизча, тил нутққа қараганда кўпроқ қатъий ҳисобланади. Тилнинг қоидалари, меъёрлари, фармойишлари ва қонунлари бевосита нутқ орқали трансформацияланади. Жаранглайдиган нутқ – бу доимий ҳаракатда бўлган ва ривожланаётган “тирик организм”дир, у вариатив бўлади, аммо барча вариантлар ва киритилган янгиликлар секин-аста нормаланиб боради, кодланади. Жонли нутқда пайдо бўлувчи янги нутқий шакллар нутқ маданияти нормаларининг қатъий шаклига эга бўлиши ва у орқали тилда мустаҳкамланиб олиши мумкин. Нутқ тилга нисбатан “таракқиёт двигатели” ҳисобланади. Ҳозирги кун замонавий босқичида барча тилларда нутқ маданияти ривожланиши тенденцияси кузатилмоқда.

Рус олимлари Д.Э.Розенталь ва М.А.Теленковалар “Лингвистик атамалар луғатида” “нутқ маданияти” тушунчасини, шу жумладан, қуйидаги мазмунда қўллашган. “Нутқнинг вариатдорлик, тилга нисбатан ушбу тил жамоаси томонидан маълум тарихий даврда қўйи-

¹ Философский словарь. Под. ред. И.Т.Фролова. 5-е изд., М., Политиздат, 1987, с. 587.

² Тимашева О.В. Введение в теорию межкультурной коммуникации. Учеб. пособие, М., изд-во УРАО, 2004, с. 12, 14.

³ Бельчиков Ю.А. Стилистика и культура речи. 2-е изд., испр. и доп. М., УРАО, 2002, с. 10.

⁴ Розенталь Д.Э. Словарь-справочник лингвистических терминов. М., АСТ, 2001, с. 225.

лаётган талаффуз қоидаларига амал қилиш, урғу, сўз қўллаш, сўз шакли, сўз бирикмалари ва гап тузиш талабларига мос келишидир. Нутқнинг нормативлиги ўз ичига, шунингдек, аниқлик, тушунарлилик, софлик каби сифатларни ҳам камраб олади”. О.И.Ожегов нутқ маданиятининг қуйидаги таърифини берган: Юқори нутқ маданияти нима? ...Бу фикрларни тўғри, , аниқ ва мазмунли етказиш. Тўғри нутқ деб замонавий адабий тил нормаларига амал қилинган нутққа айтилади... Аммо юқори нутқ маданияти фақатгина нормага риоя қилишдан иборат эмас. У фикрни билдириш учун тўғри воситани топишни билишдан ҳам иборат, кўпроқ тушунилиши мумкин бўлган ва жўяли (яъни, мавжуд вазият учун энг мос бўлган), стилистик жиҳатдан оқланган воситани топишдир”.¹

Бизнинг фикримизча, берилган таърифларда адабий норма, маълум фикрнинг жўяли, ўз ўрнида ишлатилаётганлиги ҳам муҳим ҳисобланади, аммо нутқ маданияти ҳақидаги аниқ вақт даври ичида конкрет ижтимоий-тил гуруҳидаги нутқ эталони сифатидаги тасаввурга алоҳида эътибор қаратиш зарур, чунки ҳар бир тарихий босқич (эпоха) нутқ маданияти ва тил нормаси ҳақидаги тасаввурга ўз мазмунини киритади.

Шу тилда сўзлашувчилар учун эталон ҳисобланувчи тил идеали (нутқ маданияти идеали) миллий нутқ маданияти базасида шаклланади. Биз энг яхши миллий ёзувчилар, публицистлар тилига, буюк актёрлар, маданиятнинг бошқа вакиллари нутқига таянган ҳолда тил идеалига интиламиз. Табиийки, тил идеали жамият ҳаётида бўлаётган жараёнлар ва стилистик тенденциялар таъсирида ўзгаради.

Конкрет миллий жамиятнинг замонавий нутқ маданияти ҳолати ёзув, бадиий адабиёт, оммавий ахборот воситалари, оғзаки оммавий нутқ, миллий адабий тилнинг функционал-услубий дифференциацияси, адабий тил тизимида сўзлашув нутқининг роли ривожланиши билан шартланган.

Usmonov Aslam (JDPI mustaqil izlanuvchisi)

BOG‘LOVCHILARNING BADIY MATNDA PRAGMATIK XUSUSIYATLARI

Annotatsiya. Usmonov Aslamning “Bog‘lovchilarning badiiy matnda pragmatik xususiyatlari” nomli maqolasida bog‘lovchilar va ularning qo‘llanishiga doir ma‘lumotlar keltirilgan. Maqolada bog‘lovchilarning xalq og‘zaki ijodi namunasi hisoblangan maqollarda hamda badiiy matnda qo‘llanishida yuzaga kelgan uslubiy va pragmatik xususiyatlari haqida so‘z yuritilgan. Maqollar matnida va badiiy matnda bog‘lovchilarning ifodalanishi misollar asosida ko‘rib chiqilgan va ilmiy tahlil qilingan.

Аннотация. Статья Усманова Аслама о прагматических характеристиках соединителей содержит информацию о соединителях и их использовании. В статье рассматриваются методологические и прагматические особенности ценителей в статьях, используемых в качестве примеров фольклора и в использовании художественного текста. В тексте пословиц и в художественном тексте выражения союзов были рассмотрены и научно проанализированы на основе примеров.

Annotation. The article of Usmonov Aslam which is named “Pragmatic aspects of conjunctions” illuminates some information about the conjunctions and their use. It is depicted about methodological and pragmatic features of conjunctions in proverbs which is considered as a prompt of folklore in this article. The expressing of conjunctions is investigated and analyzed in some proverb literary texts.

Kalit so‘zlar: bog‘lovchi, pragmatika, uslub, maqol, bo‘lak, ma‘no, munosabat, sintaksis, gap

Ключевые слова: союз, прагматика, метод, пословица, член предложения, значение, отношение, синтаксис, слово, речь

¹ Ожегов О.И. Лексикология. Культура речи. Учеб. пособие для вузов, М., “Высш. шк.”, 1974, с. 287.

Key words: *conjunction, pragmatics, method, proverb, parts of speech, meaning, attitude, concern, syntax, speech, sentence.*

Tilshunoslik sohasida XX asrning oxirlariga kelib o'rganilayotgan obyektning mazmuniy tomoniga e'tibor berish tobora orta boshladi. Chunki kuzatishdagi ma'lum bir bosqich (empirik) o'z nihoyasiga yetib, bevosita kuzatishda berilmagan abstraksiyalash – umumlashtirish bosqichiga ehtiyoj sezila boshladi.

Tilshunoslik empirik tahlilni bilishning boshqa g'oyalari va amallari bilan boyitishga uzoq tayyorgarlik ko'rdi. XX asrda empirizm, fenomenologiya, konstruktivizm kabi falsafiy g'oyalarni o'zida jamlagan metodologiyaga asoslangan lisoniy tahlil yo'nalishlari yuzaga keldi. Ana shunday yo'nalishlardan biri, albatta, pragmatolingvistikadir.¹

Pragmatika nisbatan yangi soha hisoblanib, unda tilning undan foydalanuvchilariga bo'lgan munosabati o'rganiladi. Pragmatika tilshunoslikning alohida sohasi, uning tadqiq doirasiga muloqot jarayonida lisoniy birliklarni tanlab olish ularni qo'llash hamda ushbu qo'llanishdagi birliklarning muloqot ishtirokchilariga ta'siri kabi masalalar o'rganiladi.²

Pochepsov 1985-yilda semantika va pragmatika farqini shunday izohlagan edi: «Semantika – til tizimi birliklarining doimiy «mulkidir». Pragmatik xususiyatlar ko'plab, qator qo'llanishlar mahsuli sifatida yuzaga keladi va mavjud bo'ladi».

Demak, lisoniy birliklarning aniq va voqeiy muloqot sharoitida qo'llanishi pragmatik tahlil obyektidir. So'zlovchi va tinglovchi munosabati nutqiy muloqot sharoitida yuzaga keladi, nutqiy harakat muloqot matnini talab qiladi va shu muloqot kontekstida mazmunga ega bo'ladi. Muloqot yuzaga kelishi uchun muhit bo'lishi darkor. Muhit, o'z navbatida, ijtimoiy xususiyatga ega bo'lib, u ijtimoiy qatlam, guruhning madaniyati bilan bog'liq holda namoyon bo'ladi.

Muloqotda axborot uzatish «yuki», so'zsiz, lisoniy (lison – tilining kishi miyasida til xotirasi markazida mavjud birliklardan va ulardan foydalanish qoidalaridan iborat boylik.[2]) birliklar «yelkasi»ga tushadi, ammo shaxslararo munosabat normasini, milliy-madaniy qadriyatlar tizimini egallamasdan turib, to'laqonli muloqotga kirishishning imkoni yo'q.[1] Milliy-madaniy qadriyatlar tizimida xalq og'zaki ijodi namunasi hisoblangan maqollar ham muloqot jarayonida keng qo'llaniladi. «O'zbek xalq maqollari» (To'ra Mirzayev va boshqalar) kitobida keltirilgan maqollarda bog'lovchilarning ifodalanishiga doir ba'zi tahlillar keltiramiz. Kitobda o'n mingdan ortiq maqol keltirilgan, keltirilgan maqollarda bog'lovchilarning qo'llanishi quyidagicha:

– va bog'lovchisi ikki o'rinda qo'llangan bo'lib, ikkita mustaqil so'zni teng munosabatda bog'lab kelgan: *Mehnat va o'qish – og'a-ini. Nodon va yalqov – dushman uchun katta ov.* Bundan tashqari, bu bog'lovchi kitobda maqollarning mavzularida (halollik va tekinxo'rlik, to'g'rilik va egrilik kabi) qo'llangan biz ularni tahlilga tortmadik.

– yoki bog'lovchisi bir o'rinda qo'llangan bo'lib, sodda gaplarni bog'lash uchun xizmat qilgan: *Eshakni yukka olib kel yoki yukni – eshakka.*

– ammo bog'lovchisi kitobda keltirilgan maqollarda to'rt o'rinda qo'llangan:

Gulning to'ni – qirq yamoq, ammo xushbo'y.

Pardoz qilgan chiroyli,

Ammo husni bir oyli.

Siylamasang siylama, ammo xo'rlama.

Savlat desang, menda bor,

Ammo jahon menga tor.

Teng va ergashtiruvchi bog'lovchilardan quyidagi bog'lovchilar «O'zbek xalq maqollari» (To'ra Mirzayev va boshqalar) kitobida keltirilgan maqollarda umuman qo'llanilmagan: *yoxud, biroq, goho, chunki, zeroki* kabilar... Tahlillar shuni ko'rsatdiki, bu bog'lovchilar maqollarda

¹ Safarov Sh. Pragmatolingvistika. Toshkent, 2008, 10-bet.

² Toirova G. Pragmatolingvistika. O'quv lug'ati. Toshkent, 2016, 68-bet.

ifodalanadigan lo'ndalik, ixchamlik, donolik kabi teran mazmunlarni yuzaga keltirishda doim ham ishlatilmas ekan.

Gaplarda va maqollarda qo'llangan bog'lovchilarni pragmatik tahlil qilishda bog'lovchilarning ba'zi o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratish kerak.

Bog'lovchi ham ko'makchi kabi sintaktik aloqa vositasi sanalib, ulardan tobe munosabatni ifodalashdan tashqari, teng munosabatni ham hosil qilishi bilan ajralib turadi. Bog'lovchi gap bo'laklari, qo'shma gapning sodda gapga teng qismlari orasidagi turlicha aloqani, grammatik munosabatni ko'rsatadi. Bog'lovchining mohiyati, o'zbek adabiy tilidagi bog'lovchining turi, bu turga oid so'zlar tilshunosligimizda keng o'rganilgan. Mavjud adabiyotlarda bog'lovchining turi va bu turga qaysi so'z mansubligi masalasida turlicha nuqtayi nazar bor, ya'ni bir tadqiqotda bog'lovchi deb berilgan birlik boshqasida yuklama qatoriga kiritiladi, ko'makchi deb berilgan birlik bog'lovchi deb tan olinadi. Bog'lovchiga oid so'zning aniq belgilanmasligi sababi ular li-son nutq jihatidan o'rganilmaganligida bo'lsa kerak. Hozirgi o'zbek adabiy tiliga oid barcha darsliklarda bog'lovchilar gapdagi vazifasiga ko'ra ikki turga ajralib tasnif qilinadi: 1) teng bog'lovchilar; 2) ergashtiruvchi bog'lovchilar.

Bog'lovchini shakliy jihatdan uch guruh (sof bog'lovchi, nisbiy bog'lovchi, qo'shimchasi-mon bog'lovchi)ga ajratib o'rganish lozim. Sof bog'lovchi guruhiga faqat bog'lovchi vazifa-sida qo'llaniladigan *va, hamda, yo, yoxud, yoki, ammo, lekin, biroq, chunki, shuning uchun, agar, ya'ni* kabi yordamchi so'zlar xos.

Faqat bog'lovchiga xos vazifa bajaruvchi yordamchi so'z sof bog'lovchi: *va, lekin, agar*. Bir o'rinda bog'lovchi, boshqa o'rinda ko'makchi, yuklama, modal so'z yoki biror mustaqil so'z bo'lib keladigan so'z vazifadosh bog'lovchi hisoblanadi:

– *bilan* ko'makchisi: *olma bilan anor*;

– *na...na* yuklamasi: *na otam bor, na onam bor*.

Aynan nutq vaziyati bilan bog'liq ma'no ottenkalari matnda pragmatik funktsiya bajarish uchun xizmat qiladi. Bog'lovchilarning pragmatik xususiyati endi badiiy asar matni misolida ko'rib chiqamiz. Tohir Malikning 75 bet hajmga ega "Falak" qissasida bog'lovchilarning qo'llanishi va ma'nolari ancha keng. Jumladan, *va* bog'lovchisi qissada sakson bir marta turli ma'no munosabatni yuzaga keltirish uchun ishlatilgan. Masalan: 1. Bu ko'p mushkul ish emas. Kichik operatsiya va miyaga ikki juft jajji elektrod o'rnatish kifoya (Tohir Malik. "Falak" qissasi, 4-bet). 2. Qotma jussasi, harakati, qarashidagi tetiklik va yashirin shiddat uni ancha yosh ko'rsatardi (Tohir Malik. O'sha qissasi, 5-bet). 3. Umr o'tgan sayin ish kamayish o'rniga ko'payib, uchrashuv va ziyofatlarga vaqt yetishmay qoldi (Tohir Malik. O'sha qissasi, 5-bet). 4. Ular orasida, asosan, ikkita farq bor: avvalo, elalloma ulardan bir necha yuz barobar sezgir, ikkilamchi va eng muhimi, elalloma bioto'lqinlarni qabul qilishga mo'ljallangan (Tohir Malik. O'sha qissasi, 6-bet). 5. Tabobat va kimyoda ustozning tengi yo'q edi (Tohir Malik. O'sha qissasi, 22-bet). 6. Ular aniq va bexato ishlashlari kerak (Tohir Malik. O'sha qissasi, 7-bet). 7. Bu Xudoga ham, bandasiga ham ma'lum va manzur (Tohir Malik. O'sha qissasi, 52-bet). 8. Buning barchasi nusxa ko'chirish emas, hayiqmay tahlil qilish va qayta ko'rib chiqishning natijasi bo'ldi (Tohir Malik. O'sha qissasi, 56-bet). 9. O'g'lim, haq so'zni aytdingiz. Lekin madrasa eshigidan har vaqt zukko va allomalar chiqavermaydi-ku? (Tohir Malik. O'sha qissasi, 52-bet). 10. Yunonning ulug' allomalari yaratgan nodir asarlarni dadil tahrir qilgani uchun al-Xorazmiy ulardan katta noaniqliklarni topdi va Tangrining xohish-u istagi bilan yozilgan "Al-kitob al muhtasar fi hisob al-jabr va muqobala" zar andar zar bo'ldi. Yuqorida keltirilgan misollarda *va* bog'lovchisi qo'yidagi ma'no munosabatlarni yuzaga keltirgan: 1-, 8-, 10-gaplarda va bog'lovchisi qo'shma gaplar orasidagi sodda gaplarni bog'lab kelgan bo'lsa, 2-, 3-, 4-, 5-, 6-, 7-, 9-misollarda uyushiq bo'laklarni birlashtiruv munosabatida bog'lab kelmoqda. Yana shuni alohida ta'kidlash kerakki, teng bog'lovchilar ikkita teng munosabatli so'zni bog'lab kelsa, uyushiq bo'lak yuzaga keladi. Gapda bir xil so'roqqa javob bo'lib, bir xil sintaktik vazifa bajarib, teng bog'lovchilar va sanash intonatsiyasi bilan bog'langan bo'laklar uyushiq bo'laklar hisoblanadi. Uyushiq bo'lak teng bog'lovchilar bilan yu-

zaga kelishida, ko‘pincha, ularning bir xil so‘roqqa javob bo‘lishi, bir xil shakllanganligi va o‘zaro teng bog‘langanligi haqida gap boradi. O‘zaro teng aloqadagi sintaktik birliklarga uyushiq qator deyiladi. Uyushiq qator hosil etuvchi ikki va undan ortiq a‘zo (leksema-shakl, birikma-shakl) bir butun holda bitta sintaktik bo‘lak vazifasida keladi, shunga ko‘ra uyushiq qator bilan ifodalangan ega, sifatlovchi va h.k. Uyushiq qator a‘zolari bosh kelishik shaklidagi sintaktik birliklarning o‘zaro teng qo‘shilishi bilan tuziladi. Shavkat Rahmatullayevning “Hozirgi adabiy o‘zbek tili” darsligida uyushiq bo‘laklar orasidagi munosabatlarning ancha ko‘rinishlari haqida fikr yuritilgan. Ushbu darslikda teng qo‘shilishning ko‘rinishlari (masalan: uyushiq qator ot leksema-shakl bilan ifodalangan; Bir misolda tasvir birliklari uyushib kelgan; Uyushiq qator otlashgan birikma-shakl bilan ifodalangan.) mavjudligi aytilgan. Tohir Malikning “Falak” qissasidan yuqorida keltirilgan misollarda bog‘lovchilar har xil turkumga oid so‘zlarni ham uyushiq bo‘lak sifatida bog‘lagan. 9. O‘g‘lim, haq so‘zni aytdingiz. Lekin madrasa eshigidan har vaqt *zukko* va *allomalar* chiqavermaydi-ku? (Tohir Malik. O‘sha qissasi, 52-bet). Gapdagi *zukko* va *allomalar* so‘z qo‘shilmasidagi va bog‘lovchisini olib tashlasangiz ma’no o‘zgaradi.

Qissada va teng bog‘lovchisidan boshqa teng bog‘lovchilarning qo‘llanishiga e’tibor bersak, quyidagicha holni ko‘rishimiz mumkin: *biroq* bog‘lovchisi 13 marta: Ich tomonlari bilan tanishmoqni xayol qilganman-u, *biroq* fursat bo‘lmadi (Tohir Malik. “Falak” qissasi, 9-bet). Havo aytarli sovuq emas, *biroq* kuchsiz izg‘irin badanni junjiktiradi (Tohir Malik. “Falak” qissasi, 49-bet) kabi gaplarda qo‘llanib, barcha gaplarda zidlik munosabatini ifodalamoqda. *Chunki* bog‘lovchisi 6 marta qo‘llangan: Mahfuza cho‘chib tushdi. *Chunki* bu yetti uxlab, tushiga kirmagan edi (Tohir Malik. “Falak” qissasi, 16-bet). Shamsibek javob o‘rniga ta’zim qildi. *Chunki* voqea ravshan, sababni aytish o‘rinsiz edi (Tohir Malik. “Falak” qissasi, 61-bet). Goho bog‘lovchisi 2 marta qo‘llangan bo‘lsa, *yoxud* hamda *zeroki* bog‘lovchilarini qissada qo‘llanilmaganligini ko‘rish mumkin.

Yuqoridagi tahlillar shuni ko‘rsatdiki, bog‘lovchilar badiiy asar matnida maqol matnida qo‘llanilishiga qaraganda farqli va turli xil ma’no-munosabatlarni ifodalar ekan.

Xulosa shuki, xalq og‘zaki ijodi namunasi hisoblangan maqollar matniga qaraganda, aralash uslub mahsuli hisoblangan badiiy matnda bog‘lovchilarning uslubiy va pragmatik xususiyatlari ko‘proq ekan.

Примов Азамат Искандарович (УрДУ)
ШАРАФУДДИН АЛИ ЯЗДИЙНИНГ «ЗАФАРНОМА» АСАРИДАГИ КИЙИМ-КЕЧАК ВА БЕЗАК БУЮМЛАРИ ЛЕКСИКАСИ

Аннотация. Мақолада Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асари лексикасидаги кийим-кечак номларини ифодаловчи сўзлар, уларнинг қўлланиш хусусиятлари, этимологияси ҳақида сўз юритилади, айрим сўзларнинг транслитерацияси билан боғлиқ чалкашликларга ҳам ойдинлик киритилади.

Аннотация. В статье рассматриваются слова, описывающие названия одежды из произведения Шарафаддина Али Езди «Зафарнаме», их особенности, этимология и некоторые ошибки в транслитерации.

Annotation. In the article, Sharafuddin Ali Yazdi describes the clothes, etymologies of their use in the translation of the Zafarname into the old Uzbek literary language, the confusion associated with the conversion of certain words is also clarified.

Калит сўзлар: “Зафарнома” лексикаси, тарихий лексика, кийим-кечак лексикаси, тўн, жиба, чорқаб, фўта, дастор, хилъат, тож, кулоҳ.

Ключевые слова: лексика “Зафарнаме”, историческая лексика, лексика одежды, чапан броня, трикотаж, ремни, тюрбан, халат, корона, кулах.

Key words: “Zafarname” lexicon, historical lexicon, clothing lexicon, ornamental items, tan, jeans, rattlesnake, knitwear, saddle, crown, kulax.

Ўзбек халқи бой маданий меросга эга. Халқимизнинг ушбу жиҳати унинг ўтмишида ҳам, бугунида ҳам акс этган. Амир Темур яшаган даврда сарой аҳли, бекларнинг турмуш тарзи, маиший ҳаёти, уй-рўзгор асбоблари, кийимлари ва зеб-зийнатлари ҳақида қимматли маълумот берадиган манбалардан бири Шарафуддин Али Яздий «Зафарнома» асарининг эски ўзбек адабий тилига таржимасидир. Асар тилидаги кийим-кечак ва безак буюмларини кўздан кечиран эканмиз, халқимизнинг миллий кийимлари ўша даврда ҳам дунёга машҳур бўлганини, уларнинг номларини ўрганиш эса ўша давр тилининг хусусиятларини очиб беришга хизмат қилиши, шубҳасиз. Испания элчиси сифатида Амир Темур саройига ташриф буюрган Луи Гонсалес Клавихо темурийлар тарихига оид кўплаб маълумотларни ёзиб қолдиради. Жумладан, у томонидан А.Темур сиймоси таърифига диққат қаратамиз: “Соҳибқирон юқорида тахтда ўтирар, устига ипак матодан тикилган расмсиз кўйлак кийган, бошига олмос қадалган, атрофлари қимматбаҳо тошлар билан безатилган оқ рангдаги салла кийиб олганди”.¹ “Зафарнома” асаридаги кийим-кечак ва безак буюмлари номларини қуйидаги мавзуй гуруҳларга бўлиб ўрганиш мумкин:

1. Кийим тушунчасини ифодаловчи лексемалар.

Либос. “Зафарнома”да уч марта ишлатилган. Бу арабча сўз *libas (un)* шаклига эга; ўзбек тилига чўзиқ *ā* унлисини *â* унлисига алмаштириб қабул қилинган: *libās – libâs*; “кийинди” маъносини англатувчи *labisa* феълининг I боб масдари бўлиб, “кийим-кечак” маъносини англатади.² “Зафарнома”да *кийим* сўзи йўқ, *либос* сўзи ишлатилган: Барча аза либосидин чиқтилар (298-б). Либос сўзи асар тилида қиёфа маъносида ҳам ишлатилган: *Ва бу Кобулишоҳ замона жиҳатидин дарवेशларнинг либосига кириб юрур эрди* (26 б).³

Бош-айоғ//бош-аёқ. Бу сўз “Зафарнома”да сарпо маъносини ифодалаш учун ишлатилган. *Ул отдин тушуб, ани ул ердин кўториб, чодир уруб, чодирга кийурди; шарбат ва таом бериб, жароҳатига марҳам қўйди ва бош-аёқ кийдурди ва андин кўчуб, соҳибқирон сори ёнди.* (137 а)

Кишиким, тутуб эрди ани йар,

Тўла эрди бошдин аёғи ба зар. (73 а)

Навоий асарларида мазкур сўз *бошдин аёқ* шаклида, чиқиш келишиги қўшимчаси тушиб қолмаган ҳолда ишлатилади ва “аввалдан охиргача”, “бошидан охиригача”; “бутунлай, тўлиқ” маъносини (*Бу авроқни ол ва боштин оёғига назар сол хотиринга ҳар не айтқудек сўз келса айт*)⁴ ҳамда сарпо – “хурмат юзасидан тақдим қилинадиган бошдан оёқ кийим”⁵ маъносида ишлатилган:

Куфр эли хилъатларин еткурдилар,

*Шайхқа бошдин аёқ кийдурдилар.*⁶

“Зафарнома”да бош-аёқ лексемаси фақат “хурмат юзасидан тақдим қилинадиган бошдан оёқ кийим” маъносида ишлатилади: *Бу жиҳатдин соҳибқирон аларни йахши кўруб, бош-айоғлар кийдуруб, йана юртларига қайтариб йибарди* (194 б).

Сарупо//сарпо сўзи, аслида, тожик тилидаги “бош” маъносини англатадиган *сар* оти билан “оёқ” маъносини англатадиган *по* отидан тузилган.⁷ Навоий асарларида *бесарупо*, *бесарупой* сўзлари “бош-оёқсиз”; “телба”, “бевош”; “бечора”, “довдираган” каби маъно-

¹Луи Гонсалес Клавихо. Амир Темур Испания элчиси нигоҳида (Кундаликлар). Тошкент, “Замин нашр”, 2019, 117-бет.

²Қаранг: Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 2-том, Т., “Университет”, 2009, 211-бет.

³Мисоллар Муҳаммад Али таржимасидаги “Зафарнома” асарининг Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Нури Усмония кутубхонасида 3268-рақам билан сақланадиган ягона нусхадан олиниб, саҳифаси қавс ичида берилди.

⁴Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик. Т., “Фан”, 1984, 1-жилд, 320-бет.

⁵Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати. 3-том, Т., “Университет”, 2009, 208-бет.

⁶Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик, Т., “Фан”, 1984, 1-жилд, 320-бет.

⁷Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик, Т., “Фан”, 1984, 3-жилд, 55-бет.

ларни ҳам англатади.¹

2. Устки кийимларни ифодаловчи лексемалар.

Тўн. Бу сўз Олтой даврларида “ички кийим”, қадимги туркий тилда кийим, эски туркий тилда “қўйлак”, “кийим” маъноларини ифодалаган,² эски ўзбек адабий тили ва ҳозирги ўзбек тилида “устки кийим турларидан бири”ни англатади: *Андин кўчуб барча бекларига жайба улаштурди ва тўнлар кийдуруб, кўнгул бериб, ваъдалар қилди* (122 б).

Жиба. Мазкур сўз мўғулча бўлиб, “совут”, “зирх” мазмунини ифодалайди.³ *Жеба// жиба* металдан ясалган жанг кийими, совут.⁴ Навоий асарларида ҳам *жиба* уруш кийими, совут⁵ маъносини ифодалайди. “Зафарнома” табдилида *жайба* шаклида нотўғри табдил қилинган: ...*Ҳисордаги жайбахонани очиб, етим-есир ва бозорчопонийларга жайба улаштурди ва оту тўн бериб, черик йиғиштуруб урушмоққа жозим бўлди* (108 а).

Айше Кик бу сўзни тўғри табдил қилади. Масалан: *Şāhib-Ḳırān dēdi kim: “Cibeler ve atlar kim bizning kişimizdin alıp siz barçanı cem’ étip kēltürüngüz tā sizlarning esirlerijizni bergeysiz”*.⁶ Қўлэзмада ҳам жиба шаклида ёзилган.⁷ Кирилча табдилида: Соҳибқирон дедиким: «Жайба ва отларким, бизнинг кишимиздин олибсиз, барчани жамъ этиб келтурунгуз, то сизларнинг асирларингизни бергайбиз».

“Зафарнома” тилида *жиба* асосли *жибачи*, *жибахона*, *жибасиз*, *жибалиқ* // *жибалик* лексемалари бор. *Жиба* ясовчи уста тадқиқ қилинаётган манба тилида *жибачи*, “Бобурнома”да бу сўз *жибагар*, жибани кийиш эса *жибаланмоқ* шаклида қўлланган.⁸

Юқоридаги асардан олинган парчадаги *бозорчопоний* сўзи ҳам қўлэзмада *бозори чобоний* деб ёзилган. Айше Кик томонидан амалга оширилган табдилда *bāzār-ı habbānī* шаклида нотўғри ўқилган: ...*Hişārdaki cibe-hāneni açır yetim yeser ve bāzār-ı habbānīlarğa cibe üleştiirdi*.⁹ *Бозори чобоний* сўзи “камбағал”, бечора мазмунини англатади. Сўзнинг иккинчи компонентининг *чопон* сўзи билан алоқадорлиги йўқ.

Чорқоб сўзи “подшоҳларнинг махсус зарбоф кийими”¹⁰ маъносини ифодалайди. “Зафарнома” табдилида *жарқоп* шаклида берилган: *Соҳибқирон Ўрусхоннинг ўғликим, оти Қўйричақ Ўғул эрди ва ҳазратнинг мулозиматида эрди ва ўзбек йиғитлариким, алар тақи мулозим эрдилар, анга қўшулуб, подшоҳона йароғ бериб, олтун била тиккон жарқоп ва олтун камар бериб, Жўчихоннинг улусини анга берди ва ани хон қилиб Атил сўйидин кечуруб, улус сори йибарди*.¹¹ Асар қўлэзмасида *چارقاب* (жорқоб)¹² ва туркча табдилида *çarqar* (чорқоп) шаклида берилган: *Şāhib-Ḳırān Urus-Hanning oğlu kim atı Ḳurīçāq-Oğul érди ve*

¹ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 211-бет.

² Усманова Ш. Олтой тилларида муштарак маиший лексика. Т., “Фан”, 2010, 159 – 129-бетлар.

³ Дадабоев Ҳ. Тарихий ҳарбий терминлар луғати. Тошкент, 2003, 49-бет.

⁴ “Бобурнома” учун қисқача изоҳли луғат (тузувчи Фатҳиддин Исҳоқов). Андижон, Андижон нашриёт-матбаа ОАЖ, 2008, 56-бет.

⁵ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик, Т., “Фан”, 1983, 1-жилд, 635-бет.

⁶ Ayşe KiK. Zafer-name-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buhari. Doktore tezi. C.III. Istanbul, 2014, s. 182.

⁷ Муҳаммад Али таржимасидаги “Зафарнома” асарининг Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Нури Усмания кутубхонасида 3268-рақам билан сақланадиган ягона нусха. 58-саҳифа, 17-қатор.

⁸ “Бобурнома” учун қисқача изоҳли луғат (тузувчи Фатҳиддин Исҳоқов). Андижон, Андижон нашриёт-матбаа ОАЖ, 2008, 56-бет.

⁹ Ayşe KiK. Zafer-name-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buhari. Doktore tezi. C.III. – Istanbul, 2014, s. 272.

¹⁰ “Бобурнома” учун қисқача изоҳли луғат (тузувчи Фатҳиддин Исҳоқов). Андижон, Андижон нашриёт-матбаа ОАЖ, 2008, 198-бет.

¹¹ Шарафуддин Али Йаздий. Зафарнома (сўз боши, табдил, изоҳ ва кўрсаткичлар муаллифлари ва нашрга тайёрловчилар: Ашраф Аҳмад, Ҳайдарбек Бобобеков). Тошкент, “Шарқ”, 1997, 174-бет.

¹² Муҳаммад Али таржимасидаги “Зафарнома” асарининг Туркиянинг Истанбул шаҳридаги Нури Усмания кутубхонасида 3268-рақам билан сақланадиган ягона нусха. 187а 4-қатор.

hazretning mülāzamatida érdi ve özbek yigitleri kim alar taqı mülāzım érdiler, anga qoşulup pādşāhāne yarağ bérıp altun bile tikgen **çarqap** ve altun kemer bérıp Çüci-Ĥanning ulusını anga bérđi.¹

Қабо “жун матодан тикилган жуббанинг остидан кийиладиган эркакларнинг уст кийими”² маъносини ифодалайди ва асар тилида кўчма маънода келган: *Шаҳзодалар шохлиқ тожларини бошларидин ташилаб, сабр хилъатини қабо қилдилар* (305 б).

3. Ички кийимларни ифодаловчи лексемалар.

Кунгалак//кўнглак. Асар тилида ҳозирги ўзбек тилида қўйлак маъносини ифодаловчи кунгалак атамаси ҳам ишлатилган: *Ва ҳар вилоятда бир йахши кишини йибардиким, «Раъойо аҳволидин хабардор бўлғай ва ҳар вилоятдаким, фақир у мускин ва дарвешу мустаҳаққ бўлса йиғиштируб, йиллиқ озук ва тўн ва кунгалак, танабон ва кафш ва этук ва фўта ва дастор берсунлар ва қишлоқ ва ёзлик тўнлар берсунлар!»* (181 б)

Кўнглак қадимги туркий тилда ҳам кўнглак³ шаклида ишлатилган. Навоий асарларида кунглак сўзи “қўйлак”, “кийим” маъносини ифодалайди.⁴ Кейинчалик, нг ундоши й ундошига алмашиб, ҳозирги кўринишга келиб қолган. Кўпчилик ўзбек шеваларида бу сўз қўйнак, Хоразмнинг ўғуз шеваларида эса гўйнак тарзида қўлланади.

Иштон. Туркий тилларда ич сўзи тўн билан бирикиб “ички кийим”, “ички иштон”,⁵ “иштон”, “шалвар”, “шим” маъноларини англатган, ич тўн бирикмасини ҳосил қилган, “Зафарнома”да бир марта қўлланиб, иштонсиз сифатининг асоси бўлиб келган: *Ва андоқ хабарсиз Бағдодқа еттиларким, Султон Аҳмад кўнглакда ва иштонсиз қочиб ўзини кемага солиб сувдин ўтуб, ўғли Султон Тоҳир била тушуб Ҳилла сори қочти* (256 а).

Хилъат арабча сўз бўлиб, “ҳашаматли кийим”; “сарпо”, умуман, “кийим” маъносини англатади, Навоий асарларида зарбафт хилъат – “кимхоб тўн”; хилъати ахзар – “яшил хилъат”⁶ турлари ҳақида маълумотлар бор. Аслида, хилъат арабча халаъа–“ечмоқ” (масалан, оёқ кийимни, либосларни); 2) “кимгадир инъом (тортиқ) қилмоқ”, “ҳадя қилмоқ”;⁷ “кимнидир мукофотламоқ, сийламоқ”... каби маънолардаги феъл асосида ҳосил бўлган.⁸ “Зафарнома”да хилъат сўзи кўп қўлланади: *Соҳибқирон ани йахши кўруб, тож ва камар олтун ва зарбофт хилъат бериб..., Оқшаҳрни анга берди* (269 б).

Асар тилида хилъат сўзи бошқа сўзлар билан хосса хилъатлар, хилъати хосс, подшоҳона хилъатлар шаклида бирикиб, ўз маъносида ва подшоҳлиқ хилъати муҳаббат хилъати, лутф хилъати каби мисолларда кўчма маънода қўлланган.

Танабон pantolon, şalvar, kispet,⁸ яъни шим маъносини ифодалайди: “...танабон ва кафш ва этук ва фўта ва дастор берсунлар ва қишлоқ ва ёзлик тўнлар берсунлар!” (165 б).

Умуман, “Зафарнома” лексикасидаги кийим-кечак номларини ифодаловчи сўзлар, эски ўзбек адабий тилининг мазкур мавзу гуруҳи бўйича ҳам сўз бойлиги ниҳоятда кенг ва ранг-баранг эканини билдириши билан бирга, халқимиз кийим турларига ҳам бой экани билан ўша даврда ҳам дунёда олдинги ўринларда туришини англатади. Бу даврда кийим-кечак номлари, кўпинча, ўз қатламга оид сўзлар билан ифодаланган ва улар арабча, форсча, баъзилари эса мўғулча синонимларига эга бўлган.

¹ Ayşe KiK. Zafer-name-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buhari. Doktore tezi. C.III. – Istanbul, 2014, s. 400.

² Асомиддинова М. Кийим-кечак номлари. Тошкент, “Фан”, 1981, 53-бет.

³ Кошғарий Махмуд. Девону луғотит турк. 3 том, Тошкент, ЎзССР ФА нашриёти, 1961, 394-бет.

⁴ Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати. Тўрт жилдлик, Тошкент, “Фан”, 1985, 2-жилд, 161-бет.

⁵ Усмонова Ш. Олтой тилларида муштарак майший лексика. Тошкент, “Фан”, 2010, 159–130-бетлар.

⁶ Навоий асарлари луғати. Тошкент, 1972, 654-бет.

⁷ Норбаева Ш. Хоразм шеваларидаги соҳавий лексика. Тошкент, “Turon zamin ziyo”, 2014, 100-бет.

⁸ Ayşe KiK. Zafer-name-i Emir Temür, Muhammed Ali Bin Derviş Ali-yi Buhari. Doktore tezi. C.III. Istanbul, 2014, 1673-бет.

**Shamuratova Intizor Bekchan qizi (UrDU Xorijiy filologiya fakulteti
Ingliz tili va adabiyoti kafedrası o'qituvchisi)
TRANSLITERATSIYANING BADIY MATNDA QO'LLANILISHI**

Annotatsiya. Ushbu maqolada badiiy va ilmiy tarjimaning asosiy birligi hisoblangan realiyalarning turli tillarda qanday transliteratsiya qilinishiga to'xtalib o'tilgan. Bundan tashqari, realiyalar lingvistik hodisa bo'libgina qolmasadan, ular bevosita madaniyat bilan ham bog'liq ekanligi ko'rsatilgan. Biron tilni yaxshi o'rganishni istagan inson, albatta, o'sha tilda mavjud realiyalardan boxabar bo'lishi lozimligi keltirilgan.

Аннотация. Статья посвящена вопросу транслитерации реалий, которая является основной единицей литературного и научного перевода, осуществляемого на разных языках. Кроме того, высказывается мнение, что реалии – это не только лингвистические явления, но и явление, непосредственно связанное с культурой. Утверждается, что любой, кто желающий выучить язык, должен иметь представление о реалиях этого языка.

Annotation: This article is devoted to how transliteration of realities, which is the main unit of literary and scientific translation, is carried out in different languages. In addition, it was shown that realities are not only linguistic phenomena, but also directly related to culture. It is argued that anyone who wants to learn a language should know about the realities of that language.

Kalit so'zlar: badiiy tarjima, mahalliy muhit, madaniyat, realiya, etnos, urf-odat, ijtimoiy hayot, fonetik o'zgarish, transkripsiya

Ключевые слова: литературный перевод, местная среда, культура, реалии, этносы, традиции, общественная жизнь, фонетические изменения, транскрипция.

Key words: literary translation, local environment, culture, realia, ethnos, traditions, social life, phonetic changes, transcription.

Badiiy matnda inson hayoti, turmush tarziga oid barcha so'zlar uchrashini inobatga oladigan bo'lsak, unda tarjimon tomonidan yaratilgan badiiy tarjima asarlarida transliteratsiyaga uchraydigan xorijiy til elementlariga ham duch kelinishi ma'lum bo'ladi. Bularning barchasini bilish, o'rganish transliteratsiyani to'g'ri izohlashda yordam beradi. Ba'zi til o'rganuvchilar transliteratsiyani transkripsiyadan farqlay olishmaydi. Ammo transkripsiya bu so'zni to'g'ri talaffuz qilish uchun qo'llaniladigan yozuvning nutq talaffuzini aniq ifodalash uchun ishlatiladigan sun'iy ya'ni shartli ravishda aks ettirish usulidir.

Transliteratsiyaning, asosan, badiiy matnlar tarjimasida yuzaga kelishi hammaga ma'lum. Bunga to'la qo'shilish qiyin, albatta. Buning uchun badiiy tarjima bilan tarjimashunoslikning o'zaro farqini tushunib olishga to'g'ri keladi. Agar badiiy tarjima badiiy ijodga, tarjimashunoslik ilmiy tahlilga asoslangan bo'lsada, ular biri-biri bilan bog'liqlikda ish ko'radi. Demak, tarjima faqat badiiy matn doirasida amal qilmaydi. Sababi, badiiy matnlardan tashqari, boshqa turdagi, chunonchi, ilmiy matnlar ham tarjima obyekti bo'lishi mumkin. Ma'lum bo'ladiki, badiiy matnda qo'llanilgan transliteratsiyalar ilmiy matnda ham tahlilga tortilishi odatiy hodisadir. Buni alohida ta'kidlayotganimizning boisi shundaki, tadqiqotimizda iste'molda bo'lgan transliteratsiya qilingan so'zlarning aksariyati, birinchi navbatda, badiiy matnga, qolaversa, ilmiy matnlarga tegishli bo'lishi mumkinligini unutmaslik kerak.

Ma'lumki, badiiy tarjima xalqlar do'stligiga xizmat qiladi. Adabiyotlar va madaniyatlar tarjima orqali o'zaro boyib borishi hayotda isbotlangan. Shu ma'noda badiiy tarjima barcha milliy adabiyotlarda o'zining baynalmilallik vazifasini bajarmoqda, xalqlarning, adabiyotlarning o'zaro yaqinlashuviga faol xizmat qilayotgani ham real haqiqat.¹

¹ Каримбой Курамбоев. Таржима ва таржимон масъулияти. Чўлпон номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи, Тошкент, 2007, 7-бет.

Transliteratsiya qilingan soʻzlarning tarkibida mahalliy muhitni aks ettiruvchi leksikaga oidlari ancha oʻrin egallaydi. Bular, birinchi navbatda, turmush va maishiy hayot bilan bogʻliqdir.¹

Modomiki, transliteratsiya, asosan, badiiy matn tarjimasi orqali maʼlum darajada asari tarjima qilinayotgan xalq tili, urf-odatlar, turmush tarzi – xullas, shu xalq mahalliy muhitini aks ettirishga xizmat qilar ekan, soʻzsiz, buni tanlangan mavzuga aloqador hodisa deb qarash kerak.

Mahalliy muhit haqida axborot beruvchi leksika. Mahalliy muhit haqida axborot beruvchi leksik birliklar zaxirasini bir qancha mavzu guruhiga ajratish mumkin. Bunday tasniflar tilshunoslar tomonidan allaqachon oʻtkazilgan,² ammo ular faqat ”haqiqiy” realiya deb nomlangan soʻzlarga toʻxtalib oʻtganlar. Keltirilgan misollar, u yoki bu tilga transliteratsiya qilingan nomlar (soʻzlar), eng muhimi, Lotin Amerikasi realiyasi va baʼzi holatlarda Ispaniyani aks ettiradi.³

Bunda transliteratsiyada juda koʻp fonetik oʻzgarishlar roʻy berishi yoki bermasligi mumkin. Bundaylarni quyidagi mavzu guruhlariga ajratish mumkin:

Turar joy, mol-mulkka oid soʻzlar: rancho (1. Palma barglari-dan yoki somondan qilingan kichik uy. 2. Ferma, tomorqa), **xaka** (palma bargi bilan yopilgan kichik uy), **kaney** (konusimon kichik uy – Venesuela), **zenzala** (negr-qullarning plantatsiyadagi turar joyi – Braziliya), **asen-da, asiyenda** (yer-mulk, mol-mulk) **estansiya** (1. Chorvachilik yer-mulki – Argentina, Urugvay, Chili. 2. Shahar atrofidagi tomorqa – Kuba), **fazen-da** (yer-mulk, mol-mulk – Braziliya), **korral** (chorva uchun maydon), **ma-chete** (qishloq xoʻjalik ishlari uchun katta usta boltasi, qurol sifatida ishla-tiladi), **metate, metata** (toshdan qilingan gʻalla), **bimbalete** (suvni koʻtarib beruvchi moslama), **boledoras, boleadori** (bogʻlanmagan uchlariga gʻoz tuxumidan tosh shar shaklida qilingan, bir uchi arqon yoki xom teridan qilingan ikki yoki uchta joyidan mahkamlangan kamand (hayvonlarni tutish uchun tashlanadigan sirtmoqli arqon turi), **tinaxa** (katta loy koʻza), **mate** (mate ishish uchun qovoqdan qilingan idish – Rio-de-la Plata rayoni), **bombliya** (shu zonada pastida qiya ikki tomonlama suzgich bilan kav-sharlangan mate ichish uchun moʻljallangan metal naycha), **jaganda** (yel-kanli baliqchilik soli – Braziliya) va hokazo;

2) kiyim, liboslar: pancho (bosh kiyim uchun qirqimliplash yopqich), **sapone** (shu nomdagi oʻsimlik barglaridan qilingan soyabonni keng dehqon shlapasi – Chili), **yaryey, yarey** (palma ipidan qilingan dehqon shlapasi – Kuba), **chiripa** (kalta ishton bilan birgalikda bel atrofidagi hidli chit pardasi) – Rio-de-la Plata zonasi), **bombachi** (cholvorga oʻxshash shim, gaucho kiyimi – Rio-de-la Plata zonasi) va hokazo;

3) oziq-ovqat, ichimliklar: tortilya (1. Makkajoʻxoridan qilingan kulcha. 2. Qaymoq), **asado, churrasko** (koʻmirda qovurilgan goʻsht), **lok-ro** (sabzavotlar bilan bulgʻangan goʻsht) **churro** (yogʻda qovurilgan oʻra-ma non), **masorra** (makkajoʻxoridan qilingan ovqat), **sankocho** (chuchuk banan, sabzavot va goʻshtdan qilingan oliyovgʻon), **puchero** (mol goʻshtidan qilingan obiyavgʻon), **atropan** (kartoshkadan qilingan chili ovqati), **fejon** (lovyadan qilingan taom – Braziliya), **zapadura** (tozalanmagan sha-karqamish), **batat, yukka, manioka** (yeyiladigan ildizmevali oʻsimliklar), **moronxa, guayova, papaya** (yeyiladigan mevalar), **mate** (paragvay choyi dam-lamasi – Rio-de-la Plata zonasi), **chichi** (makkajoʻxori arogʻi), **pulke** (agava, katta-katta bargli tropik oʻsimlik; ziynat uchun ekiladi) oʻsimligi sharbatidan tayyorlangan alkogol ichimligi – Peru – Chili), **aguardyente, agurdiyente** (shakarqamish yoki boshqa oʻsimliklardan tayyorlangan kuchli alkogol ichimligi), **guarapo** (1. Shakarqamish soki. 2. Shu sokdan tayyorlangan alkogol ichimligi), **sangriya** (suv, qizil vino va qanddan tayyorlangan ichimlik) kabi;

4) mehnat va mashgʻulot turlari: rodeo (chorvani haydash), **doma** (yovvoyi otni haydab oʻtish – Rio-de-la Plata rayoni), **safra** (shakarqamishni yigʻishtirib olish – Kuba, boshqa ra-yonlarda – hosilni yigʻishtirish, hayvon, chorvani ommaviy soʻyish) va hokazo;

¹ Koʻpchilik misollar Lotin Amerikasi va portugal, ispan tillari prozasi, qisman XX asr poeziyasidan olingan. Realizmdan foydalanish, qoida boʻyicha, agar realiya faqat bitta yoki Lotin Amerikasi mamlakatlari uchun xos boʻlsa, albatta, sharhlanadi.

³ Misollarning koʻpchigi (V.S.Vinogradovning “Введение в переводоведение”, Moskva, 2011) kitobidan olindi.

5) pul belgilari, o'lchov birliklari: **peso** (ko'pchilik Lotin Amerikasi mamlakatlaridagi asosiy pul birliklari), **sentavo** (kichik pul birligi), **boliviano** (pul birligi – Boliviya), **kruzeyro** (pul birligi – Braziliya) **mil-reys** (Braziliyadagi avvalgi pul birligi), **konto** (Braziliya pul birligi), **boli-var** (Venesuela pul birligi), **kestal** (Gvatemala pul birligi), **lempira** (Gon-duras pul birligi), **kordora** (Nikaragua pul birligi), **kolon** (Kosta-Rika, Salvador pul birligi), **guarani** (Paragvay pul birligi), **sol** (Peru pul birligi), **sukre** (Ekvador pul birligi), **fuerte** (kumush tanga – Venesuela), **liga** (Lotin Amerikasining turli mamlakatlarida mavjud bo'lgan har xil o'lchamlar, eski masofa o'lchami), **vara** (uzunlik o'lchovi), **arroba** (og'irlik o'lchami), **almud** (eski o'lchov birligi), **kintal** (og'irlik o'lchovi) va hokazo;

6) musiqa asboblari, xalq raqslari va qo'shiqlari, ijro qiluvchi-lari: **maracas**, **maroka** (shaqildoq), **guiro** (aynan maraka), **kena** (hind fleytasi (naysimon muzika asbobi), **rondador** (shakarqamishdan yasalgan Ekvador musiqa asbobi), **fatuto** (hindlardagi yog'och shoh), **marimba** (ksilofanni eslatuvch musiqa asbobi), **bambuka** (Kolumbiya raqsi), **kueka** (Chili raqsi), **gato** (raqs – Rio-de-la Plata zonasi), **solama** (taktda unilarning hijjalab aytilishi, ohangi), **vidalita** (qayg'uli sevgi qo'shig'i – Rio-de-la Plata zonasi), **son** (Kuba raqsi), **uaracha** (raqs – Karib zonasi), **malambo** (erkaklar raqsi –Argentina, Urugvay), **perikon** (eski raqs – Rio-de-la Plata zonasi), **korrido** (qo'shiq, lapar), **payador** (xalq qo'shiqchisi –Argentina, Urugvay), **maryache**, **mariaches** (Meksika musiqa ansambli) kabi;

7) xalq bayramlari, o'yinlar: **romeriya** (muqaddas joylarda sayr qilish), **rodeo** (lasso, kama; hayvonlarni tutish uchun tashlanadigan sirtmoqli arqon; irg'itish, yovvoyi otlarni bo'y-sundirish va hokazolar bo'yicha o'tkaziladigan chorvadorlar bayrami), **doma** (yovvoyi otlarni minishga o'rgatish bo'yicha musobaqa), **pelota** (to'p o'yini), **pateka** (teri bilan qoplangan to'p bilan o'ynash – Braziliya), **diablilo** (bolalar o'yini) va hokazo;

8) murojaatlar: **nino** (yosh xo'jayin, janob), **ninya** (xonim, uy bekasi), **tayta**, **taita** (ota, yosh ota), **sinozino** (yosh xo'jayin, janob – Braziliya), **sinya** (janob), **seu** (janob – Braziliya), **mano** (aynan uka), **chinita** (ayolga erkanib murojaat qilish), **che** (undovli murojaat – Argentina, Urugvay) va hokazo.

Demak, transkripsiya boshqa tildagi so'zning tovush shakli bo'lsa, transliteratsiya esa so'zning grafik shakli, ya'ni harfiy tarkibidir, qayta tiklanishidir. Agar ikkala tildagi so'zlarning tovush tarkibi mos kelsa, transkripsiya va transliteratsiya bir-biriga to'g'ri keladi. Transkripsiya va transliteratsiya transformatsiyaning asosiy tiplari sanaladi. Transliteratsiya bir tildagi so'zlarni boshqa bir tilda yozish, ya'ni amaliy transkripsiya, ana shunday transkripsiya esa tilshunoslikda transliteratsiya deyiladi. Transliteratsiya – bu bir til alfaviti harflarini boshqa bir til grafik sistemasi vositalari, ko'pincha, bosqa til harflari yoki harflar birikmalari bilan aniq ifodalashga xizmat qiladi.

Turli til alfavitlaridagi tovushlar aynan mos kelsa yoki biri-biriga yaqin bo'lsa, transliteratsiyada harflar (belgilar) ko'p o'zgarishga uchra-maydi. Harflar birikmasidan foydalanilgan transliteratsiya zaif transliteratsiya hisoblanadi. Transformatsiya, transkripsiya kabi transliteratsiyalar, asosan, badiiy matnlar tarjimasida qo'llanilar ekan, u inson hayotining turli sohalariga oid so'zlarni qamrab oladi.

Mahalliy muhit haqida axborot beruvchi leksika tarkibida, turar joy, mol-mulkka oid so'zlar, kiyim-kechak, liboslarni ifodalovchi so'zlarda, oziq-ovqat, ichimliklarga doir so'zlar; mehnat na mashg'ulot turlari; pul va o'lchov birliklarida, musiqa asboblari, xalq raqslari va qo'shiqlarini ifodalovchi so'zlar, xalq bayramlari, o'yinlar; murojaatlar; etnik va ijtimoiy mushtarak va ularning vakillariga oid so'zlar; tabiat olami realiyasi, ma'muriy birliklar va davlat institutlarni anglatadigan so'zlar, jamoat tashkilotlari, partiyalar; onomastik realiyalar, toponimlar; adabiy qahramonlar; antroponimlar; tur simvollarni anglatuvchi so'zlar; shuningdek, ekzotizmlar va okkozi-onal o'zlashmalar transliteratsiyaga uchraydi va mos keladigan harflar bilan beriladi.

**Жўраева Мадинахон (Ўзбекистон халқаро Ислом академияси
Ислом тарихи ва манбашунослиги IRCISA кафедраси таянч докторанти)
ИСЛОМ ТАРИХИДА БИОБИБЛИОГРАФИК ЛУҒАТЛАР ЭВОЛЮЦИЯСИ**

Аннотация. Бу мақолада мусулмон тарихишунослидаги жанрлардан бири бўлган табақот биобиблиографик жанри тадқиқ қилинган. Шунингдек, биобиблиографик луғатлар билан боғлиқ айрим назарий мулоҳазалар келтирилиб, ушбу турдаги адабиётларнинг таърифи ва таснифи кўриб чиқилган.

Аннотация. В статье рассматриваются биобиблиографические словари как один из основных жанров мусульманской историографии. Статья включает некоторые теоретические соображения, связанные с биобиблиографическими словарями. Статья включает в себя определение и классификацию данного вида литературы. В статье предпринята попытка дать определение биобиблиографическому словарю в целом.

Annotation. This paper deals with biographical dictionaries – one of the main genres in Muslim historiography. It also involves some theoretical considerations related to biographical dictionaries. This includes definition and classification of this type of literature. The article attempts to define the biographical dictionary literature in general.

Калим сўзлар: табақа, табақот, биографик луғат, саҳоба муҳаддисларнинг табақаси, авлод, биобиблиография.

Ключевые слова: табака, табакат, биографический словарь, табака сахабы (сподвижники Пророка), табака мухаддисов, поколение, биобиблиография.

Key words: mabaah, tabaqat, biographical dicrionary, the tabaqah of sahaba (the Companions of the prophet), the tabaqah of muhaddithin, generation, biobibliography.

Ислом тарихи деганда, одатда, ислом давлатлари ҳамда мусулмон халқларнинг ваҳий нозил бўлган илк даврдан бошлаб ҳозирги кунгача бўлган тарихи назарда тутилади. Мазкур вақт оралиғида мусулмон тарихшунослигида кўплаб йўналишларда биографик асарлар ёзилган. Ушбу асарларни илк намуналари сифатида сийра китобларини келтириш мумкин. Сийра сўзи ҳаёт йўли, таржимаи ҳол маъноларини англатади. Сийрага берилган таърифга кўра, у Муҳаммад (с.а.в.) ҳаёт йўлини баён қилишга бағишланган, илк ислом даврида вужудга келган диний-тарихий асарларнинг умумий номидир. Дастлаб, сийралар кўп бўлган, уларнинг анчаси йўқолиб кетган. Улардан Воқидий (747–823)нинг “Китоб ал-мағозий” ва аввалги сийраларни умумлаштирган Ибн Исҳоқ ва Ибн Ҳишомнинг “Сийрати Расулulloҳ” асарлари бизгача етиб келган. Сийралар илк ислом тарихини тадқиқ қилишда асосий манба ҳисобланади.¹

Сийра ва Мағозийдан кейин Ислом оламида “Фатҳлар тарихи”, “Табақот”, “Тарожи-ми Аҳвол” китоблари ёзилди. Ҳижратнинг III асри ўрталаригача (милоднинг IX асри) мусулмонларнинг тарих асарлари сийра, мағозий ва табақот китобларидан иборат эди.

Биографик жанрга кирувчи сийра китобларидан фарқли ўлароқ, кейинги асрларда ёзилган табақот асарларида библиографияга² ҳам урғу берилган. Айнан шунинг учун ҳам табақот китобларини биобиблиографик асарлар деб юритиш ҳам мумкин.

Маълумки, биобиблиографик адабиётларнинг асосий вазифаси ҳар бир олимнинг биографик ва библиографик маълумотларини тақдим этишдан иборат. Асарга киритилган биобиблиографик маълумотлар муаллифнинг таржимаи ҳоли ва илмий фаолиятига оид қисқа ва схематик тақдимотни ўз ичига олади.

Биобиблиографияга ғарб олимлари томонидан турли таърифлар берилган. Шунга кўра, биобиблиография муайян шахс ёки шахсларнинг асарларини, шунингдек, улар тўғри-

¹ Ислом энциклопедия. Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2017, 238-бет.

² Ўрганилаётган масала бўйича библиографик тавсиф тамойиллари асосида тузилган адабиётлар рўйхати.

сидаги ҳужжатлар ва биографик маълумотларни акс эттиради.¹ Мазкур адабиётларда, имкон қадар, ҳар бир муаллифга нисбатан қуйидаги саволларга тўлиқ жавоб берилади:

- 1) исми шарифи (тахаллуси), отасининг исми;
- 2) туғилган жойи ва туғилган санаси;
- 3) ижтимоий келиб чиқиши;
- 4) қисқача биографик маълумотлар: а) яшаган муҳити; б) болалик даври; в) моддий шароити; г) саёҳатлари;
- 5) маълумоти, яъни эгаллаган илмлари;
- 6) асосий ихтисослиги;
- 7) адабий, илмий ва ижтимоий фаолияти;
- 8) ижодий ва илмий ғолиятининг бошланиши;
- 9) мавжуд асарлари.²

Аксарият ҳолларда, ғарбда мазкур асар муаллифлари олимларнинг ҳаёти ва ижоди ҳақида маълумот бериш жараёнида уларга нисбатан ижобий ва салбий баҳо беришдан қочишган. Бироқ ислом диёрларидаги уламоларни ишончли деб топиш билан бирга айбларини кўрсатиш ҳадис илмидаги жарҳ ва таъдил соҳасида алоҳида таъкидланган.

Айтиш жоизки, ислом тарихида биобиблиографик адабиётлар анча эрта пайдо бўлган бўлиб, ушбу жанрдаги асарларга “табақот” деб ном берилган. Илмий адабиётларда табақотга турли таърифлар берилган:

• Табақот – таниқли одамлар (масалан, олимлар, шоирлар ва бошқалар) яшаган асрга мувофиқ ташкил этилган мусулмон биографик адабиётнинг бир тури.³

• Табақот “қатлам”, “авлод”, “даража” деган маънони англатиб, маълум бир вақт оралиғида яшаган шахслар, “авлодлар таржимаи ҳоли”га айтилади. Араб тарихшунослигида табақот биографик жанрнинг махсус тармоғини ташкил этиб, унда материал хронологик тартибда, авлодлар бўйича, энг дастлабкидан тортиб то сўнггисигача (аввалда Муҳаммад (с.а.в.)нинг сафдошлари – саҳобийлар, сўнг уларнинг шогирдлари жойлаштирилган. Регионал тамойилга ҳам риоя қилинган – шаҳарлар, алоҳида мавзелар ва Халифаликнинг вилоятлари бўйича тақсимланган. Табақот адабиёти ҳадис илми эҳтиёжларини қондиришга мўлжалланган. У исноднинг ҳаққонийлик даражасини аниқлашда маълумотнома ролини ўйнаган. Бизгача табақот туридаги етиб келган энг илк асар Ибн Саъд (784 –845)нинг “Китоб ат-табақот ал-кабир”идир. Асарда ҳадис ривоят қилган 4250 шахснинг таржимаи ҳоли келтирилган. Дастлабки табақотлар, асосан, ҳадис билимдонлари ва фақиҳларга аталган. Бироқ маданий эҳтиёж ва илм-фан тараққиёти, кейинчалик, турли касб ва даражадаги шахсларнинг (шоирлар, адиблар, котиблар, вазирлар, тилшунослар, табиблар, доғнишмандлар, ваъзхонлар, қорилар, фақиҳлар, суфийлар ва уларнинг авлодларини хронологик тартибдаги табақотлари пайдо бўлишига имкон берди.⁴

Табақот тарихшунослик базасига асосланган асарлар тўплами бўлибгина қолмай, араб-ислом цивилизацияси ҳақида маълумот берувчи манба ҳамдир. Одатда, табақот адабиётида биографик маълумотлар, шахсий, диний ва интеллектуал сифатларни баҳолашга қаратилган бўлади. Манбаларда табақот жанри еттинчи аср охирларида пайдо бўлган деган маълумотлар учрайди. Яна бир маълумотга кўра, табақот “улум ал-ҳадис” доирасига кирувчи “илм ар-рижол” фанида ровийларни аниқлаш, таснифлаш ва баҳолаш фонида пайдо бўлиб, илк ҳадис танқидчилари даврида машҳур бўлган деб айтилади. Бунга асосла-

¹Соловьев Э.Ю. Биографический анализ как вид историко-философского исследования. Прошлое толкует нас (Очерки по истории философии и культуры). М., Политиздат, 2001, с. 438.

² Писатели современной эпохи. Биобиблиографический словарь русских писателей XXI века. Т. 1. Редакция Б.П.Козьмина. М., 1998, с. 8.

³ Исламский энциклопедический словарь. А.А.Али-заде. М., “Ансар”, 2007, с. 152.

⁴ Ислам энциклопедия. Шайх Абдулазиз Мансур таҳрири остида. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти. 2017, 238-бет.

ниб, табақот адабиётларини муҳаддисларга ҳадис ровийсини таснифлашда ва ўзига хос иснодларни аутентификация¹ қилишда ёрдам берган деб айта оламиз.² Умуман олганда, биографик хусусиятларга эга бўлган бу асарлар, услуб тарзи жиҳатдан бошқа китоблардан фарқ қилган. Мазкур мавзунини ёритишда, табақот тушунчасини атрофлича таҳлил қилиб ўтиш лозим.

Табақа тушунчаси араб тилида, бир нарсанинг устига унга ўхшаш нарса билан бутунлай ёпиш, қоплаш, ёпинғич маъносидиги “طبق” шаклидан келиб чиққан. Табақа сўзи, луғатда ҳол, қўним, мартаба, даража, уйнинг қавати, ер ёки осмоннинг усти, кўз ковоғи, бир-бирига ўхшаш нарсалар ёки инсонлар, бир-бирининг орқасидан келган гуруҳлар, насл, уруғ, умуртқа, бўғим, юз ёки йигирма йиллик вақт оралиғи каби мазмунларга эга. Бу сўзнинг кўплиги “табоқот” дир. Ўзбекчада ишлатиладиган “табақа” сўзи ҳам аини шу маънода қўлланилади.

Табақа сўзининг юқорида айтиб ўтилган луғавий маъноларини категорияларга бўлиб чиққанда “замон, макон, ва ҳол” каби нуқталарда бирлаштириш мумкин. Бу ҳолатда табақа, замон нуқтаи назаридан “бир-бирини таъқиб этадиган, яқин ёки ўхшаш”, макон нуқтаи назаридан “ўхшаш ёхуд мос”, ҳол нуқтаи назаридан эса “даража ва мартабалари бир-бирига яқин нарсалар ёки инсонларни” англатади.

Қуръони каримда “табақа” сўзи айнан шу маънода келади ва худди шу ўзакдан ҳосил бўлган “тибақ” ва “табақ” сўзларида қўлланилади. Мисол сифатида “У етти осмонни қатма-қат қилиб яратган Зотдир....”³ (Мулк сураси) 3-оятда “тибақ” лафзи ҳамда “Албатта сизлар **босқичма-босқич** (яшаб) келурсиз”.⁴ (Иншиқоқ сураси) дейилган 19-оятда “табақ” сўзларини келтиришимиз мумкин. Шунингдек, ислом терминологиясида табақа атамасини “икки нарса орасидаги ўхшашлик ва яқинлик” маъносига эга бўлиб, бир хил ёки яқин даврда яшаган, ёшлари тенг ёки яқин бўлган, бир-бирининг орқасидан келган одамлар гуруҳлари деб таърифланади.⁵

Тарихга оид илк китобларда табақа тушунчасига насл ва уруғ маънолари берилган. Шу аснода, баъзи табақот муаллифлари “табақа” сўзининг ўрнига “насл” маъносида келган “қарн” сўзини ҳам ишлатганлар. Мисол учун, Абул Ҳасан Бахшал (ваф. 292/905) ўз даврида табақа тушунчасини жуда яхши билган ва “Тарихи Восит” номли асарида табақа атамасининг ўрнига “қарн” атамасини ишлатишга даъват этган ва ўз давригача яшаб ўтган ровийларини “тўрт қарн” яъни “насл” деб тақсимлаган. Ҳоким Найсабурий ҳам (ваф. 405/1011) “Тарихи Найсабур”да саҳоба, тобеин ва табаа-тобеиндан кейинги ровийларни тўртинчи табақа лафзи ўрнига “тўртинчи қарин” номи остида зикр этган. Заҳабий эса, Ҳасан ибн Аърофнинг “Мендан беш қарн ҳадис ёзди” деган гапидаги “қарн” сўзини “беш табақа” деб тафсир этган.⁶ Шу аснода, табоқот илмида “табақа” ва “қарн” сўзлари бир-бирига синоним бўлиб, “насл” маъносида ишлатилганини кўришимиз мумкин. Айтиш жоизки, қарн сўзи боғлиқлик маъносида ҳам келиб, ўзбек тилидаги қариндошлик сўзига яқин туради. Ис-ломга оид адабиётларда табақа асосида тасниф этилган асарларга “табоқот”лар дея ном берилган.

Саналарга асосланган тарих ва биография асарлари узоқ вақт давомида машҳур бўлишига қарамай, ислом ўзининг табақот жанрини ишлаб чиқиш жараёнида замон, макон, қабила, илм, касб ва ҳоказолар каби умумий хусусиятларга эга бўлган инсонларни гуруҳларга ажратиб, фақат мусулмонларга оид биографик тасниф қилиш усулидан фойдалана-

¹ Маълумот ишончилигини текшириш.

² Constructive Critics, Hadīth Literature, and the Articulation of Sunnī Islam, by Scott C. Lucas. P. 43.

³ Қуръони карим маъноларининг таржима ва тафсири. Таржима ва тафсир муаллифи: Шайх Абдулазиз Мансур. Т., “Тошкент ислом университети” нашриёт-матбаа бирлашмаси, 2007, 652-бет.

⁴ Шу манба. 589-бет.

⁵ Fayda Mustafa. Tabakat. Türk Ansiklopedisi, Ankara 1981, T.11, s. 106.

⁶ Шамсиддин Абу Абдуллоҳ Заҳабий. Сияр аълам ан-нубало. Байрут 1405/1984, T.11, 162-бет.

ди. Голландиялик шарқшунос Франц Розенталь (ваф. 1424/2003) бундай табакалаштириш шаклини ислом тарихи тушунчасида мавжуд энг қадимги ва ўзига хос исломий тақсимот усули дея тавсифлайди. Мазкур усул кенг тарқалишида ташқи омилларнинг турли хил кўринишларини эмас, балки илк даврдаги мусулмонларнинг “Расулуллоҳнинг асҳоби, тобеинлар...” деб категорик бўлинишларини назарда тутди.¹ Розенталнинг бу қарашини янада кенгрок ўрганиб, мусулмонларнинг табақага кўра ажратилишининг орқа планида Қуръон ва Суннатга асосланган бир тушунча мавжудлигини кўриш мумкин. Зеро, Аллоҳ таоло Қуръонда мўминларни, хусусан, саҳобаларни баъзи сифатларга кўра таснифлайди. Мисол учун, жаннатий, дўзахий (Ҳашр сураси, 20-оят), Макканинг фатҳидан аввал нифокда бўлган, бўлмаган (Ҳадид сураси, 10-оят) каби гуруҳларга ажратилганлигини кўриш мумкин. Шундай қилиб, Аллоҳ “Муҳожирлар ва ансорларнинг дастлабки пешқадамлари ҳамда улар ортидан эзгулик билан борганлар” (Тавба сураси 100-оят) ва “Улар дарахт остида Сизга байъат (қасамёд) қилаётган вақтларида” (Фатҳ сураси, 18-оят) деб буюриб, улардан рози бўлганини баён этади. Шу сабаб “мушкул замон”нинг илк мусулмонлари бўлган бу инсонлар, табақот китобларида доимий равишда юқори ўринлардан жой олганлар.

Расулуллоҳнинг (с.а.в.) “Асрларнинг энг хайрлиси (хайрул курун), менинг асримдир. Сўнг уларга эргашганлар, сўнг эса уларнинг орқасидан келганлардир”² деб марҳамат қилганлари, умматларининг “хайрлилик” сабабидан табақаларга бўлинганини кўрсатади. Ушбу табақалардан илҳомланган ислом олимлари замон ўтиши билан бир-бирининг орқасидан келган диндошларни илк давр мусулмонлари санаб, саҳоба, тобеин, таба тобеин деб сифатлаганлар. Бунинг исботи сифатида, Ибн Саъд ва Ҳоким Найсабурийнинг асарларида исломда пешқадамлик қилганлар, ҳижрат ва фатҳ қилганлар каби даражаларга кўра турли табақаларга ажратилганликларини келтириш мумкин. Саҳобаларни табақаларга ажратишда замон, макон ва Расулуллоҳ (с.а.в.) билан насаб яқинлиги каби жиҳатлар ҳам асосий роль ўйнаган. Ибн Саъд (ваф. 230/844), Халифа ибн Ҳайёт (ваф. 240/854), Муслим (ваф. 261/875) ва Бахшал (ваф. 292/905) каби муаллифларнинг табақотлари бу тавсифга яққол мисол бўла олади.³

Илк давр табақот биографик китобларининг мавжуд биринчи намуналари сифатида Ибн Саъднинг (ваф. 230/844) “ат-Табақот ал-кубро” асари билан Халифа ибн Ҳайётнинг (ваф. 240/854) “Китоб ат-табақот” асари қабул этилган бўлса ҳам, адабиёт оламида бу йўналишда ёзилган маълум илк намуналар 207/822 йилларда вафот этган икки олимга Ҳайсам ибн Адий ва Муҳаммад ибн Умар Воқидий оид эканлиги кузатилади. Замонавий ислом тадқиқотчиларидан Ақром Зиё Умарий, Ҳайсам ибн Адий муаллифлигидаги “Китоб ат-табақот ал-фуқаҳо ва ал-муҳаддисин” номли йўқолган асарини табақот илмига оид илк асар деб таништирган⁴.

Шундан маълум бўладики, тарих илми билан табақот илми орасида умумий ва хусусий муносабатлар мавжуддир. Ровий шарҳида иккиси ҳам яқин тушунча бўлиши билан бирга, тарих илми, алоҳида ҳодисаларни баён этиши билан табақот илмидан фарқ қилади. Янги давр олимлари бу икки илм манбаларини бир-биридан ажратадилар. Уларнинг фикрича, тарих илмига оид манбаларда, одамларнинг туғилган ва вафот саналарини тадқиқ қилиш асосий ва биринчи, мартабалари ва ҳаёт йўллари ўрганиш иккинчи мақсад бўлиб, табақот манбаларида бунинг акси ўлароқ, шахсларнинг ҳолларини ўрганиш асосий, туғилган ва вафот санасини билиш эса иккинчи даражали мақсаддир.

Шу билан бирга, “табақот”, Қуръон ва суннатга асосланган, саҳобалардан бошланиб, замон, макон, қабила, илм, мазҳаб ва маслак доирасидаги бир-бирига яқин хусусиятларга

¹ Franz Rosenthal. History of Muslim historiography. Leiden; Boston: Brill, 1952, p. 356.

² Buhari “Fadailü'n-Nebi”, 1; Müslim, “Fadailü's-sahabe”, 210, 211, 212. s. 48.

³ Andersson T.S. Early Sunni historiography: a study of the Tarikh of Khalifa b.Khayyat/by Tobias Andersson. Leiden; Boston: Brill, 2018, p. 149.

⁴ Ўша асар. 247-бет.

эга инсонларни категориялаштириш мақсадида илк маротаба мусулмонлар тарафидан қўлланилиб, ривожлантирилган тушунчадир. Чунончи, мазкур жанр тарих ва ҳадис илмларига асосланган бўлса-да, бирламчи ислом илмларига эга инсонларнинг, ҳатто санъат ва касб арбобларининг биографик таснифида ҳам табақотлардан фойдаланилганини гувоҳи бўламиз. Аввалда, илк давр мусулмонларининг замон, макон, қабила ва илм каби мезонларга кўра гуруҳларга ажратилиб, тарих илмини ҳам қамраб олган шаклда қўлланилган табақа тушунчаси, илмлар ажралганидан кейин, ҳар бир илмда ушбу жанр ўз эҳтиёжига кўра маъно касб этувчи шаклда ишлатилди.

Jumayeva Zubayda Shavkatovna (JDPI katta o'qituvchisi)
FRAZEOLGIK BIRLIK LARNING LINGVOKULTUROLOGIK TADQIQI

Annotatsiya. *Maqolada rus va o'zbek tillaridagi frazeologik birliklar lingvokulturologik jihatdan taqqoslangan, ular milliy-madaniy tarafdin, til va xalq mentaliteti, milliy, o'ziga xosligining o'zaro munosabati va o'zaro ta'siri, til birliklarining milliy-madaniy ma'nosi, til va madaniyat munosabatlari, milliy madaniyatning tilda ifoda etilishi muammolari o'rganilgan.*

Аннотация. *В статье проведено сопоставление фразеологических единиц русского и узбекского языков с лингвокультурологических позиций, изучены национально-культурные языковые и народные, своеобразные международные языковые отношения, перечислена национально-культурная семантика языковых единств.*

Annotation. *The article compares the phraseological unity of the Russian and Uzbek languages with a linguo-cultural position, studies the national cultural and linguistic and folk peculiar international linguistic relations, lists the national cultural semantics of linguistic unity.*

Kalit so'zlar: *frazelogizm, mentallik, lingvokulturologik yondashuv, milliy-madaniy ifoda, til birliklari, milliy munosabat, nutq birligi, salbiy ma'nodagi iboralar.*

Ключевые слова: *фразеологизм, менталитет, лингвокультурологический подход, национально-культурное выражение, языковые единицы, национальный подход. речевое единство, единства с отрицательным значением.*

Key words: *phraseology, mentality, linguocultural approach, national-cultural expression, language units, national attitude, speech unit, negative expressions.*

Til va madaniyat munosabati, milliy mentallikni anglash aynan til mohiyatini, uning kommunikativ vazifasini chuqur va ilmiy o'rganish zaruratini tug'diradi. Til mohiyatini o'rganish har qanday xalqning ma'naviy merosini, boy tarixini milliy qadriyatlarini, madaniy va ma'naviy boyliklarini teran anglash imkoniyatini yaratdi. Hozirgi davrda kognitiv tilshunoslikning qator yangi yo'nalishlari vujudga keldi, kognitiv yondashuv asosida til birliklarining yangicha talqinlari yuzaga kelmoqda, yangi tushunchalar o'rin olmoqda. Bilishimizcha, frazeologizmlar psixologik, ijtimoiy, madaniy va lisoniy hodisalarning uzviy aloqasida shakllanar ekan, tilning frazeologik tizimini kognitiv ilmiy nuqtayi nazardan o'rganish muhimdir.

Lingvokulturologiya tilshunoslikning mustaqil yo'nalishi sifatida XX asrning 90-yillarida vujudga kelgan. Tadqiqotchilarning qayd qilishicha, "lingvokulturologiya" (lot.lingua – "til"; cultus – "hurmat qilish, ta'zim qilish") termini V.N.Teliya rahbarligidagi Moskva frazeologiya maktabi (Y.S.Stepanov, V.V.Vorobyev, V.Shaklein, V.A.Maslova) tomonidan olib borilgan izlanishlar bilan bog'liq ravishda paydo bo'ldi. Lingvokulturologiyaning predmeti o'zaro chambarchas aloqada, muloqotda bo'lgan til va madaniyat sanaladi. Lingvokulturologiya madaniyat va tilning o'zaro aloqasini, ta'sirini, tilda o'z aksini topgan xalq madaniyatining ko'rinishlarini tadqiq etadi.¹

Lingvokulturologiya til va madaniyat hamda til va xalq mentaliteti, milliy, o'ziga xosligi, o'zaro munosabati va o'zaro ta'sirini, til birliklarining milliy-madaniy ma'nosi (semantika)ni,

¹ Баранов.Ф.Н. Аспекты теории фразеологии. Москва. "Знак", 2008.

ma'no mazmuni va ottenkalarini, til va madaniyat munosabatlarini, milliy madaniyatning tilda ifoda etilishi muammolarini ilmiy va amaliy o'rganadi. Til birliklari mohiyatini kognitiv anglash uchun chet tillari va ona tilining qiyosiy lingvokulturologik tahlilga bag'ishlangan tadqiqotlarni yaratish zarur. Keyingi yillarda tilning frazeologik tizimini semantik-pragmatik, lingvokulturologik, kognitiv ilmiy nuqtayi nazardan o'rganishga katta ahamiyat berilmoqda. Frazeologik birliklar aynan madaniy ma'no komponenti baho munosabatni anglatish u yoki bu millatning milliy mentaliteti, etnokulturasida to'g'risida ma'lumot beradi.

Umuman, frazeologizmlar u yoki bu xalqning hayot tarzi, madaniyati, ma'rifati, milliy mentalitetining yorqin ifodasidir. Frazeologiya tilshunoslikning alohida bir bo'limi bo'lib, unda ko'chma ma'noga asoslangan turg'un birikmalar, iboralar o'rganiladi. Tilshunoslik bo'limi sifatidagi frazeologizmiyaning asosiy diqqat-e'tibori frazeologizmlar tabiatini va ularning kategorial belgilarini o'rganishga, shuningdek, frazeologizmlarning nutqda qo'llanish qonuniyatlarini aniqlashga qaratiladi.¹ Uning eng muhim muammosi frazeologizmlarni nutqda hosil qilinadigan (ya'ni avvaldan tayyor bo'lmagan) so'z birikmalaridan farqlab, ajratib olish va shu asosda frazeologizmlarning belgilarini aniqlashdir.

Frazeologik birliklar u yoki bu xalqning madaniyati haqida ma'lumot beruvchi manba hamda milliy-madaniy o'ziga lingvokulturemani ifoda etuvchi yorqin til birligidir. O'zbek xalqining ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va ma'naviy, madaniy hayoti, hayotiy kuzatishlari, jug'rofiy joylashishi, o'ziga xos tushunchalari asosida yuzaga kelgan. "Do'ppisini osmonga otmoq" (juda xursand bo'lmoq, quvonmoq) "to'yda to'nimni ber", "to'ydin oldin nog'ora qoqmoq", "do'ppisini yerga qo'yib o'ylamoq", "obdastasi puchuk", "do'ppining tagida odam bor", "kavushini sudrab qolmoq", "do'ppisini yarimta qilib", "do'ppisi tor kelmoq", "do'ppisi chakkada", "do'ppisi chambarak", "tuyaning dumi yerga tekkanda", "oshig'i olchi bo'ldi"² kabi frazeologizmlarning mazmun mohiyati til vakillari tomonidan milliy-madaniy qadriyatlardan kelib chiqib, ularga xos bo'lgan milliy qadriyatlar tizimi asosida shakllantiriladi.

Turli tillarni chog'ishtirib o'rganish asnosida til va madaniyat munosabati, til mohiyati, uning kommunikativ vazifasi, tillararo milliy-madaniy farqlar, lingvokulturologik xususiyatlari, har bir tilning o'ziga xos o'xshashlik belgilarini aniqlash kabi ilmiy muammolarni tadqiq etish imkoni yuzaga keladi.

O'zbek tili frazeologizmlari o'zbek xalqining turmushidagi hayotiy voqelik va undan kelib chiquvchi obrazning ifodasini aks ettiradi. Tilimizdagi "qozon osmoq", "kulini ko'machiga tortmoq", "maslahat oshi qilmoq", "tayyor oshga qoshiq solmoq", "atalaning ichidan suyagi chiqmoq", "dasturxon yasatmoq", "chovlisini solmoq", "qora qozondan o'zini olib qochmoq",³ "tuzini yeb tuzlig'iga tupurmoq", "cho'michini tikmoq", "chovlisini solmoq", "laganga solmoq", "yog'i chiqdimi", "og'zi oshga yetdi", "arzonning sho'rvasi tatimas", "dimog'ida osh pishadi"⁴ kabi qator o'zbek taomchiligi qadriyatlari bilan izohlanadi. Rus tilidagi o'ziga xos mentallik ko'rinishiga ega frazeologizmlar ham bundan mustasno emas: "мало каши ел", "молоко на губах не обсохло", "скатертью дорога", "тёртый калач", "под пару", "молочные реки и кисельные берега", "ни за какие коврижки (пряники)", "калачом не заменить", "печь как блины", "сидьмой квас на гуще", "хлеб да соль".⁵

Azaldan xalqimiz hayvonlarning yurish-turishi va boshqa harakatlarini hisobga olib, ularning shu xususiyatlarini nutqda ham ifodalash yo'lini topishgan. Natijada esa quyidagi hayvonlarning nomlari metaforik ma'no kasb etgan: it – vafodorlik, arslon – kuchlilik, olijanoblik, maymun – taqlidchilik, ayiq – beso'naqaylik, ilon – makkorlik, tulki – ayyorlik, chaqqonlik, chumoli – mehnatkashlik, eshak – ahmoqlik, bo'ri – ochko'zlik timsollarini kashf etgan. Hayvonlar-

¹ Shu manba.

² Rahmatullayev Sh. O'zbek tilining izohli frazeologik lug'ati. "O'qituvchi" nashriyoti. Toshkent, 1978.

³ Shu manba.

⁴ Яранцев Р.И. Словарь справочник по русской фразеологии. Издательство «Русский язык», 1981.

⁵ Abduraximov M. Qisqacha o'zbekcha-ruscha frazeologik lug'at. Toshkent, "O'qituvchi", 1980.

ni simvallashtirish asnosida salbiy frazeologizmlar yuzaga kelgan, chunki hayvonlar timsoli aksariyat hollarda salbiylikni anglatgan: "ilonning yog'ini yalagan", "ilon po'st tashlaydi", "ot bilan tuyacha", "pashshadan fil yasamoq", "oyog'i kuygan tovuqday", "qo'y og'zidan cho'p olmagan", "g'oz yurish qilmoq", "to'ng'izdan bir tuk", "echkisini taka qilmoq", "holiga maymunlar yig'laydi", "qo'yni bo'riga topshirmoq", "siylaganni sigir bilmas" kabi.

Rus tilidagi hayvonlar bilan bog'liq frazeologizmlarning aksariyati ham salbiy ma'noda ishlatiladi: "белая ворона", "будто корова языком слизнула", "гол как сокол", "глухая те-теря", "заячья душа", "как угорелая кошка", "кот заплакал", "на козе не подъедешь", "смернее телёнка", "чёрная кошка пробежала". Shuning uchun ham so'kinish, qarg'shni ifodalovchi so'z va so'z birikmalarida hayvonlarga oid so'zlar uchraydi. Hayvonlarning u yoki bu belgilari inson xarakteriga o'xshatilgan, qiyoslangan va bu orqali ko'plab frazeologizmlar shakllangan.

Zamonaviy frazeologik tadqiqotlar frazeologik birliklarning semantikasi, strukturasi, xususiyatlari va ularning qo'llanish o'rinlari bilan bog'liq keng miqyosdagi muammolarni qamrab oladi. Frazeologik tadqiqotlarning vujudga va tilda o'rnamash jarayonlarining mohiyati, frazeologik birliklarning modellashtirilishi, frazeologik birliklarning emotsional va ekspresiv tavsifi, ularning nutqda qo'llanish xususiyatlari va boshqalar kiradi.

O'zbek tilining frazeologik boyligini turli davrlardagi jamiyatdagi iqtisodiy, ijtimoiy va siyosiy o'zgarishlari natijasida yangi paydo bo'lgan frazeologik birliklari to'ldirib boradi. Hozirgi vaqtda nutqimizda yangi frazeologik birliklar paydo bo'lmoqda, faol qo'llanib, tilning frazeologik tarkibiga kirayapti, uni yangi ifoda vositalari bilan boyitmoqda. Gazeta va jurnallar sahifalarida, radio va teleko'rsatuvlarda, she'r va ko'shiklar matnida yangi obrazli ifodalar yangi ramonda va o'zbek tilida so'zlashuvchilar nutqiga kirib bormoqda.

Frazeologik birliklarning paydo bo'lishi jarayonining tezligi tilshunos tadqiqotchilardan har tomonlama kuzatishni, ro'yxatga olish va o'rganishni talab qilmoqda, chunki bu jarayon nutq madaniyati masalasi, tilni o'rgatish muammolari, hamda umumiy muloqot masalalari bilan bog'liq. Frazeologik birliklarning milliy-madaniy o'ziga xosligi muammosiga murojaat qilinganda, hozirgi kunda frazeologik materialni qamrash darajasi va frazeologik birliklarning milliy-madaniy tarkibini aniqlashda bir-biridan farq qiladigan har xil yondashuv mavjudligini anglash lozim. Frazeologik birliklar ham alohida shaxs, ham jamoaning dunyoni tushunishini shakllantirishda muhim rol o'ynaydi. Insonning tashqi qiyofasi va ichki dunyosi uyg'unligi haqidagi tasavvurlar har bir milliy madaniyatning negizidir.

Tilshunoslik sohasida frazeologiyani alohida o'rganilishi uchun ilk qadamni fransuz tilshunosi Charl Balli qo'ygan bo'lsa, keyinchalik, rus tilshunoslari B.A.Larrin, A.V.Kunin, V.V. Vinogradov, N.N.Amosovalar tomonidan bu sohaga chuqur yondashilgan.¹

Frazeologik birliklar o'zlarining semantik, funksional, uslubiy va sintaktik xususiyatlariga ko'ra so'z birikmalari, sodda va qo'shma gaplardan ajralib alohida bir turni tashkil qiladi, ya'ni frazeologik birliklarda so'z, so'z birikmalari va gapning zid qo'yilish belgilari ma'lum ma'noda neytrallashib, dialektik birlashadi, yaxlit holatda yuzaga chiqadi. Shuning uchun bugungi kunda rivojlanib kelayotgan sistem tilshunoslikda turli tipdagi so'z yasash qoliplari, semantik-funksional planda olingan frazeologizmlar orasidagi sistem aloqalarni o'rganilishi muhim ahamiyat kasb etadi.

Bu til birliklarini o'rganishning asosiy sababi shundaki, bugungi kunda rus frazeologiyasida keng tarqalgan so'zlashuv frazeologizmlarining semantik xususiyatlari, ular orasidagi turli ma'no munosabatlari, ularning nutq momentida qo'llanish funksiyalari til foydalanuvchilari uchun qiyinchilik tug'dirmoqda.

Hozirgi zamonda frazeologizmlarni lingvokulturologiyada o'rganish dolzarb va munozarali masalalardan hisoblanadi. Frazeologizmlarning milliy-madaniy xususiyatlarni aniqlash, farq qi-

¹ Гумбольдт В. Избранные труды по языкознанию. "Прогресс", 2000.

luvchi o'xshash jihatlarini aniq va obyektiv yoritish maqsadida, birinchi navbatda, ularning kelib chiqishi tarixi, manbalarini ya'ni etimologiyasini o'rganish muhim ahamiyat kasb etadi. Frazologizmlarning aksariyati rus tilida ham, o'zbek tilida ham xalq tomonidan yaratilgan ularning mualliflari ma'lum emas, kelib chiqish manbalariniani ko'rsatish ancha qiyin. A.V.Kuninning "frazologizmlar aksariyatining mualliflari no'malum bo'lib, ular xalq tomonidan yaratilgan" degan fikrlari asoslidir.

Milliy-madaniy semantika tilshunoslikning barcha bo'limlarida, morfologiyada ham, sintaksisda ham, fonetikada ham aks etgan bo'ladi. Faqat u millat madaniyatini bevosita aks ettira oladigan, yaxlit, so'zlashuv nutqida ko'p qo'llanadigan frazeologik birliklarda yorqinroq ifodalanadi.

Til hayotimizning ajralmas qismi bo'lib, biz unga o'z-o'zidan bo'lishi shart bo'lgan narsa sifatida qaraymiz. Tilning o'zi nima, biz unda qanday so'zlayapmiz, biz qanday qilib so'zlashishni o'rganishimiz haqida esa unchalik ko'p o'ylab ham o'tirmaymiz. Hammaga yahshi ma'lumki, tilni o'rganuvchi maxsus fan mavjud bo'lib, uning nomi lingvistikadir. Ushbu fan jadal rivojlanayotgani, shak-shubhasiz, bu borada sezilarli yutuqlarga erishganiga qaramasdan hozirgi paytda shu ravshanki, biz insoniy xususiyatlarning eng insoniysi bo'lgan va ustoz insonning jamiyat a'zosi sifatida mavjud bo'lishi mumkun bo'lmagan til haqida juda kam bilar ekanmiz.

Til insonga aqliy faoliyatni rejalashtirish, aqliy sa'y-harakatlar natijalarini kelgusi avlodlarga qoldirish imkonini beradi. Insonning o'z o'tmishi va buguni haqida bilganlari, uning kelgusida qoldiradigan bilimlarining barchasi til orqali amalga oshadi. Dunyoqarashlar, ma'naviy va estetik ideallar, axloq me'yorlari – bularning barchasi til va nutqiy muloqot orqali yuzaga keladi.

Shu sababli tilning vazifalaridan biri fikrni rasmiylashtirish, uni moddiy ifodalashdan iboratdir; "Tashqi nutq – firni so'zga aylantirish, uning moddiylashtirish jarayonidir". Shundan fikr nutqning ruhiy omili bo'lib xizmat qiladi, fikrni boyitish esa nutqiy rivojlanishning sharti hisoblanadi. Ma'lumki, nutq – "nutqiy fikr" ning u yoki bu til ko'rsatkichlaida o'z ifodasini topishiga, keyinchalik esa uning tashqi nutqda, ya'ni og'zaki va yozma nutqda amalga oshishiga o'tish jarayonidan iboratdir.

Har qanday til faoliyati til qurilmasi yordamida amalga oshiriladi, bu qurilma u yoki bu tilni egallagan, ya'ni tilning egasi bo'lgan har bir odamda mavjuddir.

Til insonga aqliy faoliyatni rejalashtirish, aqliy sa'y-harakatlar natijalarini kelgusi avlodlarga qoldirish imkonini beradi. Insonning o'z o'tmishi va buguni haqida bilganlari, uning kelgusida qoldiradigan bilimlarining barchasi til orqali amalga oshadi. Tashqaridan kuzatiladigan nutqiy harakatlar ko'plab chuqur psixologik holatlar bilan bog'liq.

O'zga tilni o'zlashtirishda uni o'zimizning tilga taqqoslab o'rganishda shunisi ahamiyatlidirki, o'zga tilni o'rganishga bo'lgan qiziqish sohasida emas va unga nisbatan his-hayajonli munosabat sohasida ham emas, balki psixolingvistik sohada yashiringan: ikki til tizimi – rus va o'zbek tilining qanday o'rin olganligiga, shuningdek ikkinchi tilga (o'zga tilga o'qitishda) bu ikki tizimning bir-biri bilan qanday munosabatda bo'lishida, ya'ni interferensiyasi bartaraf etishidir.

Har qanday til faoliyati til qurilmasi yordamida amalga oshiriladi, bu qurilma u yoki bu tilni egallagan, ya'ni tilning egasini bo'lgan har bir odamda mavjuddir.

Til qurilmasi – matnlarni tuzish va ularni tushunishda yordam beruvchi til tizimidir (yaxlit olingan tovush, leksika va grammatika tizimlari). Aslini olganda, o'z tilini to'liq o'zlashtirib olish – bu tildan foydalanish jarayonida til qurilmasini to'liq shakllantirish deganidir.

Turli tillarni chog'ishtirib o'rganish asnosida til va madaniyat munosabati til mohiyati uning kommunikativ vazifasi tillararo milliy-madaniy farqlar lingvomadaniy xususiyatlari, har bir tilning o'ziga xos o'xshashlik belgilarini aniqlash kabi ilmiy muammolarni tadqiq etish imkonini yuzaga keladi.

Shunday qilib, frazeologiyaning alohida fan sifatida tan olinishi bir necha bosqichlarni bosib o'tgan bo'lsa-da, hozirda frazeologiya o'zining icki tuzilishi-yu tadqiqot masalalariga ega

bo'lgan alohida tilshunoslik bo'limi sifatida shakllanib bo'ldi. Undagi ko'plab muammolar hali o'z yechimini kutayotgan bo'lsa-da, hozirgi zamon kognitiv tilshunosligida frazeologizmlarning lingvokultrologik xususiyatlari birin-ketin yoritilmoqda.

Баротова Мубашира (Бухоро Мухандислик-технология институти Хорижий тиллар кафедраси ўқитувчиси)

ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ ЎЗИГА ХОС ХУСУСИЯТЛАРИ (Э.Аъзам асарлари мисолида)

Аннотация. *Фразеологизмлар узоқ ривожланиш тарихига эга бўлиб, тилишunoslik-нинг мустақил соҳаси сифатида ажралиб чиққан ва такомиллашиб бормоқда. Фразеологик бирикмаларнинг кўпайиши тил, нутқ ва маданиятнинг бойиб бориши билан узвий боғлиқ бўлади. Бу мақолада фразеологизмларнинг маъно классификациясини ёритиб беришга ҳаракат қилдик, чунки бу мавзу кўп қиррали ва анча баҳс-мунозараларга сабабдир. Фразеологизмларни маъно-шакл муносабатига кўра 4 турга ажратиш мумкин. Бунда замонавий ўзбек адабиётининг таниқли намоёндаларидан бири Эркин Аъзамнинг роман, қисса ва ҳикояларидан олинган мисоллардан фойдаландик. Ушбу мақолада келтирилган назарий тушунчалар адиб асарларидан олинган мисолларни таҳлил қилиш жараёнида очиб берилган.*

Аннотация. *Фразеология в результате долгой истории развития стал самостоятельной отраслью лингвистики. Увеличение фразеологических составов неразрывно связано с обогащением языка, речи и культуры. В этой статье мы попытались объяснить классификацию значений фразеологизмов, поскольку эта тема многогранна и довольно противоречива. Фразеологизмы можно разделить на 4 типа в соответствии с отношением значение-форма. Мы использовали примеры из романов, рассказов и рассказов одного из самых ярких представителей современной узбекской литературы Эркина Аззама. Теоретические концепции, представленные в этой статье, раскрываются в процессе анализа примеров из литературных произведений.*

Annotation. *Phraseologicalism has a long history of development and became an independent branch of linguistics. The increase in phraseological compounds is inextricably linked to the enrichment of language, speech and culture. In this article, we have tried to explain the classification of the meaning of phraseology, since this topic is multifaceted and quite controversial. The phraseology can be divided into 4 types according to the meaning-form relationship. We used examples from novels, stories and stories of one of the most prominent representatives of modern Uzbek literature Erkin Azam. The theoretical concepts presented in this article are revealed in the process of analyzing examples from literary works.*

Калим сўзлар: *фразеологизм, нутқ жараёни, синтактик бирлик, семантик бирлик, классификация, анъанавий принцип, маъно-шакл муносабати, фразеологик омонимия, фразеологик синонимия, фразеологик антонимия, фразеологик паронимия.*

Ключевые слова: *фразеология, речевой процесс, синтаксическая единица, семантическая единица, классификация, традиционный принцип, отношение значение-форма, фразеологическая омонимия, фразеологическая синонимия, фразеологическая антонимия, фразеологическая паронимия.*

Key words: *phraseology, speech process, syntactic unit, semantic unit, classification, traditional principle, meaning-form relationship, phraseological homonymy, phraseological synonymy, phraseological antonymy, phraseological paronymy.*

Фразеологизмлар ўзида халқ қадриятларини акс эттиради ва мақоллар каби авлоддан авлодга етказилади. Тил, нутқ ва маданиятнинг бойиб бориши фразеологик бирикмаларнинг кўпайишига олиб келади. Маъно англатиш ва қўлланиш жиҳатидан турлича хусуси-

ятларга эга бўлган фразеологик бирликлар ёки фразеологизмлар мажмуи тилнинг фразеологик қатламини ташкил этади.¹ Фразеологизмлар кўчма маънода, образли ифодаларда қўлланади. Улар қўлланиш меъёрлари ва усуллари билан фарқланади ва уларнинг маънолари муайян нутқ жараёнида ойдинлашади.

Фразеологизмлар бирдан ортиқ сўзлардан ташкил топган, маъно ва шакл жиҳатдан турғун бўлган сўзлар боғланмасидир ва улар моҳиятига кўра бирикма ёки гапга тенг бўлади. Бу эса уни синтактик бирлик (нутқ бирлиги) деб эмас, балки семантик бирлик (тил бирлиги) деб қарашга олиб келади. Фразеологизм таркибида қатнашган сўзлар орасидаги синтактик боғланиш ўз кучини сақлайди. Фразеологизмлар сўз бирикмаси ёки гап шаклида бўлса-да, улар нутқ бирлиги бўлган сўз ва гаплардан тамоман фарқ қилади ва луғавий бирлик сифатида кўп жиҳатдан сўзларга яқин туради, сўзларга хос бўлган жуда кўп хусусиятлар фразеологизмларга ҳам хос.

Фразеологизм ва сўз ўртасидаги ўхшашлик изоморфизм ҳодисасидир. Улар ҳам, худди сўзлар каби, шакл ва маъно бутунлигига эга. Сўзнинг шаклий томонини товушлар ҳосил қилса, фразеологизмнинг шаклий томонини сўзлар ташкил этади.

Фразеология илк маротаба адабиётшунослик соҳасида қўлланган. Маълум бир асарни тиллар аро таржима қилганда, турғун сўзлар боғланмасини айнан таржима қилиш мушкул бўлган ва ўз доирасида айрим муаммоларни юзага келтирган. Шу муносабат билан, таржима қилинаётган тилларда мавжуд бўлган фразеологизмлар ўрганила бошланган. Фразеология атамаси дунё филологиясида 1558 йилда биринчи марта инглиз адабиётшунос олими Неандр томонидан қўлланган. Неандр бадий асарларни таржима қилиш жараёнида шу атамани ишлатишга мажбур бўлган. Фразеологик материалларнинг кўпгина қисми луғат ва бошқа манбаларда мавжуд. Фразеология назарияси барча халқларнинг тилшунослик соҳаси – грамматика, стилистика, лексикография ва тил тарихи доирасида маълум даражада ўрганилган.

Барча тиллардаги фразеологизмларнинг маъно классификацияси кўп қиррали ва анча баҳс-мунозараларга сабабдир. Фразеологизмларни классификация қилишнинг анъанавий принципи уларнинг келиб чиқишига асосланган «тематик» классификациядир. Бу классификация инглиз ва америкалик олимлар томонидан қўлланган. Бу принципга кўра, идиомалар уларнинг асл келиб чиқиш манбалари асосида таснифланган. Л.П.Смит ўзининг классификациясига кўра, денгизчилар, балиқчилар, аскарлар, овчилар ишлатадиган, бундан ташқари, қишлоқ хўжалиги, ҳайвонлар ва қушлар, пазандачилик соҳалари идиомаларини ажратади.² Классификациянинг бу тамойили баъзан «этимологик» принцип деб ҳам аталади.

Тилшуносликнинг фразеология соҳасига буюк ҳисса қўшган В.В.Виноградовнинг рус фразеологизмлари классификацияси ҳам аҳамиятлидир. В.В.Виноградовнинг бу тасниф усули фразеологизмлар таркибий қисмларининг ўзаро семантик бирикишига асосланган. Унинг фикрича, қисман кўчма маънога эга бўлган фразеологизмлар ком-понентлари ўртасида энг заиф бирикув кузатилади.³ Фразеологизмлар маъноси унинг таркибий қисмларининг маъносидан қанчалик кўп фарқ қилса, семантик бирикув даражаси шунча юқори бўлади.

Ўзбек фразеологияси соҳасида эса тилшунос олим Ш.Раҳматуллаевнинг қўшган ҳиссаси улкандир. Бу олим ўзбек ибораларининг грамматик хусусиятларини кенг тадқиқ қилади. У ўзбек тили фразеологик бирликларини луғавий бирлик сифатида ўрганади. Унинг муҳим назарий ва амалий аҳамиятга эга бўлган бир неча илмий асарлари бунга мисол бўла олади: “Фразеологик бирликларнинг асосий маъно турлари”, “Ўзбек фразеологиясининг баъзи масалалари”, “Ўзбек тилининг изоҳли фразеологик луғати” ва бошқалар.

¹ А.В.Кунин. Английская фразеология. М., 1970, с. 128.

² Л.П.Смит. Фразеология английского языка. Пер. А.С.Игнатъева, М., 1959, с. 42.

³ В.В.Виноградов. Лексикология и лексикография. М., 1977, с.16.

Фразеологизмларни маъно-шакл муносабатига кўра омонимия, синонимия, антонимия ва паронимия турларига ажратиш мумкин.

Фразеологик омонимия одатда икки ибора орасида воқе бўлади. “Дарвоқе, бу орада у чапаклар бўрони остида тарихий нутқини тугаллаб, навбатдаги **сўз** дўст оролликлар делегациясининг раҳбарига **берилди**”.¹ Ушбу мисолда қўлланилган *сўз берди* ибораси омоним ибора бўлиб, мисолда *сўз берди I – гапиришга ижозат берди* маъносини англатган. Ушбу ибора *сўз берди II – ваъда берди* маъносида ҳам қўлланади. Бу ерда омонимия ибора билан ибора орасида воқе бўлади, келтирилган иборалар эса барча муқобил шаклларида тенг келади. Шунга кўра, бу икки иборани омонимлар дейиш мумкин.

Омонимик муносабатдаги ибораларнинг лексик таркибини икки турга ажратиш мумкин: биринчиси, ҳар икки ибора таркибидаги бир компонент омоним бўлади, бошқа компонент эса айни бир сўзнинг ўзи бўлади. Масалан, *ўнг келмоқ I* ва *ўнг келмоқ II* иборалари таркибидаги феъл компонентлар айни бир сўз билан, от компонентлар эса омоним сўзлар билан ифодаланган: биринчи ибора таркибида *терс* сифатининг антоними, иккинчи ибора таркибида эса *туш* отининг антоними қатнашади. Иккинчиси, ҳар икки ибора таркибидаги барча компонентлар айни шу сўзларнинг ўзи бўлади. Бунда иборалар таркибидаги сўзлар ҳар хил лексик маъноси билан қатнашади. Масалан, *дам бермоқ I* ва *дам бермоқ II* иборалари таркибида феъл компонентлар айни бир лексик маъноси билан, от компонентлар эса бошқа-бошқа лексик маъноси билан қатнашган: *дам* – ҳаво; *дам* – истироҳат.

“–Ничего подобного! Бу гапни қайтиб **оғзингизга олманг!** Кўзингизга шундай кўринган бўлса керак ...”² ва “Эркакларча бадбинлик курсин, боя келаётиб ўзи олган арман коньягидан олифтагарчиликками оз-оз хўплаб ўтирган Фарҳод (меzbон ичмас, мутлақо **оғзига олмас экан**) кутилмаган бу таклифдан саросимага тушиб, не бир хаёлларга боргани рост”³ гапларида ҳам “оғзингизга олманг” (бошқа гапирманг) ва “оғзига олмас экан” (истеъмом қилмайди) омоним фразеологизмлар ишлатилган. Тилда фразеологизм-омонимлар жуда кам миқдорни ташкил этади.

Иборалар орасида шаклан яқинлик ҳодисаси ҳам бор. Шу асосида фразеологик паронимлар ва фразеологик параформалар ҳақида гапириш мумкин. Баъзи иборалар ўзаро лексик таркибидаги бир сўз-компоненти билангина фарқ қилади; шу фарқли сўз-компонентлар ҳам бир-бирига ўхшаш бўлади. Ана шундай шаклий яқинликка эга икки иборага фразеологик паронимлар дейилади. “–Сохта никоҳ?! –Пакананинг юраги ёрилгудек бўлди”.⁴ Қуйидаги мисолда қўлланган “**юраги ёрилгудек**” иборасини *юраг(и) тарс ёри-либ кетгудек* ва *юраг(и) қоқ ёрилгудек* каби паронимлари ҳам мавжуддир. “Етти ухлаб тушига кирмаган орзу бир лахзада рўёбга чикди-қўйди”⁵ мисолидаги “**етти ухлаб тушига кирмаган**” ибораси эса *етти ухлаб*, *туш(и)да кўрмаслик* паронимига эгадир.

Баъзан иборалар лексик таркиби жиҳатидан айнан бир хил бўлиб, грамматик таркиби жиҳатидан фарқланиб туриши мумкин. Бундай ибораларга фразеологик параформалар дейилади. “Шоир йўлни чап солиб тезроқ бу ердан даф бўлиш **пайига тушади**”¹ мисолида келтирилган “пайига тушади” иборасининг параформаси “пай(и)дан тушмоқ” иборасидир. Бунда ҳар иккала ибора от компонентининг бошқа келишида келиши билан бир-бирдан фарқ қилади.

Синонимия тил бирликлари орасидаги семантик микросистемалардан бири бўлиб, иборалар орасида ҳам анчагина. Икки иборани синоним дейиш учун улар айни бир маъно-

¹ Эркин Аъзам. Чапаклар ёки чалпақлар мамлакат. Қисса, «Шарқ», Тошкент, 2007, 15-бет.

² Шу манба. 18-бет.

³ Эркин Аъзам. Шовқин. Роман, қисса, ҳикоялар. “Ўзбекистон”, Тошкент, 2011, 38-бет.

⁴ Эркин Аъзам. “Пакананинг ошиқ кўнгли” (Бўй ва мўй ўстириш тажрибаси ёхуд руҳ тарбияси) қисса «Шарқ», Тошкент, 2007, 6-бет.

⁵ Эркин Аъзам. “Жаннат ўзи қайдадир” бир йил битиклари (ҳикоялар, киноқиссалар, драматик асар ва публицистик миниатюралар) «Шарқ», Тошкент, 2007, 5-бет.

¹ Эркин Аъзам. “Гули-Гули” (қисса). “Ўзбекистон”, Тошкент, 2011, 44-бет.

ни англатиши шарт. Бусиз синонимия ҳақида гапириб бўлмайди. Ҳар бир синони шу синонимия уяси учун умумий маънодан ташқари ўзига хос маъно қиррасига эга бўлади. Синонимлар одатда бир ёки бир неча жиҳатдан фарқланади, шулардан бири маъно қиррасидаги фарқ бўлиши мумкин. “Ватанпарварларнинг айтишича, бу шаҳар миллий озодлик ғалаёни, кейинчалик эса фуқаролар муҳорабаси йиллари **ер билан яксон бўлган** экан”¹ мисолида келтирилган *ер билан яксон бўлган* – *ер билан яксон қилинган* ибораси кулини кўкка соворган – кули кўкка соворилган иборасига синоним: айти бир маъно (*бутунлай емирилган, йўқ қилинган*)ни англатади. Бу синонимлар, бошқа белги-хусусиятларидан қатъий назар, маъно қиррасида биров фарқ қилади: иккинчисида маъно бир қадар кучли. Фразеологик синонимларни ҳар хил образлар асосида ҳам яратиш мумкин. “Баъзида бир чимдим ғийбат ҳам қилиб оламиз, лекин беозоргина: билиб бўладими, ора-мизда айғоқчиси ўтиргандир!”² мисолида берилган “*бир чимдим*” ибораси муқо-биллари мавжуд: **бир оғиз, бир шингил**. Бу ибораларда турли образлар ифодаланган: бир оғиз (сўзлаш органи); бир шингил (узуннинг қисми); бир чимдим (миқдор ўлчови).

Антонимия тил бирликлари орасидаги семантик муносабат асосида белгиланадиган ҳодисалардан бири бўлиб, ибораларда ҳам сўзлардаги даражада учрайди. Антонимия ибораларнинг луғавий маъносини чуқурроқ англашга ёрдамлашади. Барча лексик компонентлари алоҳида сўзлар билан ифодаланган иборалар орасидаги антонимияни бел-гилаш осон. Синонимияда бўлганидек, антонимик муносабат ҳам полисемантик ибораларда ҳар бир маънога нисбатан алоҳида белгиланади. Қуйидаги мисолларда антоним ибораларни кўришимиз мумкин: “Уни варақламаслик, уни менсимаслик – шундоқ ҳам кам-кемтик Пақанани баттар камситиш, **ерга уриш** билан баробар; бу тарихсиз унинг ҳаёти ғариб, ўзи эса қиёмат Пақана эмас, оддий бир бўйи паст-пачоқ кимса бўлиб қоладики, унақалар оламда сон-мингта, ҳар бирини таърифламоққа бу танбал қаламга сўз қани, сиёҳ қани!”³ Кечагина чангини чиқариб сўкиб юрганлар тўкин дастурхон устида муаллифни **кўкларга кўтариб** мақташди, «Тағин жиндаккина ишланса, «Келинлар қўзғолони»дан ўтиб кетади», дея башорат қилишди.⁴ Ушбу мисоллардаги “**ерга уриш**” ва “**кўкларга кўтариб**” фразеологизмлари бир-бирига антоним фразеологизмлардир.

Фразеологизмлар халқ руҳиятини тилда акс эттирувчи воситалардан бири. Буни мисоллар таҳлилида ҳам кўриш мумкин. Улар миллатнинг маънавияти, тарихи ва турмуш тарзини ўзида яққол ифодалайди. Фразеологизмлар тилнинг миллийлик даражасини сақлаб қолиш ва юксалтиришда хизмат қилувчи асосий омиллардан биридир. Таҳлиллар шуни кўрсатадики, ўзбек тилидаги фразеологизмлар ўзига хос маъно-шакл хусусиятлари ва таснифларига эга. Фразеологизмлар грамматик категорияларга эга бўлиб, уларни маъно-шакл муносабатига кўра омонимия, синонимия, антонимия ва паронимия турларига ажратиш мумкин.

Садақбарова Саодат Парҳаджановна
(Тошкент Давлат Шарқшунослик институти ўқитувчиси)
ЎЗБЕК ВА ИНГЛИЗ ГАСТРОНОМИК ФРАЗЕОЛОГИЗМЛАРНИНГ
ТАРЖИМАСИДАГИ ЎХШАШЛИКЛАР

Аннотация. Мақоланинг мақсади инглиз ва ўзбек тилларида гастронимик фразеологик бирикмаларни қиёсий ўрганиш билан биргаликда, уларнинг келиб чиқиши қайси давр-

¹ Эркин Аъзам. Чапаклар ёки чалпақлар мамлакати (қисса) «Шарқ», Тошкент, 2007, 20-бет.

² Эркин Аъзам. “Жаннат ўзи қайдадир” бир йил битиклари (ҳикоялар, киноқиссалар, драматик асар ва публицистик миниатюралар) «Шарқ», Тошкент, 2007, 17-бет.

³ Эркин Аъзам. Пақананинг ошиқ кўнгли (Бўй ва мўй ўстириш тажрибаси ёхуд руҳ тарбияси). Қисса, «Шарқ», Тошкент, 2007, 1-бет.

⁴ Шу манба. 14-бет.

га ва ҳодисага боғлиқлигини таҳлил қилишидир. Мақолада инглиз тилида кенг қўлланиладиган иборалар билан биргаликда, унда камёб бўлган бирикмалар ҳам таҳлил қилинган ҳамда уларнинг келиб чиқиши, тарихи билан биргаликда, ўша даврда инсонларнинг ҳаёт тарзи ҳақида маълумот бериб кетилган. Муаллиф халқ дунёқараши, жамият тузилиши ва урф-одатларини чуқур ўрганишида фразеология ҳамда фразеологик бирликларининг ўрни жуда муҳимлиги ҳамда фразеологизмнинг барча соҳалари каби, иборалар ҳам гоят муҳим аҳамиятга эгалигини муаллиф тарихий фактлар билан кўрсатиб ўтган.

Аннотация. Данная статья обсуждает важность гастрономических идиом и их общую определения. Также в статье объясняется термин «гастрономия» и её использование в данном контексте. Данная статья актуальна на сегодняшний день, так как является первой попыткой сопоставительного изучения истории и культуры английских и узбекских параллелей фразеологизмов с гастрономией. В данной статье осуществляется распределение фразеологизмов по этимологическим разрядам. Это предоставляет возможность выявить специфику гастрономических фразеологизмов.

Annotation. The article discusses the importance of English and Uzbek gastronomic idioms and their general explanation. The article discovers the meaning of the unit gastronomy and its usage in this context. The most valuable and significant part is the identification how idioms reflect the ethnic and cultural identity of a given nation. Gastronomic idioms can be analyzed in three different perspectives, i.e. the international, national and local. The article proves the idea that gastronomic idioms are best option to learn about nation and its traditions. Gastronomic idioms are signs of any nation and can illustrate history and culture of nation. English and Uzbek idioms were excerpted from a variety of lexicographic works and analyzed in a cultural perspective. Several English idioms have been studied and it becomes clear that they have a strong link with history and close tie with religion.

Калим сўзлар: этимология, ибора, фразеологизм, миллий, маданий, семантика.

Ключевые слова: этимология, фразеологизм, фразеология, национальный, культурный, семантика.

Key words: etymology, phrase, phraseology, national, cultural, semantics.

Тилнинг фразеологик фонди халқ маданияти ва менталитетининг қимматли маълумотлар манбаи саналади. Фразеологизмларда муаяян халқнинг мифлари, удумлари, ривоятлари, таомиллари, урф-одатлари, маънавияти, ахлоқи кабилар ҳақидаги тасаввурлари мужассамлашган бўлади. Машҳур рус тилшуноси Б.А.Лариннинг таъкидлашича, Фразеологизмлар ҳар доим халқ дунё қараши, жамият тузилиши ва ўз даврининг мафкурасини билвосита акс эттиради. Ш.Усмонова фразеологизмларнинг семантикасида халқ маданияти ривожининг узоқ жараёни акс этади. Ҳар бир тилнинг фразеологизмларида халқ ҳаётига мансуб ижтимоий тарихий воқеа ҳодисалар, ахлоқий ва маънавий маданий меъёрлар, диний тасаввурлар, миллий анъана ва урф-одатлар, маданий стереотиплар ва архетиплар ўз аксин топган бўлиб, улар авлодан-авлодга узатилади деб таъкидлаган. Ф.И.Булсаевга кўра, фразеологизмлар ўзига хос кичик дунё бўлиб, улар аждодлар томонидан авлодларга мерос қилиб қолдирилган ахлоқий қоидалар ва ҳаққоний фикрларни ўз ичига олган қисқа ҳикматли ифодалардир ҳар қандай миллий тилнинг жонидир.¹

Қадим қадимдан дунё халқлари турли шаклларда бир-бирлари билан ижтимоий сиёсий, иқтисодий, маданий, абадий алоқаларда бўлиб келганлар ва бир-бирларига ўзаро таъсир кўрсатганлар. Бундай алоқалар ҳозирги кунда ниҳоятда жадаллашиб бораётгайга қарамай, бу жараёнда ҳар бир халқ ва миллат ўзлигини йўқотмаган, миллийлигини сақлаган ҳолда умумбашарий қадриятлар билан уйғунлашуви таррақиёт тақозосидир. Шундай экан, бугунги кунда халқлар тили ва маданиятини ўрганиш, уларни қиёсий тадқиқ этиш, лин-

¹ Усмонова Шоира. Таржиманинг лингвوماданий аспекти. Тошкент, ТДШИ, 2017, 89–105-бетлар.

гвистика ва таржимашуносликнинг муштарак муоммоларини ҳал қилиш ҳар жиҳатдан долзарб вазифа ҳисобланади.

Ҳар бир миллатнинг илғор фикри, зиёли ва маърифатпарвар вакиллари бутун дунё халқларининг ҳамжиҳат бўлиб яшаши учун хизмат қилиб келадилар. Бу мураккаб вазифани бажаришда тилшунослик ҳамда таржимашуносликнинг ўрни жуда катта. Бугунги тилшунос тилни билиш билан кифояланмайди, у ўзига халқнинг ижтимоий ҳаёти халқнинг ўзини ўзи англаши, унинг менталитети, миллий характери ҳаёт тарзи, анъаналари, урф-одатлари, ахлоқи, қадриятлар йиғиндиси ва дунёқараши ҳақида чуқур билимга эга бўлиши керак. Халқ дунёқараши, жамият тузилиши ва урф-одатларини чуқур ўрганишда фразеологизмларнинг ўрни жуда муҳим. Фразеологизм халқнинг тарихини, маиший ҳаётини унда мавжуд бўлган воқеа-ҳодисаларни, жамиятдаги айрим шахсларнинг хулқ-атворини акс эттиради. Ўзбек ва инглиз тиллари ниҳоятда бой ҳазинага эга бўлиб, бу иборалар ўзлари таалукли бўлган тилларнинг беағи, чиройи ва бадийлиги ҳисобланади. Фразеологизмлар ҳаётнинг ҳамма соҳаларини қамраб олган. Улар даладаги деҳонлар, денгиздаги денгизчилар, пазандалар, савдогарлар, саънаткорлар, сайёҳлар ва шу каби кўпгина соҳа вакиллари томонидан яратилган. Вақт ўтиши билан бу иборалар энг таъсирчан саналган адабий тилга кириб келади, яъни улар ўзининг тор маъносидан кенг маънога кўчади. Масалан, инглиз тилидаги “Fat in the fire” (оловга ёғ қуймоқ) ¹ ошхонада ошпазлар нутқида пайдо бўлган, кейинчалик бошқа соҳаларда қўлланилган. Бу иборанинг ўзбек тилидаги эквиваленти “Оловга ёғ қуймоқ”дир. Кўриниб турибдики, бу ибора ҳам озиқ-овқат компоненти билан ифодаланилган.

Айниқса, миллий-маданий, хусусиятли фразеологизмларни шакллантиришда гастрономик фразеологизмлар ўзига хос аҳамиятга эга. Инсоният бу дунёга келибдики, унинг ҳаётини озиқ-овқатсиз тасаввур қила олмаймиз. Шундай экан, гастрономик фразеологизмлар тарихи инсониятнинг онгли ҳаёти билан бошланади. Гастрономик фразеологизмларнинг шаклланиши ҳар бир тилда ўзига хос ўрин эгаллайди. Аввало, шунини қайд этиш лозимки, озиқ-овқат билан алоқадор хилма-хил лисоний ассоциациялар шу касб-кор эгаларининг иш жараёни, қолаверса, улар томонидан тайёрланган таомларнинг у ёки бу хусусиятлари муайян образларнинг шаклланишига асос бўлган. Мана шу образликка боғлиқ ҳолда кўплаб фразеологизмлар шаклланган.² Гастрономик фразеологизмларга биз кундалик ҳаётда истеъмол қиладиган озиқ-овқат, ичимликлар, ҳўл мева ва ҳамда сабзавот компонентли фразеологизмлар дейилади. Ҳар бир тилда озиқ-овқат номи ишлатилган фразеологизмлар шу миллатнинг энг қадимий ва ҳақиқий маданияти ҳақида маълумот беради. Зеро, аксарият халқларнинг маданиятида яшаш воситаси бўлган озиқ-овқатга ҳар доим буюк неъмат, риск-рўз сифатида муносабатда бўлинган. Гастрономик фразеологизмлар қаторига қиладиган гўшт маҳсулотлари, ичимликлар номи, тухум номи, пазандачилик, нон, ҳўл мева, сабзавотлар ва сут маҳсулотлари номи ишлатилган иборалардир. Бу ибораларнинг таҳлили шунини кўрсатдики, ўзбек тилида гўшт маҳсулотлари номи ишлатилган иборалар сони йигирматага етган бўлса инглиз тилида бу ибораларнинг сони ўн бешта. Ўзбек тилида гўштини бир бурда қиламан, гўштингни ейман каби иборалар кўпроқ салбий маънода ишлатилса, инглиз тилшунослигидаги *to be meat and drink, one man's meat is another man's poison*¹ ибораларида чуқур маъно ва мазмун борлигини кўришимиз мумкин. Бу борада ичимликлар номи ишлатилган сони анча юқори инглиз тилида ҳам ўзбек тилида ҳам чой, қаҳва ва сув компонентли иборалар жуда кўп учрайди. Ўзбек лингвистикасида чойчақа, ширин чой, қадаҳ кўтармоқ, каби иборалар учрайди, лекин уларнинг сони жуда кам. Аммо ўзбек тилшунослиги сув компонентли ибораларга бой, уларнинг сони ўттизтага ет-

¹ Ammer Christine. Dictionary of idioms. New York, Houghton Mifflin Harcourt, 2013, p. 325.

² Эшонкулович, Маматов Абдуғафур. Ўзбек тили фразеологизмларининг шаклланиши масаллари. Т., “Ўзбекистон”, 1999, 47-бет.

¹ Farlex. Idioms and slang dictionary. Huntingdon valley: Farlex international, 2017, p. 42.

ди. Булардан, сув текин, сув куйгандек, сувдан куруқ чикмоқ каби иборалар ўзбек халқининг сувни қанчалик улуғлашини ва қадрлашини кўриш мумкин. Биз биламизки, чой Англия маданиятининг бир қисмига айланиб бўлган, балки шунинг учундир инглиз тишунослигида чой компонентли иборалар жуда кўп учрайди. Англиядаги чойга бўлган муносабатни *A storm in a tea cup, all the tea in China, be not (one's) cup of tea, tea and sympathy tea party*¹ каби иборалар орқали билиб олшимиз мумкин.

Гастронимик фразеологизмларнинг таркибига кирадиган озиқ-овқат компонентли иборалар ҳақида сўз борганда унинг катта қисмини эгаллаган ҳўл мева ва сабзавот номлари ишлатилган ибораларни кўришимиз мумкин. Таҳлилимиз шуни кўрсатдики, ўзбек ва инглиз тилшунослиги бундай фразеологизмларга бой ва улар иккала тилнинг чуқур мазмуни ва гўзаллигини кўрсатади. Ўзбек тилида кирикдан ортиқ ҳўл мева ва сабзавот компонентли иборалар таҳлил қилинган бўлса, инглиз лексикологиясида бундай иборалар сони олтмишга етди.

Гастрономик фразеологизмларнинг тадқиқ этилиши. Гастрономик фразеологизмларнинг яна бир жиҳати шундаки, уларнинг маъно ва услубий вазифа жиҳатларидан ўхшаш эквивалентлардан гоҳо бир тилдагисининг образлиликни юзага келтирадиган таянч компонента иккинчисидан бир компонентга кам бўлиб, фикрни нутқ маданияти доирасида ифода этиш масъулияти бу ерда ҳам ҳар қайси тил меъёрига риоя қилиш заруратини туғдиради. Масалан, ўзбеклар неч қачон «Нон ҳақи» ўрнига инглизлар сингари «Нон ва туз ҳақи» (*By bread and salt*) деб қасам ичмаганларидек, инглизлар ҳам «Бировнинг нонини емоқ ва тузини ичмоқ» (*To eat somebody's bread and salt*) ўрнига ўзбеклардек «Бировнинг тузини ичмоқ» демайдилар. «Яхши қуролланмоқ» ҳамда «Бировнинг асабига тегмоқ» тушунчаларининг образли ифодаси учун ишлатиладиган фразеологизмларнинг инглиз ва русча вариантлари таркибларидаги компонентлар миқдори ҳам уларнинг ўзбекча эквивалентларидагидан биттадан компонентга кам бўлиб, таржима тили бирликлари лексик таркибларининг қабул қилинган анъанавий тарзда қўлланилишигина ифоданинг тил меъёри доирасида талқин этилишига олиб келган.

Гастрономик фразеологизмларнинг инглиз ҳамда ўзбек адабиётшунослигида ҳам аҳамиятли ўрни бор. Улардан бири *an apple of one's eyes* бу ибора ўзбек тилида *кўз қорачиги*, яъни жуда ҳам яқин ва қадрдон инсон (кўпинча, фарзанд) ҳақида гапирганда ишлатилади. Инглиз тилида бу ибора 1611 йили Қирол Жамез Версионнинг таржималаридан кириб келган деган тахмин бор. Бироқ мазкур иборани Виллиам Шекспирнинг 1950 йилларда ёзилган “*A midsummer night's dream*” (Ёз тунидаги туш) асарида ҳам учратишимиз мумкин.² Буюк ёзувчи ва адиб Виллиам Шекспир инглиз фразеологизмига жуда катта ҳисса қўшган. Унинг асарлари турли хил фразеологик бирликларнинг шаклланишига асос бўлган. Ана шундай иборалардан яна бири *cannon fodder* ёки *food for power* рус тилидаги “пушечное мясо” ўзбек тилига куруқ ем иборасига мазмун ва шакл жиҳатдан мос келади. Кейинчалик, 1814 йилда Француз ёзувчи ва сиёсатчиси Шатобриан Фансуа Рене (1768 – 1848) “Банопарт ва Бурбон” мақоласида Наполеон тузумини қоралаб, “Инсон ҳаётига ва Франциясига нафрати шунчалар кучли эдики, янги келган аскарларни “хом ва куруқ ем” деб аташарди”, деб ёзади.

Бир-бирига дини, маданияти билан мутлақо ўхшамаган инглиз ва ўзбек халқларининг сўзма-сўз мос келадиган иборалари ҳам ҳайратланарли, албатта. Умуман, ҳар бир тилнинг хазинаси бўлган иборалар, асрлар давомида ҳар бир миллат урф-одатига, маданиятга, албатта, тарихга улкан ҳисса қўшган.

¹ Cobuld Collins. Dictionary of idioms. London: Harber Collins published Ltd, 1997, p. 126.

² Н.С.Ашукин, М.Г.Ашукина. Крылатые слова. Москва, “Правда”, 1986, с. 203.

**Нармуратов Зайниддин Раджабович (Термиз Давлат университети
Инглиз тили ва адабиёти кафедраси ўқитувчиси)
ИНГЛИЗ ХАЛҚ МАҚОЛЛАРИДА МИЛЛИЙЛИК ВА УНИВЕРСАЛЛИК
ХУСУСИЯТЛАРИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ**

Аннотация. Мақолада инглиз халқ мақолларининг миллийлик ва умуминсоний хусусиятлари, бу бирликларнинг даврий ўрганилиш тарихи, мақоллар ҳар бир миллатнинг ўзига хос тавсифларига эга эканлиги миллийлик ва умуминсоний маъноларига эга бўлган мақоллар мисоллар асосида таҳлил қилинган.

Аннотация. В данной статье анализируются национальные и универсальные свойства английских пословиц, история их изучения, особенности, которые отражены в паремиологических единицах с общечеловеческим значением.

Annotation. This article analyzes the national and universal peculiarities of English proverbs, the history of the periodic study of these units, the peculiarities of each nation, which are reflected in the proverbs, expressing national and universal meanings.

Калим сўзлар: мақол, паремиология, эквивалент, фольклор миллийлик-универсаллик хусусиятлари.

Ключевые слова: пословица, паремиология, эквивалент, фольклор, национально-универсальные особенности.

Key words: proverbs, paremiology, equivalent, folklore, features of nationality-universality.

Мақоллар ҳар бир халқнинг ўзига хос турмуш тарзини ифода этиб, улар халқнинг “қоди” ҳисобланади. Қандай образлардан фойдаланилиши, айтиб бериши шу халқ менталитетидан келиб чиқиб, ҳар бир халқ мақолларида турлича акс этади. Бундай мақолларни бир ўқишдаёқ тушуниш қийин, чунки бунинг учун албатта ўша халқ турмуш тарзидан хабардор бўлиш зарур. Мақолларнинг барча тилларда турлича ифодаланиши уларнинг ҳар хил дин вакиллари эканликлари, географик жойлашиши ҳамда тарихий жараёнлари турлича бўлиши билан тавсифланади.

Инглиз тилида мақол атамаси “proverb” сўзи орқали ифодаланади. Ўзбек халқ мақоллари сингари инглиз халқ мақоллари ҳам инглиз фольклорининг кенг тарқалган жанрларидан бири ҳисобланади. Инглиз мақоллари ҳам тузилиши, фольклорда ўрганилиши ва яна бошқа ҳолатлари билан ўзбек мақолларига ўхшаш умумий жиҳатларга эга.

Халқ мақолларига мурожаат этганда, уларнинг тарихийлигини ҳисобга олиш лозим. Чунки бугунги кунда ишлатилаётган мақолларнинг кўпчилиги ўтмишда яратилганлиги сабабли халқ психологияси, дунёқарашидаги чекланганликлар ва зиддиятлар ўз ифодасини топган. Бинобарин, халқ мақолларини тўплаш, уларнинг табиатдаги турли даврларга хос қатламларини изчил синфийлик нуқтаи назаридан ўрганиш лозим.

X–XI асрларда Англияда диний қарашлар ривожланиши натижасида дидактик асарларга бўлган эҳтиёж ошиб бориб, бир қатор панд-насихат мазмунидаги асарлар вужудга келди. Шундай асарлардан бири – энг қадимги инглиз мақол-маталларининг ёзма тўплами ҳисобланган “Proverbs of Alfred” дир.¹

У 1150–1180 йилларда яратилган бўлиб, ўзида диний ҳамда одоб-ахлоққа доир йўл-йўриқ ва кўрсатмаларни мужассамлаштирган.

Юқорида келтирилган тўплам ва “The book of proverb” тўплами олдинроқ пайдо бўлган “Proverbs of Solomon which the raen of Hezekiah king of Judah copied” (эр. авв. 700-йиллар), “Wisdom of Amenemope” (эр. авв. X–VI асрлар) асарлари асосида пайдо бўлган.² Ан-

¹Dundes A. On the structure of the Proverb, in Mieder, W.&A. Dundes. The Wisdom of many: Essays of the Proverb. Madison, Wisconsin: University of Wisconsin Press. 1994, p. 912.

²English Proverbs Explained. Ridout R. Witting C. London and Sidney: Pan Books, 1969, 749 p.

глияда мақол ва адабиётга бўлган қизиқиш ўрта инглиз даврида (XVI–XVII асрлар), яъни “мақол тарзидаги ҳикматли ибораларнинг олтин даври”да янада ортди.¹

Турли хил ёзувсиз шевалардан фойдаланиб келаётган инглиз жамияти бу даврга келиб, китоб нашр этиш сирини билиб олди. Узоқ йиллар мобайнида жамланиб келган до-нишмандлик расмий равишда панд-насихат мақомини олиб, халқ бошқарувининг дидактик кууролига айланди. Мақоллар эса адабий жанр сифатида тан олиниб турли асарларда ўз аксини топа бошлади. Бу даврда черков ходимлари мақоллардан кўпроқ фойдаланардилар. Улар Библия ва “файласуфларнинг мақоллар тўплами”дан олинган цитаталардан мунтазам равишда ибодат пайтида фойдаланишарди.

XIII–V асрларда мақоллар тарғибот пайтида беғам, бепарво католикларни кўрқитиш воситаси сифатида хизмат қилган. Масалан: “*Don’t cast your pearls before swine*” – ахмоққа ган уқтирмақ эшакнинг қулоғига танбур чертмоқ; “*A house divided against itself can’t stand*” – Бўлинганни айиқ ер, айрилганни бўри ер.²

Кейинроқ бундай ҳикматли ибораларни йиғиб, тўплам сифатида чоп этишга қарор қилинди. Мақолларни ўзлаштиришга бўлган қизиқиш, улардан турли мақсадлар йўлида фойдаланиш уларни илмий жиҳатдан ўрганишни талаб қилар эди.

Мақолларнинг қисқа ва лўндалиги, тез ёдда қолиши ва бошқаларга таъсир ўтказа олганлиги учун олимлар ва нотиклар ўзларининг чиқишларида улардан унумли фойдаланишар эди. Бу даврда Англияда мақолларни ўрганишда аниқ бир мақсадга йўналтирилган илмий йўналиш бўлмаганлиги сабабли, олимлар уларнинг сонини ва келиб чиқиш манбаларини аниқлаш билангина чекланишарди.

XV–XVI асрга келиб Англияда 12000 га яқин мақол ва мақол тарзидаги иборалар мавжуд бўлган. Улар мунтазам равишда халқ тарафидан оғзаки ва ёзма нутқда қўлланар эди. XV асрга келиб Англияда мавжуд ҳикматли иборалардан тўплам яратиш анъанага айланиб, улар ҳатто лотин тилидаги таржимаси билан берилар эди. Ўша даврнинг диққат-га сазовор асарларидан бири Эрасмуснинг “Маталлар” номли тўплами ҳисобланган.

У ўз таркибига лотин ва грек муаллифларининг 4251 та ҳикматли ибораларини олган бўлиб, 1500–1536 йиллар мобайнида бир неча бор чоп этилган. Ундан сўнг Англияда ҳикматли иборалардан иборат бўлган бир қанча тўпламлар пайдо бўлди. Улар компилятив характерга эга бўлиб, ундаги мақол ва маталлар Эрасмуснинг тадқиқотларидан олинган. Эрасмуснинг тадқиқотларини ўз ичига олган қизиқарли тўпламлардан бири Томас Барлетнинг “*DictaSpientum*”(1527) тўплами ҳисобланади. Жон Хей-вуднинг “*The dialogue of proverbs*”(1546) тўпламига 1267 та мақол ва иборалар кирган.

Кейинчалик 1670 йилда Жон Рей “*A collection of English proverbs*”, 1855 йилда Боннинг “Мақоллар” китоби, 1870 йилда Хацлиттанинг “Инглиз мақол ва мақолсимон иборалари” номли тўпламлари нашр этилди.³

XX асрга келиб паремиологик бирликларни назарий жиҳатдан ўрганиш, яъни улар устида лингвистик тадқиқотлар олиб бориш ишлари бошланган. Олимлар паремиологик бирликлардан библиографик тўпламлар яратиш бўйича янги материаллар йиғиб, уни олдингиси билан солиштириб, уларнинг структураси, пайдо бўлиш тарихи, эволюцияси ва уларни халқ менталитети билан боғлиқлик тарафларини ўргана бошладилар (А. Taylor, М. Wolfgang, G. Milner, А. Krappe). XX аср охирларига келиб паремиологик бирликларни ўрганиш яна-да авж олди. Ҳозирда кўплаб мукамал инглиз мақол ва маталлар тўпламлари мавжуд. С. Буртон (1948), У. Смит (1970) ва В. Коллинзларнинг (1974) луғатлари шулар жумласидандир.

Бунга мисол сифатида инглиз халқ мақолларидан “*A fool’s bolt is soon shot*”ни кўриб чиқсак. Мақолнинг таржимаси – ахмоқнинг камон ўқи тезда отилар. Ўзбекча муқобил ва-

¹ Mieder V. Twisted Wisdom, Modern Anti Proverbs. Vermont, 1998, 113 p.

² Oxford Concise Dictionary of Proverbs. Oxford University Press, 2003, 8–11 p.

³ Taylor A. Problems in the study of proverbs. Journal of American folklore. 1934, p. 13.

риант *“Аҳмоқнинг бошига ақл ёпиштириб қўйсанг, қўли билан кўчириб ташлайди”*. Агар таржимадан келиб чиқадиган бўлсак, мақол узоқ ўтмишда яратилганлигига шубҳамиз йўқ. Чунки унда ишлатилган *“bolt”*, яъни *“камон ўқи”* ўтмишда, уруш даврларида яратилгани сезилиб туради. Демак, мақоллардаги конкрет синфий функция уларнинг нутқда қўлланиш ўрнига қараб белгиланади. Аммо мақоллар қайси даврда яратилишидан қатъи назар, улар яна нутққа қайтиб фаоллашиши мумкин. Биз бу фикримиз билан *“A fool’s bolt is soon shot”* мақолларининг келиб чиқиши ёки яратилиши маълум бир даврга боғлиқ бўлишини айтмоқчимиз, холос. Ижтимоий ҳаётдаги ўзгаришлар билан боғлиқ ҳолда мақоллар мазмунида турли даражадаги ўзгаришлар – торайиш ёки кенгайишлар юз беради. Мана шу фактнинг ўзиёқ мақолнинг жамият ҳаёти, халқ турмуши билан бевосита боғлиқлигини кўрсатади.

Демак, мақоллар халқ ҳаётини, унинг ўтмишдаги иқтисодий, сиёсий ва маданий турмуш даражасини ўрганишда асосий вазифани бажаради. Ҳақиқатдан ҳам, мақоллар турли ижтимоий-иқтисодий муносабатларни, халқнинг этик ва эстетик нормаларини, этикодий тасаввурларини, маиший турмуши ва меҳнат тарзини, севги ва нафратини, орзу ва интилишларини объектив баҳолайди. Машҳур рус ёзувчиси Л.Н.Толстой *“Ҳар бир мақолда мен шу мақолни яратган халқ сиймосини кўраман”*, деган эди. Бу юқорида келтирган барча фикрларимизни тасдиқлайди.

Жозеф Реймонд мақолларни қуйидагича изоҳлайди: *“Proverbs are not only melodic and witty, possessed with rhythm and imagery; proverbs also reflect “patterns of thought”*. Яъни, мақоллар ихчам ва ритмик тузилган бўлиб, у доноликнигина ифодалаб қолмай, балки инсон ўй-фикрларининг аксидир.

Юқорида келтирилган фикрлардан келиб чиқиб, шунини таъкидлаш жоизки, мақоллар халқнинг донолигини ифодаловчи ва ҳамиша авлодларга мерос қолувчи жанрдир.

Мақолларнинг муаллифлари бўлмаганидек, уларнинг қачон ва қай пайтда пайдо бўлгани ҳам аниқ эмас. Масалан, *Beware of Greeks bearing gifts*. (Греklarнинг ўралган совғасидан огоҳ бўл). Ушбу мақолда тарихий воқеага бориб тақаладиган ҳодиса берилган бўлиб, унинг маъносини аниқ тушиниб етишимиз учун қадимги греklarнинг трояликлар билан бўлган жангини эслаб ўтишимиз керак бўлади. Йиллар давомида Трояни қўлга кири толмаган греklar хийла ишлатиб, от шаклидаги катталиги биноча келадиган қўғирчоқ унинг ичига яширин равишда грек аскарлари жойлаштирилади.

Уни Трояга ғалаба совғаси сифатида жўнатишади. Ғалаба нашидасини сураётган трояликлар уни совға сифатида қабул қилишади. Тунда трояликлар ғалабани нишонлаётиб маст бўлиб қолишади, бундан фойдаланган греklar от шаклидаги ёғоч қўғирчоқдан бирма-бир чиқиб, трояликларни кириб, қўпчилигини асрга олишади.

Шу тарихий ҳодисадан сўнг от шаклидаги ёғочдан қилинган совғага инсонга душманлик қилиши мумкин бўлган инсоннинг хийласи сифатида қаралади. Бу мақоллар греklar учун ёки баъзи Европа давлатлари учун таниш бўлиши, аммо бу ҳодисани билмаган бошқа миллатлар учун нотаниш бўлиши мумкин.

All braves lived before Agamemnon (Барча ботирлар Агамемнондан олдин яшаган). Агамемнон Троядаги бўлган жангда барча кучли инсонларни асирга олган шахс сифатида тарихда қолган.

П. У.Бакиров мақолларга қуйидагича таъриф бериб ўтади: *“Пословицы – это жемчужина, житейская мудрость, духовное богатство и культурное наследие народа, проверенное на многовековом опыте”*.¹

Демак, мақоллар миллий кадриятлар мероси, халқ оғзаки ижодининг дурдонаси ҳисобланади. Уларни халқ яратади, яъни авлоддан-авлодга оғзаки равишда ўтади.

¹ Бакиров П.У. Семантика и структура номинацентрических пословиц (на материале русского, узбекского и казахского языков). Ташкент, “Фан”, 2006, 3 с.

Юқоридаги фикрлардан келиб чиқиб мақоллар – бу халқнинг донолигини, миллатнинг руҳини, унинг маданиятини кўрсатадиган халқ оғзаки ижодининг “гавҳаридир”, деб таъриф бериш мумкин.

Умуман олганда, мақоллар асрлар давомида халқларнинг ноёб дурдоналаридан бири бўлиб, тил ва бадий ижоднинг теран мазмунига эга ходисаси сифатида юзага келган. Улар халқ маънавияти, маданияти, донолиги, миллий қадриятлар мероси ва миллатнинг кўзгусидир.

Мақолшунос олимлар томонидан узок йиллардан бери мақоллар миллий хусусиятга эгами, улар маълум бир халқнинг турмуш тарзини ифодалайдими ёки йўқми, деган фикрларга долзарб муаммо сифатида қаралиб келинмоқда. Ушбу саволга аниқроқ жавоб топиш мақсадида инглиз халқининг миллийлигини ва универсаллигини ифодаловчи баъзи мақолларни келтириб ўтмоқчимиз.

Масалан, инглиз халқининг миллийлигини ифодоловчи мақолларга қуйидагиларни келтириб ўтиш мумкин:

April showers bring May flowers.

Апрель ёмғирлари Май гулларини келтиради.

Буюк Британия ҳамда Ирландияда бутун апрель ойи давомида ёмғир ёғади. Бир кун давомида об-ҳаво баҳорги қуёш чарақлашидан қишнинг аёз кунига ўхшаб қор гуппиллаб ёғишига ўзгаради. Бунақанги ёмғирли кунлардан кейин ҳамма ёқ майда гулларга бурканади. Юқоридаги мақол, дастлаб, 1886 йилда “*March winds and Aprils howers bring forth May flowers*” тарикасида дунёга келган. Кейинчалик, қисқариб, юқоридаги кўринишга келган.

Буюк Британия анъанасига кўра, чўқинтириш маросимида бой хонадондаги чакалоқнинг ота-онаси бахт-саодат ва фаровонлик рамзи сифатида болага кумуш қошиқча совға қилишади. Шундан келиб чиққан ҳолда, инглизларда омад ва бахт концепти сифатида “*To be born with a silver spoon in one’s mouth*” иборасини ишлатиш одатий ҳолдир. Айнан бахт-омад ва фаровонлик концептларини ифодаловчи мақол рус тилида “*Родиться в сорочке*”, “*Родиться под счастливой звездой*”, ўзбек тилида эса “*пешанаси ярқираган*” ибора ва мақоллари қўлланилади.

Шу ўринда яна бир мисол, инглиз тилидаги ўз таркибида топонимларни мужассамлаштирган қилган мақол ва ибораларни тадқиқ қилиш жараёнида мазкур мақол ва иборалар рус ва ўзбек тилларида айнан ўз муқобилига эга эмаслигини кўришимиз мумкин. Масалан, инглиз тилидаги “*To carry coal to Newcastle*” мақолининг рус тилидаги эквиваленти топоним билан “*Ездить в Тулу со своим самоваром*” тарзида ифодаланмоқда, аммо унинг ўзбек тилидаги муқобилида топоним эмас, турдош отни учратамиз «*Дарё бўйида қудуқ қазимоқ*». Нега айнан Нью-касл (Newcastle)га кўмир ташиш, Тулага эса самовар билан бормок, чунки Нью-касл Буюк Британия кўмир саноати марказларидан бири ҳисобланса, Тулада эса самоварлар ишлаб чиқарувчи заводлар бор. Вербаллашаётган Тула ва Нью-касл топонимли-реалияли тушунчалар ҳеч қандай муболағасиз мақолнинг маълум маданиятга хослигини кўрсатмоқда.

Турмушда рўй берган воқеа-ходисалар натижасида вужудга келган вазиятдан келиб чиққан ҳолда турли миллат вакиллари бирон мақол ёки иборани ўз фикрини тасдиқлаш мақсадида келтириши мумкин. Маълум бир воқеа сир сақланаётганлигига шубҳа билан қараган руслар “*Шло в мешке не утаишь*” дейишса, ўзбек халқи бошқа “*Ойни этак билан ёпиб бўлмас*” мақолини ишлатади.

One swallow does not make a summer.

Битта қалдирғоч ёз келишидан дарак бермайди.

Табиатдан маълумки, қалдирғоч кўчиб юрадиган қуш, яъни апрель ойида Буюк Британияга учиб келиб, уни сентябрь ойида иссиқ ўлкаларга кетади.

Буюк Британияда баҳор ойи ёз ойига нисбатан ўзига хослиги билан ажралиб туради. Юқоридаги, машҳур Юнон файласуфи Аристотель қуйидагича фикрлайди: “*One swallow*

does not make spring, nor does one fine day, яъни “Битта қалдирғоч баҳорни олиб келмайди ва яна бир яхши кунни олиб келмайди”. Танганинг икки тарафи бўлганидек, ушбу мақолнинг ҳам тагида икки хил маъно бор. Биринчиси, ёлғиз қалдирғоч дегани бу ҳали ёз дегани эмас, иккинчиси, биргина далилнинг ўзи хулоса чиқаришга етмаслиги, уни асослаб бериш учун кўпроқ далиллар керак эканлигини англатади.

MORE people know Tom Fool than Tom Fool knows (Аҳмоқ Том бошқаларни танигандан кўра уни кўплар танийди). Бизга маълумки, инглиз миллатининг энг кўп учрайдиган исмлардан бири Том бўлиб, бу исм инглизларнинг рамзига айлана бошлаган. Мақолда айнан Том исми берилиши мақолни қўлловчи ва тингловчи учун ҳам бу исм ҳеч қандай тарихий шахс эмас, шунчаки Британия реалияси ҳисобланган оддийгина Том исмли бола эканлиги аниқ бўлишига ёрдам беради.

Ўзбек ва инглиз тилларидаги мақолларнинг келиб чиқиш тарихи турли манбалардан олинганлиги сабабли баъзи бир мақолларни тушунишимиз қийин бўлади ва шу ҳолатда мақоллар ўртасидаги фарқни кузатишимиз мумкин.

Мақоллар инсон учун миллий ва умуминсоний кўринишда маъно англатадиган тил бирликлари ҳисобланади. Қадриятлар борасида сўз борганда, инсон учун қадрли, беғубор, пок ва муқаддас бўлган билимлар жамланмаси англанади.

Уларнинг асосий хусусияти ҳам умуминсоний, ҳам миллий характерга эгалигида. Жумладан: *First think, then speak. – Аввал ўйла, кейин сўйла.*

Ушбу мақолдан кўриниб турибдики, ҳар бир инсон сўзини бироз мулоҳаза билан, пухта ўйлаб, режалаштириб, ҳеч кимга озор етмаслигига ишонч ҳосил қилганидан сўнггина айтиши лозим.

Саломатлик борасидаги мақолларда ҳам ушбу фикр яққол ўз аксини топган Жумладан: *Good health is above wealth. – Соғлиқ олтиндан азиз.*

Инсон ўз соғлиги барча нарсадан устунлигини англаб етиши учун, яъни қанча бойлик бўлса ҳам, у йўқотган соғлигини қайта тиклай олмаслигини таъкидлаш мақсадида ушбу мақол дунёга келган.

Гарчи дўстлик мавзусидаги мақолларда ҳар бир халқнинг ўзига хос ва мос белгилари кўзга ташланса-да, умуминсонийлик руҳи сингдирилган мақоллар ҳам етарлича. Масалан: *Friends may meet, but mountains never. – Тоғ-тоғ билан учрашмайди, лекин одам одам билан учрашади.*

Инсон дунёга келганидан бошлаб бир-бирига узвий боғлиқ бўлади, ҳаёт йўллари бир неча марта бир-бирига туташ келади. Шунинг учун ҳам ҳеч ким бир-бири билан юзкўрмас бўлиб кетмаслиги, иложи борида ҳеч кимнинг дилини оғритмаслиги керак. Тоғлар эса одамлардан фарқли ўлароқ, пайдо бўлганидан бери бир жойда доимий туради.

Мақолларнинг ҳар бири тилимиз кўркини, нутқимиз нафосатини, ақл-фаросат ва тафаккуримиз мантиқини ҳайратомуз бир қудрат билан намоёниш этган ва эта оладиган бундай бадиият қатралари халқимизнинг кўп асрлик ҳаётий тажрибалари ва маиший турмуш тарзининг бамисоли бир ойнасидир. Шунинг учун мақоллар мангуликка дахлдордир. Мақолларнинг ҳар қайсиси ҳар бир халқнинг миллийлиги акс этган ўзига хос хусусиятга эга бўлиши билан бирга уларга умуминсонийлик руҳи ҳам сингдирилган.

Хулоса қилиб айтганда, мақоллар мангуликка дахлдордир. Уларда ўша халқнинг барча ўй-фикрлари, дунёқараши, турмуш тарзи, феъл-атвори ва эътиқоди акс этади. Ҳар бир миллат ўзига хос тавсифларга эга экан, бу уларнинг мақолларига ҳам таъсир этмай қолмайди.

Инсонлар бу ҳаётдаги фактларни борида қабул қилмасдан, атроф-муҳитга бўлган муносабатни ҳам баҳолайдилар. Инсоннинг инсонлиги ҳам уни ўраб турган табиатга муносабатида мужассамлашади.

Мақоллардаги икки планлилик инсон учун миллий ва умуминсонийлик уйғунлиги кўринишида маъно англатади, десак муболаға бўлмас деган умиддамиз.

Зиётова Сурайё Эркин кизи (ТошДЎТАУ таянч докторанти)
“МЕХРОБДАН ЧАЁН” АСАРИДА ПАРЕМИЯЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Аннотация. Мақолада бадиий матндаги паремиологик бирликлар прагматик ва лингвистик жиҳатдан ёритилган, паремиологик бирликлар мақол, матал, фразема ва афоризмларнинг қўлланиши ўрни таҳлил қилинган ҳамда паремияларнинг матндаги прагматик ва семантик вазифаси аниқланган.

Аннотация. В данной статье проанализированы прагматические и лингвистические стороны паремиологических выражений в художественном контексте, место использования пословиц, поговорок, фразем и афоризмов также, определены прагматические и семантические задачи паремий в контексте.

Annotation. In this article, the author analysis the pragmatic and linguistic sides of paremiological expressions in fictional context, the usage of proverbs, sayings, phrases, aphorisms as well as the pragmatic and semantic tasks of parems in the context have been identified.

Калим сўзлар: паремиология, паремия, мақол, матал, фразема, афоризм, семантика, прагматика, диалект, муаллиф нутқи, персонаж нутқи, услуб.

Ключевые слова: паремиология, паремия, пословица, поговорка, фразема, афоризм, семантика, прагматика, диалект, речь автора, речь персонажа, стиль.

Key words: phrase, proverb, saying, aphorism, semantics, pragmatics, dialect, speech of author, speech of hero, style.

Тил, фалсафа ва бадиий ижоднинг ўзига хос ҳодисаси сифатида юзага келган паремиялар ихчам шакл, аммо теран мазмунга эга бўлган бирликлардир. Шунинг учун ҳам паремиялар ғоятда кенг тарқалган бўлиб, асрлар давомида жонли сўзлашув ва ўзаро нутқий муносабатларда, бадиий асарларда қўлланмоқда. Парема ёки паремия *юнонча* *paroimia* – “масал”, “рамзли ҳикоя” деган маънони билдириб, маълум бир тилдаги авлоддан-авлодга оғзаки шаклда кўчиб юрувчи, ихчам ва содда, қисқа ва мазмундор, мантикий умумлашма сифатида пайдо бўлган турғун ибора, мақол, матал ва афоризмлар киради.¹ Паремиянинг характерли белгилари нутққа тайёр ҳолда олиб кириш, маъно бутунлиги, тузилиши ва таркибининг барқарорлигидир. Ушбу бирликлар сўзлардан фарқли ҳолда реалликдаги муайян воқеа-ҳодисани фақат ифодалаш, номлаш учун эмас, шу билан бирга, унга нисбатан модал муносабатни ифодалаш мақсадида юзага келади.² Паремиологик бирликларни ўрганиш маълум бир миллатнинг менталитети, ўтмиши, дунёқараши, шу халқнинг турмуш тарзини ўзида намоён қилади. Маълум бир матн таркибидаги паремиологик бирликларни прагматик ва лингвистик жиҳатдан таҳлил қилиш жараёнида паремиянинг матндаги прагматик вазифасини аниқланиши лозим, муаллиф персонаж нутқида, воқеалар тасвирида паремиялардан ўз ўрнида ва етарлича фойдаланса, бу асарнинг халқчиллигини таъминловчи омиллардан биридир.

Абдулла Қодирий халқ оғзаки ижоди намуналари, халқнинг сўзлашув услубига яқин сўз ва иборалар, содда, қуйма жумлалар билан фавқулодда тиник фикрни ифодалайди, айниқса, паремиологик бирликлардан фойдаланиб, кишилар характери, хулқ-атвори, кўриниши ҳақида тасаввурни кенгайтириш билан сўзловчи ва тингловчи ўртасидаги нутқий вазиятни тил қонуниятларига, тил қонуниятларини тафаккурга, тафаккурни эса халқ дунёқарашига боғлайди.

Бизга маълумки, Абдулла Қодирий буюк романнавис адибдир. Адиб “Мехробдан чаён” романида паремиологик бирликлардан унумли фойдаланган. Бу эса асарнинг халқчиллиги, ҳаққонийлигини таъминлаш билан бирга муаллифнинг сўз маҳоратини ҳам намоён қилишга хизмат қилган. “...юртчиликда *юрак оғригига даво топилмай қолмас...*”(11-бет)

¹ Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Т., Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006, III том, 222-бет.

² Б.Йўлдошев. Фразеологик услубият асослари. Ўқув қўлланмаси. Самарқанд, СамДУ нашри, 1998, 200 бет.

мақоли орқали ҳаётда ҳар бир масаланинг ечими мавжудлигини англашимиз мумкин. *“...хотин кишининг боши, уй ичининг оғир тоши эмиш...”* (18-бет). *“...ойнинг ўн беши қоронғу бўлса, ўн беши ёруғ эканига ишонади...”* (18-бет). *“...пешана дея айланай, қолу бало дейишар эдилар...”* (20-бет) ушбу парамеологик бирликлар асар қаҳрамони Нигор ойимнинг қисмати, зикна эр билан яшаш заҳматини очиб беришга хизмат қилган. Асарда *“Ойни этак билан ёпиб бўлмайди”* мақолининг *“...ойни этак билан яшириб бўлмай-дир...”* (13-бет) варианты қўлланган. Бу орқали адиб Солиҳ маҳдумнинг бекитиб бўлмайдиган ҳасис инсон эканлигини жуда усталик билан тасвирлаган. Романда адиб баъзи паремияларни қаҳрамон тилидан келтирган ва ушбу паремалар семантик жиҳатдан инсонга, унинг бирор хатти-ҳаракатини изоҳлашга қаратилган: улар инсоннинг физик, психологик, ахлоқий-этик, интеллектуал хусусиятларини баҳолайди, инсоннинг ижтимоий мақоми, касби, ёши, ҳаётий тажрибаси, қариндошлик алоқаларини характерлайди: *“...Мол кетти – жон кетти, ишқа ҳам қўлим бормайди. Энди бўлар иш бўлган десанг юрак ачийди...”* (72-бет); *“...ўрдалиққа гап уқдириш қиёматдан кейин...”*; *“...ахир, кўпчиликнинг дуоси кўлда, тақсир...”* (74-бет); *“...мусулмон киши учун кина сақлаш бир рўймолни ювиб қурутқанча экан, бизлар бўлсақ тўрт кундан бери шайтонни апиглаб юруймиз...”* (103-бет) ушбу жумлалар асар қаҳрамони Сафар бўзчининг тилидан айтилган бўлиб, персонаж содда ва чапани характерга эга эканлигини муаллиф ўзига хос халқчил мақол ва фраземалардан фойдаланган ҳолда очиб бера олган.

Адиб асарда баъзи ибораларга бироз ўзгартириш киритиб, қаҳрамонларининг руҳий ҳолатини янада бўрттириб тасвирлаган: *“...бу “маблағлар” масаласи маҳдумнинг ичини ари бўлиб талайдир..”* (59-бет) иборанинг асл вариантыда ўхшатиловчи зооним компонентлар “ит” ёки “мушук” лексемалари ҳисобланса-да, муаллиф маҳдумнинг ҳасислиги, пул масаласидаги аҳволи жуда ачинарли ҳолатда эканлигини “ари” зооним компонентига алмаштирган ҳолатда ифодалаган. Асарда айрим мақоллар қаҳрамон тили, шеvasи, характерига мослаб қўлланган: *“...ҳатто баъзи вақт икки оғиз сўз билан қайтиб чиққан кишидан ҳам бир нарса ундиришқа тиришар, “мишиқ офтобга текин чиқмайди, сиздан ақча сўрашқа ийманган-да”...*” (163-бет). Солиҳ маҳдум нутқидан олинган ушбу парчада мақол қаҳрамон шеvasига мосланган ҳолатда келтирилган “мушук” сўзининг “мишиқ” шева варианты қўлланган. Шунингдек, бу мақол орқали адиб маҳдумнинг ҳасислиги билан бирга таъмагирлигини тасвирлаган.

Асарда Абдурахмон, Шаҳодат муфти каби салбий образларнинг ички дунёси ва чиркин ўтмишига мос ҳолда паремиялардан унумли фойдаланилган: *“...қовоқ-тумишуги осилиб кетганларнинг биттаси...”*; *“...тўнани тескари кийиб олган кўринар эди...”*; *“...мум тишлаган каби сўзсиз эди...”* (87-бет) ушбу иборалар орқали муаллиф Анварнинг мирзабошилиққа тайинланган пайтдаги Шаҳодат муфтининг ғайирлиги, руҳий кечинмасини очиб беришга хизмат қилган. *“...усти ишрига беланган от тезакдан бошқа бир нарса кўрмаган...”* (81-бет) мақолида ўзининг чиркин ўтмиши каби чиркин хаёлларидан бошқа ҳеч нарсани кўрмайдиган, фақат ғайрлик ва фитна уюштирадиган Абдурахмон каби инсонлар характери ёритилган. Абдулла Қодирий паремиянинг таркибига кирувчи афоризмлардан ҳам самарали фойдаланган: *“...Шайх Саъдий: “Бишўй, эй хирадманд, аз он дўст даст, Ки бо душманонат бувад ҳамнашаст” (“Эй ҳушёр киши! Душманларинг билан бирга ўлтиришкан, ҳамсуҳбат бўлган дўстингдан қўл ювгил”), – дейдилар...”* (197-бет) ушбу ҳикмат орқали асар образларидан бири бўлмиш Султонали Абдурахмон каби инсонларнинг аслияти қандайлигини таъсирчан тарзда ифодалаган. *“...Анварнинг бирарта камбағал билан “эзилишиб” ўлтурганини кўрса, ичидан аччиғланиб, мақоли кўп тўғри сўз” деб ўйлар ва энсаси қотиб, четка кетар эди...”* (106-бет). Муаллиф *“эзилишиб ўлтирган”* ибораси воситасида асар бош қаҳрамони Анвар мирзонинг халқпарварлиги, инсонпарварлиги, шунингдек, инсонларнинг ижтимоий аҳволидан қатъий назар, ишига виждонан ёндашишини ўқувчига маҳорат билан етказа олган. *“...куллушайъин яржиъу ило*

аслиҳи...наст ҳамиша настлигини қиладир....сут билан кирган – жон билан чиқар” ушбу мақоллар Шаҳодат муфти каби персонажлар ўй-хаёллари, гап-сўзлари қаҳрамоннинг мирзога бўлган муносабатини халқона усулда тасвирлаган.

Тилдаги кўпгина фраземалар учун экспрессив-эмоционал бўёқдорлик ажралмас хусусият ҳисобланади. Шу билан бирга, ибораларнинг асосий қисми услубий жиҳатдан нейтралдир. Чунки ибора ёрдамида у ёки бу предмет, ҳодиса номланибгина қолмасдан, ўша предмет ёки ҳодисага, шахсга муаллифнинг экспрессив муносабати ҳам ифодаланади. Масалан, асардаги хурсандликни **“...димогини чоғ қилди...”** (55-бет), **“...оғзининг таноби узоқ саёҳатни ихтиёр қилган...”** (60-бет) иборалари билан ифодаланган. Бу ибораларнинг бири ижобий баҳо оттенкасини билдирса, кейингиси баъзан салбий маъно нозиклигини ифодалайди. **“...оғзининг таноби узоқ саёҳатни ихтиёр қилган...”** ушбу ибора маҳдумнинг пул олиш жараёнидаги қувончини ифодалаб, фразема асл вариантдан ҳам кучли муболағани ҳосил қилган, бу эса қаҳрамоннинг характери, унинг юз ифодасидаги ўзига хос ўзгаришни ижодкорона тасвирлаган. Абдулла Қодирий **“...шайтони зўр бўлса ҳам, инсофи чакки эмас...”** (37-бет), **“...икки орадан “башарти бўлса” феълени олайлиқ...”** (41-бет), **“...пинжиги кириб ўз йўлига солмоқ...”** (62-бет) каби паремиологик бирликларни ўзининг тили ва услубига хос импровизация қилиш маҳоратидан фойдаланиб, индивидуал тарзда ёндашган. **“...шайтони зўр бўлса ҳам, инсофи чакки эмас...”** мақоли маҳдум тилидан айтилган бўлиб, гарчи Шаҳидбек закотчи “шайтон”га ўхшатилса-да, маҳдумнинг унга бўлган ижобий баҳо оттенкасини ифодаламоқда. Асарда Солиҳ маҳдум ҳамда Нигор ойимнинг Анвар билан муроасага келиши истаги ва йўли **“...икки орадан “башарти бўлса” феълени олайлиқ...”**, **“...пинжиги кириб, ўз йўлига солмоқ...”** иборалари орқали персонажларнинг ўзаро муносабати, характери ёрқин очиб берилган.

Хулоса қилиб айтиладиган бўлсак, адиб ушбу асарида образнинг характери, ижтимоий мақоми, гендери, дунёқарабини очишда паремиологик бирликлардан персонажлар тили орқали самарали фойдаланган. Шунингдек, муаллиф образга ўз муносабатини билдириш билан бирга, айтиш шу бирликлар асарда экспрессив бўёқни, таъсирчанликни оширишга хизмат қилган.

Расулова Умида (ТошДўТАУ) ПОЭТИК АНЪАНА ВА МИЛЛИЙ ҚИССАЛАР

Аннотация. Мақолада миллий қиссаларда поэтик анъананинг бадиий талқини ёритилади.

Аннотация. В статье освещается художественная интерпретация поэтической традиции в национальных повестях

Annotation. In the article, there has been illustrated literary interpretation of poetic tradition in national stories.

Калим сўзлар: поэтика, ижод, қисса, анъана, миллат.

Ключевые слова: поэтика, творчество, повесть, традиция, нация.

Key words: poetics, creativity, story, tradition, nationality.

Ҳозирги глобаллашув жараёни кишилардан тезкорлик, зийракликни талаб этади. Ахборот технологиялари тараққиётга кучли таъсирини кўрсатмоқда. Муайян муддатда қабул этиладиган хабар оз сонияда дунёнинг бошқа ҳудудига узатилмоқда. Фаол, уддабурон одамлар иқтисод, сиёсат, маданият соҳасида янги ғояларни татбиқ этмоқда. Интеллектуал шахслар ҳам илму фан тақомилига муносиб ҳисса қўшмоқдалар. Кўринадики, ахборот асри инсониятни тафаккур қудратидан унумли фойдаланишга чорламоқда. Дунё ҳамжамиятида фаровон турмуш тарзини мустаҳкамлаш борасида халқаро муносабатлар доим қувватланган. Шу ўринда, кишиларнинг маънавияти, маданияти масаласи барча халқларда

долзарб аҳамият касб этган. Боиси, тараққиёт маърифатсиз рўёбга ошмайди. Инсониятни саодатга етаклаган Муҳаммад алайҳиссаломга ҳам ИҚРА (ўқи) илоҳий муждаси келган. Илмнинг ибтидоси мутолаадан бошланади. Асрлар давомида одамзот борлиқ моҳиятини китоб воситасида англаб борган. Турли соҳага оид назарий билимлар китобларда жамла-ниб, илму урфонни кенг истифода этган. Киши руҳиятига, тафаккурига маънавий озуқа саналмиш бадиий адабиёт барча касб соҳибларини санъат бўстонида жамлайди. Фитрат адабиётни санъатнинг асосий тури ҳисоблайди. Ҳақиқатан, сўз санъати китобхонни оҳанг-дорлиги, бўёқдорлиги, таъсирчанлиги ила ром айлайди. Абдулла Қодирий эътирофича, сўз қўллашда андиша лозим. Яъни сўзни беҳуда исроф этишдан ҳамда этика, эстетикага зид ҳолатларни тасвирлашдан эҳтиёт бўлиш даркор. Ижод аҳли ўз миллий қадриятларини аса-ри меҳварига сингдириб боради. Зеро, миллатнинг бой тарихи, санъату маданияти унинг дунё тамаддунидаги мақомини ошириб боради.

Миллий ўзлик, ғурур каби ноёб фазилатни болаликдан руҳиятга сингдиришда ҳик-мат катта. Замонавий қиссаларда ҳам анъана-удумларнинг талқин этилиши китобхоннинг маънавий-руҳий оламини бойитади. Тоғай Муроднинг “Юлдузлар мангу ёнади” қиссасида халқ эътиқоди, ғурури бадиий ифодаланади.

“Халқ нимаси билан халқ? Ўзининг урф-одатлари билан халқ! Ота-бобосидан қолган миллий анъаналари билан халқ!

Кўп урф-одатларимизни бировлар... бировлар ўзиники қилиб олди. Биз қўлимизни бурнимизга тикиб қолдик. Шундай кета берсак, ҳадемай ўзимизни-да бой бериб қўямиз!”¹

Мазкур жумлада Бўри полвон халқ келажагидан қайғуриб айтган ҳақиқати акслан-ган. Сатрдаги сўроқ-таъкид оҳанги, “халқ” сўзига урғу берилиши, кейинги мисраларда таъкид кучайтирилиб, мантиқий урғу моҳиятни теран англашга, фикрни бир нуктага жам-лашга хизмат қилади. Талаффуз жараёнида ачиниш, афсус-надомат пауза воситасида ифо-далангани, “бировлар ўзиники қилиб олди”, дея яна таъкид ортгани изтиробни туйдириш-га қаратилган. Кейинги лавҳада хавотир ҳисси қабартирилиб, юклама нафақат қайта таъ-кидлаш, балки персонаж вужудидаги оғриқни китобхонга етказишга хизмат қилади. Ўз-ликни бой бермаслик, уни асраш борасидаги ёниқ мулоҳазалар ёшларга сабоқ бўлади.

Ёзувчи ор-номус, ғурур янглиғ фазилатни асраш ҳар бир шахснинг муқаддас бурчи эканлигини бетакрор лавҳаларда асослаб боради. Инсон ўзини ўраб турган умуминсоний муҳит таъсиридан айро яшамас экан, олий мавжудотга муносиб ҳаётни яратиши мақсадга мувофиқ.

Адиблар ижод жараёнида доим китобхон зийрак нигоҳини ёдда тутмоғи даркор. Не-гаки, санъаткор ҳам, китобхон ҳам асарнинг маркази, моҳиятини бир хил кўрсин. Муал-лиф англатмоқчи бўлган нарсани ўқувчи кашф этиб, тушуниб борса, мақсадга эришилади. Бадиий ижод жараёнида қисса поэтикасида салмоқли ўзгаришлар рўй берган, у такомил-лашиб ранг-баранг тус олган.

“Қисса жанри бутунлай ўзгарувчан, қоришиқдир. Қисса билан ҳикоя, қисса билан роман ўртасидаги чегаралар мудом янгиланиб боради”.¹

Жанрнинг гибридлашуви ҳамда услубий ранг-барангликнинг ортиб бориши асар по-этикасини бойитмоқда. Ижодкор илмий техниканинг киши тақдирига таъсири борасида асар яратар экан, романтик, символик талқин йўсинида мотивларни бирлаштириб боради. Ҳожиакбар Шайхонинг “Аждодлар хотираси” қиссасида қаҳрамон саргузашти метафо-рик образ ва тасвирлар уйғунлигида ташкилланади. Ўтмиш ҳамда келажак ассоциацияси воқеани таранглаштиради. Қиссада хронотоп ўзгариб, ибтидоий инсон яшаган макон, ғор-дан замонавий иншоотларга кўчиб туради. Камол генетик хотира қуввати ила мозийга сайр этиб, аввал маймун, сўнг овчи қиёфасига киради. Инсон ҳайвоний вужудда унга хос ҳаракатларни бажарар экан, эврилиш мотиви поэтик ҳукмга ишора қилади. Кейинги сирли

¹ Т.Мурод. От кишнаган оқшом. Қиссалар. Т., “Шарқ”, 1994, 43-бет.

¹ Головкин В. Поэтика русской повести. 1992, с. 6.

манзара Камолнинг бепоён тоғ ҳудудидаги қабила удумига исёнида кузатилади. Муқаддас қоя теграсидаги эзгулик ва ёвузлик кураши инсон вужудида пўртана ҳосил этади. Ибтидоий одамнинг руҳлардан мадад кутиши, қурбонлик келтириш маросими мифология қорилигида акс эттирилади. “Бадий характер яратишда онг оқими ривоя техникаси қаҳрамоннинг мураккаб руҳий дунёси, психологиясини очиб беради”.¹

Илмий кашфиётларни бадий характерда талқин этиш, ғайришуурий, ноодатий ҳолатларни кўрсатиш, воқеа-ҳодисаларни бўрттириб тасвирлаш фантастик қиссаларга ҳос тамойил саналади. Бундай асар хронотопи қурраи заминни ўз теграсига бириктиради. Улардаги мўжизавий ҳолатлар, руҳоний-ҳиссий муносабатлар матн бадийятини мустаҳкамлайди. Инсон ботиний ҳамда зоҳирий қуввати ила ўзга олам вакиллари билан мулоқотга киришар экан, жонли ҳаёт эффекти юзага келади. Қаҳрамон тафаккур ҳаракатининг бадий тасвири мавжуд ҳолатга сирлилиқ, бўёқдорлик бахш этади. Камолнинг сезги идроки оний лаҳзадаги ўзгаришларни тезда илғаб олади. Овчи тимсолидаги йигит муҳаббат боис қизни ёвузлардан ҳалос этиб, тинч манзилни ихтиёр айлайди. Камол одамзотнинг олис уйғониш даврига ташриф буюриб, макону замондаги тафовутни муқояса қилади. Афсона йўсинидаги эпизодлар образлилиқни юзага келтириб, ўзига ҳос қўламдорлик, ифодавийлиқни уйғун бириктиради. Одам миясининг серқатламлиги, қувваи ҳофиза қудрати бора-сидаги илмий мулоҳазалар бадий мантиқ устуворлигини таъминлаган. Шахснинг ғайриқутб билан мулоқоти коммуникация жараёнини жонлантирган. Ўтиқодий қарашлар негизида кишиларнинг илоҳий муждага интилиши теран ёритилган. Асрлар давомида инсон ўзини кашф этишга ошиқайтгани, турли вазиятдан ақлу заковати ила ҳақ йўлга талпинаётгани маълум бўлади. Метафорик тафаккур инсон тахайюлини янги оламга чорлаши фантастикага ўтибор ортаётгани белгисидир.

Исажон Султоннинг “Онаизорим” қиссасида оила маънавияти яхлит полотнода тасвирланади. Болаликдан одоб-ахлоқ аҳкомларини сингдириш, набототу ҳайвонотга оқибатни уқдириш асар лейтмотивини белгилайди. Хусусан, оилада, ота-она ўртасидаги меҳр-садоқат, бурч каби фазилатлар ҳаётини лавҳаларда тақдим этилади. Қиссада асрлар мобайнида ўзбек оиласида ривож этилаётган муҳташам анъаналар босқичма-босқич акс эттирилади. Асарда миллий, маданий анъаналар негизига қурилган мотивлар сюжетни жонлантириб, воқеаларни таъсирли ёритади. Фарзандни болаликдан орасталиқ, саранжомликка ўргатиш борасида зарур ўғит берилади: “Меҳнатдан қочма, муомалангни ширин қил, жилмайиб гаплаш. Ярим соат кам ухласанг ухлабсан, уйкуга ётишингдан аввал ҳаммаёқ чиннидай саранжом бўлсин. Ҳар қилган тўғри ишинг ота-онангга раҳмат олиб келади, сал нотўғри иш қилсанг, маломат олиб келасан. Иложи борича, кам гапир, бир нима сўрашсагина жавоб бер, чехрангни оч”.¹

Мазкур лавҳада оқила, фаросатли она маъсума қизига келинлик бурч, вазифаларини эслатар экан, бу ақоидлар мустаҳкам оила пойдеворига асослигини идрок этасиз. Ибратормуз лавҳалар ёш қизларни турмушга, оилага масъулият нигоҳи-ла боқишга туртки бўлади.

Қиссада жонлантириш, сифатлаш каби бадий воситалар инсоннинг табиат билан мулоқотини фаоллаштиради. Мусича, қалдирғоч, қарқуноқ, зағча, қизилиштон, қалхат янглиғ қушлар оиласи, полапонини вояга етказиш машаққати эркин ифодаланади. Қушлар турмуш тарзи қаҳрамон ҳаётига параллел чизилар экан, фалсафий, мажозий мазмун мувофиқлашади. Олма, беҳи дарахтлари вақт мезонига ойдинлик киритади. Уларнинг новдалиқдан кексаликкача даври инсон умри саҳифасига монанд қамраб олинади. Олам моҳиятини англаш қаҳрамоннинг мураккаб руҳий кечинмалари негизида кечади. Инсон ибтидосидан интиҳого қадар фоний дунё деган маконда синовдан ўтади. Халқ донишмандлигининг турли лавҳаларда акс этиши азалий қадриятлар барҳаётлигини далиллайди. Инсон хотирасида беғубор болалик, ёшлиқ дамларининг тиниқ манзараси серқатламликни исти-

¹ Т.Жўраев. Онг оқими модерн. Фарғона, 2009, 59-бет.

¹ И.Султон. Боғи Эрам. Қисса ва ҳикоялар. Т., “Шарқ”, 2015, 50-бет.

фода этади. Ота маконга меҳр у ердаги ўсимлигу хайвонотни эъзозлаш, яратувчанлик иштиёқини сўндирмасликда кўринади.

“...ижод жараёнида воқелик санъаткор онги-ю қалбидан ўтказилиб, моделга айлан-тирилган бўлса, ўқиш жараёнида ўша модель воситасида ижодий жараён тикланади – ба-дийий воқелик қайтадан яратилади”.¹

Асарнинг бадийий-эстетик қиммати тингловчи кузатувчининг иштирокчига айлани-шига туртки беради. Санъаткор қаҳрамонини тадрижийлик асосида бадийий гавдалантирар экан, хур, озода шахс концепциясини сингдиришга интилади. Синчков ўқувчи муаллиф фалсафий мулоҳазасини, психологик талқинини уқиб олади. Қиссалардаги турли поэтик образлар, метафорик тасвирлар бадийий ифода синтезини мустаҳкамлайди. Китобхон ру-хий-эстетик оламини бойитувчи миллий тасвирий воситалар эзгу мақсадга йўналтирила-ди. Халқ ижодини, маънавий хазинасини сабот билан ўзлаштириш янгича тафаккур шакл-ланишига замин яратади.

**Худайберганова Умида (ЎДЖТУ мустақил изланувчиси)
БИЗГА ҲАМНАФАС ШОИР**

Аннотация. Ўзбек халқининг оташнафас шоири Аваз Ўтар XIX асрнинг охири – XX аср бошларида яшаб ижод этди. Элпарвар шоир ўзининг қисқа, аммо сермазмун ҳаёти-дан салмоқдор ижодий мерос қолдирди. Шоирнинг ижодини ўрганиш билан унинг қайноқ ватанпарварлик туйғуси орқали у яшаган даврнинг тарихи, қарашларидан огоҳ бўлиш мумкин.

Аннотация. Аваз Утар выдающийся поэт-гуманист узбекского народа. Он жил в конце XIX и в начале XX веков. Пламенный поэт за свою короткую, но плодотворную жизнь создал богатое поэтическое наследие. Изучая творчество Аваза Утара, мы можем узнать не только о его патриотизме, но и его политические взгляды и историю то-го времени.

Annotation. Avaz Utar was a humane poet of the Uzbek people. He lived in the late XIX and early XX centuries. The fiery poet wrote many poems throughout his short but productive life. Studying his work, we can learn not only about his patriotism to the Motherland, but also the history and political views of the time.

Калим сўзлар: маърифат, ижтимоий-сиёсий, ҳукмронлик, давлат бошқаруви, та-раққиёт, имтифоқ, ҳамжиҳатлик, вассал.

Ключевые слова: просвещение, социально-политический, управленческий, государ-ственное управление, прогресс, союз, солидарность, вассал.

Key words: education, socio-political governance, public administration, progress, union, solidarity, vassal.

Ўзбек халқининг оташнафас шоири Аваз Ўтар XIX асрнинг охири – XX аср бошла-рида яшаб ижод этди. Элпарвар шоир ўзининг қисқа, аммо сермазмун ҳаётидан салмоқдор ижодий мерос қолдирди.

Аваз Ўтар ўғли 1884 йилда Хива шаҳрида машхур табиб ва моҳир косиб Полвонниёз Ўтар Гадоиниёз оиласида дунёга келди. Шоирнинг отаси илм-маърифат кишиси бўлган. Уларнинг уйида шеърятга, санъат, илму урфон намояндалари иштирокида мушоира ва суҳбатлар бўлиб турган.

Аваз Ўтар болалигидан илм-маърифатга меҳр қўйди. Айниқса, адабиётга алоҳида ихлоси баланд эди. Ўз замонасининг шоирлари Огаҳий, Мунис Хоразмий, Мутриби Хона-харобийлар таъсирида шеърлар ёза бошлади.

¹ Куронов Д. Чўлпон насри поэтикаси. Т., “Шарқ”, 2004, 59-бет.

Аваз Ўтарнинг болалиги мамлакатда ижтимоий-сиёсий танглик, турли бухронлар давом этаётган даврга тўғри келди. Чор Россияси Ўрта Осиёга ўз ҳукмини ўткази бошлади, Бухоро ва Хива хонликлари Россия вассалига айлантирилди. Халқ икки ҳисса ҳукмронлик остида қолди. Солиқлар кўпайтирилди, бозорларда нарх-наво ошди. Дон экинлари экиладиган ерлар Рус Чоризмининг манфаати учун пахта плантацияларига айлантирила бошланди. Халқ ҳаёти оғирлашди. Амалдорлар ва халқ ўртасида турли низолар чиқа бошлади. Халқ зулм-истибдодга қарши исён кўтара бошлади. Халқ исёнларига қарши турли жазо чоралари қўлланилди. Шоир ва тарихчи олим Огаҳий бу даврни шундай ифодалайди: “Мамолики маҳруса бозорларига фасод аҳлидин киши келтирмагайлар ва аларга ғалла ва ўзга... байъу шаросидин нафъ еткурмагайлар. Фармони олий мўжиби била барча билод ва амсор бозорларида аҳли инод била савдо ва сотиғ расмин қатъ эттилар. Балки келгонин ғорат ва торош қилиб, қатлға еткурдилар ва яна ишорати воло муқтазоси била арнасин Ғозиобод қалъаси ёвуқидан банд қилиб, ёвмутнинг мазрааларига сув ўтормай, умидлари зироатин маҳрумлик барқидин курутти. Бу воқеадин сўнг оз фурсатда ул тоифа... орасида ғалла нархи андоқ гаронлиғ топдиким, нон ҳасратида жон бермак оғоз қилиб, буғдой орзусида сийналарин маҳмаса илки била чок этиб...туфроғига йиқилиб, ҳалок бўлурға юз кўйдилар».¹

Аваз Ўтар шоир сифатида ҳам, юртнинг маърифатли фарзанди сифатида ҳам бутун ҳаётини халқнинг эрк-ҳуқуқлари учун курашга сафарбар этди. Дастлаб шоирни ундаги илм ва қобилият туфайли саройда ишлашга чақирдилар. Саройдаги аҳволни кўрган шоир ундан бир умрга юз ўгирди. Салтанат сиёсатидаги ёвузликлар натижасида меҳнат аҳли шу даража эзилган эдики, уни шоир ҳасрат ва қайғу билан шундай ифодалайди:

*Йўқ жаҳон мулкида биздек ожизу бечора халқ,
Зулм тиги бирла бўлган бағри юз минг пора халқ.
Бир неча авбош¹ бунда ҳукмронлиғ айласа,
Қолмагай ори² на янглиғ меҳнату озора халқ.*

Бағри кенг, сабр-қаноатли халқни чин дилдан севган шоир ҳар қандай «офат»га тақдир ҳукми деб қараш билан зулм ва адолатсизликлардан қутулиб бўлмаслигини, бунинг оқибати аянчли эканини ўз шеърида шундай ифодалайди:

*Етган офатни бошига доимо тақдир деб,
Ҳасрату армон билан кетгуси бора-бора халқ.*

Маълумки, ўрта асрларда давлат бошқарувида ислом динининг ўрни бекиёс бўлган. Бироқ кўп ҳолларда шаръий қонунларни бузиб, амалдорларнинг манфаатига хизмат қилдирганлар. Жумладан, инсон ҳаёти қанчалик оғир кечса, нариги дунёда унинг аҳволи шунча яхши бўлади, одам бошига нима ғам-алам келса чидаш керак, бу тақдирдан дегувчи ақидалар билан мазлум халқни ишонтиришган.

Шоир халқни «офат»га қарши исёнга чақирмайди, балки замоннинг кўзи очилишига умид қилади:

*Кўзларин оҳиста-оҳиста агар очса замон,
Эй Аваз, бўлмас бунингдек борҳо аввора халқ.* (“Халқ”)

Аваз Ўтар шеъриятида, айниқса, ватанпарварлик ғояси ёрқин акс этган. Шоир она юртида хорижликларнинг «хуррият, эрк»ни ваъда этиб, муаззин ўқиётган ваъзларнинг асл моҳиятини очмоқчи бўлади.

*Йўқ бўлинг тездан кўзумдин халқ аро шармандалар,
Халқ ғамидан ўзни нарроқ тутғучи бегоналар.*

Агар Алишер Навоий халқ ғамидин ғами бўлмаганларни одам эмас, деб нидо қилса, Аваз Ўтар халқ ғамидан бегоналарни йўқ бўлинг, деб хитоб қилмоқда.

¹ Огаҳий. 5-жилдлик, Тошкент, 1978, 8-бет.

¹ авбош – бебош, дайди

² ори – тўғри, рост

*Ҳайқириб эрта-кеча сизлар муаззин ўрнида,
Бўлдингиз ёлгончиликда эл аро овозалар.
«Хуррият» эрк» дебеки ёлгон алфозлар била,
Оқибат мазлумлара ютдирдингиз хунобалар.
Қайсингизни кўрди эл капча билан ёп қозгонин,
Борингиз савдо-сотиқ бозорида жавлоналар.*

Шоир бу тоифа кимсаларнинг қилмишларини фош этиб, келажакка умидвор боқади. Бу ерда фақат умидворлик эмас, шоир эрк ва омонлик учун курашда ўз бурчини тиник англаган ҳолда шеърни шундай якунлайди.

*Эй Аваз, қил жаҳду жад сен эл билан шаму сабоҳ,
Қолмагай оламда бори хону харомизодалар.* («Йўқ бўлинг»)

Аваз Ўтар том маънода халқпарвар инсон эди. Бу унинг шахсий ҳаётида ҳам, жўшқин жанговор ижодида ҳам яққол кўриниб туради. Жонни фидо этиш, руҳи-равонни қурбон қилишга тайёр шоир, шу йўлда ўлсам, шудир «максудим» дейиш билан чекланмайди:

*На яхши ўйлаким, маъқулу манзур,
Аваз, халқим учун тўкулса қоним.* («Фидойи халқим»)

Аваз Ўтар ватанининг, халқининг обод бўлишини илму маърифатда кўради. У ўзининг «Хуррият» шеърида ёзади:

*Очиб ҳар навъи мактаб эмди ҳимматин қилиб олий,
Ватанни килғали обод лозим айласак гайрат.*

Шоир илму маърифатнинг аҳамиятини шунчаки айтиб кетмасдан уни тараққий топдиришнинг асосий омили илм даргоҳларини очиш ва унда ёш авлодни ўқитиш зарурлигини алоҳида таъкидлайди:

*Очинглар, миллати вайронни обод этгуси мактаб,
Ўқисун ёшларимиз, кўнглини шод этгуси мактаб.
Дилу жон бирла эл мактаб очарга ижтиҳод этсин,
Нединким бизни ҳам қайғусидин озод этгуси мактаб.
...Аваз, ҳимматни қил олий очарга эмди мактаб ким,
Балойи жаҳлу нодонликни барбод этгуси мактаб.² («Мактаб»)*

Бугун жаҳон тилларини мукамал билиш билангина дунёвий тараққиётга эришиш мумкинлиги эътироф этилиб, бу соҳада кенг кўламдаги тадбирлар амалга оширилмоқдаки, Аваз Ўтар бу масалани ўша бухронли даврда мардоналик билан кўтариб чиқди.

*Ҳар тилни билу эмди бани одама жондур,
Тил воситаи робитаи оламиёндур,
Гайри тилини саъй қилинг билгали, ёшлар,
Ким илму ҳунарлар ривожси андин аёндур.
Лозим сиза ҳар тилни билув она тилидек,
Билмакка ани гайрат этинг, фойдаи кондур.
Илму фан уйига юборинглар болангизни,
Онда ўқуганлар бори яқтойи жаҳондур.
Зор ўлмасун онлар доғи тил билмай Аваздек,
Тил билмаганидин анинг бағри тўла қондур.* («Тил»)

Аваз Ўтар «Топар эркан қачон» шеърида маърифатли миллатнинг жаҳон тараққиётига қўшилишини, ватанпарвар, фидойи партиялар тузилиб халқни бу хайрли йўлларга бошламоғини башорат қилади.

*Топар эркан қачон, ё раб, ҳаёти жовидон² миллат,
Топиб илму ҳунар бирла маорифдин нишон миллат.*

² Аваз Ўтар. Танланган асарлар. Т., 1956.

² жовидон – мангу, абадий.

3 комрон – мақсадига эришган

*Ватанпарвар, фидойи фирқалар то бўлмайин пайдо,
На мумкин топмоғи ўлган танига тоза жон миллат.
Фидо миллат йўлига молу жон этмак керак ҳар ким,
Бўлай деса, агар авлоди машҳури жаҳон миллат.
Очиб ҳар бир сарида мактабинг унвонин айлаб чўх,
Тараққи айламасми ўқубон беҳадду сон миллат.*

Шоир миллатни жаҳон тараққиётидан орқада қолмасликка ундайди. Шундагина миллат бахтиёр ва мақсадига эришиши мумкин бўлади дейди:

*Бу янглиз олам аҳлидин кейин қолмай юриш айла,
Аваз, бўлғай уёниб комгору³ комрон миллат.* (“Топар эркан қачон“)

Шўролар замонида Аваз Ўтарнинг ижодига бир ёклама қарашлар, ҳатто уни даҳрий коммунист даражасига кўтаришга уринишлар бўлди. Шоирнинг «Икки шайх», «Уламо-ларга» «Шайх» каби шеърларида руҳонийлар танқид остига олинади. Бу билан шоир бутун руҳонийлар жамоасини қораламоқчи эмас, балки улар феъл-атворидаги салбий сифатларни танқид қилади халос.

*Воҳим насихатлар манга қилгуси сайёр икки шайх,
Қилдурғали ўшишоқлик расмидин инкор икки шайх.
...Кундузлар айлаб ваъзлар аҳли жаҳонга бешумор,
Майдин қилурлар кечалар соғарни саршор икки шайх.
...Иблис халқ ичра кириб оздурмоғи ҳожат эмас,
Эй дўстлар, токим жаҳон мулки аро бор икки шайх...* (“Икки шайх“)

Шўролар даврида шоирнинг ижодини ўрганишда кимнингдир шахсий сифатлари ҳақидаги фикрларини кўп ҳолларда умумийлаштириб, замон мафкурасига мослаштирганлар. Баъзи тадқиқотчилар шоир “...руҳонийларнинг, шайх ва зоҳидларнинг тарки дунёчилик, бадбинлик йўлига қарши курашади”¹ деган фикрларни баён қиладилар. Аслида эса шоир «Ҳарб ваҳшийлари», “Сипоҳилар” каби шеърларида айрим амалдор, ҳарбий кишилардаги бузуқ феълларни қоралайди.

Шоир ижодида «фалон» циклида ёзилган шеърларни аниқ амалдор, ҳукмдор ва дин пешволари мисолида ёзган:

*Фалон бозилга бўлсун борҳо дашном уза дашном,
Ки фақр аҳлига жавр айлаб, ганиларга қилур инъом.
Танаъум аҳлига неъмат қўйиб, оч аҳлига бермас.
Хуш эрса топса андоқ элнинг умри муддати итмом.*

Аваз Ўтарнинг исёнкорлик, мардлик, жўшқинлик руҳидаги шеърларида жамиятнинг оғриқли нуқталари аёвсиз фош этилди:

*Сипоҳи пора истар,
Мулла ижора истар,
Бечора чора истар –
Бир чора замон борму?*

Аваз Ўтар давлатларнинг ўзаро урушлари оқибатини ўз юртида кўрган. Шоир жаҳонда бир-бировга зулм, зўравонлик ўтказиш вақти тугади, энди давлатлар иттифоқ бўлиб жаҳонни «жаннат»га айлантирсин дейди:

*Сиёсат маҳв бўлди, яшасин оламда ҳуррият,
Бари эл иттифоқ айлаб, жаҳонни айласун жаннат.
Кетиб зулму ситамнинг зулмати, бўлсун жаҳон равшан,
Адолат офтоби миллатимга кўргузиб талъат.
Тараққий айламоқ лозим жаҳон аҳли бўлиб бир тан,
Билурга барча илм ила ҳунарни яшасун миллат.*

¹ Ўша китоб. Ю.Юсупов тақризи.

¹ Ўша китоб. Ю.Юсупов тақризи.

Жаҳон аҳли, манга сизсиз севикли жон азизимдин,
Эрурмиз бир-биримизга яқин гўёки бир ихват.
Яшанг, эй қаҳрамону ҳурриятпарвар биродарлар,
Олиб ҳур, миллати мазлум учун сиз қилдингиз хизмат.
Очиб ҳар навъи мактаб эмди ҳимматни қилиб олий,
Ватанни килгали обод лозим айласак гайрат. («Хуррият»)

Миллатни жаҳон аҳли билан бир «тан», бир «жон» бўлиб яшашга чақирган шоир-мизнинг бу каби шеърлари билан танишар эканмиз, бу қайноқ ижод озод ватанимизда олиб борилаётган бугунги ҳаётбахш сиёсат – тинчликсеварлик, халқаро ҳамжиҳатлик билан нақадар ҳамоҳанг эканини кўрамиз. Оташин шеърлар руҳида шоирнинг лафзи билан шундай дегимиз келади:

Ки халқинг олам аҳлидан қолмай юриш қилди,
Эй Аваз, кўргин уёниб комгору комрон миллат!

Султонова Нилуфар Нарзуллаевна (ҚарДУ тадқиқотчиси) ИСАЖОН СУЛТОН “ГЕНЕТИК” РОМАНИНИНГ УСЛУБИЙ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация. Мазкур мақола модификациянинг бадиийлик мезонлари, унинг адабиётимиздаги ўзига хослигини адабий асарлар орқали таҳлил этади. Исажон Султоннинг индивидуал услуби, у яратган образлар тизими одам ва оламга дахлдор, бир иқтидорли олимнинг бошидан кечган воқеликни, қалбидаги нозик инсоний туйғуларини ўзига хос услубда ифода қилиш жараёни акс этган.

Аннотация. В данной статье анализируется художественный критерий модификации через литературные произведения Исажона Султана, его уникальности в литературе. Индивидуальный стиль Исажона Султана, образ его творений, отражает реальность талантливого ученого, который связан с миром, и процесс выражения чувствительных человеческих чувств в его сердце.

Annotation. This article analyzes the artistic criterion of modification through literary works of its uniqueness in literature. The individual style of Isajon Sultan, the image of his creations reflects the reality of a talented scientist, one that is related to the world and the process of expression of the sensitive human feelings in his heart.

Калим сўзлар: модус, атрибут, модификация, мезон, ўлчов.

Ключевые слова: модус, атрибут, модификация, критерий, измерение.

Key words: Modus, attribute, modification, criteria, measurement.

Ҳамма замоналарда ижодкорнинг услуби унинг ўзига хос маҳоратини, бетакрор адабий қиёфасини кўрсатадиган атрибут саналади. Яқин ўтган давр ўзбек адабиёти тарихида шундай романлар ёзилдики, уларнинг айрим парчаларини ўқиш ёки баъзи қаҳрамонлари ишлатган сўзларни эслаш билан дарҳол муаллифини аниқлаб олишнинг имкони бўлади. Чунки мустақиллик йилларида ўзининг “Бозор”, “Гўрўғли”, “Жазирамадаги одамлар”, “Мувозанат” каби қатор романларини ёзган Хуршид Дўстмуҳаммад, Назар Эшонкул, Луқмон Бўрихон, Улуғбек Ҳамдамларнинг услубини бир-биридан фарқлаш қийин эмас. Юқоридаги адибларга замондош ёзувчилар орасида Исажон Султоннинг индивидуал услуби, у яратган образлар алоҳида ажралиб туради. Адибнинг ўтган боб ва фаслларда диссертация мавзуси эътиборидан таҳлил этилган “Бокий дарбадар”, “Озод” романларига ўхшаб “Генетик” романи ҳам одам ва оламга дахлдор, бир иқтидорли олимнинг бошидан кечган воқеликни, қалбидаги нозик инсоний туйғуларини ўзига хос услубда ифода қилиш жиҳатидан муҳим саналади. Адибларнинг ўзига хос услуби тўғрисида филология фанлари доктори, профессор Ҳамидулла Болтабоев “Наср ва услуб” рисоласида шундай ёзади: “Ижодкорнинг ўз таҳлил объектига муносабати, уни қандай кўриши, ранг-баранг ҳаёт воқеалари

ичидан зарурийсини саралаб олиши, уни ўз тасаввурида қайта жонлантириши, қалб қўри-ни бериши ва, ниҳоят, асар туғилишигача бўлган жараён услубий характерга эга”.¹ Шунга монанд, Исажон Султоннинг “Генетик” романи ҳам ўзи-ўзидан майдонга келган эмас. Олим “асар туғилишигача бўлган жараён” ҳам услубий хусусиятга эга эканини урғулайди. Аслида, маълум бир мақсадлар, улкан поэтик ғояларнинг ифодаси сифатида яхши асарлар ёзилади. Шу ўринда, “Миллий тикланиш” газетасининг мухбири ёзувчи Исажон Султонга “Генетик” романингиз йилнинг энг яхши асарларидан бири деб топилди. Унинг яратилишига нима сабаб бўлди?” деб берган саволига адиб берган жавобни келтириш ўринли бўлади. “Бу асар бутун Ўзбекистон бўйлаб ўтказилган “Биз буюк юрт фарзандларимиз” ҳамда “Буюк келажагимизни мард ва олижаноб халқимиз билан бир-галикда қураимиз” номли оммавий тадбирлар вақтида бунёдга келди. Ундай тадбирлар нафақат халқ билан ижодкорларни, балки ижод ва илм аҳлини ҳам бир-бирига яқинлаштирди.

“Генетик” – эл-юрт орасида олтин ёмбидай етилган истеъдодли бир болакай ҳақидаги асар. Тоғ ёнбағридаги оддий қишлоқ боласининг ҳаётидан ҳамда билим билан тўйингач, онгида пайдо бўлган саволларга жавоб топишидан ҳикоя қилади. Болалигида “Отам ким, онам ким?” деган болакай улғайгач, “Ўзим кимман?” дея излана бошлайди. Гап халқнинг илдизлари ҳақида кетаётгани аён, албатта. Бобом ким? Аждодим ким? Халқимнинг тарихи қайгача бориб тақалади? Замонавий фан унга шу жавобларни рўпара қилади, билса – тарихи жуда олисларга бориб туташар экан. Гоҳида самода момақалдироқ гумбирлаб, чакин чакқанида, тупроқ орасида олтин ёмбилар пайдо бўлармиш. Тафаккур чакмоқлари чакнаса-чи? У ҳолда эл орасидан ноёб истеъдодлар етишиб чиқаркан. Сиз тилга олган асар мана шу ҳақда”.²

Ҳақиқатан ҳам, романда жуда катта – глобал муаммолар тўғрисида сўз юритилади. Романнинг илдиз-илдизида дунёда яшаётган ҳар бир инсон “Бобом ким? Аждодим ким? Халқимнинг тарихи қайгача бориб тақалади?” деб берадиган саволлар туради. Бундай муаммоларни ўқувчилар қалбига етказиш учун эса адиб воқеликнинг ўзига хос баён услубни яратиши, ифодада таъсирчанликка эришиши ҳамда китобхон қалбидан ўрин оладиган образлар яратиши лозим бўлади.

Эътибор берилса, “Генетик” романида услубий қоришиқ ҳолатлар, гоҳида баён усулининг биринчи шахсдан иккинчи ва учинчи шахсга кўчган вазиятлари кузатилади. Бундай ўргаришлар услубдаги модификация ҳодисини келтириб чиқаради. Маълумки, “Генетик” романи композициясига кўра уч қисмдан иборат бўлиб, биринчи қисмида “Она тупроқ” тавсифи келтирилади. Романнинг биринчи жумласи “Қишлоқ. Ёз. Жазирама”, деган қисқа атов гаплар билан бошланиши ҳам асардаги ҳодисаларнинг бўлиб ўтадиган жойини эслатади. Адиб кейинги ўринларда табиат ҳодисаси, хусусан, “заиф бир “пуф” елиб” ўтиши, “шу маконнинг митти эпкини” ёки “олислардан келадиған қудратли шамол”, “шамол забти” каби сўз бирикмаларини қўллайдики, бундай тафсил И.Султоннинг ушбу романига хос услубни ўзида намоён қилади. Образларни ҳам И.Султон баъзан шамол билан уйғунликда, шамол унсури билан биргаликда тасаввур қилади ва тасвирлайди. Романда Убай ака деган образ бор. Бу образнинг табиатида исёнкорлик, шартакилик билан бирга баодоблик, ўзи яшаб турган қишлоқ муҳитига сиғмасликка ўхшаган бир кайфият ҳукмронлик қилади. Адиб шу ҳолни ҳам шамол унсурига боғлаган равишда “...еру кўкни қуришиб кетадиган шамол ҳаёлимда қўшнимиз Убай аканинг қичқириқлари билан бирга садоланади”, деб индивидуаллаштиради. Исажон Султон ўқувчининг ҳаёлини ҳам шамоллар воситасида узоқ-узоқларга олиб кетади. Қишлоқда меҳнат қилаётган одамлар характерини ҳам шамолга боғлаб тасвирлайди: “Меҳнатлар эса давом этарди. Самода ўзимизнинг булутлар сузар, ёмғиру қорлар ёғар, қуёш чиқиб-ботар, қишлоқ тепасидан шамоллар елиб, тасаввурни жуда олисларга – хилват ва бепоён ўрмонларга, ажойибот ўлкаларига, уммонлару

¹ Ҳ.Болтабоев. Наср ва услуб. Тошкент. “Фан”, 1992, 41-бет.

² Китоб – халқ тафаккурининг бетакрор ҳосиласи. “Миллий тикланиш” газетаси. 2017 йил 6 декабрь.

музлар маконларига олиб кетар, озод-озод, одамни сармаст қиладиган гўзалликлар диёрига етакларди”¹.

Романнинг кейинги тафсилотлари қадим тарихга, дунёнинг бошқа манзил-маконларига – “жуда олисларга” етиб боришида ҳам шамол унсури ўзига хос вазифани бажаради. Бир эслаш ўринли бўладики, романдаги ҳикоянавис боланинг бобоси томонидан уқдрилган ҳикматларнинг бирида ҳам ўз ўрнида бевосита “шамол” қатнашади: “Раҳматини тўртта нарсага жойлаган: шамол, ёмғир, сут, асал. Шамол келмаса, ҳаво алмашармиди, дов-дарахт чангланармиди, булут келармиди? Булут келмаса, ёмғир ёғармиди, мева-чева етилармиди, ўт унармиди? Сут бўлмаса, авлод етилармиди, тириклик бўлармиди? Асал бўлмаса, шифо келармиди?” (Ўша манба. 284 бет). Баъзида ёзувчи ер устидаги шамолларга сув ости шамолларини ҳам қиёслайди “қуруқликда эсадиган шамоллар сув остида оқим” деб аталишига диққатни қаратади. Умуман олганда, “шамол” унсури қайсидир маънода адибнинг “Генетик”дан олдинги романларида ҳам воқеликни юритиш, тафаккур динамикаси учун асос бўлгандек таассурот қолдиради. Шунинг учун ҳам айна деталь вазифасига “Озод” романи мисолида урғу берган профессор Абдуғафур Расулов “Акслар фалсафаси” мақоласида: “Шамол – ўзгаришлар тимсоли. У Озодни маънолар оламига етаклаб кетади”,² деган ўринли мулоҳазани ёзади. Зотан, адибнинг бошқа асарлари, хусусан, “Генетик” романида ҳам “шамол” унсури рамзий бир образ сифатида жуда катта маъно ташийдиган, узоқ ва яқин давр воқелигини боғлаш учун восита бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, ўқувчи фикрини “маънолар оламига етаклаб кетади”. “Шамол” сўзи ҳар жиҳатдан И.Султон услубининг тасвирийликка хос маълум бир қиррасини, шу билан бирга табиат ҳодисалари билан образларнинг руҳий-психологик ҳолатини баён қилиш жиҳатидан муҳим саналади. Бадиий матндаги шу каби алоҳида олинган сўз, поэтик услуб ва синтактик бирликларни муҳокама қилган филология фанлари доктори Маъруфжон Йўлдошев ўзининг “Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари” китобида: “Воқеликни бадиий идрок этиш ва уни ифодалашнинг асосий воситаси бадиий услуб ҳисобланади. Бадиий услуб инсоннинг феъл-атворини, унинг ички дунёсини, руҳий ҳолатларини, табиатдаги турли воқеа-ҳодисаларни тугал, бутун мураккаблиги билан ифодалаш имкониятини ўзида мужассам қилганлиги билан ҳам диққатга сазовордир.

Бадиий нутқ услубининг энг характери хусусияти тасвирийлик ва эмоционаллик ҳисобланади. Агар илмий услуб умумлашган тушунчаларни қатъий қолипга солинган, махсус терминлар ва формулалар билан англатса, бадиий услуб ўз захирасидаги сўзлар ёрдамида инсон қалби ва табиатининг энг нозик нуқталарига тасвирлаш имкониятига эга. Бадиий услубда муаллиф асарнинг эстетик таъсирини кучайтириш мақсадида тилнинг тасвирий воситаларидан унумли ва ижодий фойдаланади, шунингдек, ўзи ҳам янги сўз ва ифода шакллари яратади”, деган муҳим фикр-мулоҳазаларни баён қилади.¹

Роман услубига кўра, ўзига хос табиат тасвири, табиатдаги турли унсурлар, ҳар қандай кишлоқ боласи ўз ҳаётида учратадиган меҳнат ва машаққатларнинг реал тасвири билан ажралиб туради. Айниқса, адибнинг ўзи илгари сураётган ғоясини табиат унсурлари билан уйғунлаштириб, табиат ҳодисалари билан параллел ва гоҳида табиат ҳодисаларига ўхшатиб берилиши нуқтаи назардан, услубий янгилик саналади. Роман одатда ҳаётнинг кенг қамровли воқеаларини тасвирлайди. Шунга монанд “Генетик” романида бир йигит умрининг энг гўзал паллалари, ровийнинг болалиги ва ўша жараёнларда кўрган-кечирганлари адиб нуқтаи назари – романнинг поэтик ғояси атрофида мужассамлашади.

¹ Исажон Султон. Ҳазрати Хизр изидан. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2018, 260-бет.

² Расулов А. Акслар фалсафаси. Исажон Султон насри бадиияти. Тошкент, 2017, 33-бет.

¹ Маъруфжон Йўлдошев. Бадиий матн ва унинг лингвопоэтик таҳлили асослари. “Фан”, 2006, 23-бет.

Романдаги адибнинг услубини кўрсатиш учун асар тилидаги айрим жиҳатларга диққат қаратиш лозим бўлади. Романдаги гапларнинг синтактик қурилиши асосан содда гаплардан қурилгани кўзга ташланади. Стилистик ғализликлар деярлик учрамайди. Ёзувчи кўпсўзликдан қочади, шунинг учун ҳам диологик нутқ структурасини ҳам ортиқча тафсилотларга берилмасдан қуради:

“– Нонни тескари қўйма, гуноҳ бўлади.

– Нега?

– Ризкинг қийилади.

– Кучукни урма!

– Нега?” (Ўша манба. 257-бет)

Бундай савол-жавобларнинг давомидан алоҳида изоҳ ва шарҳлар беришга зарурат сезмайди.

“– Тушундингизми?

– Ҳа.

– Нимани тушундингиз?

– Билмадик...” (Ўша манба. 315-бет)

Тўртта сўздан иборат мана шу диологик нутққа ҳам адиб маъно юклайди. Қишлоқ боласининг ўқиш, билим олиши ва анойи характерини кўрсатади.

Баъзи ўринларда қаҳрамонлар нутқида “Ҳой яшшамагур”, “Бола бўлмай ўл”, “Ҳой, бола бўлмай кет” каби норизолик, қарғиш аралаш таъбирлар ҳам қўлланадики, бундаги нутқ гендер нуқтаи назаридан аёлларга хослигини англаб олиш қийин эмас.

Роман услубида ёзувчининг билимдонлиги, кузатувчанлиги ҳам ўз ифодасин топган. Мисол сифатида қишлоқ ҳаётида кечган жараёнларни, хусусан, сигирларга бериладиган емишлар, ўт-ўланларнинг турлари ва уларнинг хусусиятларига берилиши ҳам услубий жиҳатдан бир жойга жамлаб тақдим этилади: “Сигир деярли барча хонадонларда бор. Қайси ўтни ёқтириб ейишини, қай бири зарар эканини ҳамма яхши билади. Хотинлар даладан ғарамлаб ўт ўриб келишганини кўп кўрганман. Таом тайёрлагандаги сабзавот пўчоқларию овқатнинг қолган-қутгани берилаверади. Ўзимизнинг сигирларга нима берсангиз еяверади, курмакни, шўрани, макка поясини, ажриқни, бедани, арпани ёқтиради. Ажриқ тезда сувсатади, курмак пояси сувли бўлгани учун суғормасангиз ҳам бўлаверади. Семизўт ичини ўтказиб юборади, бангидевона миясини айнитиб қўяди. Тол, беҳи, гилос, узум барглари охурига солса бўлади, терак баргини бермагин, захари бор дейдилар”.¹ Ушбу парчадаги “курмак, шўра, макка пояси, ажриқ, беда, арпа” каби озуқалар мол-қўй боқадиган ҳар бир ўзбек хонадони учун таниш. Зеро, адиб асар қаҳрамонининг болалик паллари барча ўзбек болаларига хослигини уқдириш учун шундай услубни танлайди. Алоҳида таъкидлаш керакки, ёзувчи ўз тавсиф ва тасвирларида реалликни ошириш учун ажриқ тезда сувсатишига, курмак пояси таркибида сувнинг кўплигига, семизўт эса жониворларнинг ичини ўтказиб юборишига баён қилади. Адиб мол-ҳолнинг шу озуқалари билан ҳам чегараланиши мумкин эди. Аммо ўқувчи тасаввурини яна ҳам бойитиш учун “тол, беҳи, гилос, узум барглари” ҳам шу ўринда таъкидлаб ўтади. Демак, И.Султон услубида санъаткор ижодкорнинг нуқтаи назари борлиги, унинг қишлоқ ҳаётини тасвирлашда ўз услуби борлиги шу фактлардан ҳам кўриниб турибди.

И.Султоннинг барча асарларида, жумладан, “Генетик” романи ҳам услубий жиҳатдан афоризм, ҳикматли сўзларга, муаллиф ёки унинг қаҳрамонларининг ҳаёт тўғрисида ҳикматлар сўзлаши билан ажралиб туради. Шу романда “Бобом” деган кичкинагина бир фасл бор. Унда роман бобонинг ҳаёт тўғрисидаги ўз қарашларини жуда ўринли баён қилади: “Бобом мана шулардан – эски, олис, мен тушунмайдиган ғалати тарихлардан ҳикоя қилиб берарди.

¹ Исажон Султон. Ҳазрати Хизр изидан. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2018, 253-бет.

– Бу дунё тўрт нарсасиз ҳеч нимага айланиб қолади, – дер эди. – Сув, ҳаво, тупроқ, олов. Ҳаво бўлмаса, ҳеч ким нафас ололмайди. Сувсиз тириклик қирилиб кетади, тупроқсиз неъмат унмайди, оловсиз бирор нарса пишмайди. Шунча махлуқотни тўрт нарсага муҳтож қилиб қўйганини кўрмайсанми?

– Раҳматини тўртта нарсага жойлаган: шамол, ёмғир, сут, асал. Шамол келмаса, ҳаво алмашармиди, дов-дарахт чангланармиди, булут келармиди? Булут келмаса, ёмғир ёғармиди, мева-чева етилармиди, ўт унармиди? Сут бўлмаса, авлод етилармиди, тириклик бўлармиди? Асал бўлмаса, шифо келармиди?

– Одам деган иморатни тўртта устунда кўтариб қўйган: соғлиқ, ризқ, шукр, барака. Соғ бўлмасанг, томоғингдан битта увоқ ўтмайди. Шукр қилмасанг, умрингга барака келмайди. Ота, она, жуфт, бола-чақа деган тўрт унсур эса тўрт томонингдан ўраб туради. Шуларни биттаси кам бўлса, оху зоринг осмонларга етиб зорланасан. Э, тавба...”.¹ Ҳар бир ўқувчи диққатини ўзига жалб қиладиган бундай донишманд бир бобонинг фикрлари худди шарқ мутафаккирларининг ҳикмат дурдоналарини эсга солади. Айни дамда, романнинг мазмун-моҳиятини бойитишга хизмат қиладди, ҳаётийлигини таъминлайди. Ёзувчи ўз қаҳрамонларини халқ орасидан олганлигини шу Бобо образида ёки романдаги Убай ака, София хола образларида ҳам кўриш мумкин. Аслида ҳар қандай йирик ҳажмли асарда сюжет, композиция ва услуб ижодкорнинг бадиий ғоясини ифодалаш, шу билан бирга, романда кўрсатилаётган қаҳрамонларнинг реал қиёфаларини тасвирлаш учун ташкиллаштирувчи аҳамиятга эга бўлади.

Замонавий ўзбек адиблари орасида Исажон Султон синчковлиги, давр муаммоларини теран илғаши билан ажралиб турадиган жуда ҳозиржавоб муаллифлардан бири саналади. Унинг асарларида ижтимоий ҳаётнинг барча қирралари, ҳар хил тоифа инсонлар образи, шу билан бирга оилавий муҳит, ота-она, ака-укалар, аёлга муҳаббат, онага эҳтиром каби фазилатлар кўзга ташланиб туради. Шу масалада профессор Йўлдош Солижонов тўғри таъкидлаганки: “Исажон Султон кўпроқ ота, она, опа-сингил, ака-ука, уларнинг бирига меҳр-оқибати тўғрисида ёзишни хуш кўради”.²

Ҳақиқатдан ҳам, олим таъкидлаган ушбу фикр исботини ёзувчининг ўзига хос услубга эга бўлган “Генетик” романида ҳам кузатиш мумкин. Романдаги воқеалар қишлоқ муҳитида бўлиб ўтади. Унинг бош қаҳрамони ҳам қишлоқ одами. Инсонни ҳар қандай ижодкор ўз жуфти, яъни аёл ва эркак, ота ва она тарзида тасвирлайдиган бўлса, ёзган асари ишонарли чиқади. Шу эътибордан адибнинг аёллар руҳиятини, маънавий дунёсини, ғам ва ташвишларини қай даражада билиши ва шу биланларини қандай тасвирлагани кўпчилик учун қизиқ бўлиши мумкин. Зеро, “Генетик” романида турли тоифадаги муаллимлар, Бобо, Убай ака, Омон каби образлар тизимига ёнма-ён равишда бир қанча аёл-қизларнинг ёрқин образлари тақдим қилинади. Бунинг ўз сабаби бор.

Генетикнинг болалик кунларидаги тасаввурлари, хотиралари, ўзи кўрган турли инсонлар ва воқеаларнинг барчаси табиат ҳодисалари, турли дарахт, ўсимлик ҳамда ҳашаротлар тасвири билан уйғун берилади. Масалан, бир ўринда асаларилар, уларнинг меҳнат-машаққатлари хусусида ёзади: “Асалари зириллаб учиб келади, гулкоса ичига киради. У ерда жуда нозик, чиройли чангли жойи бор. Ўша ерда бир нималарни тўплайди. Синчиклаб қарайман-у, болни кўрмайман. Арилар бирин-кетин учаверишади”.¹ Адиблар бошқа инсонлардан фарқи ўлароқ кузатувчан бўлади. Оддий одамлар кўрган ҳар қандай нарсани ижодкор бошқача кўз билан кўради; улардан маъно излайди ва зарур бўлса, оддий табиат ҳодисаларига рамзий мазмун юклайди. Исажон Султон асалариларнинг ҳаётини ку-

¹ Ўша манба. 284-бет.

²Й.Солижонов. Лирика латофати, насрнинг назокати. Тошкент, “Адабиёт учқунлари” нашриёти, 2018 йил, 95-бет.

¹Исажон Султон. Ҳазрати Хизр изидан. Ғафур Ғулом номидаги нашриёт-матбаа ижодий уйи. Тошкент, 2018, 250–251-бетлар.

затиб, асални, унинг “суюқ, новотранг, гул иси анқиб” турган ҳолати баёни давомига бо-
лалигида кўрган ва Дашти Қипчоқдан келган бир меҳмон қизнинг сувратини жойлайди.
“Дашти Қипчоқдан келган қиз менга ўша асални эслатади. Юзи новотранг, ўшандай ши-
рин бир нимадан дарак беради... Гапимни тинглаганида хиёл жилмайишига маст бўлиб,
ўзимни кўрсатгим келгани-чи? Ўшанда нима учундир теракнинг учига чиқиб чумчук по-
лапонини оптушгим келган эди. Яна, катта тўнкани кўтара олишимни ҳам кўрсатган-
ман...” (Ўша манба. 251-бет). Бола табиатига хос ўзини кўрсатиш, қувватини бошқаларга,
айниқса, ўзи тенги чиройли қизларга намоён этиш истагини ёзувчи билимдонлик билан
тасвирлайди. Боланинг тасаввурига кўра бу гўзал қизнинг исми Асал бўлиши керак. Аммо
боланинг ўз тахминида янглишади, қизчанинг исми Интизор бўлиб чиқади. Бироқ бола-
нинг тасаввури моҳиятини бу янги исм ўзгартирмайди. Балки “...дарахт шохларидан том-
ган болни татиб кўриб кўзида қувонч ила кулган қиз билан тунда кўтарилган улкан ой
бирлашиб, етиб бўлмас армонли манзарага айланиб” қолади. Қиз асалари, бол, гулкоса ва
табиатдаги бошқа бир қатор унсурлар билан боланинг ўтмиш хаёлларида ўчмас бир хо-
тира бўлиб яшайди. Боланинг тоза қалбидаги болаликнинг ширин хотиралари ўша қизча
билан бирга эсланади; шодлик кунларида ўша қизча ҳам бамисоли қикирлаб кулгандек
бўлади. Гарчанд бола улғайиб, ўспирин, ёшлик ва ундан кейинги ҳаёт йўлларида юрса ҳам,
меҳмон қиз сиймоси уни тарк этмайди; романнинг бошидан охиригача Дашти Қипчоқдан
келган қиз – Интизор сиймоси бот-бот эсланаверади. Айни образ романда тасвири бери-
лаётган асосий образнинг қалб кечинмаларини ифода қилишга восита саналади.

Романда дунё илм-фанига ўз ҳиссасини қўшган чехиялик генетик олим Грегор Мен-
дель ҳам эсга олинади. Бу олим нўхат генларини ўзгартириш устида амалий тажрибалар
олиб боради. “Мендель тасаввури кенг одам эди. Барча улкан кашфиётлар оддий ҳодиса-
лар замирида ётишини биларди. Бундай ҳолат инсон ирсиятида ҳам учрармикин, деб бош
қотирди. Инсонлар ҳам ўсимлигу дарахтлар сингари бир-бирлари билан чапишадилар, ле-
кин баъзиларининг авлодлари бир-бирларига ўхшаса, бошқаларидан турли қиёфадаги
фарзандлар туғилади”.¹ Ёзувчи бу хорижлик олим қиёфасини шарқ олимларидан алоҳида
тасвирламайди. Шунинг учун бир ўринда уни шарқ мутафаккирлари билан бирга эслайди.
“Мендел илоҳиётчи файласуф ҳам эди. Унга қадар олимлардан Абу Райҳон Беруний ва
Абу Али ибн Сино олам мукаммаллиги аро инсонгина зоти олий эканини, барча тирик
яратикларда фақат жон бор эса, инсонда, ундан ташқари, руҳ ҳам мавжудлигини таъриф-
лаб кетишган. Мендель ҳам шу фикрни давом эттирди: она қорнида ҳомилага жон киргани
ҳамоно яратилган у вужуд аъзолари ишга тушади ҳамда уч ой ўтгач, руҳ пуфлаб кирити-
лади. Унинг кимлиги, яхши ёки ёмонлиги ҳозирча Тангри таологагина аён. Топ-тоза, му-
саффо инсон руҳи ўша мухташам вужудга киргачгина одам пайдо бўлади. Мана шуни
“Бир инсон дунёга келди”, дейдилар.” (Ўша манба. 323-бет). Инсон зотининг дунёга кели-
ши борасидаги қадим ҳақиқатни ғарбу шарқ олимлари илмий изланишлар олиб боришга
чорлагани аниқ.

Шундай кенг миқёсли илмий изланишлар тарихидан бохабар бўлган ўзбек ўғлони
генетика соҳасида ўзбек халқининг тарихи эллик минг йил нарига бориб тақалишини ис-
ботлаб беради.

Тўғриси, ушбу “Генетик” романи бош қарҳамони учун Бутунжаҳон фанлар ака-де-
мияси аъзоси, Ўзбекистон Фанлар академияси вице-президенти, биология фанлари док-
тори Иброҳимжон Абдурахмонов ҳаёти ва ижодий изланишлари асос бўлгани маълум.
Роман нашр бўлганидан кейин “Ёшлик” журналида Иброҳимжон Абдурахмонов билан
Исажон Султон суҳбати ҳам босилиб чикди.¹ Прототип масаласида фикрлар ҳам билди-
рилди. Шунда адиб “Генетика фанининг таъкидлашича, сулола “калит”лари аёлда сақла-
нар экан. Авлодларни дунёга келтирадиган, асраб-авайлаб улғайтирадиган ҳам аёлдир”,

¹ Шу манба. 321-бет.

¹Қаранг: “Ёшлик” журнали, 2017 йил, 5-сон.

деган эътиборли мулоҳазани айтади. Демак, адиб ўзининг “Генетика” романида аёллар образига бежиз алоҳида урғу берган эмас. Шу билан бирга, романда Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Мирзо Улуғбек, Алишер Навоий, Бобур каби ўзбек халқи тарихидаги улкан мутафаккир сиймоларнинг номлари ҳам эслаб ўтилади. Адибнинг Ўрхун-Энасой битикларига мурожаат қилиши ҳам романнинг асосий йўналиши, яъни ўзбек халқининг тарихи жуда узоқ замонларга бориб тақалишига доир фикрларини баён этишга хизмат қилади.

Алоҳида таъкидлаш керакки, Исажон Султон ўз образлари табиатини услубий жиҳатдан тасвирлашда жуда камёб тасвирлардан, ўхшатишлардан ҳам ўринли фойланади. Дейлик, унинг романида “Ўвлиларнинг сувоғи тўкилган деворларидаги ҳар гувалак бир қисматдан дарак беради” (Ўша манба. 280-бет) деган жумла инсон тақдири, унинг машаққатли меҳнатидан дарак беради. Бошқа бир саҳифасида “Идрок мана шундай барқ уриб, теваракдаги ҳодисаларни ўзига сингдираверади” (Ўша манба. 293-бет) деган жумладаги биргина “барқ уриб” бирикмаси ўқувчи тасаввурида чақин чаққандек таассурот уйғотади. “Мевасиз тераклар, шамолда ларзон чайқаладиган толлар, беҳилар, олмалар, узумлар ҳам нима учундир одамларни тамсил этмай, фақат шафтоли оғочигина одамга ўхшаб қолди” (Ўша манба. 314-бет) жумласидаги турли дарахтларнинг инсон билан қиёсланиш ва улар ичида шафтолигина одамга ўхшаши ҳам ўзига хос маъно ташийд.

Умуман олганда, И.Султоннинг “Генетик” романи бошқа романларидан услубий ўзига хослиги, образларни индивидуал тарзда тасвирлаши билан алоҳида моҳият касб этади. Роман услубидаги ранг-баранглик унинг ўқишлилигини таъминласа, образларнинг гоҳ замондошлар тарзида, баъзан узоқ ўтмиш қаъридан танланиши ҳам роман табиатини модификацион илмий-назарий тушунча асосида изоҳлашга имкон беради.

“Генетик” романини ўзидаги барча фазилатлари билан ўзбек романчилиги тарихидаги алоҳида босқич сифатида баҳолаш ўринлидир. Чунки унда адиб шахсияти фақатгина бадиий ижод одами сифатида эмас, айти пайтда адибнинг илмий китоблар асосидаги изланишлари олимлик қиёфасига хос аломатларни ҳам намоён қилади. Адибнинг “Генетик” романи ўзек адабиётида икки соҳадаги интеллектуал шахс – талантли олим ва истеъдодли ёзувчининг ўзаро ҳамкорлигининг юксак ҳосила-натижаси сифатида эътирофга муносибдир.

Лола Самандарова (ТТА УФ)

КОМИЛ АВАЗ ШЕЪРИЯТИДА ФОЛЬКЛОРИЗМЛАРНИНГ ҚЎЛЛАНИЛИШИ

Аннотация. Мақолада шоир Комил Аваз шеърлятидаги фольклоризмларнинг қўлланилиши тамойиллари ёритиб бериллади. Шоирнинг шеър таркибига мақол, матал, фразеологик иборалар, қанотли сўзларнинг қиритишидаги маҳоратиға эътибор қаратилади. Фольклоризмларнинг асар бадииятидаги роли таҳлил этилади.

Аннотация. В статье освещаются принципы использования фольклоризмов в поэзии Камилы Аваса. Раскрываются особенности мастерства поэта в аспекте использования в структуре стихотворения пословиц, поговорок, фразеологических оборотов и крылатых выражений.

Annotation. The given article is devoted to brighten up the principles of the use of folklorisms in the poetry of Komil Avaz. The attention is paid to the skill of the poet his way of using proverbs, sayings, phraseological units and wing words in his poems. The role of folklorisms in the artistry of work is analyzed.

Калим сўзлар: Комил Аваз, фольклоризм, мақол, матал, фразеологик иборалар.

Ключевые слова: Камил Аваз, фольклоризм, пословица, поговорка, фразеологические обороты.

Key words: Komil Avaz, folklorism, proverb, saying, praseological units.

Ёзма адабиёт қадимдан бошлаб ҳамиша халқ ижодиёти билан ўзаро муносабат асосида ривожланиб келмоқда. Адиблар йирик насрдагина эмас, балки шеърятда ҳам фольклоризмнинг оддий шакллариغا мурожаат қилишади.

Мақол ва маталларни шеър таркибига киритиш анъанаси мумтоз адабиётда қадимдан мавжуд бўлиб, “Ирсоли масал” санъати деб юритилади.¹

Ушбу санъатни А.Навоий ижобий баҳолаган. Самарқандлик туркигўй шоирлардан Мирзахожи Суғдий шеърятда ўзини кўрсата олмаган бўлса ҳам, биргина мақолни бир шеърида ўринли сингдиргани учун Навоий уни “Худо раҳмат қилсин”, дейди.²

Ушбу усул энг қадимий тарихга эга бўлиб, унинг гўзал намуналарини Лутфий шеърятда кўриш мумкин. У мақолларни ора-сирагина эмас, балки ғазалларининг ҳамма байтларига сингдириб юборади:

*Аёқингга тушар ҳар лаҳза гису,
Масалдурким **чароғ туби қоронғу.**
Туторман кўзки, кўрсам оразингни,
Ки дерлар: **Оққан ариқга оқар сув.**
Юзунгни тутдим ортиқ ою кундин,
Кишининг кўзидур оре тарозу.
Кўзинг қонимдин ийманмас, ажибтур,
Ки қўрқар қайда ким қон кўрса ҳинду.
Тилар васлингни Лутфий, қил ижобат,
Ки айтурлар: **тилаганни тилагу.**³*

Ушбу анъана ҳозирги давр шоирлари томонидан ҳам давом эттирилмоқда. Жумладан, Комил Аваз ҳам шеърларида мақол, маталларга, юмуқ ибораларга, оғзаки Нутққа хос ифода ҳамда айланмаларга тез-тез ўз шеърлари таркибидан ўрин ажратади. Ушбу усул фанда оддий фольклоризмлардан фойдаланиш сифатида баҳоланади. “Оддий фольклоризмлар бадий асардаги персонажлар нутқининг типиклигини таъминлашда катта роль ўйнайди”.⁴

Шоир шеърларида халқ мақолларини айнан ва қайта ишлаган ҳолда тақдим қилиш тамойили фаол кўзга ташланади. Ижодкор тақдир ҳақида сўз юритар экан, халқ мақолини айнан келтиради ва унга мос ҳолда ўзи ҳам ҳикматомуз мисралар яратади:

***Бошдагини кўз кўрар. Ҳақ умр берсин,**
Сабр саботда ушалар армон.⁵*

“Муҳаббат” шеърида ҳам шоир мақолларга мурожаат қилиб, ишқ-севги ҳақидаги мулоҳазаларини ҳикматларга буркаб ҳавола этади:

***Бир бошга бир ўлим бордир, бўлмаса гар қанийди,**
Лекин ўлмас қуёш каби оташин ишқ, муҳаббат. (Ўтаётган вақт. 95-бет)*

Ижодкор мисралар қатига мақолларнинг турфа хилларини жойлар экан, асар ғоясининг юксаклигини, бадий нутқнинг оташинлигини, фикрнинг теранлигини намоиш қилишга эришади. “Албатта, ўзининг ғоявий нияти ва мақсадига қараб ижодкор фольклор анъаналарига турлича муносабатда бўлади. Чунки у бир ўринда фольклор материални шаклан ўзгармай айнан қўлласа, бошқа бир ўринда уни шу даража қайта ишлаб, асарнинг руҳига сингдириб юборадик, кўп ҳолларда бундай фольклоризмни алоҳида олиш ҳам мумкин бўлмай қолади”.⁶

¹ Исҳоқов Ё. Сўз санъати сўзлиги. Т., “Zarqalam”, 2006, 20-бет (128).

² Ҳоди Зариф. Фозиллар фазилати. Т., “Адабиёт ва санъат”, 1969, 58-бет (136).

³ Ҳоди Зариф. Ўша манба. 58-бет.

⁴ Саримсоқов Б. Фольклоризмлар типологиясига доир. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 1984, 4-сон, 40-бет.

⁵ Комил Аваз. Ўтаётган вақт (сайланма). Т., “Янги аср авлоди”, 2006, 53-бет (260).

⁶ Мирзаева С. Ўзбек реалистик адабиётида фольклор анъаналари. Т., “Истиқлол”, 2008, 7-бет (84).

Комил Аваз ўша “Муҳаббат” шеърининг ўзида яна бир мақолни танлаб, уни илгари сурмоқчи бўлган ғоясига мослаб ижодий қайта ишлайди:

Баъзилар тил, меҳнат ила билмас недур қайғу, ғам,

Баъзиларнинг тили ажаб бошга битган балодур. (Ўтаётган вақт. 94-бет)

Шоир тил хусусида сўз юритар экан, “Бошга бало тилдан келур” мақолини қайта ишлаб, мисралар қатига жойлар экан, ундаги маъновийликни тўла ўзлаштирган ҳолда шаклини деярлик батамом ўзгартиради. Натижада силлиқ сатрлар рўёбга чиқиб, мазмундор оҳангдорлик таъминланган. Бошқа бир шеърида яна ўша мақолга мурожаат қилиб, икки мисралик афористик лутфни ижод қилади:

Кичик бир тил дунёни ҳам бузади, ҳам тузади,

Кимлар тилдан обрў топса, кимлар топар бадномлик. (Ўтаётган вақт. 16-бет)

Фалсафий руҳни ўзида жамлаган мақолни қайта ишлаш ижодкордан юксак маҳоратни талаб қилади. Чунки шоир уни шеърдаги фикр оқимига мослаши, айти пайтда қофия ва вазнга риоя қилиши лозим бўлади. Бу вазифани Комил Аваз тўла уддалай олган. Халқимиз бисотида очкўзлик, бесабрлик каби иллатларни ўзида фош қилувчи мақоллар ҳам анчани ташкил этади.

Шоир шеърлар ижод қилиш жараёнида ўрни билан ушбу тоифа мақолларни ҳам ис-тифода қилиб, қайта ишлашга ҳаракат қилган:

Оч назарлик, бесабрлик қилса ким,

Саробдир умрнинг ўтган не қисми... (Ўтаётган вақт. 71-бет)

Ижодкор “очкўзлик” сўзини “очназарлик” тарзида ўзгартирар экан, уни фақат вазн талаби билангина эмас, балки маъно жиҳатдан ҳам лексик қамровини оширади, маънодорликни кучайтиради.

Шоир ғазалларида ҳам ушбу усул кенг қўлланилади:

Тоабадким, кўрмагин ранжу ано маҳшаргача,

Кимки қазса чоҳ сенга, бўлғай анго чоҳким абад. (Ўтаётган вақт. 118-бет)

“Кимки бировга чоҳ қазса, унга ўзи йиқилади” деган мақолни қайта ишлаш орқали тилак маъносига эга бўлган янги бир ифода юзага келганки, бу янгилиниш ижодкор иқтидорининг мевасидир. Озодлик, эрк, қафас, тутқунлик каби зид тушунчаларни қиёслаш орқали эрк ва ҳурликни мадҳ этувчи ғоя кўплаб шоирларнинг ижодида учрагани каби биз ижодини таҳлил қилаётган адибда ҳам ўша мавзу ярқ этиб кўзга ташланади. Шоир ушбу ғояни очишда устоз Навоий каби булбул ва қафас тушунчаларини танлайди:

Қафас, қафас, гарчи ипак бўлса-да,

Банди булбул сасин эшитган борми?

Банди шер ҳам ювош тортар қафасда,

Бўқирмас, ҳаттоки, очиқса қорни. (Ўтаётган вақт. 94-бет)

Адабиётда анъана ва кашфиёт деган тушунчалар бор. Шеърдаги ғоя кўплаб ижодкорлар томонидан қайта ишланиб китобхонларга тақдим қилинган. Аммо Комил Аваз ушбу ғояни ўзига хос, янгича талқин қилишга эриша олган. Унинг шеърга алоқадор фикрлари буни тасдиқлайди. Мазкур шеърда фалсафий ғоялар анча баланд руҳда берилган бўлиб, миллий истиқлолга ҳам муайян ишора мавжуд.

Иккинчи бир шеърда шоир яна ўтмиш адиблари тилга олган ҳикматларни тозариш сари тортиб янгича жило беришга интилади:

Юз вафоига минг жафо келгусидир,

Кимки қилди ани нечук кўргусидир?

Нечук фалак бу қадар кажрафтордир.

Жафо гулин яхшилар тергусидир. (Ўтаётган вақт. 222-бет)

Тўртликдаги ҳикматона ғоя Бобур ва Муқимий шеърларида ҳам акс садо беради. Комил Аваз эса бу ғояни янада ўзгачароқ тарзда қайта ишлаб китобхонларга тақдим этади.

Ижодкор шеърларида оҳангдорликни юксалтириш учун аллитерация ва анафораларга ҳам фаол мурожаат қилади:

Фозил элнинг фарзандлари фозилдир...

Хивага кўрк берар кўк калта минор...

Жим наво тинглаб унутгай шоҳ ўзин ҳокимлигин,

Жим наво тинглаб унутгай одам умри зумлигин,

Жим наво тинглаб унутгай тун ўзининг жимлигин,

Жим наво тинглаб унутгай одамизод кимлигин... (Ўтаётган вақт. 100-бет)

Айрим ҳолларда такрорнинг эпифора шакли ҳам учрайди:

Танбур чизиқда мақом – муҳрландилар оҳанглар,

Кўҳна тарих аҳволдан сўйладилар оҳанглар,

Ибн Мусо ҳисоб илмин бўйладилар оҳанглар,

Гаҳи шоди гаҳи ғамдин куйладилар оҳанглар... (Ўтаётган вақт. 104-бет)

Шоир шеъриятида фразеологик иборалар орқали маънодорликни кучайтириш маҳорати ҳам тез-тез учраб туради. Фразеологик иборалар шеърнинг халқчиллигини, ўқимишлилигини таъминлашга ёрдам беради:

Ҳар бир ишда дўст-елкадош, бариси кўз бириси қош...

Пойга бўлса от солишган, қиз беришиб, қиз олишган

Хоразму қорақалпоқ... (Ўтаётган вақт. 37-бет)

Иборалар танлаш шеър мазмунини доирасида амалга оширилади. Юқоридаги намуналарда кўтаринкилик, ифтихор оҳанглари бўртиб кўринса, айрим мисолларда маъюслик кайфияти устуворлик қилади:

Жаҳон кўзимга тор ўлди, тор ўлди... (Ўтаётган вақт. 207-бет)

Дейман, васлингга етсам. Йўқса бошим олиб кетсам... (Ўтаётган вақт. 36-бет)

Ижодкорнинг маҳорат мезони кенг доирани ташкил этади. Шеърни ўйноқи, оҳангдор чиқиши учун турли халқона воситалардан самарали фойдаланади.

Бу унинг морфологик ресурсларга эътибор қаратишида кўпроқ намоён бўлади:

Ибо-ибо, иболар-ей. Ўйнар майин саболар-ей,

Қолганми кун вафолар-ей. Жабру жафоларгами? (Ўтаётган вақт. 36-бет)

Ҳар бир ижодкор халқ мақоллари, ҳикматли сўзлар, турли афоризмлардан фойдаланган сари ўзи ҳам янгидан янги афористик мисралар кашф қилишга бел боғлайди.

Маълумки, афоризмлар турли иқтидорли сиёсатчилар, буюк олимлар, талантли шоир ва ёзувчилар томонидан яратилиб, оммавийлашиб кетади ва муаллифи номаълум бўлиб қолади.

Комил Аваз ҳам шеъриятида ҳикматга йўғрилган мисраларни кашф қилишга интилиб анчагина тўртликлар ижод қилди:

Панд еб, лаззатлана билган буюкдир,

Азал кимки кечиримли суюкдир,

Ким панд берди, панд олмасдан қолмагай,

Икки дунё юзи қора куюкдир. (Ўтаётган вақт. 199-бет)

Тўртликлардаги ҳикматли сатрлар тажриба маҳсули бўлиб, ижодкор ҳаёти давомида тўплана боради. Бунинг учун чуқур мушоҳада зарур. Шоирда теран мулоҳаза ва мушоҳада заҳираси мавжуд бўлиб, улардаги теран фикрлар фардларига кўчган:

Дунё тўлуг насиҳатга, нақлга,

Оқиллар ҳам муҳтождирлар ақлга. (Ўтаётган вақт. 235-бет)

Хулоса шуки, Комил Аваз халқ донолигидан ўрганиб, ўзи ҳам шеъриятида доноликка йўғрилган мисраларни кашф қила олди.

**Искандарова Шарифа Мадалиевна (ФарДУ профессори),
Ашуров Дилмурод Ахмадалиевич (НамДУ ўқитувчиси)**
ХАЛҚ ДОСТОНЛАРИ – ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАР ФОНДИ

Аннотация. Ушбу мақолада халқ достонлари, хусусан, “Алпомиш” достонида қўлланилган халқ маданияти билан боғлиқ бўлган этнографизмлар, паремиологик бирликлар, метафора ва ўхшатишлар, фразеологик бирликлар, ономастик бирликлар, прецедент бирликлар каби миллийликни кўрсатувчи бирликлар тўғрисида сўз юритилади.

Аннотация. Данная статья рассматривает понятия, связанные с народной культурой, используемые в эпосе Алпамыш: этнографизмы, паремиологические единицы, метафоры и сравнения, фольклорные единицы, ономастические единицы, прецедентные единицы, национальные реалии.

Annotation. This article focuses on the units representing nationality, such as ethnographisms, paremiological units, metaphors and similes, folklore units, onomastic units, precedential units, national realities associated with folk culture used in Alpamish.

Калим сўзлар: этнографизм, паремиологик бирлик, метафора, ўхшатиш, фразеологик бирлик, ономастик бирлик, прецедент бирлик, миллий реалиялар.

Ключевые слова: этнографизмы, паремиологические единицы, метафоры и сравнения, фразеологические единицы, ономастические единицы, прецедентные единицы, национальные реалии.

Key words: ethnographisms, paremiological units, metaphors and simile, folklore units, onomastic units, precedential units, national realities.

Фольклор миллий маданият, миллий онгининг бош манбаларидан биридир. Халқ оғзаки ижоди метериаллари халқ маданиятини, руҳиятини ўзида мужассамлаштирганлиги сабабли лингвокультурологиянинг муҳим тадқиқот объекти ҳисобланади. Унда миллий маданият унсурлари: мифлар, инончлар, миллий фалсафа, миллий педагогика, эстетик қарашлар ва тасаввурлар, бадиий дид, ахлоқ ва идеаллар жамланган.¹ Шу жиҳатдан ҳам фольклорни ўрганиш халқ маданиятини ўрганишга йўл очади.

Кейинги йилларда фольклор жанрларини лингвокультурологик йўналишда ўрганишга эътибор кучайиб бормоқда. Хусусан, халқ достонлари лексикаси билан боғлиқ тадқиқотлар ҳам салмоқли ўринга эга.² Достонларда халқ маданияти билан боғлиқ бўлган этнографизмлар, паремиологик бирликлар, метафора ва ўхшатишлар, фразеологик бирликлар, ономастик бирликлар, миллий реалиялар, архетиплар, мифологемалар, лакуналар, преце-

¹ Мусаева Ф. Шева ва фольклор лингвокультурологиянинг тадқиқ объекти сифатида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2019, 2-сон, 100-бет.

² Қаранг: Шаабдурахманов Ш. О художественных средствах языка поэмы “Равшан”. АҚД, Тошкент, 1949; Турсунов С. Лексические особенности дастана “Алпамыш”. АҚД, Ташкент, 1990; Юлдашева С.Н. Поэтика узбекского народного героического эпоса “Алпамыш”. АҚД, Ташкент, 1984; Холманова З. “Шайбонийхон” достони лексикаси (Пўлкан шоир варианты асосида). НДА, Тошкент, 1998; Болтаева И. Ўзбек халқ достонларида эпитет табиати. НДА, Тошкент, 2000, 25 б; Холмуротова Ж. Шимолий Хоразм достонлари лексикасининг функционал-услубий хусусиятлари. НД, Тошкент, 2000; Рўзимбоев Х.С. Жанубий Хоразм достонлари тилининг луғавий-маъновий таҳлили (“Шахриёр” ва “Маликаи Завриё” достонлари мисолида). НДА, Тошкент, 2000, 25 б; Раҳимов А.С. Ўзбек халқ достонлари лексикасининг қиёсий-тарихий таҳлили (Эргаш Жуманбулбул ўғли ижоди мисолида). НДА, Самарқанд, 2002; Тошматов Х.Қ. Ўзбек халқ достонларида поэтик кўчимлар. НДА, Тошкент, 2002; Маҳмадиев Ш.С. Ўзбек халқ достонлари тилида стилистик формулар. НД, Тошкент, 2007; Жуманазарова Г.У. “Ширин билан Шакар” достонининг луғавий ва лингвопоэтик хусусиятлари (Фозил Йўлдош ўғли варианты асосида). Филол. фан. номз. ... дис., Тошкент, 2008; Халиков А.А. “Тўрўғлининг туғилиши” достони тилининг лексик-семантик хусусиятлари. НДА, Тошкент, 2009; Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филология фанлари докт (DSc)... дисс., Тошкент, 2017; Оллоёров Қ.М. Хоразм достонлари ономастикаси (“Тўрўғли” ва “Ошиқнома” туркум достонлари асосида). Филол. фан. фалсафа д-ри... (PhD) дисс. автореф., Самарқанд, 2018, 46 бет ва бошқалар.

дент бирликлар каби миллийликни кўрсатувчи маълумотлар жамланган. Бундай маълумотларни “Алпомиш” достони матни мисолида ҳам кузатиш мумкин.

Маълумки, фразеологизмлар сўзлашув ва бадий нутқда фаол қўлланиб, нутқнинг жозибадорлигини оширишга хизмат қилади. Шунингдек, фразеологизмларда бирор тунчанинг қайси сўзлар бирикуви воситасида ифодаланиши, қандай ўхшатишлар қўлланишига кўра оламни ҳис қилишнинг миллий тафаккурий усуллари жамланган бўлади.

“Алпомиш” достонида ҳам қатор фразеологик бирликларни учратамиз. Достоннинг Фозил Йўлдош ўғли, Эгамберди Олломурад ўғли ҳамда Бекмурод Жўрабой ўғли вариантлари мисолида юзлаб ФБлар бахшилар томонидан мақсадли ва ўринли фойдаланилганлиги гувоҳ бўламиз. Вариантларда қўлланган соматик характердаги ФБларнинг ўзи ҳам катта қисмни ташкил этади:

1. “Бош” компонентли фраземалар: *бошлари айланиб, бошига бало бўлмоқ, бош олиб кетмоқ, бошига етмоқ, бошига савдо солмоқ, боши бўш, бошини айлантирмоқ, бошини олмоқ, бош тортмоқ, оёғига бош урмоқ, бошини бозорга солмоқ, бошини ерга солмоқ, бошини чайқамоқ, ҳуши бошидан учмоқ, бош бўлмоқ* каби.

2. “Пешона” компонентли фраземалар: *пешона(си)да бор бўлмоқ, пешона(си)га ёзилмоқ, пешона(си)дан кўрмоқ, пешонаси шўр (бўлмоқ)* каби.

3. “Кўз” компонентли фраземалар: *кўзи тушмоқ, кўзга илмаслик, кўзлари тўрт бўлмоқ* каби.

4. “Қулоқ” компонентли фраземалар: *қулоқ солмаслик, қулоқ солмоқ, қулоққа олмоқ* каби.

5. “Оғиз” компонентли фраземалар: *оғзини булғамоқ, оғзига олмоқ, оғзи бормаслик* каби.

6. “Тил” компонентли фраземалар: *тили чиқмоқ, тил тортмай ўлмоқ, тил билан куйдирмоқ, тилини тортиб сўйламоқ, лабини тишламоқ* каби.

7. “Бўйин” компонентли фраземалар: *бўйни йўгон, бўйинини эй(г)моқ* каби.

8. “Кўнгил” компонентли фраземалар: *кўнглини шод қилмоқ, кўнглини кўтармоқ, кўнгли хуш бўлмоқ, кўнгли равшан бўлмоқ, кўнгли бузилмоқ, кўнглига олмоқ, кўнглига малол келмоқ, кўнглида йўқ, кўнглига келмоқ, кўнгли ўзидан қолиб кетмоқ, кўнгли тўлмоқ, кўнглида армон қолмоқ, кўнгли бўш, кўнгли юмишмоқ, кўнгли нозик, кўнгли қолмоқ, кўнглига гап келмоқ, кўнглини сўрамоқ, кўнглини билмоқ, кўнгил қўймоқ, кўнглини тўқламоқ, юраги ёрилмоқ* каби.

9. “Бағир” компонентли фраземалар: *бағрини кабоб қилмоқ, бағри эзилмоқ, юрак-бағрини доғламоқ* каби.

Бундан ташқари, достонда *қора кун, оқ кўнгил, қора киймоқ, кўнгли қоралик қилмоқ, кўнгли қора, оқ кўнгил, юзи қора, кўзининг оқу қораси* каби “ранг” компонентли фраземалар ҳам кўпчиликни ташкил этади. Достонлар тилининг фразеологик фонди халқ маданияти ва менталитети тўғрисидаги қимматли маълумотлар манбаи бўлиб, уларда халқнинг афсона, урф-одат, удум, ахлоқ тўғрисидаги тасаввурлари барқарорлашган.¹ Шунинг учун ФБларда миллийлик, умумхалқлик белгилари яққол намоён бўлади.

Достонда қўлланган лингвокультурологик бирликлар қаторида ўхшатишлар алоҳида салмоққа эга. Қаҳрамонларнинг ташқи ва ички қиёфасини тасвирлаш, уларнинг руҳий ҳолати, характери очиқ бериш, тасвирланган жой, нарс ва ҳодиса ҳақида яна ҳам тўлиқроқ, аниқроқ маълумот бериш, унинг ёрқин белгиларини кўрсатиш мақсадида ҳамда эмоционал таъсирчанликка эришиш учун ўхшатишлардан фойдаланилган. Ўхшатишлар оламнинг лисоний манзарасини миллий ракурсадан кўрсатишга имкон беради.

“Алпомиш” достони вариантларида қўлланган ўхшатишларни анъанавий, анъанавий турғун ва индивидуал ўхшатишлар маъновий гуруҳларига бўлиб ўрганиш мумкин.

¹ Мусаева Ф. Шева ва фольклор лингвокультурологиянинг тадқиқ объекти сифатида. “Ўзбек тили ва адабиёти”, 2019, 2-сон, 101-бет.

Достонда анъанавий ўхшатишлардан унумли фойдаланилган:

1) ўсимлик номлари асосли ўхшатишлар: *гулдай, олмадайн, заъфарондай, равочдай, сабзи-дай*;

2) самовий жисм номлари асосли ўхшатишлар: *ойдай, юлдуздай, булутдай, қор-ёмғирдай, шамолдай, тумандай, жаладай*;

3) ҳайвон номлари асосли ўхшатишлар: *айиқдай, тойдай, қуралайдай, шердай, бўридай, дилгир қулундай, ёввойи пишақдай, такадай, итдек, саркадай, новвосдай, эгасиз молдай, нордай, эчкидай, кийикдайн*;

4) ҳашарот номлари асосли ўхшатишлар: *чигирткадай, чаёндайн, қора қуртдай*;

5) парранда номлари асосли ўхшатишлар: *лочиндай, бургутдай, шунқордай, булбулдай, қарчигадай, гоздай*;

6) нарса-буюм номлари асосли ўхшатишлар: *бўздай, ўтдай, симдай, тангадай, биздай, гавҳар дурдай, тошдай, ёйдай, ўқдай*.

Достон куйлашда бахшилар анъанавий турғун ўхшатишлардан фаол фойдаланадилар. Турғун ўхшатишларнинг ўзига хослиги шундаки, таркибидаги сўзларни бошқа сўз билан алмаштириб қўлланилса, ундаги маъно йўқолади. Профессор Н.Маҳмудов турғун ўхшатишларда ўхшатиш эталонида ифодаланган образ барқарорлашиб, вақт ўтиши билан тил жамоасида урфга кириб, доимий ифодалар сифатида турғунлашиб, худди иборалар сингари халқ лексиконидан жой олганлигини таъкидлайди.¹ “Алпомиш”да ҳам бундай ўхшатишнинг энг гўзал намуналарини учратиш мумкин: *бўтадай бўзламоқ, ой юзли, дарёдай тошмоқ, бўздай оқармоқ, маст бўлган нордай, бўриккан қўйдай, қалам қош, жоду кўз, ҳусни тўлган ой (дек), беҳишдаги ҳурдай, малойик сувратли, итдек ўлмоқ, итдай қопмоқ* каби.

Достон вариантларида бахши томонидан ўхшатишларнинг оригинал намуналари ҳам яратилган. Бу хилдаги ўхшатишлар индивидуал-муаллиф ўхшатишлари ёки эркин ўхшатишлар деб юритилади.¹ “...улар бахшининг маҳорати, кузатувчанлиги, фантазияси ва ижодий тафаккури ҳосиласи ўлароқ субъектив қиёс натижасида юзага келади”.² Бундай ўхшатиш намуналарини ҳар бир вариантда учратиш мумкин: *обдол талагандай (девона талагандай³), илон ялагандай, қуш патиға сизингандай, тоғнинг чўққиси қулагандай, чиллалли музлаган қишдай, Лангарнинг чиноридай, Самарқанднинг миноридай* (Фозил Йўлдош ўғли варианты. 79-бет). *Вобкентнинг миноридай* (Эгамберди Олломурад ўғли варианты. 254-бет), *тарашиланган сабзидай, отасига қингирлиқ қилган боладай, тулкини инлатган тозидай, сичқонни пойлаган пишақдай, бир минг қўйли бойдай, қариган дорбоздай, каллалари катта тўбадай, бурнилари тўбанинг остида қозган тўладай, кўзлари ўтдай, манглайлари чўтдай, чошлари палошдай, жуворига тиккан мўладай, ияклари хомачдай, томири чириган теракдай, бургутнинг чангалиға тушган тулкидай, тўдаға кирадиган чавандоздай* каби.

Кўчма маъно ҳосил қилишнинг энг кенг тарқалган усулларида бири метафорадир. Достон тилида метафорик қўлланиш натижасида эмоционал-экспрессив маъно ҳосил қилувчи сўзлар фаол қўлланган.⁴ Достонда метафоранинг оригинал намуналари учрайди, бахши-шоир томонидан янги топилмалар қўлланилган. Хусусий-муаллиф метафоралари ижодкорнинг эстетик мақсади, яъни борлиқни субъектив муносабатини кўшиб ифодалаган ҳолда номлаши асосида юзага келади. Улар услубий жиҳатдан бўёқдорликка ва воқе-

¹ Маҳмудов Н., Худойберганова Д. Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати. Т., “Маънавият”, 2013, 6-бет.

¹ Маҳмудов Н. Тил тизими тадқиқи. Тошкент, “MUMTOZ SO‘Z”, 2013, 161-бет.

² Жуманазарова Г.У. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси. ДД, Т., 2017, 22-бет.

³ Turobov A. «Alpomish» dostonidagi shevalarga xos so‘zlarning izohli lug‘ati. S., SamDCHTI, 2006, 30-бет.

⁴ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли достонлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филология фанлари докт (DSc)... дисс., Тошкент, 2017, 96-бет.

ликни образли тасвирлаш хусусиятига эга бўлади. Шунинг учун ҳам бадиий матнда метафора қаҳрамоннинг ҳис-туйғуларини таъсирчан, ёрқин бўёқларда, аниқ ва ихчам ифода-лашга хизмат қилади.

Халқ поэтик ижоди намуналарида маъно кўчишнинг бу туридан қаҳрамонлар тавсифини яратишда, бахши-шоирларнинг ўз персонажларига бўлган субъектив муносабатини ифодалашда кенг фойдаланилади. Поэтик қаҳрамон ижобий хусусиятга эга бўлса, уларнинг таъриф-тавсифини келтиришда қизлар учун *ой, юлдуз, гул, суқсур, қундуз* ва бошқа бир қатор лексемалар метафорик тарзда қўлланилса, йигитлар таъриф-тавсифини беришда *шер, арслон, шунқор, нор, бўри, бургут, қарчиғай, лочин* сингари лексемалар ишлатилганини кўрамиз: *Кўкқамиш кўлидан суқсур учирдим, /Суқсурни излаган лочин бўламан, /Богларим зумратдан, чангалим нўлат, /Бойсиндан қуюлган шунқор бўламан. /Бойлигидан бедов отни бойлаган, /Танқа тайлаб Олатовни ёйлаган, /Камбағали қирқ минг гала ҳайдаган, /Шул галада бизнинг бир моя келган, /Моянинг йўқчиси, нори бўламан* (Фозил Йўлдош ўғли варианты 136-бет). Ушбу парчада Алпомишнинг ўзи лочин ва норга, ёри Ойбарчин суқсур ва мояга метафора асосида ўхшатишган.

Юқорида келтирилган далиллар асосида айтиш мумкинки, “Алпомиш” достонида метафорик birlikлар кенг ишлатилган бўлиб, бахши-шоир кўпроқ хусусий-муаллиф метафоралардан фойдалангани кузатилади. Умуман олганда, дoston тилида қўлланилган метафоралар халқ ижоди поэтик тилининг эмоционаллиги ва экспрессивлигини таъминлаш учун хизмат қилган.

Бошқа лингвомаданий birlikлар қатори дoston вариантларида мақол ва маталлардан фаол фойдаланилган. Миллий маданият, тарих ва урф-одатлар, хусусан, инсоннинг табиат ва жамиятга бўлган муносабатлари мақол ва маталларда ихчам шаклда ўз ифодасини топади. Дostonнинг паремик фонди ҳам лингвокультурология учун бой материал бера олади. Дostonнинг биз тадқиққа тортган вариантларида “*Султон суягин хўрламас*”, “*Элакка кирган хотиннинг эллик оғиз гапи бор*” каби мақолларнинг учраши бахшиларнинг миллий қарашларидаги муштаракликни белгилайди.

Бундан ташқари, дostonда мазмунан ўхшаш, шаклан фарқланувчи бир қанча ПБларни кузатиш мумкин. Кўп ўринларда мақоллар бахшилар томонидан мазмуни сақланган, шакли ўзгартирилган ҳолда қўлланилган. “*От ўрнини той босади*” мақоли **Бекмурод Жўрабой ўғли вариантыда** “*Отнинг жойини той босади, ўрнида бор ўнғалади*” шаклида қўлланган бўлса, Фозил Йўлдош ўғли вариантыда “*Кучук босмас йўлбарс – шернинг изини*” шаклида учрайди. Ушбу парчада қўлланган ПБлар “*От изини той босар*” мақолига маъно жиҳатидан яқин бўлиб, ҳар иккисида ҳам “генетик ва феъл-атвордаги ворислик” семаси мавжуд. “Кучук босмас йўлбарс – шернинг изини” мақолида аччиқ киноя, қиёслаш муносабати кузатилади.

Бедовнинг тойлиги бўлмас, ботирнинг гадойлиги бўлмас. Той бўлгани билан отасининг жойини босиб қолган экан (Бекмурод Жўрабой ўғли варианты. 220-бет). Мазкур мақолда ҳам инсонни баҳолашда халқимизга хос “зот, етти уруғ” каби таг маънолар яширинган. Бедов, яъни чопқир отнинг бу хусусияти ирсий бўлиб, ёшлигиданок маълум бўлади.

Дoston вариантларида қўлланган мақол ҳамда маталларда окказионал антонимлар келтирилиб, улар орқали асосан “яхши-ёмон”, “кучли-кучсиз” қарама-қаршилиги ифодаланган. Фозил Йўлдош ўғли вариантыда “*Сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан олишади*” мақолига мазмун жиҳатдан мос келувчи “*Ажалли касратки тегар илонга, /Индан чиқиб пишак билан ҳазиллар, /Магар ажал қамсаб келса чичқонга*” ПБ учрайди. Тадқиқотчилар даставвал алоҳида мақол сифатида шаклланган, алоҳида ҳаётий асосга, бадиий заминга асосланган гаплар бахши томонидан ижро жараёнида бирлаштирилишини айтиб ўтганлар.¹ Бизнинг фикримизча, бу ўринда мақоллар поэтик қолип вазифасини ўтаб, ундан ол-

¹ Жуманазарова Г. Фозил Йўлдош ўғли дostonлари тилининг лингвопоэтикаси (лексик-семантик, лингвостилистик ва лингвостатистик таҳлил). Филология фанлари докт... дисс., Тошкент, 2017, 205-бет.

динги ўхшатиш ва қиёслашлар бахшининг бадиий тўқимаси бўлиши ҳам мумкин. Юқоридаги мисрада *“сичқоннинг ўлгиси келса, мушук билан ўйнашибди”* мақолининг бошқа шакли қўлланган, *“Ажалли касратки тегар илонга”* эса бошқа мақол ёки бадиий ижод маҳсули бўлиши мумкин. Мақолда касратки (калтакесак) – илон, пишак (мушук) – сичқон антитезаси қўлланган.

Достонда тилимизда фаол қўлланувчи *“Дўст йиғлатиб, душманимни кулдирар”*, *“Яхши ният – ярим давлат”*, *“Ўзингдан чиққан балога, қайга борарсан даъвога”*, *“Аҳмоқ одам ўзин ўзи мақтайди”*, *“Сўраганнинг ҳеч бир бўлмас айби”* каби ПБлар бахшилар томонидан ўзгаришсиз қўлланилган. Умуман олганда, мақолларда халқнинг миллий қарашлари ифодаланади. Уларни халқ маданияти билан боғлаб таҳлил қилиш лингвокультурологик тадқиқотлар доирасини кенгайтиради.

“Алпомиш” миллий кадриятлар намунаси бўлиб, унда ўзбек халқининг шаклланишидан то ҳозирги кунгача бўлган барча урф-одатлар мужассам этилган. Ушбу асарда келтирилган урф-одатлар, маросимлар, ирим-сиримларнинг аксарияти ҳозирги кунда ҳам адо этилади. *“Ана шунда Шоҳимардон пири Ҳакимбекка ой Барчинни аташтириб, бешиқурти қилиб: “Бу иккови эр-хотин бўлсин, Ҳакимбек билан ҳеч бир киши баробар бўлолмасин, омин оллоҳу акбар”, – деб фотиҳани бетиға тортди”* (Фозил Йўлдош ўғли варианты. 43-бет).

Ушбу парчада бешиқурти қилмоқ (болаларни бешиқлигидаёқ унаштириб қўйиш одати)¹ маросими акс этирилган. Яъни Шоҳимардон пири Ҳакимбек ва ой Барчинни уларга исм қўяётган чоғда бешиқуртти қилиб қўяди. Бу урф-одатни узоқ йиллар давомида халқимиз амалда қўллаб келган. Ҳозирги кунда ҳам айрим ҳудудларда бу одат давом этмоқда.

Достонда миллийлигимизни англатувчи ва ҳозирги кунда ҳам мавжуд бўлган қуйидаги этнографизмларни учратиш мумкин: фарзанднинг туғилишидан олдин овга чиқмоқ, суюнчи олмоқ, фарзандга исм қўймоқ, этагига солмоқ, бешик тўй, тўй маслаҳати, жарчи қўймоқ, чуфуррон тўй, тўёна бермоқ, аташтириб бешиқурти қилмоқ, иккинчи исм қўймоқ, аташтириб рўмол ўрамоқ, қалликка бормоқ, совчи қўймоқ, шартлашиш (кураш, кўп-кари, пойга), куёв навкар, тўққизтовоқ, куёв товоқ, ўтни айланмоқ, қиз яширди, вакил ота, вакилини бермоқ, чимилдиқ тутмоқ, ит ириллар, ойна кўрсатар, соч сийпатар, қўл ушлатар, куёв улоқ, юз очди, бақан ташламоқ, салом бермоқ, ўлан айтмоқ каби турли хил одат ва маросимларнинг “Алпомиш” достонидан жой олиши муҳим аҳамиятга эга ва у маҳсус тадқиқотни талаб этади.

Халқ достонларида қаҳрамонларга таъриф беришда, одатда, сифат туркумига оид сўзлардан ташқари кўпчиликка маълум шахслар номларидан фойдаланиш кенг кузатилади. Бу номлар алоҳида изоҳ талаб қилмай киши онгида шахс номи билан боғлиқ белгиларни мужассамлаштиради. Бундай номлар маълум белгиларнинг умумий эталони бўлиб, лингвокультурологияга оид адабиётларда бу хилдаги ўхшатишлар прецедент номлар атмаси остида ўрганилади.¹ Прецедент номлар машҳур матнлар ёки вазиятлар билан боғлиқ бўлган номлар, шунингдек, муайян сифатларнинг намунавий йиғиндисига ишора қилувчи рамзий номлар ҳисобланади.² Рустам прецедент ном сифатида миллат хотирасида муҳрланиб қолган. Рустам дейилганда халқнинг тасаввурида паҳлавон йигит – “Шоҳнома”, “Рустамхон” асарлари қаҳрамони Рустамнинг кўрсатган мардлиги, жасурлиги, девлар, аждарлар билан олишиб уни енгганлиги каби воқеа-ҳодисалар гавдаланади. Ислом маданиятида Юсуф алайҳиссалом гўзаллик тимсоли сифатида қабул қилинган. Достонда ҳам

¹Ўзбек тилининг изоҳли луғати. Тошкент, Ўзбекистон миллий энциклопедияси Давлат илмий нашриёти, 2006, 1-жилд, 246-бет.

¹ Худойберганова Д. Матннинг антропоцентриқ тадқиқи. Тошкент, “Фан”, 2013, 87-бет.

² Худойберганова Д., Лингвокультурология терминларининг қисқача изоҳли луғати. Тошкент, “Турон замин”и, 2015, 35-бет.

Алпомиш Юсуф талъатли, Рустам сифатли қилиб тасвирланган: *Қоражон Муродтепанинг остига келиб қолди. Шундай тепанинг бошига қаради. Тепанинг бошида Юсуф талъатли, Рустам сифатли, бир човкар отли биров ёнбошлаб ётибди.* (Фозил Йўлдош ўғли варианты. 134-бет). Бу ҳолатда Юсуф орқали “келишганлик”, “ғўзаллик” семалари, Рустам орқали “мардлик”, “наҳлавонлик”, “бақувватлик” каби семалар ифодаланмоқда.

Хулоса қилиб айтганда, дostonда қўлланган фразеологизмлар, ўхшатиш ва метафоралар, паремиологик бирликлар, ономастик бирликлар, прецедент бирликлар, этнографизмлар, олқиш ва қарғишлар эвфемизмлар, инончлар каби халқ маданияти билан боғлиқ бирликларни лингвوماданий жиҳатдан тадқиқ қилиш миллий тафаккур, халқ маданияти тўғрисидаги қимматли маълумотларни беради.

Қаршибаева Улжан (СамДЧТИ)

А.КОНАН ДОЙЛ АСАРЛАРИДА КУЧЛИ ВА ҚЎРҚМАС ПЕРСОНАЖЛАР

Аннотация. Ушбу мақолада А.Конан Дойл асарларида кучли, ақилли ва қўрқмас инсонлар образларини яратгани Шерлок Холмс образи орқали ёритиб берилган. Шерлок Холмс нафақат изқувар, у ўз соҳасининг тадқиқотчиси сифатида ҳам тасвирланган.

Аннотация. В статье через образ Шерлока Холмса показаны персонажи умных и бесстрашных людей в произведениях А.Конан Дойля. Шерлок Холмс изображен не только талантливым сыщиком, но и исследователем в своей области.

Annotation. This article is illustrated by Sherlock Holmes, who created the images of intelligent and fearless people in the works of A. Conan Doyle. Sherlock Holmes is not only an amateur, he is also described as a researcher in his field.

Калим сўзлар: детектив, фантастика, персонаж, агент, рационализм, сюжет, романтик.

Ключевые слова: детектив, фантастика, персонаж, агент, рационализм, сюжет, романтика.

Key words: detective, fantasy, character, agent, rationalism, plot, romance.

Конан Дойлда детектив ва фантастика ўртасидаги жанр чегарасини аниқлаш қийин. Тарихий ҳикоя ва “альтернатив тарих” ўртасидаги чегара ниҳоятда шартли. Ёзувчининг ҳар бир “йўқотилган дунё”га эътибори юқори даражада узвий боғлиқ.¹

Конан Дойл оммобоплик масалаларини қўймаган, уни жанрнинг романтикаси қизиктирган, сюжетли конфликтларнинг ўткирлиги, бошқалардан фаркли, унга фантастик фарзлар ривож, ҳолатларида ҳаракатланаётган, улар давомида очилган кучли ва қўрқмас персонажларни яратиш мумкинлиги завқлантирган.²

Конан Дойл китоблари аниқ бир неча цикллarda бирлашган. Бу цикллар ҳар бири тематик ёки бир-бирига ўхшаш қаҳрамонларнинг тақдири билан бирлаштирилган. Бу китоблар бир-бирини тақиб қилаётгандай, бирида Шерлок Холмс кураши, бирида эса профессор Челленджер ҳаракатланаётгандай жойлашган.

Ёзувчи битта шахсни у ёки бу персонажда камдан-кам ҳолатда кўчиради. Адабий қаҳрамон ўзида кўплаб муаллифлар кузатувини ҳамда кетма-кет, тасодифий кузатувларини бирлаштиради.³ Масалан, Джордж Бадд, Эдинбург университетининг талабаси, кейинчалик эса доктор Бадд. Конан Дойл қаламида машҳур айғокчи Шерлок Холмс пайдо бўлган пайтда, у ўзининг саркаш энергиясини Джордж Баддан олади, профессор Челленджер

¹ Воронова Н., Чудинова Е. Дойл Артур Конан. BiblioГид. 2001. Режим доступа: <http://www.bibliogid.ru/authors/pisateli/doyl>

² Мухин С. Артур Конан Дойл – информативный сайт. 1999. Режим доступа: <http://www.doyle.msfit.ru/>

³ Гражданская З.Т. Артур Конан Дойл. От Шекспира до Шоу: Англ. писатели XVI–XX в.в. М., “Просвещение”, 1982, с. 146.

эса худди Бадд каби бўлади, торпедаларни хавфсизлантириш лойиҳаси билан, ёки азотни ҳаводан олишнинг янги, арзон усулини ва ҳоказоларни ўйлаб топиб юради.

Ва яна бири Эдинбург университети анатомия бўйича профессори Вильям Резерфорддир. Айтиб беришларича, у маърузаларини аудиторияга кириб бораётиб коридордан бошлаб ўқиган экан. Бу унинг майдагина ва беозор тентакликларидан бири ҳисобланар эди. Резерфорд қора, алоҳида шаклдаги соқоли билан, профессор Челленджер эса бошқа бир одатлари билан бирга, услублари ва фантазияларида ҳақиқий олим эди.

Айниқса, муҳим шахс Доктор Джозеф Беллнинг Эдинбургда ҳаммага машҳурлигидан фойдаланади. Эдинбург университетатида дарс берган Беллнинг ажойиб кузатувчанлиги, унинг одам биографиясини “ўқиш” қобиляти, унинг аввалги ҳаёти ташқи кўриниши, кийими, нутқи, хатти-ҳаракатидан била олиши ёзувчига Шерлок Холмснинг ажойиб заковатини айтиб берди. У талабадан сўрарди: “Сэр, бу одамга нима бўлган? Унга яхшироқ қаранг-да! Йўқ. Унга тегинманг. Кўздан фойдаланинг, сэр! Ҳа, кўздан фойдаланинг, миянғизни ишлатинг! Сизнинг апперцепция бўртиқингиз қани? Дедукция кучини ишга солинг!” Джозеф Беллнинг ўзи ҳам ўхшашликни инкор қилмасди. Ўз мактабида Шерлок Холмс услуби борлигини тан олиб, ҳатто шу ҳақдаги босмада ҳам гапириб ўтган. Яна-да катта аниқлик билан у ўзининг иқтидорли ўқувчиси – мураббийининг дарсларини астойдил қабул қилган Конан Дойлнинг ўзини кўрсатди.¹

Шерлок Холмс образида унинг характер-хусусиятлари ва одатларида муаллифнинг баъзи бир автобиографик белгилари ҳам ўз аксини топган. Шерлок Холмснинг боксга қизиқиши ва ўзининг қоғозларини қайта теришни ёқтирмаганлиги: “У ҳужжатларни йўқ қилишни жуда ёмон кўрган, айниқса, улар ишлар билан боғлиқ бўлса..., лекин шу қоғозларни йиғиштириш ва тартибга келтириш – унинг бунга бир йилда бир ёки икки мартадан ортиқ журати етмаганлиги”¹ “Месгрейвлар уйи удуми”, унга Конан Дойлдан ўтганди.

Ёзувчининг ўғли Адриан Конан Дойл ўз отасининг сўзларига мурожаат қиларди, у томондан бир вақтлар айтилганлари: “Агар Холмс бўлганда ҳам бу менинг ўзим”. У ўша-ўша феъл-атвор хусусиятларини, шахснинг йиғимини назарда тутган – ихтиёр, қатъият, одамларни ичидан кўра олиш қобиляти, қатъий логик фикр юрита олиш қобиляти, тасаввур кучи – барчаси Шерлок Холмсдан фарқлайдигани ва Баддга ҳам, Беллга ҳам, Резерфордга ҳам тегишли бўлган.²

Конан Дойлни мақсадли, ҳаётсевар ва ихтиёрли характерлар жалб қилган, унинг романларининг қаҳрамони бўлиб табақаланган бегона одамлар, эрксеварлик руҳи билан сугорилган, шахсий кадр-қиммат ҳиссига эга одамлар бўлишган.³

Шерлок Холмс ишларида далилларни ҳам илмий нуқтаи назардан, ҳам предметли нуқтаи назардан тадқиқ қилади. Жиноятнинг усулини аниқлаш учун у кўпинча қўл излари, излар, шиналар изларини (“Қип-қизил тусдаги этюд”, “Кумушли”, “Интернатдаги ҳодиса”, “Баскервил ити”, “Боском водийсининг сири”), чекиб ташланган сигареталар, кулнинг қолдиқлари (“Доимий бемор”, “Баскервил ити”), хатлар қиёсланиши (“Шахснинг тасдиқланиши”), порох қолдиқлари (“Рейгет сквайрлари”), ўқлар аниқланиши (“Бўш уй”) ва ҳаттоки, кўп кунлар аввал қолдирилган бармоқ излари ҳам (“Норвудлик пудратчи”). Холмс шу билан бирга психология бўйича билимларини ҳам намойиш қилган (“Богемиядаги можаро”).

Шерлок Холмс жуда ҳам кузатувчан. У ўзидаги кузатувчанликка кўп йиллик машғулотлар ортидан эришган, чунки кузатувчанликни ҳар қандай бошқа қобилят сингари ўс-

¹ Адриан Конан Дойль. Истинный Конан Дойль. М., “Книга”, 1989, с. 161.

¹ Дойль А.К. Полное собрание сочинений о Шерлоке Холмсе в одном томе. Пер. с англ. М., издательство “АЛЬФА-КНИГА”, 2008, 381 с.

² Адриан Конан Дойль. Истинный Конан Дойль. М., “Книга”, 1989, с. 189.

³ Карр Дж.Д., Присон Х. Конан Дойл его жизнь и творчество. Серия: Писатели о писателях Москва, “Книга”, 1989, с. 201.

тириш мумкин. “Хар қандай ҳаёт – бу сабаб ва оқибатларнинг улкан занжири ва биз унинг табиатини биргина ҳалқа орқали билишимиз мумкин. Хулоса қилиш ва таҳлил қилиш қобилиятига барча бошқа қобилиятлар сингари жуда узоқ ва машаққатли меҳнатлар билан эришилади...”–дея Холмс ўз мақоласида ёзган. “Кузатувчанлик–менинг иккинчи хулқим” – деб кечроқ тан олади (“Қип-кизил тусдаги этюд”)¹ ва кейин қўшади “Идеал мутафаккир, ...ҳар томонлама кўриб чиққанда, натижаси у билган ҳодисанинг барча мақсадини кўриб чиқиш мумкин, лекин у ортидан келадиган омилларни ҳам... Хулоса чиқариш натижасида туйғуси орқали масала ечимини қидирган ҳаммани боши берк кўчага қўйган масалаларни ечиш мумкин. Аммо бу қобилиятни мукаммал қилиш учун мутафаккир ўзига маълум бўлган барча фактларни ишлатиши керак, бу эса ўзидан-ўзи таъкидлайдики... барча илм соҳасидаги мукаммал билимларни...”² (“Бешта апельсин уруғи”).

Холмс, агар унда ечилмаган масала бўлган вақтда, у суткалаб, ҳатто ҳафталаб ухламаслиги мумкин, уни ўйлаб, фактларни солиштириб кўриб, уни ёки ечгунича, ёки у ёлғон эканлигига ишонч ҳосил қилгунча ҳар хил нуктаи назардан кўриб чиқарди.

Холмс – викториан Англиянинг яшовчиси, ўз шахрини жуда яхши билувчи лондонлик. Уни уй одами деб ҳисобласа бўлади ва у фақатгина эҳтиёж туғилгандагина шаҳардан ёки давлатдан четга чиқиши мумкин эди. Холмс кўплаб ишларини меҳмонхонадан чиқмасдан, уларни “битта трубкали иш”,¹ деб ечарди.

Ҳаётда Холмс қатъий одатларга эга. У кучли тамаки чекади: “...мен хонамга кириб кўрқиб кетдим: ёнғинмасмикан? – тутун сабабли зўрға лампа чироғи милтирарди ...”.² (“Баскервил ити”), баъзида кокаин истеъмол қилади (“Тўртта белги”). У камсуқум, қулайлик ва дабдабага лоқайд. Холмс хатарли кимёвий экспериментларни ўзининг квартирасида ўтказган ва ўқ отиш билан хонасининг деворида шуғулланган, скрипкада яхши ўйнайди: “Лекин бу ерда ҳам барча машғулотлардагидек нимадир ажойиблик бор эди. Мен унинг скрипка куйларини, ҳақиқатдан, мураккабларини ҳам ижро эта олишини билардим... Бироқ у ёлғиз қолган вақтлари камдан-кам пьесани эшитиш мумкин эди ва мусиқага ўхшаш ниманидир. Тиззасига скрипкасини қўйиб кечалари билан у креслога отиларди, кўзларини ёпиб ва пала-партиш камончасини торлар узра юргизарди. Баъзида овозли, ғамгин аккордлар янграрди. Бошқа сафар жазавали сурурли овозлар эшитиларди. Шубҳасиз, улар унинг кайфиятига боғлиқ эди...”³

Агар муҳим иши бўлмаганда мистер Холмс кеч уйғонган бўлар эди. Унга зерикиш келганда, у сичқон рангли халатига ўраниб куни бўйлаб индамаслиги мумкин эди. У ўша халатида нихоясиз кимёвий тажрибаларини ўтказарди. Бошқа халатлари – кизил ва кўкимтирлари – умуман бошқа қалб ҳолатларини билдириб бошқа вазиятларда ишлатилган. Вақти-вақти билан Шерлок Холмсни тортишиш хоҳиши ичини кемирарди, ўшанда миллий лойлининг ўрнига у гилос дарахтидан ясалган трубкани чекарди. Чуқур ўйга чўмаркан машҳур детектив тирноғини кемирарди. Егулик ва шахсий соғлиги уни ақл бовар қилмас даражада кам қизиқтирарди.

Холмсни кундалик ҳаёт зерикишлари куршаганди. Шунинг учун ҳам у бутун мияси билан янги саргузаштларга чўмарди. Фақатгина кулранг иш кунлари бўлмасагина. “Қанчалик ғамгин, жирканч ва умидсиз дунё! Кўчада буркираётган сарик, кир малла уйларни куршаётган туманга қаранг. Прозаик ва қўпол моддийдан-да нима муҳимроқ бўлиши мумкин? Доктор ноодатий қобилиятлардан нима фойда, агарда уларни ишлатиш имконияти

¹ Ўша ерда. 15-бет.

² Ўша ерда. 220-бет.

¹ Дойль Артур Конан. Сб. науч.-фантаст. Произведений. Сост. Н.В. Хуруяну. Кишинёв, “Штиинца”, 1991, 325 с.

² Дойль А.К. Полное собрание сочинений о Шерлоке Холмсе в одном томе. Пер. с англ. М., издательство “АЛЬФА-КНИГА”, 2008, 681 с.

³ Ўша ерда. 14-бет.

бўлмаса? Жиноят зерикарли, тириклик зерикарли, зерикишдан бошқа ерда ҳеч нарса қолмади”¹ (“Тўртта белги”).

Шерлок Холмс – унинг сўзларига кўра ҳеч кимга нисбатан ҳеч қандай романтик ҳисларни туймаган эътиқодли бўйдоқ. Кўп маротаба аёлларни севмаслигини баён қилади, гарчи уларга нисбатан жуда мулойим ва ёрдам беришга тайёр. Холмс ҳаётида бир мартагина аллақандай “Богемиядаги можаро” ҳикоясининг қаҳрамони Ирен Адлерга ошиқ бўлган.

Холмс мағрур, ва кўпдан-кўп ҳолатларда очилган жиноят учун билдириладиган миннатдорчилик уни унча қизиқтирмайди: “Мен ишнинг батафсиллиги билан танишаман ва ўз фикримни, мутахассис фикрини айтаман. Мен шуҳрат кидирмайман. Қачонки мен ишни очишга муваффақ бўлсам, менинг исмим газеталарда қатнашмайди. Мен энг катта мукофотни ишнинг ўзида, ўз услубимни тажрибада ишлатишим мумкинлигида кўраман”. Гарчи, Холмс қатор ҳолатларда ўзининг ўкинчини нарсаларнинг шундай ҳолатида ифодалайди. “Тахмин қилайлик, мен бу ишни ечаман, барибир, Грегсон, Лестрейд ва компания барча шуҳратни ўзлаштиради. Расмий бўлмаган шахснинг қисмати шундай”² (“Тўртта белги”).

Асарларининг бошқа қаҳрамонлари, Холмснинг дўстлари ва танишлари уни ҳар хил баҳолашади. Стемфорд уни илмга содиқ олим дея айтади: “Мен уни ёмон демаяпман. Шунчаки бироз антиқароқ – илмнинг баъзи бир соҳаларининг энтузиастси... Холмс жуда илмга берилган – бу аллақачон қалбсизликка яқин... у ўз дўстига янги кашф қилинган ўтли алкалоидни сепиши мумкин, албатта, жahl устида эмас, балки қизиқиши сабабли, унинг таъсирини кўриш учун. Унга ҳаққонийликни бериш керак, мен ишонаманки, у катта хоҳиш билан уколни ўзига ҳам қилади. У аниқ ва ишончли билимларга ошуфта”¹.

Холмснинг майда белгилардан ажойиб мулоҳазалар қилиш антиқа қобиляти Уотсон ва ҳикояни ўқувчиларда доимий ҳайратни уйғотади. Қоида бўйича Холмс охирида постфактуми аниқ ва элементар бўлган фикрлари йўналишини тўлиқ тушунтириб беради. Уотсон ғамгинликка мойил: “Мен ўзимни бошқалардан ақлсизроқ деб ҳисобламайман, лекин мен Шерлок Холмс билан иш юритганимда, мени ўз ақлсизлигимнинг оғир ҳислари чулғаб олади”² (“Сариқлар жамияти”).

Конан Дойлнинг ўзи Холмс ҳақидаги ҳикояларни “енгил ғўр асар” деб ҳисобларди. Холмс ҳақидаги асарларни ёқтирган ўқувчилар уни ғашини келтирарди, чунки у ўзини энг аввало тарихий романлар буюк муаллифи деб ҳисобларди. Охир-оқибат Конан Дойл айғоқчи тарихини тўхтатишга қарор қилди, машҳур адабий персонажни Рейхенбах шаршараси ёнида профессор Мориарти билан бўлган тортишувда йўқотди. Бироқ ҳайратланган ўқувчиларнинг хатлари оқими ва улар ичида қироллик оиласи вакиллариham ҳам бўлгани ёзувчини машҳур айғоқчини “тирилтиришга” мажбур қилди.³

Ундан ташқари, Шерлок Холмс ва унинг ажралмас йўлдоши доктор Уотсон кўп вақт Артур Конан Дойлнинг ўзида яшаган. Ёзувчининг ўлган кунидан бошлаб, аллақачон асрнинг тўртдан уч қисми ўтди, лекин Бейкер-стритдаги квартиранинг икки яшовчиси худди ҳеч нима бўлмагандек бошқотирма криминал топишмоқларни ечишда давом этишмоқда...

Детектив жанр жаҳонда пайдо бўлгандан бери ҳалигача ўзининг урф ва анъаналарига риоя қилиб келмоқда. Натижада ҳаётий ҳолатлар мураккаблашди, лекин шунга қарамасдан, Конан Дойл бутун жанрнинг моделини кашф қилиб қолмасдан, у идеал айғоқчининг образини яратди.

¹ Ўша ерда. 86-бет.

² Ўша ерда. 52-бет.

¹ Ўша ерда. 8–9-бетлар.

² Ўша ерда. 180-бет.

³ Смирнов А. Конан Дойль – гений нелёгкого жанра. Российская философская газета, СПб, 2009, №5 (31).

Хулкар Мухаммедова (ЎзДЖТУ)
ИНГЛИЗ АДАБИЁТИДА АЁЛЛАР НАСРИ ГЕНДЕР ТАДҚИҚОТЛАР
АСПЕКТИДА

Аннотация. Мазкур мақолада долзарб тадқиқот сифатида ўрганилаётган гендер инглиз адабиётида аёллар насри мисолида таҳлил этилади. Адабиётшуносликда кузатилаган гендер ёндашувнинг туб илдизлари инглиз адабиёти мисолида очиб берилади. Ижтимоий ҳаракат натижасида вужудга келган феминизм оқими ва унинг таъсири инглиз адабиётида сезиларли даражада акс этиши ёритиб берилган.

Аннотация. Статья посвящена анализу гендерных исследований в женской прозе современной английской литературы. Автор исследует истоки феминизма, обусловившие развитие гендерного подхода в литературоведении. На основе анализа романов делаются выводы, свидетельствующие о значительном влиянии феминизма на современную английскую литературу.

Annotation. The article focuses on the analysis of gender studies in women prose developed in English literature. The author explores the origins of the feminism that caused the development of gender approach in the literary studies. Based on the analysis of novels, the conclusions are made that present the significant influence of feminism on modern English literature.

Калим сўзлар: гендер, аёллар насри, гендершунослик, феминизм, феминистик оқим, атама, аёл табиати.

Ключевые слова: гендер, женская проза, гендерные аспекты, феминизм, феминистская волна, термин, природа женщин.

Key words: gender, woman prose, the feminist wave, feminism, term, nature of woman.

Замонавий инглиз адабиёти жамиятда рўй берган ўзгаришларни ижтимоий жараёнлар кесимида таҳлил қилиш муаммосини ўзида кенг қамраб олади. Мана шундай ижтимоий жараёнлардан келиб чиққан гендершунослик нафақат адабиётга, балки ҳамма соҳага бирдай таъсир ўтказди. Гендершунослик чуқур тарихга эга бўлиб, XIX аср танкидий реализм даврида аёлларга бўлган муносабатнинг ўзгаришида унинг илк белгилари намоён бўлди. XVIII аср охири ва XIX аср бошларида Англияда адабий фаолият юритган Мэри Воллстенкрафт “Аёл ҳуқуқи” (Vindication of the rights of Woman 1792) асарида аёл ўзи ким ва унинг вазифаси нима, деган масалани ёритиб беришга ҳаракат қилди. Бундай асарнинг пайдо бўлиши инглиз жамиятида янгилик бўлиб, аёлнинг ҳақ-ҳуқуқи учун курашнинг илк қадами эди. 1851 йилда аёлларнинг ҳақ-ҳуқуқи учун курашнинг тарғибот-ташвиқот ишларини илк марта Гарриэт Тэйлер Милл “Вестминистер Ревью” деб номланган мақоласида худди талаб сифатида аниқ ифодаб беради. 1867 йилда Буюк Британия аёллар ҳаракатининг эволюция босқичи содир бўлади.

Инглиз тарихчиси Хэлена Вожзак XIX асрнинг 60-йилларида инглиз жамиятини ижтимоий жиҳатдан таҳлил қилар экан, аристократлардан тортиб, ўрта табақа вакиллари, ишчи синф аёлларнинг барчаси ижтимоий мавқе жиҳатидан алоҳида гуруҳга ажратилганлигини кўрсатиб ўтади.¹ Содир бўлган аёллар ҳаракати натижасида феминистик оқим вужудга келди. XIX аср ижтимоий ҳаётида аёлларнинг юридик ва сиёсий жиҳатдан тенг ҳуқуқийлиги учун олиб борилган ҳаракатнинг асосини англатувчи феминизм атамаси латин тилидаги “femina”, яъни аёл сўзидан олинган. Бундай феминистик оқимнинг кучли таъсири Дороти Ричардсон (1873–1957), Симона де Бовуар (1908–2011), Дорис Лессинг (1919–2013), Кристина Вольф (1929–2011) каби адаббаларнинг романларида яққол сезилди.

¹ Wojtczak H. Women of Victorian Sussex: Their Status, Occupations and Dealings with the Law, 1830–187, Hastings Press, 2003, 256 p.

Гарб аёллари феминизм ғояларига таяниб, сиёсий эркинлик учун курашган бўлсалар-да, уларнинг аксарияти анъанавий хулқ-атвор сақланиб қолишига хайрихоҳ бўлишди. XX асрнинг ярмида ўз мавқеини белгилаб олишни кашф этган аёллар насри жадал ривожлана бошлади. Одатдаги ҳаётий воқеа-ҳодисалар ва бир зайлдаги ҳаловатсиз турмуш тарзини тасвирлаган наср уни “бошқача реалликда” ифодалади ва аёлнинг дунёни қандай ҳис этишидан хабар берди. Бу эса янгича гендер нуқтаи назардан дунёни таҳлил қилишни вужудга келтирди.

1968 йилда америкалик руҳшунос Столлер томонидан илк бор “гендер” атамаси қўлланилди. Инглиз тилидан кириб келган “gender”, яъни гендер сўзи илмий истеъмолга киритилиб, “жинс” маъносини ўзида акс эттирди. Рус олими В.Мюллер томонидан яратилган луғатда “gender”, яъни гендернинг икки хил маънога эга эканлиги қайд этиб ўтилган. Биринчиси бу грамматик род сифатида талқин этилса, иккинчиси жинс маъносини англатишидир.¹ Инглиз тилидаги сўзларни ўзида мужассам этган америка луғатида эса гендер морфологик хусусиятга эга грамматик род маъносини англатса, иккинчиси жинс таснифини² билдиради. “Гендер” тушунчаси, аввало, эркак ва аёл муносабатларининг ижтимоий-психологик хусусиятларини ўзида камраб олади. Мазкур тушунча янги ижтимоий қарашлар ва маданиятга узвий боғлиқдир.

Ушбу ўзгаришларни акс эттирган замонавий аёллар насри биринчи навбатда XIX аср инглиз романчилиги Жейн Остен, опа-сингил Бронтелар, Элизабет Гаскелл, Жорж Элиот каби адибалар аёл насри анъанасининг содиқ давомчиси бўлиб қолдилар. Мазкур адибалар ижоди аёл култини яна-да чуқурроқ очиб берди. Хусусан, опа-сингил Бронтелар томонидан яратилган “Жейн Эйр”, “Момақалди роқ дово” асарларида аёл нафақат биринчи планда тасвирланди, балки аёлнинг жамиятдаги мавқеини ҳам кўрсатиб бера олди. Элизабет Гаскелл томонидан яратилган асарларда ишчи аёллар муаммоси кенг қамровда очиб берилган. Жорж Элиот ижодида эса биз зиёли, олима аёл киёфасини кўрамиз. Гарчанд яратилган образлар турли тоифага мансуб бўлса-да, уларда кўрсатилган аёл култи икки томонлама, яъни биринчиси адиба томонидан, иккинчиси бош образ орқали ифода этилган.

Француз ёзувчиси Симона де Бовуарнинг “Иккинчи жинс” асари аёлнинг ўзлигини англашида катта таъсир ўтказди. Адабиётда бундай асарнинг яратилиши кўплаб тадқиқотлар олиб борилишига туртки бўлди. Тадқиқотчи Г.А.Брандт хотин-қизларнинг шахс сифатида ўзини намоён қила олишга бўлган интилиши доимо бўлган деб ҳисоблайди ва қадимги амазон мифлари ёки матриархат ҳукмронлиги даврини исбот сифатида келтириб ўтади.¹ Шу билан бирга, Г.А.Брандт феминист тадқиқотчиларини уч гуруҳга ажратади. Биринчи гуруҳ феминистик ёндашувга кўра аёл табиатининг туб илдизи турлича ўрганилганлигини қайд этади. Иккинчи феминистик тадқиқотчилари Симона де Бовуарнинг “аёл бўлиб туғилишмайди” деган фикрига таянадилар ва аёлнинг мустақил эканлигига ва унинг “тирик жон”лигига урғу беришади. Учинчи гуруҳ феминистлари аёл бу тақдир эмас, балки ўрганилиши лозим бўлган манба ва бу манбанинг кенг имкониятлари мавжудлигини таъкидлашади.

Аёлнинг ижтимоий ўрни уч ёндашув мисолида унинг турмуш ўртоғи, оиласи ёки оиласидаги эркаклар орқали белгиланган. Бу эса аёлнинг ижтимоий мақомини белгилашда унинг ҳеч қандай шахсий мулкка эга эмаслигини англатади. Тадқиқотчи Ж.Эйкер мақола-сида агар аёл таълим олса, ҳақ тўланадиган меҳнат фаолиятига эга бўлса, даромад олса, нима учун ушбу хусусиятлар аёлнинг ижтимоий мақомини аниқлашга хизмат қилмайди

¹ Мюллер В. Англо-русский словарь. М., “ОГИЗ”, 1944, 139 стр.

² American Heritage Dictionary of English language 1990, p. 47.

¹ Brandt A.G. The Integration of the Self: Women in the Fiction of Women Writers. University Press of America, 1996, 24 p.

деган саволларни кўтаради.¹ Шу боис ижтимоий мақомни белгилашда индивид, яъни шахс асосий бирликни ташкил қилиши лозимдир. XX асрнинг ярмигача жамиятшуносликда ижтимоий мақомни белгилашда инсон жинсини ажратиб турувчи қўшимча хусусият (ёш, интеллектуал хусусиятлар) сифатида талқин этилди.

Жамиятшуносликда гендер ёндашув нуктаи назаридан келиб чиққан ҳолда, синфий бўлмаган жинс, ёш, этник хусусиятлар ижтимоий мақомга таъсир ўтказди. Турли хил матнларнинг, яъни илмий адабиётлар, ОАВларида эълон қилинган мақолалар, эркаклар ва аёлларнинг журнал ва газеталарга юборган хатлари тахлили гендер асосида патриархат ва феминистик ёндашувни ажратиб кўрсатиш мумкин. Феминистик ёндашувда эса аёлнинг жамиятда ва оилада итоаткор шахс сифатида роли умуман биологик хусусиятлар билан боғлиқ эмаслигини тушуниш, ижтимоий ҳаётнинг эркак ва аёлларга хос бўлган соҳаларга ажратиш, турли соҳаларда ўз қобилиятларини намойиш этишда бир хил бўлмаган имкониятларга эга бўлиши адолатли эмаслиги, ижтимоий ҳаётнинг турли соҳаларида фаолият олиб бориш, қатъий, фаол, ўзига ишонч, мустақил фикрлаш каби хусусиятларига эга бўлган аёл образини тан олиш, аёл учун касбий муваффақият, карьера, ўз қобилиятларини ва имкониятларидан самарали фойдаланишга интилишни муҳим ҳисоблаш, оилавий муносабатларда тенг ўринга эга бўлиш, фарзандлар тарбиясида ота-онанинг тенг иштироки бора-сидаги қарашлар устунлик қилади.

Олиб борилган феминистик тадқиқотларнинг асоси аёл табиатини ҳар томонлама ёритиб беришни ўз олдига мақсад қилиб қўйиши орқали аёл қиёфасининг янгича кўринишлари намоён бўла бошлайди. Дастлаб, аёл уй билан чегараланса, эндиликда аёл олдига турли танлов ва ҳаёт йўлининг устунликлари қўйилади.

Эркинлик ва ёлғизлик замонавий дунёда аёл мавжудлигининг иккинчи муҳим хусусиятидир. Шу тариқа, аёл шахсининг муаммоси оиладаги эркак ва аёл ўртасидаги муносабатлар ва никоҳ чегарасидан чиқди. Замонавий аёл эндиликда қай тариқа ўз ҳаётини, вақтини ва тақдирини бошқара олиши ҳақидаги тасаввурлар муҳим аҳамият касб этди. Аёлнинг танлови нафақат унинг шахсий ҳаётини, балки бутун мамлакат тақдири белгилади, шунинг учун ҳам унинг танлови аёл наsrининг муҳим мавзусига айланди.

Бизга маълум бўлган ўзбек адабиётига оид тадқиқотларда “гендер” тушунчаси алоҳида категория сифатида ўрганилмаган ва аёл насри мисолида очиб берилмаган.

Ҳозирги кунда ғарб адабиётида аёллар насри Маргарет Дрэббл, Сюзен Хилл, Айрис Мердок, Тони Морисон каби адибалар мисолида давом этмоқда. Эндиликда адибалар ижодида аёл нафақат оила мисолида, балки дунёда содир бўлаётган глобал муаммоларга ечим топишга ҳаракат қилмоқда.

Маргарет Дрэббл инглиз адабиётига XX асрнинг 60-йилларида кириб келди. Унинг асарларида етакчи мавзу ва бош қаҳрамон аёл бўлиб, воқеалар ривожини аёл атрофида содир бўлади. Буюк Британияда 1960–1970 йилларда содир бўлган феминизмнинг иккинчи оқими адиба ижодига чуқур таъсири қилди. Маргарет Дрэббл асарларида тасвирланган хулқ-атвор, урф-одатлар, воқеалар тизими ва деталлар ижтимоий ва тарихий жараёнлар асосида вужудга келган инглиз романи хусусиятларига ҳамоҳангдир. Унинг замондоши Айрис Мердокнинг “Сўз аҳамияти” мақоласида Маргаретнинг мақсади қуруқ сўзлардан иборат асар ёзиш эмас, балки ҳақиқий иродали инсонга эътибор бериш, деган фикрни ёқлади.

Таъкидлаш лозимки, адибанинг илк ижоди феминистик оқимнинг иккинчи тўлқини натижасида шаклланди. Бу оқимнинг мақсади хотин-қизларга фаолият юритиш ва касбий маҳоратга эришиш учун йўл бермаётган тўсиқларни бартараф этиш учун кураш ғоясини ўзида ифодалади. Феминизм тарафдорларининг мақолаларида ижтимоий фаоллик асосий тушунча сифатида устунлик қилди. Бу эса ғарб жамиятида касбий муваффақиятга эришиш масаласи биринчи ўринга кўтарилишига туртки бўлди. Натижада ёшлар онгида оила ва

¹ Eyrker G. Racial Origins of English Character. Kennikat Press, 1971, 1994, 131 p.

никоҳ, оналик тушунчалари ўз ўрнини йўқота бошлади. Шунга қарамай, Маргарет Дрэббл аёл ўз вазифасини бажариши ва у учун оила, никоҳ муқаддас тушунча бўлиб қолиши кераклигини таъкидлади. Асарларида мана шу муқаддас тушунчаларнинг аёл учун муҳимлигини ва оналик аёл учун катта инъом эканлигини кўрсатди. Гарчанд жамиятда глобаллашув жараёнлари содир бўлаётган бўлса-да, адиба учун муқаддас тушунчаларни асраб қолиш ва уларни қадрлаш унинг ижодида муҳим бўлиб қолди.

**Ражабов Фахриддин Тошпўлотович (Навоий Давлат Педагогика институти
Мақтабгача таълим кафедраси ўқитувчиси)
НУРОТАЛИК ТОЖИКЗАБОН ИЖОДКОРЛАР ҲАҚИДА МУЛОҲАЗАЛАР**

Аннотация. Ушбу мақола нуроталик тожик тилида ижод қилган сермахсул ижодкорлар ижодига бўлган эътиборнинг зарурати, ижод майдонига кириб келиши, ижодининг шаклланишидаги илк асарларнинг яратилиши ва уларнинг қисқача мазмунига бағишланган.

Аннотация. Данная статья посвящена вопросам о необходимости сосредоточить внимание на работах наиболее продуктивных писателей на таджикском языке Нуротан, их вступлении в творческое пространство, формировании их творчества, создании первых произведений и их кратком содержании.

Annotation. This article is devoted to the need to focus on the works of the most productive artists in the Tajik language Nurotan, their entry into the creative space, the creation of the first works in their work and their resumes.

Калим сўзлар: тожик, Катта Эж, форсий, зулусонайн, фарҳанг, камалак, ҳулбўй, сеҳри суҳан

Ключевые слова: таджик, большой эж, перс, зулу-каин, культурный, радуга, ревень, магия.

Key words: Tajik, Big Ej, persian, zulu-kain, cultural, rainbow, rhubarb, magic.

Қадим-қадимдан инсоният тарихидаги адабий алоқалар мавжудлиги яратилган асарларнинг мазмун моҳиятига ижобий таъсир қилган. Бундай алоқаларнинг тизимли ва барқарор ривожланиши ҳар бир мамлакатнинг адабиёти, маданияти, тарихи, қолаверса, умум-эътироф этадиган қадриятлари хусусидаги маълумотларга эга бўлиш имконини беради. Буюк ўзбек шоири Абдулҳамид Сулаймон ўғли Чўлпон “Адабиёт яшаса – миллат яшар!” деганларида нақадар ҳақ гапни айтганликлари учун ул зот шаънига тасаннолар айтасан киши.

Халқларнинг бевосита маънавий қадриятлари ва анъаналари йиллар давомида сақланиб ва сайқалланиб боради. Бу, албатта, ўша халқнинг адабиёти билан бевосита боғлиқ десак, айтиш ҳақиқатни айтган бўламиз. Ўзбек ва тожик халқларининг дўстлик ришталари жуда узоқ йиллардан буён сақланиб келмоқда. Тожик халқининг ардоқли шоири Абдурахмон Жомий ва ўзбек халқининг буюк мутафаккир шоири Алишер Навоий ўртасидаги адабий алоқалар фикримизнинг ёрқин далилидир. Бу ришталарнинг мустаҳкамлиги ва такомиллашуви мустақиллик йилларида эътиборга молик ишларнинг амалга оширилганлиги билан аҳамиятлидир. Айниқса, яқин йилларда Президентимиз Шавкат Мирзиёевнинг ташаббуси ва оқилона сиёсатининг амалий тасдиғи сифатида Тожикистон давлатига амалга оширган расмий ташрифларидан ҳам билиш мумкин.

Президентимиз ташриф давомида фақат ижтимоий-иқтисодий соҳани эмас, балки гуманитар, маънавий, илм-фан, адабиёт соҳаларига ҳам жиддий эътибор қаратди. Фикримизнинг далили сифатида 2018 йилнинг 7–8 август кунлари Ўзбекистонда бўлиб ўтган “Ўзбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро миқёсида ўрганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари” мавзусида халқаро конференция доирасида Ўзбекистон Ёзувчилар уюш-

масида тадбир ташкил этилди. Ушбу тадбирнинг асосий мавзуси улуғ тожик шоири Абдурахмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” китоби тақдимотига бағишланди. Тақдимот доирасида Тожикистон Ёзувчилар уюшмаси раиси, халқ шоири Низом Қосим, Тожикистоннинг Ўзбекистондаги Фавкулудда ва мухтор элчиси Содик Имомий, адиблар, олим ва таржимонлар иштирок этди.

Давлатимиз раҳбари Шавкат Мирзиёевнинг сўз бошиси билан чоп этилган Абдурахмон Жомийнинг “Муҳаббат махзани” китоби қардош ва биродар тожик халқига чексиз ҳурмат ҳамда эҳтиромнинг ёрқин ифодаси бўлди. Бинобарин, Президентимиз сўз бошисида: “Албатта, икки халқ ўртасидаги ҳамжихатлик алоқаларини яна-да мустаҳкамлаш адабий алоқаларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёс эканини яхши англаймиз. Адабий дўстлик – абадий дўстликнинг энг ёрқин намунаси, десак айни ҳақиқатни айтган бўламиз”, дея таъкидланган.¹

Бугунги кунда Ўзбекистонда ҳам тожик миллатига мансуб аҳоли истиқомат қилувчи ҳудудлар Ўзбекистоннинг Самарқанд, Сирдарё, Жиззах, Фарғона, Навоий каби вилоятларида мавжуд. Улар ўзларини ўша туғилиб ўсган ҳудудларини она замини ва тупроғини муқаддас деб билишади. Нима учун бу каби фикрларни келтирмоқдамиз. Айрим китобхонлар тожик бўлса, албатта, ўз миллатига мансуб давлат ҳақида ёзади ва ҳудудининг ижтимоий аҳоли ва ҳолати ҳақида маълумот беради, деган фикрда бўлишлари мумкин, аслида, ундай эмас. Ўзбекистонда тожик тилида ижод қилувчи Абдулло Субҳон, Зайнаб Эгамдухт (Амонова), “Паймон” таҳаллуси билан ижод қилувчи Тўхтамиш Тўхтаев Давлатзода, “Пайғом” таҳаллусли Тўхтамиш Боқиев, Бекназар Тўйназар, Жонибек Қувноқ (Жонибек Қувноқов), Фаридуни Фарҳодзод (Йўлдошев), Маҳмуди Форишӣ (Нурназаров), Ҳикмат Султонзода (Ҳикматов), Неъматуллоҳ Суннатulloҳ, Шакар Сайфий (Сайфуллоев), Абдуназари Набӣ, Юнуси Имомназар, Алпомиш Давлатзода каби бир қатор ижодкорлар борки, уларнинг ижод намуналари билан танишсангиз, юқоридаги фикрларга ойдинлик киритилади. Чунки ижодкорлар тожик тилида ижод қилса-да, туғилиб ўсган ҳудуди, яшаш тарзи, табиати, сўлим ва баҳаво жойлари, шаҳарларини бадиий воситалар ва ҳиссиётлари орқали ифодалайди.

Бутун ер юзида ўзининг гўзал ва бетакрор тарихий обидалари ва ислом оламининг энг эътиборли манзилларидан бири ҳисобланган Нур қалъаси (қадимда), Нурота (бугунги кунда) номи билан аталадиган диёр борки, у ерда ҳам тожик тилида ижод қилган ва ижод қилувчи ижодкорлар фаолият кўрсатади. Жумладан, Зайнаб Эгамдухт (Амонова), Ҳикмат Султонзода (Ҳикматов), Шакар Сайфий (Сайфуллоев), Абдуназари Набӣ, Юнуси Имомназар, Алпомиш Давлатзода, Фаридуни Фарҳодзод (Йўлдошев) кабиларнинг номларини алоҳида таъкидлаш жоиз.

Зайнаб Эгамдухт (Амонова) 1958 йил 2 декабрда Нурота тумани Эж қишлоғида усто Эгам оиласида туғилган. Бўлажак шоира мактаб давридаёқ захматкаш устозларнинг меҳри билан берган сабоқлари таъсири туфайли ёшлигидан шеърга, шеърят оламига, китобга қизиқди. Шоиранинг шахсий ҳаётидаги қийинчиликларнинг бирортаси ҳам уни шеърятдан айира олмади, чунки шеър унинг қалб кечинмаларининг гўзал малҳами эди. Шоира ижодининг илк учқунлари туман рўзномаси “Нурнома”нинг “Рангин камон” (Камалак) сатҳида чоп этилган. Ундан ташқари, “Овози Самарқанд” ва “Овози тожик” рўзномаларида эълон қилинган. 2008 йил Зайнаб Амонованинг “Ўзбекистон” нашриётида “Ҳулбўйи Катта эж” (Катта эж ялпизлари) номли тўплами шоир Абдулло Субҳон сўз бошиси билан нашр қилинган. Китоб сўз бошисида Абдулло Субҳон Зайнаб Эгамдухт (Амонова) ижодига катта баҳо бериб: “Узоқ қишлоқда ижод этмоқ, айниқса, аёл кишининг қаҳрамонлигидир”, – деб ёзади.¹ Шоира қаламига мансуб “Шинохти одам” шеъри қуйидагича ифодаланган:

¹ “Халқ сўзи” газетаси. Абадий дўстликнинг ёрқин намунаси. 2018 йил 7 август.

¹ Зайнаб Эгамдухт. “Ҳулбўйи Катта эж” (Катта эж ялпизлари). Т., “Ўзбекистон”, 2008.

ШИНОХТИ ОДАМ

*Ба дунё одами бисёр дидам,
Яке безам, яке ғамхор дидам.
Яке сахту хасису нотавонбин,
Яке боҳиммату марди ҷаҳонбин.
Яке дорад ҳаёли молу давлат,
Дигар собир, надорад ёди савлат.
Яке гурғи гурусна дар дами дар,
Дигар дунболи кореву ҳунарвар.
Яке шӯр афканад, дилҳо гудозад,
Ба мардум, дигаре, масҷид созад.
Дареғо, одамӣ яксон набудаст,
Дар ин олам ҳама Инсон набудаст.*

Ҳикмат Султонзода (Ҳикматов) 1973 йил 30 июлда Нурота туманидаги Кичик сой кишлоғида таваллуд топди. Мактабни тугатиб, Душанбе шаҳридаги олий ўқув юртининг Халқ оғзаки ижоди бўлимида ўқиди. Қишлоғига қайтиб, мактабда она тили ва адабиёт фанидан муаллимлик қилди. Тошкент шаҳрида маълум муддат яшаб, оилавий шароит туфайли яна кишлоғига қайтиб, фаолияти жараёнида яратган шеърларини тўплаб, “Мухаррир” нашриётида 2011 йил “Бозгашти ҳикмат” (Ҳикмат тўплами),¹ 2013 йил “Сеҳри суҳан” (Сўз сеҳри)² тўпламларини нашр эттирди. Ижодкорлик осон эмас, балки ижод азоби, сўзлар хазинасидан энг сараларини танлаб, уни китобхонга мақбул этиш янада мушкул ишдир. Шеър – дард, шеър – орзу, шеър умид ва ишонч билан туғилади. Зеро, ижодкорда уларнинг бари мавжуд. У шеър билан яшайди, у билан нафас олади. “Дар орзуи ватан” сарлавҳали шеърига эътибор қилинг:

ДАР ОРЗУИ ВАТАН

*Тири оҳам то ба гардун меравад,
Аз ду чашми оҳи ман хун меравад.
Гирдгардон мешавам, хун меҳўрам,
Ҳар ки гар дунболи як дун меравад.*

*Гар туро аз ҳар тараф ёре шаванд,
Дар дами танги ту ғамхоре шаванд,
Боз бингар, иддае дар дайри дун,
Гавҳари чашми туро хоре шаванд.*

*Гар туро ин гулшани гулрӯ чаман,
Ё ки саҳро асту ё дашту даман.
Боз бингар, бар мани болидабахт,
Сангу хори ин қўҳистонам – Ватан!*

Шакар Сайфий (Сайфуллоев) 1972 йил 2 июлда Нурота туманида Катта Эж кишлоғида ишчи оиласида туғилган. Мактаб таълимидан сўнг 1996 йил Самарқанд олий ўқув юртининг Тоҷик филологиясига кириб, 2000 йилда тугатади. Иш фаолиятини “Овози Самарқанд” газетасида бошлайди. Дўстларининг таклифи билан Эроннинг Машҳад шаҳрига бориб, Эрон Ислом Республикаси радиосида фаолият кўрсатади. Ушбу мамлакат урф-одатини, адабиёти ва санъатини чуқур ўрганади. Форсийзабон халқлар адабиёти ва унинг ижод аҳли ҳақида маълумотлар тўплайди. Аммо унинг бу фаолиятини ота-онаси тўхтатишини ва қишлоққа қайтишини талаб қилишади ва оилавий шароит туфайли она кишлоғига келиб, шу ердаги мактабда тоҷик ва форс тилидан сабоқ беради. Шакар Сайфий киш-

¹ Ҳикмат Султонзода. “Бозгашти ҳикмат” (Ҳикмат тўплами). Т., “Мухаррир”, 2011.

² Ҳикмат Султонзода. “Сеҳри суҳан” (Сўз сеҳри). Т., “Мухаррир”, 2013.

лоққа қайтган бўлса-да, ўз ижод намуналари билан туман, вилоят газеталарида, балки Россия матбуотида ҳам иштирок этади. Шу билан бирга, россиялик айрим ижодкорлар билан ижодий ҳамкорлик қилади. Унинг шеър ва ғазалларида юрт гўзаллиги, инсонлар тақдири, севги ва инсоний туйғулар ниҳоят нозиклик билан тасвирланган. Шакар Сайфийнинг шеърлари “Овози Самарқанд” газетасида чоп этилган. Шоирнинг 2003 йил “Селоби ишқ” (Муҳаббат мавжлари) шеърий тўплами шоир Асадулло Шукуров ва шоир Хўжа Чоризода таҳрири остида ҳамда олим ва шоир Асадулло Шукуров сўз бошиси чоп этилган. Шоир Асадулло Исмоилзода ижодкор хусусида қуйидаги фикрларни баён қилади: “Шакар Сайфий жуда равон ижод эгаси, унинг бошдан оёқ ошиқона шеърлари, тоғларнинг акси садо-си каби, шу тоғлар бағридаги зилол чашмалар каби жаранглайди. Зеро, у шеърятдан завқ олади ва бундан-да завқлироқ этиш, ишқу вафо, Ватан севгиси, инсоний юксак туйғуларни шеърларига мавзу қилиб, яна-да баланд парвоз қилишни ва ундан ижод завқини юракдан туюшни истайди, ундан ўзи ҳам эшитувчи ҳам баҳра олади”.¹ Шоирнинг қуйидаги шеъри орқали ижодига яна-да чуқурроқ кириб борасиз:

СЕЛОБИ ИШҚ

*Бишканад, вайрона созад,
Меситезад, мегудозад,
Шоҳу соил кай шиносад,
Эй тани аз дил ҷудо,
Бигрез аз гирдоби ишқ!
Ногаҳонӣ мерасад он,
Мисли борони баҳорон,
Хуррам аз меҳраш гулистон –
Булбули дардошно,
Овез бар атъоби ишқ!
Оҳ, чи мағрур асту саркаш,
Ҳам балохезу болокаш,
Душмани дил асту дилкаш –
Эй сари ноошно,
Омез бо селоби ишқ!
Оби отаишзода бошад,
Аз само уфтода бошад,
Беғунаҳ озода бошад –
Раҳрави роҳи Худо,
Мағрез аз асҳоби ишқ!
Нолаҳояи шодӣ орад,
Аз қафас озодӣ орад,
Мулкро ободӣ орад –
Эй Худои синаҳо,
Мастез бар изноби ишқ!*

Юнуси Имомназар 1964 йил 1 декабрь куни Самарқанд вилояти Нурота туманидаги Эж кишлоғида хизматчи оиласида туғилган. 43-мактабни тугатгач, олий ўқув юртини Тожикистон Давлат университети Шарқ тиллари факультетининг форс бўлимида ўқийди. Меҳнат фаолиятини Тожикистоннинг Роғун шаҳридаги Қандак кишлоғидаги мактабдан бошлайди. Қисқа муддат ичида иш фаолиятини кишлоғидаги мактабда, сўнгра Ўзбекистон Миллий телерадиокомпаниясида давом эттиради. Адиб Юнус Имомназарнинг илк мақола, ҳикоя ва шеърлари мактаб йилларидан бошлаб туман ва вилоят газеталарида босилган. Кейинчалик, Ўзбекистон ва Тожикистон республикаларида нашрдан чиқадиган газе-

¹ Шакар Сайфий. “Селоби ишқ” (Муҳаббат мавжлари). Самарқанд, “Зарафшон”, 2003.

та ва журналларда, жумладан, “Овози тожик”, “Овози Самарқанд”, “Жовонони Тоҷикистон”, “Омӯзгор”, “Ховар”, “Марказий Осиё маданияти”, “Фарҳанг” каби даврий нашрларда кетма-кет унинг публицистик мақолалари, очерклари, ҳикоя ва қиссалари ўқувчилар диққатига ҳавола қилинган. Ёзувчининг 2008 йил “Аз гулғашти Мусалло то Нақши Жаҳон” (Гулғашти Мусаллодан Нақши Жаҳонгача) номли саёҳатномаси,¹ 2010 йил “Аз санг саҳт, аз гул нозик” (Тошдан қаттиқ, гулдан нозик): ҳикоя, қисса, мақола ва очерклар тўпламини,² 2014 йил “Жоми саргардон” (Ошуфта жом): қисса ва ҳикоялар асарини,³ 2016 йил “Деҳаи зарҳез” (Зарворли қишлоқ): адабий-маърифий каби асарлари⁴ чоп этилган. Адиб асарларининг ўзига хослиги шундаки, оммабоп ва ҳикоя, қисса, очеркларнинг қизиқарлилиги ҳамда аксарият қисмини ҳаётий воқеликлар асосида шаклланганлигидир. Асарларида инсоннинг кўрган-кечирганлари, воқеликлар бадиий воситалар орқали зўр маҳорат билан ифодаланади.

Хуллас, Нуроталик тожик тилида ижод қилувчи ижодкорлар ва уларнинг асарлари ўрганиш, ижод намуналари билан танишиш мазмун-моҳиятини англаш, тушуниш ва татбиқ этиш бугунги кунда фан олдида турган масалалардан биридир. Яратилган ижод намуналарини тўплаш ва ижодкорлар асарларини тадқиқ қилиш биз каби тадқиқотчиларнинг асосий вазифалари саналади.

Мухаммедова Нилуфар (ЎзДЖТУ) ИНГЛИЗ АДАБИЁТИДА ШАРҚ АЁЛИ ПОРТРЕТИ

Аннотация. Мазкур мақолада инглиз адибаси Маргарет Дрэббл қаламига мансуб “Қизил либосли қиролича” асари таҳлилга тортилган. Транс-маданий трагикомедик асар ҳисобланган мазкур асар ўзида Корея тарихи ва маданиятини ўзида тўлаллигича акс эттирган бўлиб, асар қиролича Леди Хонг кундалигига асосланиб ёзилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади.

Аннотация. Статья посвящена анализу романа «Красная Королева» современной английской писательницы Маргарет Дрэббл. Роман считается транскультурной трагикомедией, изображающей историю и культуру Кореи, основанной на дневнике Леди Хон.

Annotation. The following article is focused on the analysis of the novel “The Red Queen” by modern English writer Margaret Drabble. The novel which is considered to be a transcultural tragicomedy, depicts the history and the culture of Korea, based on the diary Lady Hong.

Калим сўзлар: тарихий, трансмаданий, трагикомедия, асар, кундалик, мемуар, проза, қиролича.

Ключевые слова: исторический, транскультурный, трагикомедия, произведение, дневник, мемуары, проза, королева.

Key words: historical, transcultural, tragicomedy, novel, diary, memoir, prose, queen.

Ҳар бир мамлакат ривожланар экан, унинг тарихида рўй берган ижтимоий сиёсий ўзгаришлар жамиятнинг барча соҳасига ўз таъсирини ўтказмай қолмайди. Бу адабиётда янги асарларнинг яратилишига туртки бўлади. Бинобарин, жаҳон халқларининг яқин ўтмиши ва маданияти тарихини холисона ўрганиш ва унинг адабиётда акс этиши мавзусини илмий асосда очиб бериш ҳамда бадиий талқин муаммоларини кенг ўрганиш адабиётшуносликнинг муҳим вазифаларидан бири ҳисобланади.

¹ Юнус Имомназар. “Аз гулғашти Мусалло то Нақши Чаҳон” (Гулғашти Мусаллодан Нақши Жаҳонгача) саёҳатнома. Т., “Ўзбекистон”, 2008.

² Юнус Имомназар. “Аз санг саҳт, аз гул нозик” (Тошдан қаттиқ, гулдан нозик). Ҳикоя, қисса, мақола ва очерклар тўплами. Т., “Extremum press”, 2010.

³ Юнус Имомназар. “Ҷоми саргардон” (Ошуфта жом). Қисса ва ҳикоялар. Т., “Tamaddun”, 2014.

⁴ Юнус Имомназар. “Деҳаи зарҳез” (Зарворли қишлоқ). Адабий-маърифий асар. Т., “Мухаррир”, 2016.

Жаҳон адабиётининг дурдона асарлари сифатида тан олинган “Қизил либосли қиролича (The Red Queen: A Transcultural Tragicomedy)” асари уч хусусияти билан бошқа асарлардан ажралиб туради. Биринчиси мазкур асар инглиз адабаси Маргарет Дрэббл томонидан ёзилган бўлиб, ўзида Корея тарихи ва маданиятини тўлақонли акс эттирган. Иккинчи жиҳати трансмаданий трагикомедия асари сифатида баҳоланди. Учинчи хусусият эса асарда тасвирланган ўтмиш ва ҳозирги замон узвийликда ифода этилган.

Маргарет Дрэббл замонавий инглиз адабиётида баракали ижод этаётган адибалардан бири ҳисобланади. У нафақат инглиз прозасига, балки адабий танқид ва биография соҳасига ҳам салмоқли ҳисса қўшган қаламкашдир. Унинг романлари инглиз адабиётидаги аёллар насрини бойитди ва унинг ранг-баранглигини таъминлади ва ҳалигача ушбу соҳанинг ривожланишида ёзувчининг ҳиссасини сезишимиз мумкин. Ёзувчининг илк қаҳрамонлари адабиёт, психология ва замонавий маданиятдан анчагина хабардор бўлган билимдон ва зийрак кизлардир.

1980 йилда “Йўл ўртасида” (The Middle Ground) романини ҳам ёзди. Унинг илк романлари ҳисобланмиш “Қушлар учун қафас” (1963), “Тегирмон тоши” (1965), “Олтин Иерусалимим” (1967) ва “Шаршара” (1969), “Таррик йили” асарлари нашр этилгач, адабиётшунослар¹ унинг романларида викториан анъаналарнинг мавжудлигини таъкидладилар ва улардаги мавзулар, сюжетлар ва образлар викториан даври ёзувчиларидан олинганлигини, шу билан бирга, бу асарлар, авваламбор, “ёш аёл қаламига мансуб бўлган ёш аёллар ҳақидадир” деган фикрни билдирдилар. Танқидчиларнинг бундай таърифи ва муносабати унинг романларини “аёл прозаси”га киритиш лозимлигини кўрсатди. Ҳозирги кунгача адиба “Йўл ўртасида (The Middle Ground)”, “Етти опа-сингиллар (The Seven sisters)”, “Эксмур жодугари (The Witch of Exmoor)”, “Кулранг капалак (The peppered Moth)”, “Игна тешиги орқали (The Needle’s Eye)”, “Фил сукли дарвоза (The Gates of Ivory)”, “Қизиқиш (A natural curiosity)”, “Нурли йўл (The Radiant Way)”, “Қизил либосли қиролича” (The Red Queen: A Transcultural Tragicomedy).

М.Дрэббл ижодида қандай қирралар ажралиб кўринмасин, қандай хусусиятлар эътиборни жалб қилмасин, унинг инглиз ва жаҳон маданиятида ўтмишдан қолган мерос ва замондошларининг ижодий муваффақиятлари билан боғлиқлиги муҳим аҳамиятга эга бўлиб қолаверади. Инглиз адабаси бўлса-да, ўзга мамлакат тарихини ёрқин рангларда тасвирлашни уddалай олди. “Қизил либосли қиролича” асари устида жуда кўп ишлаган Маргарет бир неча бор Кореяга сафар қилди. Ҳар сафар асар учун янги деталларни топишга муваффақ бўларди.

Корея маданияти ва тарихини ёритиб бериш адиба учун мушкул эди. Асар устида ишлар экан бевосита таржимон билан ишлашига тўғри келди. Кореяга илмий конференцияга келган адиба Сеулда жойлашган музейларни айланади. Унинг эътиборини музейлардан бирида сақланаётган қиролича кундалиги ўзига тортади. Музей ходимидан XVIII аср Кореяда яшаб ўтган қиролича ҳаётини эшитгач, кундаликдан нусха олади. Уйига қайтгач кундаликни таржима қилиб бериш учун таржимон қидиради. Изланишлар натижасида Англиянинг Шеффилд шаҳарчасида дарс бераётган корейлик профессор Жа Хюн Ким Хабош билан танишади, у билан кундалик ҳақида ва малика ҳаёти ҳақида кўп суҳбатлар олиб боради.

Кундалик устида астойдил ишлагач, яна Кореяга сафар қилади. Адиба учун қиролича бўла туриб, кундалик тутиш ва сарой ҳаётини тасвирлаш қироличаларга хос бўлмаган хусусият эди. Мана шу жиҳат Маргарет Дрэбблни ўзига мафтун қилиб қўйганди. 2004 йилда нашр этилган “Қизил либосли қиролича” асари тинимсиз изланишларнинг самараси бўлди. Бу Корея қироличаси Леди Хонг кундалиги асосида ёзилган янги асар эди.

¹ Bukhart Ch. Arnold Bennet and Margaret Drabble, Levitt M.P. The New Victorians: Margaret Drabble as Trollope.

2004 йилда Маргарет Дрэббл Сеулга конференцияга яна таклиф қилинади. Анжуманнинг бу сафарги мавзуси “Тинчлик учун ижод қилиш” (Writing for Peace). (Анжуман ҳар тўрт йилда Дэсан ташкилоти ҳомийлиги ёрдамида уюштирилади). Бу сафар ёзувчи конференцияга Леди Хёнг мемуарларига асосланган янги “Қизил либосли қиролича: Трансмаданий трагикомедия” (The Red Queen: A Transcultural Tragicomedy) асарини олиб келади.

Адиба мазкур асарда шарқ аёлига хос бўлган портрет яратди. Асарнинг бош қаҳрамони бўлган Леди Хонг қиролича ва том маънодаги ёзувчи эди. Асар XVIII асрда тахт вориси саналган шахзоданинг рафиқаси бўлган маликанинг хотиралари 1795–1805 йилларда саройда кечирган ҳаётини ўз ичига олади. М.Дрэбблда катта қизиқиш уйғотган малика мемуарининг нусхаси “The Memoirs of Lady Hyeyōng: The Autobiographical Writings of a Crown Princess of Eighteenth-Century Korea” (Леди Хёнг хотиралари: ўн саккизинчи аср Корея маликасининг автобиографик ёзмалари) эди.

Леди Хонг мемуарини ўқиган ёзувчи маликанинг қобилятидан ҳайратга тушади. М.Дрэбблнинг назарида, Леди Хонг нафақат ўз даврининг, балки ҳозирги замонда ҳам топилиши қийин бўлган юксак интеллект соҳибасидир.

Роман тузилишига кўра уч қисмдан иборатдир: “Қадимги замон” (Ancient Times), “Ҳозирги замон” (Modern Times) ва “Кейинги ҳаёт” (Postmodern Times). Бу сарлавҳалар ўқувчига воқеаларни қайси замонга тааллуқли эканини тушунишига ёрдам беради. Леди Хонг тарихий шахс, унинг руҳи ҳозирги замонга келади, замонавий адабиётлар билан танишади, мемуарлари Барбаранинг кўлига тушганини билади, доимо унинг ёнида юради. Шу боис романнинг уч қисмга бўлинганлиги қиролича ҳаётини, Барбаранинг кечинмаларини ва қаҳрамонларнинг кейинги ҳаётини ва келажagini ишончли чиққанлигини таъминлайди.

“Қизил либосли қиролича” асарида икки аёл, Корея маликаси ва замонавий инглиз аёли образлари билан танишамиз. Леди Хонг тўққиз ёшида тахт вориси бўлмиш шахзодага турмушга чиқиш учун танлаб олинади, ёш турмуш ўртоғининг ва фарзандининг бевақт ўлимини бошидан кечирилади ва ўн саккизинчи аср Корея қироли саройида адолатсиз ҳукмларининг оқибатларига гувоҳ бўлади. Романда маликанинг хотиралари ҳозирги замонда яшаётган инглиз олимаси доктор Барбара (Бэбс) Хэлливел кўлига сирли равишда тушади. Барбара Сеулга анжуманда нутқ сўзлаш учун самолётда кетаётганда шу китобни ўқийди ва ундан таъсирланади.

“Қизил либосли қиролича”нинг биринчи қисмини маликанинг руҳи ҳикоя қилади. Иккинчи қисмда эса Барбаранинг ҳаётига гувоҳ бўламиз. Корея сафарида Барбара маликага яқинлик ҳиссини туяди. Барбаранинг эри отаси билан бўлган мураккаб муносабатлар натижасида руҳий хаста бўлиб қолади. Иккала аёл ҳам катта йўқотишларни бошдан кечиридилар. Корея маликасининг икки юз йил олдин ёзилган ҳикояси, замонавий инглиз аёлининг ҳаётини ёритишга имкон беради. Адиба Малика Хонг ва Барбара портретларини яратар экан икки миллат вакиласининг муҳим жиҳатларига ҳам урғу беради. Корея қироличасининг портретини биз унинг тасвирлари, хатти-ҳаракати орқали кашф қиламиз. Асарда Леди Хонг киёфаси динамик портретда намоён бўлган. Маргарет Дрэббл маликани воқеа ва диалоглар тасвирида, яъни ҳаракат давомида унинг ташқи кўринишига хос айрим деталлар орқали унинг суратини эмас сийратини тасвирлаб беради. Асарда малика шундай ҳикоя қилади: *“Пингэ ақлли, кўп ўқиган, доно аёл эди. Мендан фарқли равишда, у ҳурматга сазовор олим оиласидан чиқмаган эди, бироқ у саройга келишдан олдин мактабни тугатганди. Унда қобиляят бор эди. У менга вақтни мароқли ўтказиш учун кашта тикишни ўргатди. У шеър ҳам ёзиб турарди, ёзган сижоларини менга ўқиб бериб турарди”*. *“Pingae was clever, well read and sharp-witted. Unlike me, she did not come from a respected family of scholars, but she had attended an academy before entering the palace. And she had an*

artistic talent. She taught me new embroidery stitches, which helped to pass the time pleasantly. She wrote poetry, and she would read me her *sijo*”.¹

Баъзан саройдан чиқиб кетиш истаги кучли бўларди. Мени жуда эрта бу ерга олиб келишганди. Мен яшаган даврнинг аёллари ва табақамга мансуб аёллар фақат сарой ичидаги оламда яшардик. Боғларимиз катта эди, бироқ улар ҳам баланд деворлар билан ўралганди. Саройдан чиқишининг иложи йўқ эди, Конфуций таълимотига тўғри келмасди. Айтишларича, сарой қизлари аргимчоқда учини ёқтирарканлар, агар аргимчоқлар баланд учса, улар девор ортидаги дунёни кўра олардилар. Мен аргимчоқ учини катталик қилардим ва саройдаги ўрним бунга йўл қўймасди ҳам”. At times, how I longed to escape and to see this other world. I had been trapped young, and imprisoned. Women of our time and of my rank led claustrophobic, indoor lives: our gardens were large, but they were walled and indoor gardens. Outdoor exercise was considered unseemly, un-Confucian. It is said that the little girls of the court were fond of swings because, if they swung themselves high enough, they could glimpse the world that lay over the compound wall. I was too grand and too noble to play on the swings²”.

Асарда аёллар тақдири билан бирга, бутун дунёга хавф солаётган муаммолар ҳам кўтарилади. Жумладан, инсонларнинг адолатсизлик қурбонлари бўлиши, даволаш усуллари топилмаган касалликлар ва уларнинг оқибатида оламдан кўз юмаётган инсонлар тақдири ёзувчи томонидан маҳорат ила қаламга олинади.

Ҳозирги глобаллашув даврида инсоният олдидagi муаммоларнинг ечимини фақат бирдамлик, ҳамкорлик орқалигина ҳал бўлиши мумкин. Асарда кўтарилган муаммолар нафақат бир миллатга, халққа мансуб, балки бутун инсониятга ҳам дахлдордир. Иккала қаҳрамон тақдирларининг ўхшашлигини ёритиш орқали ёзувчи маданиятлараро муносабатларнинг ҳозирги даврда нақадар муҳимлигини ва бунга катта эътибор бериш лозимлигини ўз асарида ифодалайди. Маданиятлараро муносабатларнинг адабиётдаги бундай ифодаси адиба тафаккурининг, заковатининг бир намунасидир. М.Дрэббл бу романи орқали китобхонларни ҳамкорликка, бирлашишга чорлайди. Дунёни ташвишга солаётган муаммолар фақат бир давлатга ёки бир халққа тааллуқли эмасдир, уларнинг ечими бирлашишни тақозо этади. Бундан ташқари маданиятлараро муносабатлар инсонни изланишга, ўрганишга ва бир-бирини ҳурмат қилишга ҳам чорлайди. Ҳар қандай изланиш инсон тафаккурини фақатгина эзгуликка етаклайди.

**Қурбонова Элнурса Ғайбуллоевна (ТФИ АЛ она тили ва адабиёт фани ўқитувчиси)
МУМТОЗ АДАБИЁТДА ИРФОНИЙ МАЗМУН БАДИИЙ ТАЛҚИНИНИНГ
ТАДРИЖИЙ ТАКОМИЛИ**

Аннотация. Мақолада Ибн Сино, Абу Ҳомид Муҳаммад ал-Ғаззолий, Фаридиддин Аттор ва Жалолиддин Румий асарларидаги ирфоний қарашларнинг илк фалсафий асослари хусусида фикр юритилди.

Аннотация. В статье речь идёт о ранних философских основах научных взглядов в произведениях Ибн Сины, Абу Хомида Мухаммада ал-Газзоли, Фаридиддина Аттора и Жалолиддина Руми.

Annotation. The article discusses the first philosophical foundations of irreligious views in the works of Ibn Sina, Abu Hamid Muhammad al-Ghazali, Farididdin Attor and Jaloliddin Rumi.

Калит сўзлар: тасаввуф, ирфон, рационал билим, мантиқ, ботиний илм, Румий, кубровийлик, дидактика, сўфийлик.

Ключевые слова: суфизм, наука, рациональные знания, логика, внутренняя наука, Руми, учение Кубро, дидактика.

¹ Drabbl M. The Red Queen. Harcourt Book Inc. The USA. 2004, p. 59.

² Шу манба. Р. 65.

Key words: *sufism, enlightenment, rational knowledge, logic, inwardly knowledge, Rumi, kubrovism, didactics, sufism.*

Румийнинг инсон маънавий камолоти тўғрисидаги ирфоний қарашларининг тарихий-фалсафий асослари ҳам борки, бу хусусда бироз тўхталиб ўтиш керак. Румийдан деярли икки аср аввал яшаб ўтган Абу Али ибн Сино ўз ижодининг иккинчи ярмида шеърий тимсоллар, ривоятлардан инсон ички оламини таҳлил қилишда фойдаланган.

Мумтоз адабиётда Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон”, “Тайр” қиссаларида ирфоний мазмуннинг илк кўринишишларини учратиш мумкин. Ибн Сино бу асарларида одам ва унинг оламга муносабати хусусида тўхталиб, инсон ташқи оламни ақл воситасида англай олади, деган ғояни илгари суради. Бунда юнон фалсафасининг таъсирини кузатиш мумкин, лекин Ибн Сино асарларининг моҳиятига эътибор берсак, унда ирфоний қарашларнинг илк куртакларини учратиш мумкин. Бу асарларида Ибн Синонинг дунёқарашидаги рухий борлиқ ҳақидаги тасаввурлари фалсафий мушоҳада қилинган. Шу-ни таъкидлаб ўтиш керакки, тасаввуф адабиёти ҳали тўла шаклланмасдан туриб Ибн Сино олам ва одам, дунё ва унинг моҳияти ҳақидаги қарашларини ушбу қиссаларида рамзий-мажозий услубда талқин қилди, лекин бу қиссаларида юнон фалсафасининг таъсири сезилиб туради.

Тасаввуфий-фалсафий қарашлари акс этган “Тайр” қиссаси сюжетида тасвирланишича, бир гуруҳ қушлар нафс илинжида тузоққа тушиб қолишади ва кишандан озод бўлиш илинжида бир неча водийларни босиб ўтишади. Ниҳоят, қушлар подшоҳ ҳузурига етиб борадилар ва ундан оёқларидаги тузоқдан халос бўлиш учун ёрдам сўрайдилар, лекин подшоҳ “Оёқларингиздаги тузоқни қўйган кишидан бошқа ҳеч ким еча олмайди. Мен унга бир элчи юбораман, элчи сизларни тузоқдан қутқариш учун овчидан илтимос қилади. Гап тамом хотиржам бўлиб қайтаверинглар”, дейди.

Қиссадаги қуш инсон руҳининг тимсоли, унинг оёғидаги тузоқлар эса инсоннинг дунёга, ундаги моддийликка берилиши, аслидан узилиб қолишидир.

Ибн Синонинг яна бир асари “Саломон ва Ибсол” бўлиб, олимнинг тасаввуфий фикрлари таъсирида яратилган. Бу асари орқали Ибн Сино руҳ, ақл, нафс ва унинг жангу жадали масаласига ўз муносабатини билдиради. Мутафаккир Саломонни инсон руҳига, унинг укаси Ибсолни ақлга, Саломоннинг хотинини эса нафсга қиёслайди. Хотиннинг Ибсолга бўлган ишқи нафс бошқа қувватларни эгаллагандек, ақлни ҳам эгаллашга интилишига ўхшатмадир. Ибсолнинг хотиндан ўзини олиб қочиши ақлнинг ўз оламига тортилиши. Хотиннинг ўз синглиси ўрнига кириб ётиши ҳукмрон нафснинг тубан талаблар томон қизиқиб тортилиши ва ҳақиқатда уни яхши ишлардан қилиб кўрсатишидир. Қора булутлар орасида чакмоқ чақилиб кўриниши бекорчи, фоний нарсалар билан шуғулланган пайтда эсга келадиган илоҳий илҳомдир. Бу Ҳаққа тортадиган илоҳий жозибадир. Хотинни Ибсол силтаб ташлаши ақлнинг орзу-ҳаваслардан юз ўгиришидир.¹ Хотиннинг Ибсолни ўлдиришга ёрдамлашган икки мулозими – сарой ошпази ва унинг ёрдамчиси – “Ҳайй ибн Яқзон”даги ёмон ошнолар билан ва “Тайр” қиссасидаги қушларнинг қаноти, оёғи ва бошларига тушган тузоқлар айнан бир нарсанинг, яъни нафснинг уч кўриниши – шахват, ғазаб, истак майлларининг тимсолидир. Ибн Сино Ибсолдаги ақлни, ор-номусини улуғлаб инсонларни унингдек яхши хулқли бўлишга, нафснинг турли истаклари ақл кўзини хиралаштириб қўйишига имкон бермасликка ундайди. “Ишорот ва танбиҳот” асарида “Саломон ва Ибсол” асарларига тўхталиб, шундай таъкидлайди: “Агар қулоғингга чалинган ва эшитганларинг орасида “Саломон ва Ибсол” қиссаси сенга ёқиб қолган бўлса, шуни билгинки, агар ирфон аҳлидан бўлсанг, Саломон сенинг ўзинг учун тўқилган масал; Ибсол маърифатдаги даражанг ҳақида тўқилган масалдир. Агар кучинг етса, шу масални ечгин”.²

¹Ibn Sino. Salomon va Ibsol qissasi. “Fan”, T., 1973, 95 – 96-betlar.

²Abu Ali ibn Sino. Ishorot va tanbehot. O‘zR FASHI qo‘lyozmalar fondi. Ind № 2213, 11-bet.

Ибн Сино бу қиссаларида инсон, унинг тақдири, оламга муносабатини рамзий-мажорий образлар орқали ўзининг ҳаётий кузатишларини баён қилган. Мазкур фалсафий қиссаларда Ибн Синонинг илк ирфоний қарашларини учратиш мумкин. Агар эътибор бериб кузатсак, “Саломон ва Ибсол”, “Ҳайй ибн Яқзон” қиссаларида муаллиф ақлни оламни билишда бирламчи восита деб билган. Унинг фикрича, ақл-билим инсоннинг камолоти учун энг тўғри йўл. Ибн Сино ақл кучига жуда катта эътибор берган. Асарнинг бош қаҳрамони 1-шахс – Ибн Синонинг ўзи бўлса, унинг суҳбатдоши, Уйғоқ ўғли Тирик ақлдир. Илм-ақл жуда узоқ замонлардан бери давом этиб келади. Ҳунарим жаҳонни саёҳат қилиш ва илмлардан хабардор бўлишдир дейди у, чунки у – ақл тимсоли. Ибн Сино фикрича, дунёни фақат ақл билан билиш мумкин. У ҳамиша тирик.

“Ақл тимсоли – Ҳайй Ибн Яқзон, инсонга тубан иллатлар ва номақбул хулқдан ҳимояланиш йўлини кўрсатувчи кучдир. Муаллиф ғазаб, ҳирс, ҳасад сингари ёмон иллатларни қоралайди. Уларни одамнинг ёвуз душмани деб эълон қилади, чунки бу салбий хулқ инсонни тубанлаштиришдан ташқари унинг дунёни тушуниб олиши ва мақсадларга интилишига ҳам тўсқинлик қилади”. Ибн Сино фикрича, мантиқ, инсон қўлидаги ишончли қурол – “оқар чашма”дир. Унда чўмилсанг ва ичсанг билимлар денгизида бемалол сузаверасан.”¹

Шуни айтиб ўтиш керакки, Ибн Сино “Ҳайй ибн Яқзон” ва “Тайр” қиссаларида ақл – мантиқни оламни билишнинг бирламчи босқичи сифатида кўрсатган. Бу унинг асарлари ғояси ва мазмунида ҳам сезилиб, кўриниб турибди. Лекин “Саломон ва Ибсол” қиссасида оламни фақат ақл воситасида билиш мумкин эмаслигини, ботиний илмни – сезги, идрок, туйғу билан билиш ҳам муҳим аҳамият касб этади, деган фикрни кўриш мумкин. Бу рационализмга қарама-қарши равишда фалсафий оқимни мисол тариқасида келтириш мумкин. Бу оқимга кўра, оламни, дунёни ақл воситасида билиш мумкин эмас.

Эътибор бериб қарасак, Ибн Сино асарларида инсон оламни билиши, идрок этишида ақл муҳим аҳамият касб этади, деган ғоя ётади, лекин, шу билан бирга, инсон оламни англаши, Ҳақни танишида ақл кучи ожизлик қилади ва ирфоний билим муҳим аҳамият касб этади. Шу тариқа, Ибн Синонинг “Саломон ва Ибсол”, “Тайр” қиссаларида ирфоний ғоянинг илк кўринишларини учратиш мумкин.

Тасаввуф адабиётининг бу даврдаги вакили, Ибн Синонинг кичик замондоши Абу Ҳомид Муҳаммад Ғаззолийдир. Уни тасаввуф оламида ҳам ислохотчи сифатида билишадди. Сабаби у тасаввуф фалсафасини ислом динининг калом ва тафсир илмлари билан яқинлаштирди.

Ғаззолий илмий асарларида образли фикрлаш, тимсоллар тили билан сўзлаш унсурларини кўплаб учратишимиз мумкин. Жумладан, унинг “Кимёи саодат” асаридаги “Олам тузилиши баёнида” фаслидаги қуйидаги сатрларга эътибор берайлик: “Қавокиб ва табойи (табиат) ва фалакулқавокибнинг буржлариким, тақсим этилгандур ўн икки қисмга ва Аршким, булардан мутағйирокдур (бошқача ғойиброқ) мисоли подшоҳнинг хужраи хоси бўлғайким, вазир ул хужрада ўлтургай. Ва бул хужранинг атрофида равоқи бўлғайким ва ҳар токида ул вазирнинг ноиби ўлтиргай. Ва етти нақибсувор бу ўн икки тоқнинг атрофидан айлангай. Бу нақиблар (рахбарга яқинлар) вазирнинг ноиблари фармонидадур. Ва тўрт пиёда камондоз бу ети нақибдан йироқроқ мунтазиор турурларки, ҳазрат подшоҳдан нечук фармон еткусидур. Ва тўрт каманд – арқонни бу тўрт пиёдага берубдурлар, токим фармон тақозоси бирла баъзисини подшоҳ даргоҳига тортарлар ва баъзисини йироқ қилурлар”.²

Кўрганимиздек, Ғаззолий бу ерда Аршни подшоҳнинг хужраи хоси, осмон буржларини – ўн икки равоқда ўтиргувчи вазирнинг ноиблари, осмоннинг етти қаватини – етти нақибсувор, тўрт унсурни – тўрт камондоз тимсолида тасвирлаган. Яна ушбу асарда инсон

¹Najmiddin Komilov. Ibn Sino va Dante. Toshkent, 122 – 124-betlar.

²Gazzoliy Abu Homid. Kimyoyi saodat. Toshkent, “Adolat”, 2005, 80-bet.

вужудини – бир мамлакатга, дилни – унинг подшоҳига, қолган аъзоларини унинг аъён ва мулозимларига қиёс қилса,¹ одам баданидаги шахватни – тўнғизга, ғазабни – итга, ақлни фаришталарга ўхшатади.² Бу фикрлар юқорида кўриб ўтганимиз Ибн Синонинг “Ҳайй Ибн Яқзон” рисоласидаги тасвирларга ҳамоҳанг.

Демак, Ғаззолий “Тағофил ал-фалосифа” асарида Форобий ва Ибн Синони юнон фалсафаси таъсирида деб, танқид қилган бўлса-да, ўзи ҳам рамзий тимсолларни қўллашда Ибн Синонинг таъсирида эканлигини кўрамыз. Биз қуйида Имом Ғаззолий Ибн Синонинг “Тайр қиссаси”га жавоб тарзида битган “Рисолат ат-тайр” асарини кўриб чиқамиз.

Асар сюжети бизга “Тайр қиссаси”ни эслатади. Унда тасвирланишича, бир тўда қушлар ўзларига подшо излайдилар. Ва ўзларига подшоликка Ғарб томондаги яриморолларда яшайдиган Анқони лойиқ деб топадилар. Қушлар Подшога ғойибона мурожаат қилиб, “Сени қаердан излайлик?”– деб сўраганларида, У: “Сизнинг мақсадларингиз учун тараф йўқ”, – деб қушларни йўлдан қайтармоқчи бўлади. Бироқ изловчи қушларга бу каби истиғнолар акс таъсир қилади ва улар аввалгидан-да кучлироқ шахд билан йўлда давом этадилар. Қушларнинг йўлларида турли машаққат, баланд тоғлар, ғарқ қилувчи денгизлар, шиддатли иссиқ, қаттиқ совуқлар учрайди. Ихтиёр, изтирор (ноиложлик, чорасизлик) каби водийлардан ўтадилар. Кўплари ҳалок бўладилар. Ниҳоят, уларнинг маълум қисмига висол насиб этади. Улар ниятларига етадилар. Шунда қушлар Анқодан бу манзилга етолмай, йўлда қолиб кетганларнинг тақдирини сўрайдилар. Анқо Қуръони карим ояти билан жавоб беради: “Аллоҳ йўлида ўлганларни ўлик деб атаманг, балки улар тириклардир, Сизлар сезмайсизлар” (оят).

Биз таҳлил қилган рисолада эса Ғаззолий Ибн Сино асарининг сюжети ва образларини мутлақо янги ғояга хизмат қилдирди – тасаввуфий қисса яратди. Бироқ бу қиссалар орасида яна бир ўхшашлик бор эди, бу ҳам бўлса, ҳар икки файласуфнинг рамзий қиссалаарида бадиийлик омили иккинчи даражали ҳисобланади, яъни у асарда етакчилик қилмади. Образларни фақат муаллифнинг фикрини баён этиш учун хизмат қилдирди, яъни бу асарлар бадиий-фалсафий асарлар эмас, балки фалсафий-бадиий рисоалардир.

Тасаввуфнинг ривожланиши натижасида, таълимот нафақат тасаввуфнинг мағзини баён этадиган назарий-фалсафий рисоалар мажлисларда ижро этиладиган шеър ва рубоийларга, балки катта-катта бадиий асарларга ҳам эҳтиёж сеза бошлади.

Ушбу тажрибалар натижасида тасаввуфнинг эпик адабиёти, XIII асрда форс тилида яна-да ривожланди. Бу адабиётнинг етакчи вакилларида бири Фаридуддин Аттор Нишопурийдир. Ушбу буюк мутасаввуф тўғрисида Навоий ўзининг “Фаридуддин Аттор” асарида қуйидагича маълумот беради: “Алар шайх Мажуддин Бағдодий (қ.с)нинг муридларидур ва “Тазкират ул-авлиё” китобиким, аларнинг мусаннифотидиндир. Анинг дебочасида шайх Мажидуддинга иродатларин зоҳир қилибдурлар ва баъзи дебдурларки, увайсий экандурлар ва Мавлоно Жалолиддин Румий (қ.с)нинг сўзларидан мазкуки, шайх Мансур Халлож нури юз эллик йилдан сўнгра Фаридуддин Аттор руҳига тажалли қилди ва онинг мураббийси бўлибдур.”¹

Демак, Фаридуддин Аттор зоҳиран Мажидуддин Бағдодийнинг муриди, яъни кубровийлик тариқати вакили бўлса ҳам, ботинан у Мансур Халложнинг “Анал Ҳақ” таълимоти тарафдорларидан эди. Атторнинг тасаввуфий ғояларга асосланган “Мусибатнома”, “Илоҳийнома”, “Тазкират ул-авлиё”, “Мантиқ ут-тайр ” каби бадиий асарлар ёзганлигини Навоий “Лисон ут-тайр” асарида алоҳида таъкидлаган.

Тасаввуф адабиётининг Аттордан кейинги улуғ вакилларида бири Мавлоно Жалолиддин Румий ҳисобланади. Унинг шеърлар тўпламидан иборат “Девони кабир”, муаллиф суҳбатларидан иборат насрда битилган “Фийҳи мо-фийҳи”, яъни “Ичиндаги ичиндадир”

¹O‘sha asar. 35 – 40-betlar.

²O‘sha asar. 42 – 46-betlar.

¹Alisher Navoiy. Nasoyim ul-muhabbat. MAT, 20 tomlik, T., “Fan”, 2001, 17-tom, 459-bet.

замондошларига ёзган мактубларидан иборат “Мактубот” ва “Мавойизи мажолиси сабъа” (Етти мажлис ваъзлари) каби асарлари илмий жамоатчиликка маълум.¹ Бироқ уни дунёга машҳур қилган улуғ асари олти китобдан иборат “Маснавийи маънавий” бўлиб, бу асар тасаввуф назариясининг улкан қўлланмаси бўлиши билан бирга, тасаввуф адабиётининг гўзал намунаси ҳамдир. Шогирди ва муриди Хусомиддин Чалабийнинг илтимосига кўра ёзилган ушбу буюк асарда Румий салафларининг анъанасини давом эттиради, яъни 25 минг 730 байтдан ортиқ асарда муқаддима сифатида келган “очувчи” ҳикоя ва ундан сўнг кўпгина ҳикоятлар берилган.

Ибн Сино ижоди ва ундан таъсирланган тасаввуфнинг эпик адабиётида нафс, рух ва ақл ҳамда уларнинг мунозараси мавзуси Румийгача турли тимсол ва услубларда куйланди. Румий “Маснавийи маънавий”сининг ғояси бошловчи ҳикоясининг ҳам асосини ушбу мунозара ташкил этади. Бироқ, ҳатто Аттот ижодидан фарқли равишда, “Маснавий” ҳикоятларида образлар бирдан сезиларли даражада кўпайди ва анча мураккаблашди. Бу ҳолат асарнинг нафақат фалсафий жиҳатдан мураккаблашувига, балки бадиий қувватининг ошишига ҳам сабаб бўлди.

Курбанова Саида (ф.ф.н., УрДУ доценти)

ХУРШИД ДЎСТМУҲАММАД БАДИЙ ПУБЛИЦИСТИКАСИДА ШАХС КОНЦЕПЦИЯСИ

Аннотация. Мақолада ёзувчи Хуршид Дўстмуҳаммад ижодида шахс концепциясининг бадиий-публицистик талқини масаласи таҳлил этилади. Ёзувчи публицистикасига хос шахс концепцияси умумжаҳон ижтимоий, маънавий, маданий, адабий жараёнларининг қиёсий таҳлилидан келиб чиққанлиги англашилади.

Аннотация. В статье анализируется художественно-публицистическая интерпретация концепции личности в творчестве писателя Хуршида Дустмухаммеда. Становится понятным, что концепция личности свойственная публицистике писателя, возникает от сравнительного анализа всемирного социально-нравственного, культурного и литературного отношения.

Annotation. The article analyzes the issue of literary-publicity of the individual conception in the creative works of writer Khurshid Dustmukhammad. The individual conception of writer's publicity means its origin of comparative analysis of international, social, spiritual, cultural and literary process.

Калим сўзлар: шахс концепцияси, бадиий публицистика, ижтимоий, маънавий, маданий, адабий жараён, талқин.

Ключевые слова: концепция личности, художественная публицистика, социально-нравственное, культурное, литературный процесс, интерпретация.

Key words: personality concept, journalism, international, social, spiritual, cultural and literary process, interpretation.

Шахс концепцияси фалсафа, эстетика, санъат ва адабиётнинг бош мезонидир. Бу саноққа ҳақли равишда бадиий публицистикани ҳам киритиш мумкин. Шахс концепцияси бадиий публицистикада муаллиф қарашлари, ижтимоий идеалларининг мажмуи сифатида намоён бўлади. Ёзувчининг шахс ва жамиятга нисбатан ижтимоий, миллий, маънавий, эстетик позицияси, бир сўз билан айтганда, муаллиф гуманизми айнан публицистик асардаги шахс концепцияси билан белгиланади.

Х.Дўстмуҳаммад публицистикасида шахс концепцияси дин, фалсафа, адабиёт аталмиш улкан ракурсларда талқин этилади. Ёзувчи кундалик ҳаёт воқеалигини кузатар экан, уларнинг улкан ёки кичик, кундалик ёки универсал, миллий ёки умумбашарий эканлиги

¹Ma'naviyat dengizi. So'zboshi. Orif Usmon. Masnaviy ma'naviy. 1-kitob, T., “Fan”, 2005, 10-bet.

муаллифнинг фикрлаш ва катта хулосалар яшашдек ўзига хос талқин усулини чегараламайди. У ҳар қандай ҳаётӣ, ижтимоӣ, илмӣ, фалсафӣ, адабий фактдан гуманистик хулосалар чиқаришга уринади ва кўп ҳолларда бунга тўла эришади.

Х.Дўстмуҳаммад публицистикасида инсонликнинг мазмун-моҳиятига доир қайдларни, фалсафӣ умумлашмаларни, шу муаммога бағишланган бутун бошли публицистик асарларни кўплаб учратамиз. Масалан, ёзувчининг Америка сафари таассуротларига доир “Хурлик ва хавфсизлик: мувозанат истаги” номли мақоласида журналистнинг ахлоқӣ, маънавий даражаси ҳақида сўз юритилади. Америкалик журналистларнинг шов-шувга ўчлиги, тезкорлиги, шу билан бирга, бу ҳудуд журналистикасига интеллектуалликнинг хос эмаслиги, этиканинг фақат америкаликларга хос шаклланган мезонлари ўзбек журналистикаси учун асос бўла олмаслигига ишора қилади. Миллий журналист шахсияти қандай бўлиши керак деган муаммога дунё журналистикасига қиёсан жавоб излайди: “Хўш, бизда, Ўзбекистонда-чи? Бизнинг журналистлар интеллектми? Умуман, журналистикадан фавқулодда интеллектуалликни талаб қилиш нечоғли тўғри?”

Оммавий ахборот воситалари зиммасидаги ҳозирги муаммоларни тезроқ бартараф этишни истаётган эканмиз, шу каби саволлар жавоби борасида жиддий бош қотиришга тўғри келади...”¹ Дарҳақиқат, матбуот, журналистика тўртинчи ҳокимият сифатида эътироф этилаётган бугунги кунда журналист шахсияти, унинг фикрлаш даражаси, журналист этикаси сингари долзарб муаммолар ҳал этилмас экан, жамият маънавиятини юксалтириш тўғрисида сўз ҳам бўлиши мумкин эмас. Журналист шахсиятини шакллантиришнинг муҳим омили миллийлик, миллий қадриятларга содиқлик, шарқона тафаккур тарзини ўзликка сингдириш балан бир қаторда, жаҳон халқлари цивилизацияси, цивилизациялашган журналист шахсияти, замонавий журналист этикаси деган масалаларга ҳам эътиборсиз қараб бўлмайди. Зотан, жорий аср – ахборот, демак, журналистика асри. Тўлақонли журналист шахсиятини шакллантирмай, замонавий ўзбек журналисти этикасини ишлаб чиқмай туриб, бугунги ахборот бухрони замонида ўзликни сақлаб қолиш мумкин эмас.

Бу ўринда Х.Дўстмуҳаммад нафақат журналист ёки ёзувчи, балки миллатнинг буғуни ва келажаги учун жон куйдираётган мутафаккир-адиб сифатида ҳам намоён бўлади. Бугунги кунда миллат тақдири учун муҳим аҳамиятга эга бўлган журналист шахсияти деган муаммонинг нақадар долзарб эканига эътиборимизни қаратади.

Ёзувчининг “Касб” деб сарлавҳаланган кичик қайди худди шу фикрнинг мантикий давомидек тасаввур беради. “Одам жуда кўп жойда тили қисик бўлади, бошқаларнинг кўмагига муҳтожлик сезади. Лоақал ўзинг танлаган касб-коринг бобида бировларга қарам бўлмасликка эришиш керак. Лоақал ўз касбингга хўжайиндек ҳис қил ўзингни, инсон!...”² Ёзувчининг ушбу қиска фикрларидан англашиладики, инсон ўзининг кундалик турмуш тарзида ҳар куни тўқнашадиган касб-корини нечоғлик эгаллагани билан ҳам шахс сифатидаги моҳиятини белгилайди. Бирон касбни мукамал эгаллай олмаган, ҳар доим ўзгаларнинг кўмагига, қўлловига муҳтожлик сезадиган, дунёга келиб муайян касбни профессионал даражада эгалламаган одамдан шахсни кутиш ноўрин. Аслида, ШАХС деган катта тушунча томон йўл Касб номли кундалик ҳаёт манзилидан ўтади. Ҳақиқий касб эгалари учун бундай кундалик юмуш эндиликда ижод ва ҳаёт тарзига айланади. Ёзувчи Х.Дўстмуҳаммад ҳар бир касб эгасининг ана шундай юксакликка интилишини истади ва буни миллий маънавиятнинг муҳим шартларидан бири сифатида талқин этади.

Х.Дўстмуҳаммаднинг шахс ҳақидаги қарашлари баъзан ўта улкан маънавият, маърифат чегаралари бўйлаб қулоч ёяди. У бир шахс мисолида инсониятни, бир публицистик муаммо асосида умумбашарий муаммоларни қамраб олади. Фикрнинг лўнда, образли қилиб ифодаланиши ўқувчини тафаккур қилишга, катта миқёсларда фалсафа юритишга ундайди. Бу фикрнинг исботи сифатида ёзувчининг “Ақлли кулги ёхуд кулгили ақл” деб

¹ Дўстмуҳаммад Х. Озод изтироб қувончлари. Т., “Маънавият”, 2000, 84-бет.

² Шу манба. 104-бет.

номланган бир кичик афоризмини келтириш кифоя, деб ўйлаймиз: “Олимнинг сиёҳи ёвузнинг қонидан қадри”.¹ Бор-йўғи беш сўздан иборат ушбу жумлада ёзувчининг илм ва маърифатга, инсон маънавиятига, энг муҳими, олим шахсиятига муносабати ўз аксини топган. Моҳиятан олганда, жумлада бири сифат, бири от бўлиб келган ҳар икки сўз ҳам шахсни, одамни билдиради. Яъни, олим одам бўлганидек, ёвуз ҳам, аслида, одам. Лекин бу икки шахс хусусида муаллиф илгари сураётган фалсафий-маънавий контраст шундаки, олимнинг бир томчи сиёҳи нобуд бўлиши, ёвузнинг ўлим топиши, қони тўкилишидан кўра фожиалироқ. Чунки ёвуз одам ҳаёти давомида қанча ёмонликлар қилиш мумкин. Унинг ҳаёт йўлларида босган ҳар бир қадами инсоният учун зарар келтиради. Олим эса ҳар бир ёзган сатри билан одамларга эзгулик улашади. Шунинг учун ҳам унинг сиёҳи ёвузнинг қонидан қиммат туради. Фақат шарт шуки, олим чин маънодаги маърифатли шахс, иймон-этиқодли инсон бўлиши лозим. Сиёҳини беҳудага сарфлашдан қўрқиши, том маънода комиллик касб этган бўлиши шарт. Ана шундагина бу ҳикмат ҳақиқий эгасини топади. Шундагина гуманизмга путур етмайди.

Бундай образли фикрлаш, кам сўзда катта фикрларни бериш, шахсга бўлган юксак эҳтиромнинг бевосита инсоният манфаатлари билан муштараклик касб этиши Х.Дўстмуҳаммад шахсиятининг даражаси ва публицист сифатидаги улкан маҳоратидан далолат беради.

“Ўзини кўрмаган одам” деб номланган кундалик қайди Х.Дўстмуҳаммад публицистикасига хос шахс концепциясининг кучли ижтимоий контраст, образли киноя воситасида очиб берилганига ёрқин далил бўлади. “Бир хонадонга кирдим, деб ёзади ёзувчи, –Уч хонали қаср қурибди. Ғоятда замонавий, бағоят бой! Зина тепасида, равонда, иккинчи, учинчи қаватга кўтариладиган зинапоя майдончасида – ҳар қадамда бири-биридан катта ва қимматбаҳо тошойна!

Меҳмонхонанинг шифтига, деворига тошойна қоплатибди.

Ҳавасим келди. Қандингни ур, дедим. Фақат шундай қаср қурган уй соҳиби кўзгуга разм солиб, ўзига қараганмикан? Ўзини танирманми?..”¹

Ёзувчининг ёзганига ҳаётий мантикдан келиб чиқиб қарайдиган бўлсак, унга нисбатан ҳақли эътироз билдиришимиз мумкин. Ҳақиқатдан ҳам, дунёда ойнага қарамайдиган одам бор эканми? Жилла курса ишга кетаётиб ойнага бир қур қараб олмайдиган эркак ёки аёл топилмаса керак. Аммо матн руҳидаги кинояни илғганимизда гап тамомила бошқа нарса ҳақида эканига амин бўламиз. Данғиллама қаср бунёд этиб, ўзини жамиятнинг гули ҳисоблаб юрган, аммо умрида биронта бадиий асар ўқимаган, чет элдан келтирилган мебелларида бир дона бўлсин китоб қўйишни ҳаёлига келтирмаган “янги ўзбеклар” камми ҳозирги кунда? Ёзувчи шундай ачинарли ҳолатларга образли ишора қилади. Инсон бўлиб яшаш учун фақат чумолига ўхшаб моддий дунё орттириш, уйни тўлдириш билан санокли умрини ўтказиб юбораётганларга нисбатан ачиниш, шу баробарида, кучли истехзо бор ушбу сўзларда. Ўзининг дунёга қандай вазифа бажариш учун келганидан ғофил, ҳақиқат кўзгусига тик қарашга ақли етмаган одам қандай қилиб ўзини танисин, ўзини танишга интилмаган одам, аслида, одам сифатида арзийдими? Мана, муаллиф бу кичик асарида нима демоқчи.

Х.Дўстмуҳаммад инсон, шахс деган тушунчаларнинг илдизини ўта теран илғайди. Унинг учун шахс тушунчаси негизида руҳий-маънавий комиллик туради. Бу жиҳат унинг “Тошкентни соғинган кунларим” туркумида ёрқин ифодасини топган. “Тафаккурли инсон зоти борки, деб ёзади Х.Дўстмуҳаммад, – ўз шахсини улуғлаш омилларини излайди, ижод қилади: кимдир давлат орттиради, кимдир уй-жой солади, кимдир эл-юртнинг назарига тушиш дардига мубтало бўлади, бошқа биров ҳўкизнинг шохини қайиради ё бўлмаса янги

¹Дўстмуҳаммад Х. Озод изтироб қувончлари. Т., “Маънавият”, 2000, 98-бет.

¹Дўстмуҳаммад Х. Ўзини кўрмаган одам. Озод изтироб қувончлари. Т., “Маънавият”, 2000, 103-бет.

фирка ташкил этади, яна бирови ҳаётини маънавий баркамолликка бағишлайди. Такводор киши эса улуғликни иймон-эътиқод йўлидан излайди”¹.

Ёзувчи санаб ўтган тоифалар жамиятдаги барча тоифаларни қамраб олмаса ҳам, асосий, фаол қатлам ҳақида тўла тасаввур беради. Иқтисод, сиёсат, маънавият, ижодий фаолият соҳасида жавлон уриб юрган одамларнинг характерли жиҳатларини намоён этади. Яна шуни айтиш мумкинки, умумий санокқа кирган ҳар бир тоифа ўша тоифага дахлдор одамларни типиклаштиради. Ҳар бири минглаб, ҳатто миллионлаб одамларни ўз ичига олади. Биз учун муҳими, ёзувчи бу ўринда ўзининг комил шахс ҳақидаги концепциясини шу тарзда ўртага ташлайди. Комилликнинг асосини на моддий, на сиёсий, на ижтимоий фаолиятда, балки маънавиятда кўради. Маънан баркамол инсон энг улуғвор инсондир, деган умумбашарий, умумфалсафий концепцияни илгари суради.

Бир сўз билан айтганда, Х.Дўстмуҳаммад публицистикасига хос шахс концепцияси умумжаҳон ижтимоий, маънавий, маданий, адабий жараёнларининг қиёсий таҳлилидан келиб чиқади. Шарқ халқлари, хусусан, ўзбек халқининг маънавий мероси ёзувчи кўнглига чуқур сингганлиги унинг шахс концепциясига доир хулосаларида бўртиб кўринади. Диний, фалсафий, адабий тушунча ва қарашларни ўзига сингдирган ёзувчи ўта улкан масалалар таҳлилида ҳам иккиланмайди, ўзининг мустақам публицистик позициясини асослайди. Унинг ёзувчи эканлиги, ифодада публицистик, комик, драматик, фожиавий талқинларнинг уйғун ҳолда келиши шахс концепциясига доир фикрларнинг ёрқин ифода этилишини таъминлайди.

Eshmo‘minova Tursunoy Boynazarovna (Nizomiy nomidagi TDPU Termiz filiali o‘qituvchisi)
BOLALARNING IJODIY QOBILIYATLARINI RIVOJLANTIRISHDA BADIY
ADABIYOTNING O‘RNI

Annotatsiya. Ushbu maqolada maktab yoshidagi bolalarning ijodiy qobiliyatlari rivojlantirishda badiiy adabiyotning, o‘zbek xalq maqol, topishmoq, ertaklarining ahamiyati, kitobxonlik madaniyatini shakllantirishning usullari, bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda kitobning o‘rni ko‘rsatilgan.

Аннотация. В данной статье показана роль художественной литературы в развитии творческих способностей детей школьного возраста, роль узбекских народных пословиц, сказок, способы развития культуры чтения и роль книги в развитии творческих способностей детей.

Annotation. This article shows the role of fiction in the development of creative abilities of school-age children, the role of Uzbek folk proverbs, fairy tales, the ways of shaping a reading culture and the role of the book in the development of children’s creative abilities.

Kalit so‘zlar: maktabgacha ta’lim, badiiy adabiyot, ijodkorlik, qobiliyat, maqol, ertak, xalq og‘zaki ijodi.

Ключевые слова: дошкольное образование, художественная литература, творчество, умения, пословицы, сказки, фольклор.

Key words: preschool education, fiction, creativity, abilities, proverbs, fairy tales, folklore.

Jamiyatni rivojlanishi insonlarga ishlab chiqarishga asoslangan zamonda yangi, ortib borayotgan talablarni qo‘ydi, bu insonning har tomonlama rivojlanishi, qobiliyatli shaxsga aylanishini kerakligini anglatadi. Jamiyatning bugungi kunda uning asosiy boyligi – odam, aniqrog‘i, ijodkor shaxsdir.¹

¹ Дўстмуҳаммад Х. Тошкентни соғинган кунларим. Озод изтироб қувончлари. Т., “Маънавият”, 2000, 49-бет.

¹ Детство: Программа развития и воспитания в детском саду. В.И.Логинова, Т.И.Бабаева, Н.А.Ноткина и др. Под ред. Т.И.Бабаевой, З.А.Михайловой, Л.М.Гурович. Изд. 2-е, СПб, 1997.

Ijodkor shaxsni tarbiyalash, ya'ni har tomonlama barkamol insonni tarbiyalash uchun ijodiy shart-sharoit va u yashayotgan jamiyatning maqsadlariga chambarchas bog'langan bo'lishi lozim. Tabiatan ijodkorlikni sevuvchi inson uchun badiiy faoliyat muhim ahamiyatga ega. Kichik yoshdan boshlab bolalar qo'shiq kuylashda, rasm chizishda, so'z san'atida qo'llarini sinab ko'rishadi. Ushbu moyillik, qobiliyatlarni rivojlantirish, takomillashtirish estetik hamda badiiy tarbiya va rivojlanishning vazifalaridan biridir, bu inson tabiatini sifat jihatidan yaxshilashning muhim vositalaridan biridir.

Ijodiy qobiliyat – bu hayratga tushish va bilish qobiliyati, nostandart vaziyatlarda yechimni topish qobiliyati, bu yangi narsalarni kashf etish va o'z tajribasini chuqur bilish qobiliyatidir. Amerikalik psixolog E.Fromm ijodiy qobiliyat tushunchasini shunday izohlaydi.¹

Ijodiy qobiliyatlarning asosiy ko'rsatkichlari fikrning ravonligi va moslashuvchanligi, o'ziga xosligi, qiziquvchanligi, aniqligi va jasoratligidadir. Ushbu ko'rsatkichlar irsiy yoki atrof-muhit ta'siri ostida ko'rinishi mumkin.¹

Bolaning ijodiy impulsleri qay darajada ijodiy xarakterga aylanishi ko'proq ota-onalar va boshqa kattalarning ta'siriga bog'liqdir. Oilaviy muhit maktabgacha yoshdagi bolaning ijodiy salohiyatini rivojlantirish yoki yo'q qilishi mumkin.

Bolaning ijodiy qobiliyatlarini rivojlanishi uchun quyidagi shart-sharoitlarni yaratish lozim:

- bolaning ijodiy qobiliyatini qo'llab-quvvatlash;
- bolaning ijodiy g'oyalarini rag'batlantirish;
- bolaning tasavvurlarini, qiziquvchanligini, savollari va xayolotlarini hurmat qilish;
- o'z g'oyalarini so'zlar bilan ifoda etish va ularni boshqalarga tushunarli qilish uchun qilgan birinchi noqulay urinishlariga hamdardlik bildirish;
- yangi ijodiy urinishlarini qo'llab-quvvatlovchi so'zlarni aytish;
- ijodkorlik uchun zarur bo'lgan muhitni saqlab turish, bolani ijodiga nisbatan bildirilgan salbiy muhitdan himoyalash.

Ushbu tavsiyalarning barchasi maktabgacha yoshdagi bolalarni badiiy adabiyot bilan tanishtirishda muhim rol o'ynaydi.

“Bolaga kitoblar dunyosida hayot o'rgatish bu pedagogikaning muhim muammolaridan biridir. O'qish har bir bolaning eng kuchli, qaytarib bo'lmaydigan ma'naviy ishtiyoqiga aylanishida juda muhim ahamiyatga ega bo'lgan tarbiyaviy vazifani belgilaydi. Kitobdan inson hayot uchun zarur fikr-mulohaza, go'zallik, vatanparvarlik ruhi, cheksiz bilim manbaini topadi. Buni o'rgatish va o'rganish kerak – kitoblar dunyosidagi hayotning quvonchlari bilan tanishtirish lozim”. Rus o'qituvchisi V.A.Suxomlinskiy bu so'zlarni XX asrning boshlarida aytgan, ammo bugungi kunda ham o'z ahamiyatini yo'qotmagan.²

Dunyoqarashni rivojlantirishda, o'z-o'zini tarbiyalashda o'qishning ahamiyati juda katta. O'qish insonlarning ichki dunyosini kengaytirish imkoniyatini beradi. Izlanib o'qish va yaxshi adabiyotlarning mavjudligi shaxsiy o'sishni rag'batlantiradi va qiyinchiliklarni yengishga yordam beradi.³

Pedagogikadagi innovatsion usul va uslublar tizimida maxsus texnika tobora ko'proq joy egallaydi, masalan, ertak terapiyasi, qo'g'irchoq terapiyasi, rasm, almashtirish buyumlaridan foydalanish. Biz ushbu uslublarning ba'zi elementlarini sinfda xalq amaliy san'ati asarlarini o'rganishda ishlatamiz: topishmoqlar, maqollar, ertaklar va h.k.

Badiiy adabiyot bolalarni aqliy, axloqiy va estetik tarbiyalashning kuchli, samarali vositasi bo'lib xizmat qiladi, bolaning rivojlanishida katta ta'sir ko'rsatadi.

¹ Фромм Э. Психоанализ и этика. М., 1993.

¹ Запорожец А.В. Психология восприятия ребёнком-дошкольником литературного произведения. Избр. психол. труды. В 2 т., М., 1986, т. 1.

² Сухомлинский В.А. О воспитании. М., 1975.

³ Гурович Л.М. Ребёнок и книга. Л.М.Гурович, Л.Б.Береговая, В.И.Логинова. М., 1999.

Bolaning kitobxon bo'lib shakllanishi yoshligidan boshlanadi va mutaxassislar maktabgacha yosh davri bolalarni kitobga qiziqish davrining asosiy bosqichi hisoblashadi. Ammo bola o'sishi uchun kitob olamida yo'l ko'rsatadigan, ritorikali, tafakkurli, qahramonlari o'rnak bo'ladigan asarlarni tanlay bilish lozim.

Bola uchun uning faoliyati namoyon bo'ladigan asosiy faoliyat – bu o'yindir. Bolalar o'yinlarining mohiyatida fikrlashning moslashuvchanligi va o'ziga xosligini, o'z g'oyalarini va boshqa odamlarning takliflarini konkretlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantirish imkoniyatlari yotadi. Bu turli yoshdagi bolalar uchun “Badiiy adabiyot bilan tanishish”, “Badiiy adabiyot olamdagi bola” dasturlarini ishlab chiqish samaralidir.

Dasturlarning vazifalari: o'quvchini badiiy asarni o'zining barcha boyliklari bilan idrok eta olish, bolani kitob madaniyati bilan tanishtirish, bolaning ijodiy salohiyatini rivojlantirish.

Mashg'ulotlar ikki yil davomida haftasiga bir marta 4–5 va 5–7 yoshli bolalar bilan olib bo'riladi. Bolalarga kichik adabiy va folklor shakllari taklif etiladi: o'zbek ertaklari va dunyo xalqlarining ertaklari, hikoyalari va she'rlari. Bolalar kitob rasmlari bilan ham tanishadilar.

Badiiy adabiyot bolalarga jamiyat va tabiat hayotini, insoniy tuyg'ular va munosabatlar olamini ochib beradi. Bu nafaqat bolalarni zavqlantiradi, balki axloqiy asoslarni yaratadi, bolaning fikrlash va tasavvurini rivojlantiradi, his-tuyg'ularini boyitadi, adabiy tilning namunalarini beradi. Asta-sekin bolalarning adabiy asarlarga tanlangan munosabatini rivojlantiradi, badiiy did paydo bo'ladi.

Katta maktabgacha yoshdagi bolalar tilning g'oyasini, mazmunini va ifodali vositalarini tushunishga, so'zlar va iboralarning katta ma'nosini anglashga qodir. Keyinchalik ulkan adabiy meros bilan tanishish bizning maktabgacha yoshdagi poydevorimizga asoslanadi.

Bizning asosiy vazifamiz bolalarda badiiy so'zga muhabbat, kitobga hurmat tuyg'ularini singdirish hisoblanadi. Maktabgacha yoshdagi bolalar tomonidan turli janrdagi badiiy asarlarni idrok etish muammosi murakkab va ko'p qirralidir. Tadqiqotchilar maktabgacha yoshdagi bolalarning adabiy asarlarning mazmuni va badiiy shaklini tushunishining o'ziga xos xususiyatlariga e'tibor qaratdilar. Bu, birinchi navbatda, tafakkurning aniqligi, kichik hayotiy tajriba, voqelikka bevosita bog'liqlikdir.

Maktabgacha yoshdagi bolalar sezgir bo'lishadi. Ularda ezgu g'oyalarni rivojlantirish, axloqiy me'yorlar va qoidalarni tarbiyalash, birovning dardiga achinish va hissiy munosabatda bo'lish qobiliyatini o'stirish zarur. Axloqni to'g'ridan to'g'ri ko'rsatmalar va maslahatlar bilan tarbiyalash mumkin emas, bolalar bilan ishlashda maxsus allegorik uslub kerak, ularga tushuntirish va ko'rsatish foyda beradi.

Ertakning g'oyasi va mazmunini to'liqroq anglash uchun, bolalarning kommunikativ qobiliyatini, ijodiy qobiliyatlarni rivojlantirish, ertak qahramonlarining holati va hissiyotlarini tushunish hissin va sinfda bolalarning nutq faolligini faollashtirish uchun o'qigan ertakdan so'rash usuli qo'llaniladi. Badiiy adabiyot va san'at bolalarda quyidagi sifatlarni shakllantiradi:

- fikrlash mustaqilligi;
- qiziquvchanlik;
- kognitiv qiziqish;
- badiiy did;
- ijodiy qobiliyat;
- go'zallik hissi.

Agar odamlar o'qishni to'xtatsalar, o'ylashni to'xtatishlari rostdir. Hozirgi kunda o'qish jarayonini ta'limda, shaxsning axloqiy shakllanishida, ijodiy salohiyatini rivojlantirishda hal qiluvchi ahamiyatga ega ekanligini tan olish kerak. Demak, biz bu jarayonni davomligini ta'minlashimiz uchun bolalarga kichik yoshdan boshlab kitobxonlik, badiiy adabiyotga nisbatan muhabbat tushunchlarini shakllantirishimiz lozim. Chunki biz hayotni har bir sahifasida badiiy asarlardagi qahramonlarni ko'ramiz va kashf qilamiz.

Рамазанова Шоира (к. ф. н., доцент ГИИКУз)
**СПЕЦИФИКА ПРЕДСТАВЛЕНИЯ КОМПОЗИТОВ В
«СЛОВООБРАЗОВАТЕЛЬНОМ СЛОВАРЕ РУССКОГО ЯЗЫКА» А.Н.ТИХОНОВА**

Аннотация. «Композит» ва «қўшма сўз» тушунчалари фарқланди. Бирламчи ва иккиламчи композитларнинг вужудга келишини ҳисобга олиб, рус тилида синхрон композит ясаш усулларига тизим сифатида тавсиф берилди. Турли хилдаги композитларнинг ўзига хос шаклий ва мазмуний хусусиятлари очиб берилди.

Аннотация. Разграничены понятия и термины «композит» и «сложное слово». Осуществлено системное описание способов русского синхронного композитообразования. Выявлены специфические формальные и семантические признаки композитов разных видов и типов.

Annotation. Concepts and terms “Composite” and “Compound word” were separated. System description of ways of Russian synchronic composites-building with consideration of possibility of primary and secondary composites appearance was made, Specific, formal and semantic indications of different forms and types composites were found.

Калим сўзлар: композитлар, ҳосила, сўз ясаш тизими, сўз ясаш уяси, сўз ясаш занжири, сўз ясаш парадигмаси, морфонология, бирламчи ва иккиламчи композит ясаш, қўшма композитлар, чатишма композитлар, композит-аббревиатуралар, иккиламчи композитлар-субстантиватлар.

Ключевые слова: композиты, деривация, система в словообразовании, словообразовательная цепочка, словообразовательная парадигма, морфонология, первичный и вторичный композит, сложные композиты, смешанные композиты, композиты-аббревиатуры, композиты-субстантиваты.

Key words: composites, derivation, system in word-building, word-building nest, word-building chain, word-building paradigm, morphonology, primary secondary composite-building, composites-additions, composites-joins, composites-abbreviations, secondary composites-substantivates.

Композиты составляют весьма существенную часть «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н.Тихонова. Их представление является глубоко продуманным. А.Н.Тихонов считал, что композиты – это «завершающий» тип производных слов на всех ступенях словообразования».¹ Примером может служить словообразовательное гнездо быстрый.

СГ быстр(ый)	
быстр-ейш-ий	быстр-як
наи-быстрейший	быстр-е-ть
быстр-еньк(ий)	быстр-и-ть
быстрёхоньк-о 1	быстрить-ся
быстр-ёхоньк(ий)	у-быстрить
быстрехоньк-о 1	убыстрить-ся
быстр-ёшеньк(ий)	убыстр-я-ться 1
быстрёшеньк-о 1	убыстр-я-ть
быстр-о	убыстрять-ся 2
быстр-еньк-о 2	убыстр-ениј-е \ убыстрение\
быстр-ёхоньк-о 2	убыстр-ённ-ый, прич.-прил
быстр-ёшеньк-о 2	быстр-о-глаз-ы- ый см. глаз
архи-быстро	быстр-о-действие см. действовать

¹ Тихонов А.Н. Словообразовательный словарь русского языка. В 2-х т. М., “Русский язык”, 1985, т.1,с. 855; т.2, 885 с.

быстро\действующий см. дейст-вовать
 сверх-быстродействующий
 быстро\растворимый см. раст-ворить
 быстро\растущий см. расти
 быстро\режущий см. резать
 быстро\сохнувший см. сухой
 быстро\текущий см. течь 1
 быстр-от-а
 быстр-ин-а

быстр-о-крыл-ый см. крыло
 быстр-о-ног-ий см. нога
 быстр-о-смен-н-ый см. менять
 быстр-о-съём-н-ый см. снять
 быстр-о-теч-н(ый) см. течь 1
 быстротечн-ость
 быстр-о-ток см. течь 1
 быстр-о-ход-н(ый) см. ходить
 быстроходн-ость

На первой ступени словообразования первыми приводятся суффиксальные прилагательные, существительные, глаголы (общий порядок расположения производных описан в вводной части словаря). «Сложные слова размещаются на одной из ступеней в конце той словообразовательной парадигмы, в которую они входят. Одно и то же сложное слово в словаре входит в несколько гнезд – по каждой основе...» (Тихонов. 1985:12). Таким образом, словарь отражает словообразовательную активность каждой производящей основы, входящей в сложное слово. На всех ступенях сложные слова размещаются в следующем порядке: сначала даются слова с первой основой, равной основе производящего слова, по алфавиту вторых основ, например: «лак-о-вар, лак-о-красочный, лак-о-носный, лак/фи-оль»: после них следуют слова со второй основой, равной основе производящего слова, по алфавиту первых основ, например: «аэр-о-лак, грунт/лак, гумми/лак, нитр-о-лак, цапон-лак» (Тихонов. 1985:12). Как видно из приведенных примеров, в «Словообразовательном словаре» избраны разные способы графического представления для сложных слов с интерфиксом и без интерфиксов. В СГ быстрый на 1 ступени словообразования приведено 7 сложных прилагательных (быстроглазый, быстроногий, быстрокрылый, быстро-сменный, быстросъемный, быстротечный, быстроходный) и два сложных существительных (быстродействие и быстроток). На третьей ступени от наречия быстро образованы композиты-сращения (быстродействующий, быстрорастворимый, быстрорастущий, быстрорежущий, быстросохнувший, быстroteкущий).

От сложных прилагательных быстротечный и быстроходный образованы на 2-й ступени суффиксальные производные быстротечность и быстроходность, а от сращения быстродействующий на 3-й ступени – префиксальное производное сверхбыстродействующий. Согласно нашей классификации, они также относятся к вторичным аффиксальным композитам. Таким образом, в СГ быстрый из 44 производных, расположенных на четырех ступенях, к композитам относятся 18, расположенных на трех ступенях. Они образованы сложно-суффиксальным способом (в том числе и при участии нулевой суффиксации), способом сращения, суффиксальным и префиксальным способами. Через вторую основу они связаны с гнездами действовать, растворить, расти, резать, сухой, глаз, крыло, нога, менять, снять, течь, ходить, т.е. отглагольными и отсубстантивными. Композиты можно рассматривать как важный фактор связи автономных словообразовательных гнезд в единую систему.

В «Словообразовательном словаре русского языка» А.Н.Тихонова представлено более 3.500 словообразовательных гнезд, имеющих в своем составе свыше 17 тысяч композитов разных видов. Их вершины относятся к основным знаменательным частям речи: СГ существительных 2.270, СГ прилагательных 472, СГ глаголов 824, СГ наречий 6.

Еще раз подчеркнем, что спецификой представления композитов разных типов в «Словообразовательном словаре русского языка» А.Н.Тихонова является их включение в состав нескольких словообразовательных гнезд (по числу производящих).

Отметим, что проблематика композитообразования занимала особое место при подготовке гнездового словообразовательного словаря. Так, в монографии «Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка» (Самарканд. 1971) А.Н.Тихонов подчеркивал важную роль композитов как «завершающей части» словооб-

разовательных гнезд с вершинами именами существительными, прилагательными, глаголами. Говоря о размещении производных на первой ступени словообразовательных гнезд, А.Н.Тихонов в качестве завершающего производного всегда ставил именно сложное слово¹ (Тихонов. 1971:282–287).

Композиты с двухкорневой морфемной структурой соответственно входят в два словообразовательных гнезда, с трехкорневой – в три словообразовательных гнезда, единичные четырех и более компонентные композиты – соответственно в четыре и более словообразовательных гнезда.

На наш взгляд, именно композиты должны быть квалифицированы в качестве своеобразного «связующего элемента», соединяющего систему словообразовательных гнезд в единое целое. Это касается, естественно, лишь тех гнезд, которые можно назвать композитосодержащими, однако именно эти словообразовательные гнезда составляют массив типичных гнезд определенной части речи. Для субстантивных, адъективных и глагольных гнезд это положение А.Н.Тихонов оговорил особо (Тихонов. 1971:282–287). В теоретическом плане особо важным нам представляется тезис о возможной взаимосвязи относительно автономных комплексных единиц системы русского словообразования: пар, цепочек, парадигм в структуре словообразовательного гнезда, а также самих словообразовательных гнезд посредством единого «общего звена», представленного композитом.

Важно подчеркнуть, что материал «Словообразовательного словаря русского языка» А.Н.Тихонова использован нами как данность, несмотря на возможность иных научных интерпретаций исследуемых явлений.

Маткаримова Джамиля Дурдиевна

(Ташкентский институт инженеров железнодорожного транспорта)

СТРАТЕГИЯ РАЗВИТИЯ ТРЕТЬЕГО СЕКТОРА В РАЗНЫХ СТРАНАХ

Аннотация. *Замонавий адабиётларда учинчи сектор фуқаролик жамиятининг асоси сифатида қаралади. Мақолада нодавлат нотижорат ташиқлотларининг фуқаролик жамиятини ривожлантиришига таъсири таҳлил қилинади. Шунингдек, нотижорат ташиқлотларнинг функциялари, уларнинг фуқаролик жамиятини шакллантиришидаги роли кўрсатилган ва талқин қилинган. Мақолада турли мамлакатларнинг учинчи сектори бўйича статистика, аниқроғи, ташиқлотлар сони, молиялаштириши, кўрсаткичлар ва бошқалар ҳам ўрганилади.*

Аннотация. *В современной литературе третий сектор рассматривается как основа гражданского общества. В статье анализируется влияние негосударственных некоммерческих организаций на развитие гражданского общества. А также показаны и интерпретированы функции некоммерческих организации, их роль в формировании гражданского общества. В статье приводится статистика третьего сектора разных стран, а именно, количество организаций, финансирование, показатели и др.*

Annotation. *In the modern literature, the third sector is considered as the basis of civil society. The article analyzes the impact of non-governmental non-profit organizations on the development of civil society. The functions of non-profit organizations and their role in the formation of a civil society are also shown and interpreted. The article presents the statistics of the third sector of different countries, namely, the number of organizations, financing, indicators, etc.*

Калим сўзлар: *учинчи сектор, нодавлат нотижорат сектори, фуқаролик жамияти.*

¹ Тихонов А.Н. Проблемы составления гнездового словообразовательного словаря русского языка. Самарканд, СамГУ, 1971, 387 с.

Ключевые слова: *третий сектор, негосударственный некоммерческий сектор, гражданское общество.*

Key words: *third sector, non-governmental non-profit sector, non-governmental organizations, civil society.*

В гражданском обществе приоритетом является изучение интересов каждого человека в социальных и политических процессах и обеспечение их отражения в государственных реформах. В таком обществе истинные интересы осуществляются на основе соответствия целей, стремлений личности и социально-политических институтов, а также их совместной деятельности.

Известно, что развитие демократических процессов является сложным, его основа связана с деятельностью институтов гражданского общества. Если даже, негосударственные, некоммерческие и общественные организации появились в результате инициативы и объединения граждан, то все равно они не смогут управлять функциями которые будут предоставляться властями на короткий период времени. Поскольку ННО пока не имеют опыта управления, они не могут иметь достаточный уровень доверия, для того, чтобы действовать независимо от правительства.

По мнению Т.Пейна, известной своеобразной концепцией, сокращение государственной власти до минимального уровня создает возможность для формирования национальных независимых ассоциаций, взаимодействующих с гражданским обществом. «Национальные ассоциации, действующие в соответствии с принципами (правилами и законами) общества»¹, реализуют общественные услуги в случае ограничения возможностей гражданского общества.

В конце XX-го и в начале XXI-го веков понятие гражданское общество было наиболее широко используемым обществом в области социально-политических и правовых наук. Также, негосударственные некоммерческие организации часто тоже объясняются понятием гражданского общества. Данный термин «Civil society» в основном относится к древности. Идея гражданского общества возникла первоначально как философская концепция. В гражданском обществе наиболее важное понятие свободы участвует как существование человека, но ответственность личности осуществляется путем сотрудничества. Поэтому связывать негосударственные, некоммерческие и общественные объединения с гражданским обществом не совсем правильно.

Изучая современное общество социолог Е.Зарубедал, отметил: «В настоящее время появилась потребность формирования институционального устройства “Третья опора (стойка)”, которая в свою очередь будет связывать государство и рыночное устройство в качестве альтернативы и отражать гуманитарные изменения в жизни людей».²

Третий сектор или понятие и идея «негосударственная некоммерческая организация» стала широко использоваться в научном контексте и прививаться в общественном сознании в развитых западных государствах в 1990-е годы. Исходя из научных исследований Ван Тила (Van Til) сам термин был использован в книге Теодора Левитта (Theodore Levitt) “Третий сектор: новая тактика общественного взаимодействия”, опубликованной в 1973 году.

В частности, в Соединенных Штатах начальный этап развития этих организаций, главным образом, характеризуется с развитием организаций защиты прав человека. В 1990-е годы XX века в научно-политических и правовых науках Америки стали особенно фокусировать внимание на негосударственных структурах, считаемых как прочные, сильные институты гражданского общества.

¹ Гаджиев К.С. Политические науки. Учебная пособия. 2-е изд., М., Международное отношение, 1995, с. 65 – 66.

² Пригожий А.Н. Современная социология организаций. М., “Интерпраксис”, 1995, с. 65.

Эти институты служат интересам нации и различных социальных групп, обитающих в определенном государстве и обществе, а их количество, качество, активность, инициативность служат для выражения уровня развития этого государства и общества. Если взглянуть на историю развитых стран, можно наблюдать что большинство из них при реализации вышеуказанных задач осуществляли совместную деятельность с общественными объединениями государства, социальными движениями и организациями, ассоциациями или фондами благотворительности (ННО). Основу этого сотрудничества непосредственно составляют такие важные задачи, как обеспечение адаптивности граждан к государственным и общественным критериям, повышение их правовой культуры и политического сознания, обеспечение социального сотрудничества государства и общества. Исходя из анализа, можно утверждать, что в средневековье в Европейских странах действовали материально-духовно поддерживающие благотворительные объединения торговцев, профессиональные организации, комитеты взаимопомощи, религиозные и политические объединения, которые имели общественный статус и были защищены законодательством. В частности, в Англии в начале XVII века был принят Закон «О благотворительности» («Статус благотворительного использования», 1601). В то же время королева Англии Елизавета также подписала Закон «О бедных» («Елизаветинский бедный закон 1601 года»),¹ что послужило толчком для развития благотворительности в Соединенных Штатах. По сей день благотворительные организации США, питаясь этим законом, пользуются принципом освобождения от налогообложения, который отражен в законе. При формировании демократических порядков США наблюдается активность ННО. Б.Франклин, живший в XVIII веке, в своих «Воспоминаниях», подчеркивает роль различных социальных, правовых и общественных организаций, которые помогали встать на ноги США, после его основания (1789). Интересно отметить, что в 1970 году число ННО с капиталом более 10 миллионов долларов в США составило 1449 человек. Из западноевропейских стран Великобритания играет ведущую роль в поддержке ННО. Особенно здесь важное значение имеют общественные объединения, которые имеют наравне с государственными организациями одинаковые социально-экономические, правовые возможности и служат обеспечению защиты интересов Англии и его развития. Если первоначально такие организации были созданы в 1865 году, то сегодня их число превышает 500 000. А в Германии, в 1889 году, со стороны Э. Аббе был создан Фонд «Карла Цейса» (ННО). Эти фонды до сих пор известны под названием «Лаборатория промышленных и образовательных идей», они обеспечили Германии ведущее место в Европе по промышленной продукции. В 1900 году в Германии число таких ННО достигло 367.

В начале XX-го века общественные организации осуществляли свою деятельность параллельно с государством. В 30-е годы XX-го века сыграла важную роль английская модель социального сектора, «слайд-лестница» в пополнении некоммерческих государственных услуг. Этот сектор создает эффективную систему социального соглашения и сотрудничества с государственным и деловым сектором под идеей общего благосостояния общества. Это указывает на то, что в процессе принятия государственных решений была создана система участия общественности. В 2003–2004 годы в Великобритании число людей, занятых в третьем секторе составляло 608000 тысяч человек, а годовой доход некоммерческого сектора составлял 26,3 млрд. фунтов стерлингов, при этом доходы государственного сектора составляли 38%, третьего сектора (социального) – 35%, а частного сектора – 1%. Только доходы благотворительной организации составляют 19 миллиардов фунтов стерлингов в год, что делает ее основной вспомогательной силой в осуществлении политики, направленной на социальную защиту государства. Что касается Российской Фе-

¹ Берман Г.Дж. Западная традиция права: эпох формирования. М., изд-во МГУ, 1994, с. 365 – 367.

дерации, то сейчас зарегистрировано более 650 000 различных ННО, прежде всего, как «правая рука» государства в обеспечении социальной защиты.

Поскольку негосударственные некоммерческие организации (ННО), само название говорит об этом, не направлены на получение финансовой прибыли, они являются вспомогательными организациями в управлении гражданским обществом государства. В гражданском обществе любая сильная и развитая страна свои прогрессивные возможности непосредственно связывает с уровнем эффективной деятельности ННО.

Джоанна Регульска, исследователь по социальным вопросам переходного периода, отдельно подчеркивает роль и поддержку негосударственных некоммерческих организаций в демократических реформах Польши, которая находится в Восточной Европе и в странах Центральной Европы. Мартинес Косио, изучая опыт США и Латинской Америки, в своих исследованиях обратил внимание на активное влияние в последнее тысячелетие негосударственных секторов, утверждал, что в ближайшем будущем повысится доверие граждан к негосударственным организациям, чем политическим партиям.¹

Исследуя такие идеи, как демократия и гражданское общество, Алексис де Токвиль продвигает концепцию “трех областей” или “трех секторов” общества. Изучая возникновение восточек демократии в США, он поделил общество на следующие составные части: 1. Государство («первый сектор»). 2. Сфера экономической деятельности и частных интересов (экономический или «второй сектор»).² 3. Различные партии и социально-политические объединения, а также, свободно действующий неэкономический сектор, который включает в себя научные, профессиональные и религиозные “гражданские объединения” (или «третий сектор»). Данная концепция Токвиля была принята за основу в исследовании теории Третьего сектора и послужила основой для будущего прогресса.

В законодательстве некоторых стран не существует специального юридического понятия “неправительственные некоммерческие организации”. Такое положение свойственно таким странам как, США, Великобритания, где действует прецедентное право. В настоящее время во многих странах, где действует континентальное право неправительственные некоммерческие организации тоже не имеют общего юридического определения (например, в Швеции).³ Вместо этого эти организации характеризуются такими понятиями, как «некоммерческие организации», «фонды», «организации добровольцев», «благотворительные организации», которые определяются специальными законами, исходят из внутренних документов (или устава) или практики.

В английской терминологии по именованию неправительственных некоммерческих организаций применяют ряд понятий. Среди них можно выделить следующие термины, которые имеют общую характеристику:

- некоммерческая организация (NFPO) – некоммерческие организации, не ориентированные на доход. Этот термин был принят по отношению некоторых Европейских стран и в основном структур неэкономического характера США;
- неправительственная организация (НПО)–неправительственные организации. Данный термин чаще всего используется в документах международных организаций как обобщенное понятие для различных стран;
- благотворительность – благотворительные организации. Характерно для британских структур, имеет более широкое значение по отношению к понятию “пожертвования”,

¹ Якимец В. Некоммерческие организации США: некоторые аспекты современной деятельности. О взаимодействии организаций третьего сектора с государственными органами в сфере социальной политики. М., Благотворительный гуманитарный фонд имени П.А.Флоренского, 1999, с. 124 – 126.

² Токвиль Алексис де. О роли объединений в общественной жизни американцев. Демократия в Америке. Пер. с франц. Под. ред. Гарольда Дж. Ласки. М., “Прогресс”, 1992, с. 378.

³ Алексеева О. Третий сектор или благотворительность для «чайников». М., ВВС-МРМ, 1997, с. 156.

которая полностью охватывает круг социально значимых неправительственных некоммерческих организаций;

- частная добровольная организация (ПВХ) – добровольные частные организации;
- организация гражданского общества (ОГО) – организации гражданского общества.

Хотя названия некоммерческих организаций в каждой стране, исходя из организационной и социально-экономической точек зрения разные, существуют следующие их общие признаки:

- имеет прочную институциональную структуру;
- отделен от государства;
- хотя по закону ориентируется на получение дохода (прибыли), полученный доход (прибыль) между участниками (организаторы, руководители, члены) не распределяется;
- самоуправление;
- добровольность организации со стороны физических и юридических лиц;
- волонтерство (закон не требует обязательного членства и участия, их деятельность зависит от определенных видов услуг, таких как добровольные пожертвования).

Следует отметить, что именно эти признаки и особенности являются базовыми опорами характеристики организаций Третьего сектора.

В международных документах по отношению к международным неправительственным структурам различных стран используется аналогия “Международные неправительственные организации” (МНПО) [International Non-governmental organization (INGO)] В частности, по Уставу ООН такого рода национальные и международные организации входят в состав неправительственных организаций.

В соответствии со статьей 71 Устава ООН и Резолюцией Экономического и Социального Совета (ЭКОСОС) под номером № 1296/XIVIV 1968 года, неправительственная организация является структурой, которая не была организована по соглашению государственных и межправительственных органов, но имеет систему представительства, контроля и отчетности перед своими членами.

В середине 1990-х годов термин «третий сектор», задачи, касающиеся данного сектора были неизвестны в кругу активистов, и даже ученых общества независимых государств, выходявших из состава бывшего СССР, не было каких-либо рукописей по этому вопросу. Смысл понятия «Третий сектор» был неточным, и многие люди впервые слышали это слово. Его часто путали с такими выражениями, как «третья сила», «группа интересов», «третий путь», «третий мир» и, наконец, «секретность третьего этапа экономики-тайна». К концу XX-века во многих научных публикациях появились записи о “группах интересов” или простых социально заинтересованных организациях защищающих права человека, о неправительственных некоммерческих организациях, созданных по инициативе граждан. Начали развиваться многие организации, входящие в эту структуру. Фактически, под данным сектором понимается неправительственная некоммерческая организация. В рамках научных дискуссий существовало мнение, споры: это “третий сектор” или “четвертый”, а может быть “пятый сектор?”

В странах СНГ начиная с 2000-х годов, можно сказать, начался этап формирования и развития теоретической концепции «третьего сектора».

В частности, 31 августа 1991 года Республика Узбекистан провозгласила себя независимым государством и в качестве своей стратегической цели определила построение демократического общества. Стала продвигать такие новые идеи, как – «В новом контексте важнейшей задачей государственных, правительственных и руководящих органов является поиск новых форм работы, сотрудничества с политическими партиями, неправительственными социальными структурами и возникающими различными новыми институтами гражданского общества». Если в 1991 году в Республике Узбекистан было заре-

гистрировано 95 ННО, то к 2000 году их число достигло 2585. В 2013 году их количество ННО превысило 6000. В 2015 году 8250, а 2019 году их число превысило 9200.

Если рассмотреть этот анализ на примере Белорусского государства, то можем увидеть, что на 1 января 2012 года в Белоруссии было 2240 общественных объединений. В последние годы общее число общественных объединений значительно не увеличилось: в 2009 году – 2225, 2010 году – 2325. Более половины вновь созданных ННО являются спортивными организациями и составляют 53% или 61 (в 2010 году – 39%) организаций; из них 6 благотворительных организаций, 4 организаций инвалидов и их поддержки, 1 организация, направленная на развитие бизнеса, и 2 организации, направленные на защиту прав владельцев капитала.

Если посмотреть объективным взглядом на позитивные изменения в законодательстве в области регулирования деятельности ННО, то можно утверждать, что все они направлены на:

Во-первых, усиление роли и влияния институтов гражданского общества в принятии важных общественных решений;

Во-вторых, защиту прав и законных интересов граждан, повышение их благосостояния, и ускорение социально-экономического, социально-политического развития страны;

В-третьих, реализацию комплексных мер, направленных на повышение общественно-политической активности ННО, институциональное развитие ННО и других гражданских институтов, обеспечение их экономической стабильности.

Senior teacher: Iskanova Nasiba, student Bobokulova Gulchiroy

(Nav SPI The Faculty of Foreign Languages)

THE BENEFICIAL INFLUENCE OF READING BOOKS IN REALIZING THE WORLD BETTER

Annotatsiya. *Ushbu maqolada badiiy asar o'qishning o'ziga xos muhim jihatlari hamda ularning asosiy mazmun va mohiyatini o'rganish yo'llari xususida so'z boradi. Shuningdek, kitobxonlik san'ati, o'quv materialini tubdan anglash hamda o'qish qobiliyatini o'stirishning yangi metodlari haqida ma'lumot berilgan.*

Аннотация. *В данной статье рассматривается важность обучения фундаментальным понятиям чтения различных материалов и способ передачи информации письменных литературных работ. Основное внимание уделяется искусству чтения книг и познавательному процессу чтения материалов.*

Annotation. *This article reveals the importance of teaching basic concepts of reading materials and the way of conveying information from the written literary works. The art of reading books, cognitive process of reading materials and the modern methods of it are described in this article.*

Kalit so'zlar: *tanqidiy fikrlash, besh tashabbus, ma'lumotni ifodalamoq, samara, kuzatish, yodda saqlash, asosiy qobiliyatga ega bo'lmoq, fikr, ishtiyoq, aniqlab bermoq, mazmunni oydinlashtirmoq.*

Ключевые слова: *критическое мышление, пять инициатив, передача информации, эффект, наблюдение, запоминание, мастерство основных навыков, идеи, энтузиазм, определение, определение значения*

Key words: *critical thinking, five initiatives, to convey the information, effects, observing, memorizing, mastering basic skills, ideas, enthusiasm, to determine, to clarify meaning.*

Books play a great role in understanding the world better. In reading process the reader can get necessary information what to do and what not to do analyzing the heroes of the literary work. Reading is a visual and cognitive process to extract meaning from writing by understand-

ding the written text, processing information, and relating it to existing experience. The art of reading is mainly a matter of concentrating on the import of the written words, and not on the words themselves. Words are merely the medium whereby the message of the writer is conveyed to the reader.

On April 3, 2019 the President of the Republic of Uzbekistan Shavkat Mirziyoyev held a meeting on practical implementation of five initiatives, which incorporated comprehensive measures aimed at creating additional conditions for upbringing and educating young people, increasing employment of women. The draft program of measures for improving the spirituality of young people, widely promoting the reading culture is aimed at the implementation of the fourth initiative goals. Thus, it is planned to deliver 1 million copies of art, historical, scientific and cognitive books to each region. Reconstruction and overhaul of information library centers, opening public libraries on the initiative of entrepreneurs are planned. Readers read in a variety of ways for a variety of purposes. They can read for information, sentence by sentence, taking each assertion as a discrete fact. They can read for meaning, following an argument and weighing its logical and persuasive effects. They can read critically, evaluating unstated assumptions and biases, consciously identifying patterns of language, content, and their interrelationships.

Understanding a written text means extracting the required information from it as efficiently as possible. During our Discourse analyses classes, we read the main text-types, which usually come across. Our students read novels, short stories, tales and passages. For deeply analyzing the texts, we read newspapers, magazines, headlines, articles, editorials, recipes, and others. There are two main reasons for reading: -reading for pleasure, -reading for information. (in order to find out something or in order to do something with the information you get)

In real life, our reading purposes constantly vary and therefore, when devising exercises, we should vary the questions and the activities due to the type of text studied and the purpose in reading it. When working on a page of classified ads, for instance, would be highly artificial to propose exercises requiring the detailed comprehension of every single advertisement. This would only discourage the students and prevent them from developing reading strategies adapted to the true purpose of their reading.¹

Advanced reading activities can take the form of **cued reading** (finding information in the text as relevant to the cue given), **guided reading** (seeking information in the text in answer to the questions given), **jig-saw reading** (pooling information together of the two or more texts distributed between the learners), **shared reading** (reading the same text in a group but with each learner having a different task with subsequent sharing information), **critical reading** (activating thought processes over the text).²

On occasion, we might read the same text differently for different purposes. We can read a newspaper editorial backing a tax proposal:

- to learn the content of the proposal;
- to see why that newspaper supports the proposal;
- to identify the newspaper's political leanings;
- to learn facts, to discover opinions, or;
- to determine an underlying meaning.

We can read a newspaper article on a drive by shooting as an account of the death of an individual or as a symptom of a broader disintegration of civility in contemporary society. We can even look at the names in a telephone book to find the phone number we want or to assess the ethnic diversity of the community. No single way of reading a text is necessarily better. They are simply different.

¹ Francoise Grellet (1981). *Developing Reading Skills*. Cambridge University Press, p. 4.

² Sharon James McGee (2002). *Analyzing Literature A Guide for Students*. Kansas State University-Salina, p. 126.

How we choose to read a particular text will depend on the nature of the text and our specific goals at the time. When we assume a factual presentation, we might read for what a text says. When we assume personal prejudice, we look deeper to interpret underlying meanings and perspectives.

As a reader, you must know what you intended to do, and whether or not you have accomplished it. You must adjust how you read to the nature of the reading material, the nature of the reading assignment, and the manner in which you will be held accountable for your reading.

In the process of learning English as a foreign language, literature is considered as one of the most essential manner. In addition to being a communicative skill of vital importance, it is a manner which enables the learner to get more information about the culture, lifestyle, and history of the English speaking countries.

The English literature is like an ocean that you can find millions of pearls inside of it. To better understand the donations of English literature we have to realize its inner meaning. Reading involves a variety of skills. The main ones are recognizing the script of a language, deducing the meaning, understanding conceptual meaning, understanding relations within the sentences, understanding the main point, distinguishing the main idea from details, summarizing the text, idea, recognizing indicators in discourse and others.

In order to develop these skills, several types of exercises can be used.

1. To clarify the organization of the passage. The questions can be about:

- the function of the passage;
- the general organization (e.g. argumentative);
- the rhetorical organization (e.g. contrast, comparison);
- the cohesive devices (e.g. link-words);
- the intrasentential relations (e.g. derivation, morphology, hyponymy).

2. To clarify the contents of the passage:

- plain fact (direct reference);
- implied fact (inference);
- deduced meaning (supposition);
- evaluation.¹

During our classes, we ask our language learners to find out “central idea” or “main idea” in order to convey the writer’s main point. It is very essential job to do.

You might think of the central idea of a paragraph or essay in the same way that you think of the foundation of a building. It is the major idea upon which all other ideas and details are based; it holds the entire piece of writing together, just as a foundation keeps the rest of the building standing. To be more accurate, the central idea of an essay or paragraph is the focal point to which every detail must relate and which every bit of information must develop.²

In our teaching and observing process, we notice “good readers” who can gain the main plot of the literary texts perfectly. When they come to an unfamiliar word, good readers use a variety of word analysis strategies, such as context clues, root words, prefixes, suffixes, etc. Poor readers “sound it out,” rarely connecting the word to a meaning. Good readers are metacognitive aware, they self-correct when they make mistakes in reading. By discussing the reading materials, we are sure that good readers read and reread, becoming increasingly fluent and pay attention to authors and illustrators, seeking out additional choices based on what they have enjoyed in the past when material is assigned. They get excited about books and discuss them with friends, teachers, and family to share their enthusiasm. They do not predict without prompting and easily make inferences, draw conclusion, or make generalization. They do not have difficulty summarizing important points from the text and set a purpose for reading other

¹ Francoise Grellet (1981). *Developing Reading Skills*. Cambridge University Press, p. 5.

² Santi V. Buscemi (1990). *A reader for developing writers*. Printed in the United States of America, p. 9.

than to complete the assignment. Best readers try to connect events in the text to other texts, personal experiences, etc.

A writer has three ways to communicate a message: by (1) implying it, (2) telling it, or (3) showing it. Of course, all three types of writing serve specific and important purposes. Usually, however, writing that is the clearest and has the greatest impact uses language that shows what you wish to communicate. Words that show are always more concrete, specific, and usually more interesting than those which simply tell the reader what you want to say, and they are always more direct than language which only implies or suggests what you mean.¹

As an illustration of this process, we would like to share some of our experiences and reflections and the theory that has guided them. We discovered the pleasure of observing, measuring, and analyzing students' knowledge. The teacher must first recognize that learning English involves far more than memorizing words, and mastering basic skills. Good readers get excited about books and discuss, debate them with group mates, teachers, and family to share their own ideas, enthusiasm, poor readers do not discuss what they read unless required. Identifying and classifying the process, we were wondering about different point of view of my learners belonging to read material. To explore this, in the Module of Discourse Analyses, we tested the following questions with the following results:

Question: On an average day of study, how much time do you spend reading various types of literary works in English?	Less than 1 hour		1 hour or more	
Successful Learners	45.46 %		55.55 %	
Non-Successful Learners	81%		19 %	
Question: How well do you understand the plot of the English texts while reading the text in English?	A I understood all of it easily.	B I understood the main message but didn't Understand some parts.	C I understood only some of it with great difficulty.	D I could not understand what was said except for a few words.
Successful Learners	15 %	85 %	0 %	0 %
Non-Successful Learners	0%	50 %	46 %	4%

This result has been demonstrated to our students to identify the best and the worst points. We made up our minds how to develop reading skills and to challenge others to join reading classes, Reading clubs and Libraries in order to broaden their horizon.

This article has included information, which will help instructors be more effective what and how to teach in reading classes. In teaching process, we, teachers often analyze the text by details. Reading and analyzing the text, each reader can give their own attitude to the given text. Getting our language learners' classes interesting and touching, teachers have to work very hard to find out the suitable ways, approaches to teach them well. Reading any different literary texts, every reader can deeply understand the world by their own point of view and share their individual understandings with others. We have presented some options; now it is your responsibility to hold them up to the filter of your own beliefs, experience, and the needs of your student.

¹ Santi V. Buscemi (1990). A reader for developing writers. Printed in the United States of America, p. 103.

Xujaniyozova Hilola Turayevna (Uzbek State World Languages University)
THE IMPORTANCE OF STYLISTIC DEVICES IN THE COURT OF
JUDICIAL'S SPEECH

Annotatsiya. *Adliya sudiga nisbatan ba'zi bir qarorlar mavjud, ular juda noaniq deb tanqid qilinishi kerak. Shu sababli huquqning asosiy manbalarida mavhumlik bo'lishi kerak yoki ba'zida bu holat qonunida ham bo'lishi mumkin. Stilistik vositalar ham huquqiy munozaraning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi, hatto "huquqiy asoslarda qaysi dalillar asosli ekanligini va huquqiy masalalar qachon hal etilishini aniqlash" mumkin. Leksik stilistik qurilmalar ana-logiya va uyushmalar yaratishga imkon beradi, shu bilan murakkab yoki notanish vaziyatlarni tushunishga va tushuntirishga yordam beradi. Sud uslubi uchun stilistik vositalar juda qiyin. Ushbu maqolada sudyalarning nutqidan foydalanishdagi stilistik vositalarning o'ziga xos xususiyatlari tushuntirilgan.*

Аннотация. *Есть некоторые решения в отношении Суда, которые следует критиковать как слишком расплывчатые. Поэтому в основных источниках права может присутствовать неопределенность, а иногда она имеет место быть в законах. Стилистические приемы также являются важным компонентом правового дискурса, и даже можно сказать, что они «определяют, какие аргументы являются обоснованными в правовом обосновании и когда правовые вопросы решаются». Лексические стилистические приемы позволяют создавать аналогии и ассоциации, помогая тем самым понять и объяснить иные сложные или незнакомые ситуации. Стилистические приемы жестки для выступления судей. В данной статье объясняются особенности стилистических приемов в использовании судебной речи.*

Annotation. *There are some judgments towards the Court of Justice to be criticized as being too vague. Therefore, where there should be vagueness in the primary sources of law or sometimes it can be found in the case law as well. Stylistic devices are also an essential component of legal discourse, they can even be said to "determine which arguments are valid in legal reasoning and when legal issues are resolved". Lexical stylistic devices allow to create analogies and associations, thus helping with comprehension and explaining otherwise complicated or unfamiliar situations. Stylistic devices are tough for the speech of judicial. In this article peculiar features of stylistic devices in the utilization of judicial's speech is explained.*

Kalit so'zlar: *stilistik vositalar, noaniqlik, adliya sudi, qarorlar, huquqiy til.*

Ключевые слова: *стилистические приемы, неопределенность, суд, решения, юридический язык.*

Key words: *stylistic devices, vagueness, Court of Justice, judgments, legal language.*

Stylistic devices contribute to the judgments of the Court of Justice. The most enabling objective to this notion is to form theoretical framework by discussing and analyzing literature on stylistic devices and vagueness, as well as genre analysis of judgments and judgments of the Court of Justice in particular.¹ Stylistics is an interdisciplinary field, on one hand being associated strongly with language study and, on the other, with literary criticism. Moreover, stylistics works not only in different sub-disciplines within language studies, but also other fields, for example, philosophy, history, psychology, cultural theory and law. The non-literary stylistics "has developed through critical linguistics and critical discourse analysis"². It is primarily a language learning discipline, evolved from the ancient study of rhetoric. Stylistic devices embrace and facilitate logos function by helping to communicate the essence or point of a particular argument by, for instance, creating an analogy. Ethos function is achieved when the creditability

¹ J.Bengoetxea. The Legal Reasoning of the European Court of Justice, Oxford, Clarendon Press, 1993, at page 123.

² P.Stockwell. "Language and Literature: Stylistics", in Aarts, B., McMahon, A., The Handbook of English Linguistics, Oxford, Blackwell, 2005.

of the writer or speaker is emphasized, thus making the audience see them as “an intelligent source of information”.¹ A mood for the conflict can also be understood with the help of stylistic devices, giving example the pathos function-emotional substance. Pathos function-medium mood control, on the other side, can be discussed when stylistic devices are employed to maintain audience’s attention and to avoid boredom of them. Rhetorical style function is a necessary in legal argumentation, because, with the help of stylistic devices, audience’s attention can be drawn to a particular argument and thus it can be made more touching.

First of all, metaphors are one of the means of stylistic devices to appeal understanding and explaining complicated situations by creating analogies. Additionally, metaphors are also vital rhetorical strategies and argumentative devices that can help to highlight one aspect of a concept and obscure others. Thus, it is especially important to be able to comprehend how metaphors and other stylistic devices work in judicial court. Otherwise some statements may be got without critical thinking, when stylistic devices and described analogies automatically create a positive or negative associations. Therefore, it is important to remember the famous words of Judge Cardozo:

Metaphors in law are to be narrowly watched, for though starting as devices to liberate thought, they end often by enslaving it.²

Legal concepts are most often estimated to be clear rather than abstract, as are certain aspects of our social reality. For example: the concept of state and how it can act, and abstract concepts cannot be expressed in literal language, therefore figurative language in legal discourse is inevitable. Moreover, stylistic devices also “add to the justification and legitimation of court decisions as well as the legal system at large”,³ therefore, instead of saying that courts make the law where there are no specific regulations regarding a particular case, they “find the answer in sources of law”.

Epithets are arguably the simplest and most widely used lexical stylistic devices in judicial court. They convey subjective and emotive meaning towards an object. Simple epithets are usually expressed in noun phrases by adjectives or adverbs such as, “moving speech”, “horrid crime”. In law and judicial court, epithets especially occur not only in the legal texts themselves, but also in acronym titles of laws or, more precisely, backronyms. Backronyms are one type of acronyms that “*first formed around a particular word or phrase and then filled in with the spelled-out meaning*”. Epithet backronyms are designed to give specific emotional colouring or associations with the law. Epithet backronyms include, for example, HEART act (The Heroes Earnings Assistance and Relief Tax Act) and USA PATRIOT act (Uniting and Strengthening America by Providing Appropriate Tools Required to Intercept and Obstruct Terrorism Act)⁴.

Metonymy is estimated to be an effective stylistic device, where one thing is replaced by something that is closely associated with the meaning of the previous word. Metaphors can be and unconsciously almost always are used in court as “my lawyer is a shark”.⁵ Next stylistic device is “hyperbole” derived from Latin and Greek and means “excess” and “to exceed”.⁶ The usage of hyperboles creates no danger to distinguishing between the truth and lies, since hyperboles exaggerate truth to the point where the audience easily recognizes them as overstatements and not objective description of the world. However, K. Wales points out that the use of hyper-

¹ M.R.Smith. Levels of Metaphor in Persuasive Legal Writing (2010).

² Quoted in S.L. Winter. “What is the “Color” of Law?”, in R.W.Gibbs, The Cambridge Handbook of Metaphor and Thought, Cambridge, Cambridge University Press, 2008.

³ J.Ebbesson, *supra*

⁴ G.N.Leech, M.H.Short. Style in Fiction: A Linguistic Introduction to English Fictional Prose, second edition, Harlow, Pearson Education Limited, 2007.

⁵ S.Gluckberg. Understanding Figurative Language: From Metaphor to Idioms, New York, Oxford University Press, 2001.

⁶ Hyperbole. Merriam-Webster.com. Available on <http://www.merriam-webster.com/dictionary/hyperbole>. Last visited on 6 April 2014.

bole in headlines, especially regarding accidents, where the numbers are often exaggerated, are less easily recognized as exaggerations and thus creates danger of deception.¹

Euphemisms are used to substitute an unpleasant, bad-sounding word or phrase with a more agreeable and pleasant one. Euphemisms are not static phrases, since topics which are considered to be unpleasant change over time as well. However, there are some subjects about which people tend to speak with euphemisms in order to be polite and not hurt anyone's feelings. Among these subjects are, for example, death and the act of dying, for which there are a number of different euphemisms used ("to pass away", "to meet the Creator", "to go South", "to go to a better place" etc.). Euphemisms are also used in order to make unpleasant or unskilled occupations sound semantically better, thus, for example, "road-cleaners" are now called "street cleaning operatives". Euphemisms are often referred to as "whitewashing devices" and as such are also widely used in political contexts, where they can, in fact, "promote a false 'rose-coloured' world-view" (for example, instead of saying "bomb" using the word "deterrent" etc.).²

Inversion (also called hyperbaton and anastrophe) is a deviation from the generally accepted sentence word order in a particular language. In English, the regular, direct word order is subject-predicate-object (SPO). An inversion of word order in a sentence creates emphasis (it is emphatic construction)³ and can be used also to create rhythm in the sentence or even additional emotional colouring modifying the intonation pattern. Stylistic inversion has no impact on the structural meaning of the sentence, however, it attaches logical stress to a particular utterance.⁴ Rhetorical questions have been used in court of justice and their stylistic function is necessary. These questions imply the answer within the question itself and can be argued to have the force of exclamation.⁵ Direct questions, on the other hand, are used to "build a directness of communication"⁶ and are used to make the audience think about the particular topic and avoid losing their focus and attention.

Emphatic constructions are created by using pronouns or tense forms. The most often used emphatic construction is created with the auxiliary verb "do" for creating emphatic past tense forms (for example, "he did go"), especially when disagreeing and contradicting some previous statements (e.g., "no, I did not see"). Redundant use of pronouns can also create emphatic constructions, e.g., "it is there that", "it was he who". Moreover, emphatic constructions also slow down the pace of the text or speech, thus highlighting the point expressed in these constructions.

Egamberdiyeva Nodira Khamidovna (Senior teacher, Uzbek State World Languages University)
ASSESSMENT STRATEGIES TO ENHANCE STUDENTS' PROGRESS IN LEARNING

Annotatsiya. *Ingliz sinflarida yosh talabalarni o'qitish jarayonida o'qituvchilar ongli ravishda yoki ongsiz ravishda o'quv mashg'ulotlari davomida talabalar faoliyati to'g'risida professional xulosalar chiqaradilar. Ushbu professional mulohazalardan foydalangan holda va ularni odamlarning ishlash sifati haqida fikr-mulohazalarga aylantirib, asosiy e'tibor bilimlarni baholashga qaratiladi. O'qishni baholashning asosiy xususiyati o'qituvchilar tomonidan o'quvchilarga ularning ishlashi to'g'risida bergan samarali mulohazalaridir. Shuning uchun o'qituvchilar muhim qarorlar qabul qilishlari, talabalarga sifatli mulohazalar berishlari va talabalarga ijobiy mulohazalarni olishlari va o'zlarining ishlarini yaxshilash uchun o'zlarida mavjud bo'lgan ma'lumotlardan samarali foydalanishlari uchun o'rgatish va yordamga muhtoj.*

¹ K.Wales, *supra* 19, at page 190.

² K.Wales, *supra* 19, at page 138.

³ I.R.Galperin, *supra* 11, at page 205.

⁴ *Ibid.*, at page 204.

⁵ N.Noza, R.Gauham, *How to Study Literature: Stylistic and Pragmatic Approaches*, New Delhi, PHI Learning Private Limited, 2010, at page 273.

⁶ R.B.Hubert, A.C.Snider, *supra* 118, at page 191.

Аннотация. В процессе обучения учеников на уроках английского языка учителя делают профессиональные суждения об успеваемости учеников в ходе учебной сессии, сознательно или подсознательно. Благодаря использованию этих профессиональных суждений и переводу их в обратную связь о качестве успеваемости учащихся основное внимание уделяется оценке знаний. Основной характеристикой оценки для обучения является эффективная обратная связь, предоставляемая учителями учащимся относительно их успеваемости. Поэтому учителя нуждаются в обучении и поддержке, чтобы они могли принимать оценочные решения, обеспечивать качественную обратную связь с учащимися, учить учащихся получать положительные отзывы, эффективно использовать содержащуюся в них информацию для улучшения своей работы.

Annotation. While training the young learners in English classes teachers make professional judgements on pupils' performance in their learning session undertaken, whether consciously or subconsciously. By the utilization of these professional judgements and translating them into feedback on the quality of individuals' progress is the focus of assessment for learning. Successful assessment for learning strategies result in improved learner progress on a continual basis. Teachers, therefore, need training and support to enable them to make valuable assessment decisions, to provide quality feedback to learners and to teach learners to receive feedback positively and use the information contained within it effectively to improve their work.

Kalit so'zlar: baholash, professional, mulohazalar, taraqqiyot, ijobiy, samarali.

Ключевые слова: оценка, профессионал, суждения, прогресс, позитивно, эффективный.

Key words: assessment, professional, judgements, progress, positively, effectively.

Assessment for learning is all about informing learners of their progress to empower them to take the necessary action to improve their performance (Duckett I, Frankland G. 2004). Teachers need to create learning opportunities where learners can progress at their own pace and undertake consolidation activities where necessary. There is more to assessment than seeing if the requirements for achieving a qualification have been met. Formative assessment is the assessment used by teachers on an ongoing basis to help their students achieve to the best of their abilities and is a very important part of the learning process. In contrast, summative assessment takes place on completion of a topic or unit and often contributes to the grading and assessment of a qualification (Freder G. 2004).

Assessment for learning supports practitioners and helps them focus on the learner and learning in individual classroom sessions. It also shows how one of the assessment for learning strategy's principal themes, quality feedback, can be used to help learners progress. Many teachers have expressed concern in recent years that the introduction of burdensome assessment requirements detracts from effective classroom practice and prevents them meeting learners' needs. It is crucial for teachers to share the assessment criteria with learners to promote the chances of learning taking place. The assessment criteria should be clear and should not be added after learners have generated the work for a given task. It is therefore vital that all learners in a group understand what they are trying to achieve in a given task and why they are doing it. If teachers want learners to understand and demonstrate their commitment to a task, they need, as far as it is possible, to decide on the goals and define the assessment criteria on which their progress is to be assessed. Much classroom practice can be described as assessment activities. Teachers set tasks and activities and pose questions to learners. Learners respond to the tasks, activities and questions, and the teachers make judgements on the learners' knowledge, understanding and skills acquisition as evidenced in the learners' responses. These judgements on learners' performance happen quite naturally in the course of any teaching and learning session and require two-way dialogue, decision-making and communication of the assessment decision in the form of quality feedback to the learner on their performance. It is obvious that, lear-

ning does not happen incidentally, it has to be carefully planned. Planning is an essential part of a teacher's workload. Teachers need to plan and create opportunities within each session for both the learner and the teacher to obtain information about a learner's progress towards the learning goals defined by the teacher at the start of the session. It is crucial that the learning goals are communicated to the learner, and of equal importance is that the teacher checks to ensure that the learner not only understands the learning goals, but also appreciates the assessment criteria which will be used to assess the work. It is crucial that teachers identify the learning objectives for each session to ensure that chunks of time are devoted to specific learning goals and the sessions are not wasted 'carrying on from the last session' without anything specific being achieved. It is therefore important that schemes of work identify the learning goals for each session and define how they are going to be assessed. Another way of assessing students is questioning which is one of the oldest way of testing. Questioning is something teachers do naturally as part of their daily routine, but developing the skills associated with questioning techniques presents many challenges for teachers and is something that is developed over time. Teachers need to review what is to be learnt in any one teaching and learning session and plan for the inclusion of questioning accordingly. When to pose open and closed questions, how to develop a question distribution strategy and when to use questions to check learners' knowledge, comprehension and application are all issues that teachers should consider. Assessing a student individually is not an easy task for the teachers. It is widely recognized that when learners are fully engaged in the learning process, learning increases. A fundamental requirement of assessment for learning is for learners to know what they have to learn, why it is required and how it is to be assessed. When learners are able to understand the assessment criteria, progress is often maximized, especially when individuals have opportunities to apply the assessment criteria to work produced by their peers as part of planned classroom activities. Peer assessment using the predefined assessment criteria is the next stage to evaluate learner understanding and consolidating learning. Benefits of organizing peer assessment activities can be seen in learners clarifying their own ideas and understanding of the learning intention, checking individuals' understanding of the assessment criteria and how it is to be applied to learners' work. Once learners are able to use the assessment criteria appropriately and can actively contribute to peer-assessment activities, the next step is to engage them in self-assessment tasks. Self-assessment is a very powerful teaching tool and crucial to the assessment for learning process. Once learners can engage in peer-assessment activities, they will be more able to apply these new skills to undertaking 'objective' assessment of their own work. We all know it is easy to find fault in other people's work, but it is a far more challenging process to judge one's own work. Once learners can assess their own work and their current knowledge base, they will be able to identify the gap in their own learning; this will aid learning and promote progress and contribute to the self-management of learning.

In recent years, it has been stated that teachers have become adept at supporting the less able learner, sometimes to the detriment of the more able learner. Assessment for learning strategies should be implemented in such a way that quality feedback provided to learners based on, for example, an interim assessment decision, will help to challenge the more able learner to reach new levels of achievement and, in doing so, reach their full potential. The individuality of feedback, by its very nature, has the facility to support weaker learners and challenge more able learners. Teachers, therefore, need training and support to enable them to make valuable assessment decisions, to provide quality feedback to learners, and to teach learners to receive feedback positively and use the information contained within it effectively to improve their work. Assessment for Learning and quality feedback can and do promote increased learner progress. However, assessment of learning rather than assessment for learning has preoccupied the minds of the profession for many years in an effort to meet awarding body requirements.

Assessment of learning can detract from effective classroom practice and prevent feeding back assessment decisions to learners on their performance with the view to improving their work.

References:

1. Black P., Harrison C., Lee, C., Marshall B.&William D, "Assessment for Learning– putting it into practice."-Buckingham: Open University Press. 2003.
2. Black P., Harrison C., Hodgen J., Marshall M.&Serret N. "Validity in teachers' summative assessments. *Assessment in Education*". 2010.
3. Bruner J. "Toward a Theory of Instruction". New York: Norton for Harvard University Press. 1966.
4. Cronbach L.J. "Test validation. In R. L. Thorndike (Ed.), *Educational measurement*". Washington DC: American Council on Education. 1971.
5. Duckett I., Frankland G . "Raising achievement through vocational A-levels: case studies from LSDA 2003/04." Skills Development Agency. 2004.
6. Frender G. "Learning to learn: strengthening study skills and brain power." Incentive Publications. 2004.
7. Harris D., Bell C. "Evaluating and assessing for learning." Routledge Falmer. 1994.

MUNDARIJA

QISHLOQ XO‘JALIGI

Хамза Ибрагимов Аминбаевич, Каримов Равшанбек Аллаярови. Хоразм вилояти шароитига мос янги ғўза навлари.....	3
--	---

FALSAFA

Салимов Бахриддин Лутфуллаевич. Тасодиф диалектикасининг инсон тафаккурида тутган ўрни (Янги даврдаги инглиз ва француз фалсафасининг тахлили мисолида).....	8
Асатуллоев Иномжон Абобакир ўғли. Глобаллашув шароитида инсоннинг эмоционал ва интеллектуал инкирози масаласи.....	11
Жумаева Шохида. Шахсни миллий тарбия асосида тарбиялашда оиланинг ўрни ва роли.....	14
Сайидова Мухаббат Гаффаровна. Толерантность – основа мира и стабильности.....	16
Ravshanova Mahfurat Murod kizi. Traditional Values of Japan and Uzbekistan as a Factor in Preserving National Identity in the Context of Globalization.....	19

TURIZM

Музаффаров Асрор Мамалатинович. Замонавий туризмнинг моҳияти, турлари ва функциялари.....	23
---	----

TILSHUNOSLIK

Зияев Аваз Ихтиёрович. Интенсификация-деинтенсификациянинг қўшма гапларда ифодаланиши ва матн шакллантириши.....	28
Radjabova Marjona Axmadovna. Дунё тилшунослигида ономастик компонентли фразеологик бирликлар бўйича илмий-назарий қарашлар ва муносабатлар.....	31
Карабаева Барно. Когнитив тилшуносликка доир илмий мулоҳазалар.....	39
Умуркулов Зафар. Қиёс бадий матндаги муҳим лингвопоэтик восита сифатида.....	44
Қурбанов Музаффар Абдумуталибович. Мулоқотда паралингвистик компонентлар таъсирида сўзларнинг турли маъноларни ифода этиши.....	48

ADABIYOTSHUNOSLIK

Эшниязова Айимхон. Қиссада қисмат тафтиши.....	54
Сотиболдиева Сарвиноз Рузиевна. Ризо Амирхонийнинг “Унинг мени” ижтимоий-тарихий романи поэтикасига оид баъзи мулоҳазалар.....	58
Равшанова Гулрухбегим Қахрамон қизи. Абдулла Ориповнинг ҳажвий қиёфа яратиш усуллари.....	61
Obidjonova Ma’suma Qosimjon qizi. Jahon adabiyotida mitti hikoya janrining genezisi.....	65

PEDAGOGIKA

Йўлдошев Муроджон Равшанович. Ёш футболчи қизларнинг координацион қобилятларини такомиллаштириш усулини тадқиқ этиш.....	69
Халикова Лилия Сағдуллаевна. Мактаб ёшидаги ўқувчиларнинг жисмоний ривожланишини жисмоний тарбия ёки спорт машғулотларида назорат қилиш усуллари.....	72
Sulaymonova Tanzila Zoir qizi. O‘quvchi-yoshlar tarbiyasida kitob mutolaasining ahamiyati.....	76
Юсупов Равшон Собиржанович, Мейлиев Хусин. Структура системы многолетней спортивной подготовки футболистов.....	80
Хусанова Машхура Қахрамановна. Методы и инновационные технологии в обучении студентов машиностроительного института.....	84
Шеров Закир. Дифференцированная методика тренировки студентов в беге на короткие дистанции на этапе углубленной специализации.....	87
Abdujabborova Kamola. Key Factors Affecting Language Acquisition Development of Efl Learners.....	92

ILMIY AXBOROT

Turdiyeva Hulkar Komilovna. Nutqiy akt lingvopragmatikasi: fors va o'zbek tillarida xayrlashuv birliklari.....	96
Абдуқаҳҳоров Сардорбек Акрамжон ўғли. Глобаллашув жараёнида нутқ маданияти тенденциялари.....	101
Usmonov Aslam. Bog'lovchilarning badiiy matnda pragmatik xususiyatlari.....	103
Примов Азамат Искандарович. Шарафуддин Али Яздийнинг «Зафарнома» асаридаги кийим-кечак ва безак буюмлари лексикаси.....	106
Shamuratova Intizor Bekchan qizi. Transliteratsiyaning badiiy matnda qo'llanilishi.....	110
Жўраева Мадинахон. Ислом тарихида биобиблиографик луғатлар эволюцияси.....	113
Jumayeva Zubayda Shavkatovna. Frazеologik birliklarning lingvokulturologik tadqiqi.....	117
Баротова Мубашира. Фразеологизмларнинг ўзига хос хусусиятлари (Э.Аъзам асарлари ми-солида).....	121
Саидакбарова Саодат Пархаджановна. Ўзбек ва инглиз гастрoномик фразеологизмларнинг таржимасидаги ўхшашликлар.....	124
Нармуратов Зайниддин Раджабович. Инглиз халқ мақолларида миллийлик ва универсаллик хусусиятларининг ифодаланиши.....	128
Зиётова Сурайё Эркин қизи. “Меҳробдан чаён” асарида паремияларнинг қўлланили-ши.....	133
Расулова Умида. Поэтик анъана ва миллий киссалар.....	135
Худайберганова Умида. Бизга ҳамнафас шоир.....	138
Султонова Нилуфар Нарзуллаевна. Исажон Султон “Генетик” романининг услубий хусу-сиятлари.....	142
Лола Самандарова. Комил Аваз шеърларида фольклоризмларнинг қўлланилиши.....	148
Искандарова Шарифа Мадалиевна, Ашуrow Дилмурод Ахмадалиевич. Халқ дoстoнлари – лингвoмaданий birlikлар фонди.....	152
Қаршибаева Улжан. А.Конан Дойл асарларида кучли ва кўркмас персонажлар.....	157
Хулкар Мухаммедова. Инглиз адабиётида аёллар насри гендер тадқиқотлар аспектида...161	161
Ражабов Фахриддин Тошпўлoтович. Нуроталик тожикзабoн ижoдкoрлар ҳақида мулоҳa-залар.....	164
Мухаммедова Нилуфар. Инглиз адабиётида шарқ аёли портрети.....	168
Қурбoнoвa Элнурa Гайбуллоевна. Мумтoз адабиётда ирфоний мазмун бaдий тaлкинининг тадрижий тақoмили.....	171
Курбaнoвa Саидa. Хуршид Дўстмуҳaммaд бaдий публицистикасида шахс концепция-си.....	175
Eshmo'minova Tursunoy Boynazarovna. Bolalarning ijodiy qobiliyatlarini rivojlantirishda badiiy adabiyotning o'rni.....	178
Рамазанoвa Шoирa. Специфика представления композитов в «Словообразовательном сло-варе русского языка» А.Н.Тихoнoвa.....	181
Маткаримoвa Джaмиля Дурдиевна. Стратегия развития третьего сектора в разных стра-нах.....	183
Iskanova Nasiba, Bobokulova Gulchiroy. The Beneficial Influence of Reading Books in Realizing the World Better.....	188
Xujaniyozova Hilola Turayevna. The Importance of Stylistic Devices in the Court of Judicial's Speech.....	192
Egamberdiyeva Nodira Khamidovna. Assessment Strategies to Enhance Students' Progress in Learning.....	194

“ILM SARCHASHMALARI”

Urganch davlat universitetining ilmiy-metodik jurnali

Muharrir **Ro‘zimboy Yo‘ldoshev**

Texnik muharrir **Sherali Yo‘ldoshev**

Musahhihlar: **Tamara Turumova,**

Oybek Qalandarov

Ushbu songa mas’ul **Maqsuda Hajiyeva**

Terishga berildi: 20.02.2020

Bosishga ruxsat etildi: 29.02.2020.

Ofset qog‘ozi. Qog‘oz bichimi 60x84 1/8.

Rizograf bosma usuli. Tayms garniturası.

Adadi 150. Buyurtma №. 15

Hisob-nashriyot tabag‘i 17,5

Shartli bosma tabag‘i 16,3

UrDU bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: 220110. Urganch shahri, H.Olimjon ko‘chasi, 14-uy.

Telefon/faks: (0362)-224-66-01;

e-mail: ilmsarchashmalari@umail.uz

ilmsarchashmalari@mail.ru

Veb-sayt: www.ilmsarchashmalari.uz

Telegram: <https://t.me/ilmsarchashmalari>